

Щотка О.П.

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Щотка О.П.

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
Курс лекцій та практикум

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The publication has been prepared in the framework of the Erasmus+ project «Gender Studies Curriculum: A Step for Democracy and Peace in EU-Neighbouring Countries with Different Traditions», No. 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-CBHE-JP. This project has been funded with support from the European Commission. The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Ніжин
2019

УДК 159. 9:316.346.2

Щ 92

Навчальний посібник розроблений в рамках проекту Еразмус+ (КА-2) 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPКА2-SVHE-JP «GeSt – Гендерні студії: Крок до демократії та миру у сусідніх до ЄС країнах з різними традиціями».

Рекомендовано Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, протокол №9 від 28 лютого 2019 р.

Рецензенти:

Титаренко Т.М. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної НАПН України

Іванченко С.М. – кандидат психологічних наук, менеджер незалежної міжнародної гуманітарної організації «Лікарі без кордонів», магістр «Гендерні студії» (CEU)

Андрєєва Я.Ф. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Щотка О.П.

Щ 92 Гендерна психологія: навч. посіб. / О.В. Щотка. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. – 358 с.

ISBN 478-617-640-437-8

Посібник створено з метою навчально-методичного забезпечення дисципліни «Гендерна психологія». У ньому відображений сучасний стан психологічного дослідження соціального конструювання гендеру, а також історія вивчення проблеми гендеру у психології. Посібник має інформаційну частину (курс лекцій), матеріали для організації самостійної роботи студентів, а також розробки практичних занять. Посібник адресований магістрантам-політологам, які спеціалізуються на гендерних дослідженнях, а також викладачам психології.

Обкладинка: Олександр Сулімов «Небесне місто»

ISBN 478-617-640-437-8

УДК 159. 9:316.346.2

© Щотка О.В., 2019

© Видавець ПП Лисенко М.М., 2019

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	7
ЧАСТИНА I. ВСТУП ДО ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	13
Розділ 1. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ	13
1.1. Предмет, структура та завдання гендерної психології.....	14
1.2. Гендерна психологія в системі міждисциплінарного знання про гендер.....	18
1.3. Розвиток гендерної психології.....	20
1.4. Завдання гендерної психології на сучасному етапі	26
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>29</i>
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	<i>31</i>
Практикум	32
<i>Кейс проблемних ситуацій</i>	<i>32</i>
<i>Семінар «Предмет, завдання та історія становлення гендерної психології»</i>	<i>33</i>
<i>Практичне завдання «Критичний аналіз літературних та народних казок».....</i>	<i>36</i>
<i>Психологічна консультація «Формулюємо запит до гендерної психології»</i>	<i>37</i>
Рекомендована література.....	38
Розділ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	39
2.1. Система категорій гендерної психології.....	40
2.2. Психологічні концепції та теорії гендеру	42
2.3. Гендер у соціокультурному вимірі.....	52
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>62</i>
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	<i>63</i>
Практикум	64
<i>Кейс проблемних ситуацій.....</i>	<i>64</i>
<i>Термінологічний диктант</i>	<i>65</i>
<i>Психологічна вправа «Особистий гендерний образ»</i>	<i>65</i>
<i>Практичне завдання «Критичний аналіз наукових текстів».....</i>	<i>66</i>
Рекомендована література.....	67
Розділ 3. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
ГЕНДЕРУ	69
3.1. Методологія дослідження гендеру у психології	70
3.2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру	73
3.3. Основні емпіричні методи гендерної психології	85
<i>Завдання для самоперевірки.....</i>	<i>98</i>

Завдання для самостійної роботи	99
Практикум	100
<i>Кейс проблемних ситуацій</i>	100
Ділова гра «Дизайн психологічного дослідження гендеру»	104
Практичне завдання «Критичний аналіз медіа-новин»	105
Практичне завдання «Інтерв'ю у психологічних дослідженнях гендеру»	106
Психологічний тренінг «Розвиток умінь встановлення контакту з респондентом» ..	109
Рекомендована література.....	112
ЧАСТИНА II. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ГЕНДЕРУ.....	114
Розділ 4. ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	114
4.1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості.....	115
4.2. Теорії та механізми гендерної соціалізації	119
4.3. Основні інститути та агенти гендерної соціалізації	128
<i>Завдання для самоперевірки</i>	139
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	141
Практикум	142
<i>Кейс проблемних ситуацій</i>	142
Практичне завдання «Дослідження гендерної соціалізації автобіографічним методом»	144
Практичне завдання «Критичний аналіз шкільних підручників».....	146
Круглий стіл: «Образи чоловіків та жінок у засобах масової інформації».....	148
Рекомендована література.....	149
Розділ 5. ГЕНДЕРНА РОЛЬ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	151
5.1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі	152
5.2. Гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу	158
5.3. Гендерно-рольовий конфлікт.....	164
5.4. Сексизм та гендерна дискримінація.....	168
<i>Завдання для самоперевірки</i>	173
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	175
Практикум	176
<i>Кейс проблемних ситуацій</i>	176
Ділова гра: «Вартість гендерного стереотипу».....	178
Практичне завдання «Соціально-психологічний аналіз гендерних ролей».....	179
Практичне завдання «Самодіагностика гендерних ролей»	181
Кінолекторій «Гендерна дискримінація та сексизм»	182
Рекомендована література.....	184
Розділ 6. ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	186
6.1. Поняття гендерної ідентичності.....	187
6.2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності.....	190
6.3. Гендер та сексуальність	193
6.4. Феномен «queer-ідентичність»	195

Завдання для самоперевірки.....	202
Завдання для самостійної роботи	203
Практикум	204
Кейс проблемних ситуацій.....	204
Термінологічний розігрів.....	206
Психологічна вправа «Гендерний фотоальбом»	207
Практичне завдання «Самодіагностика гендерної ідентичності»	208
Ділова гра «Розробка програми сексуальної просвіти для підлітків»	212
Кінолекторій «Трансгендерність – порушення гендерної ідентичності чи її варіація?»	214
Рекомендована література.....	215
ЧАСТИНА III. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	216
Розділ 7. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРСТВА.....	216
7.1. Гендер і досягнення.....	217
7.2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства	221
7.3. Гендерні теорії лідерства	224
7.3. Лідерський потенціал у жінок та його розвиток	228
Завдання для самоперевірки.....	233
Завдання для самостійної роботи	234
Практикум	235
Кейс проблемних ситуацій.....	235
Семінар «Жінка та лідерство в політиці, бізнесі та менеджменті»	238
Дискусія «Ефективний лідер: він чи вона?»	239
Психологічний тренінг «Розвиток лідерського потенціалу жінок»	240
Рекомендована література.....	242
Розділ 8. ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА	243
8.1. Поняття гендерного насильства.....	244
8.2. Різновиди гендерного насильства	247
8.3. Чинники насильства щодо жінок	253
8.3. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція	259
Завдання для самоперевірки.....	269
Завдання для самостійної роботи	270
Практикум	271
Кейс проблемних ситуацій.....	271
Круглий стіл «Психологічні аспекти гендерного насильства»	274
Дискусія «Секс без згоди – це злочин?»	275
Практичне завдання «Арт-перформанс у роботі з насильством»	277
Психологічна вправа «Колективний колаж»	279
Рекомендована література.....	280
Розділ 9. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ.....	281
9.1. Гендер у мовному вимірі.....	282

9.2. Гендерні особливості спілкування	286
9.3. Створення гендеру у спілкуванні.....	297
<i>Питання для самоперевірки</i>	302
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	303
Практикум	304
<i>Кейс проблемних ситуацій</i>	304
<i>Конференція «Психологічні закономірності гендерного спілкування»</i>	307
<i>Практичне завдання «Конструювання гендерної ідентичності у повсякденному спілкуванні»</i>	307
<i>Практичне завдання: «Оповідні рамки культури та особистий гендерний досвід»</i>	309
Рекомендована література.....	313

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ317

ДОДАТКИ 331

Додаток А. Тексти казок для психологічного аналізу	331
Додаток Б. Павличко С. «Фемінізм» (<i>фрагмент</i>)	334
Додаток В. Іванченко С. «Багаторівнева модель гендеру»	335
Додаток Д. Франсіз Б. «Гендер - соціальний конструкт або біологічний імператив?»	340
Додаток . Є. Андрусик О., Марущенко О. «Прогулянкові спостереження».....	347
Додаток Ж. Методи діагностики гендерних ролей	350
Додаток З. Методи дослідження гендерної ідентичності	355
Додаток І Анкета «Мій персональний сексуальний досвід»	357

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні магістранти, Ви тримаєте в руках посібник, завдання якого допомогти Вам познайомитися із змістом гендерної психології, однієї з наймолодших галузей психологічної науки, яка викликає сьогодні численні дискусії і потребує вирішення цілого ряду важливих питань. Тривалий час гендерна психологія зберігала статус науки про відмінності у психології жінок та чоловіків. Однак даний посібник не стільки про відмінності, пов'язані зі статтю людини, скільки про їх походження, викликані дією соціуму, культури, виховання.

Виникнення гендерної психології в Україні пов'язують з 90-ми роками минулого століття і пояснюють впливом західних гендерних досліджень. Завдяки дослідженням, розпочатим на Заході у 60-70-ті роки ХХ ст., було напрацьоване серйозне теоретичне підґрунтя та зібраний цікавий емпіричний матеріал щодо соціального аспекту статі – гендеру. Гендерний оберток у дослідженнях людської статі відкрив нове її бачення: стать – це не доля, вона не є чимось одним раз у даним і незмінним, а властивість особистості, що створена культурою та суспільством. Гендерні дослідження дозволяють помітити те, що зазвичай проходить повз наш дослідницький погляд, а саме те, як ми повсякчасно та повсякденно самі створюємо та відтворюємо суспільні очікування щодо поведінки, пов'язаної зі статтю, як видозмінюємо традиційні уявлення та презентуємо своє розуміння чоловічості та жіночості у міжперсональній взаємодії.

Гендерна психологія як навчальна дисципліна почала вивчатися в університетах України з 2000-х років, змінивши курс «Психологія статі та сім'ї», що був сфокусований на біологічній природі відмінностей у психології жінок та чоловіків. На сьогодні дисципліна «Гендерна психологія» є складовою

професійної підготовки фахівців різних спеціальностей: психологів, соціологів, вчителів, політологів, дослідників освіти. Окрім того, ця дисципліна входить до міждисциплінарних освітньо-професійних програм «Гендерні студії», які стали відкриватися на рівні магістра з 2016 року в Україні.

Щоб забезпечити повноцінне навчання «Гендерній психології», в останні роки в Україні було опубліковано ряд навчальних посібників для студентів, авторами яких стали соціальні психологи Тамара Говорун та Оксана Кікінеджи (2004), а також Маріана Ткалич (2016).

Навчальний посібник, який Ви тримаєте у руках, є результатом тривалої роботи з аналізу та узагальнення сучасних досліджень у цій сфері. Роботу над ним було розпочато у 2016 році. Він адресований, насамперед, магістрантам – майбутнім гендерним дослідникам, слухачам міждисциплінарних магістерських програм «Гендерні дослідження», «Гендерні студії».

При створенні посібника був врахований досвід європейських університетів у підготовці спеціалістів з гендерних досліджень. Було проаналізовано зміст європейських та американських навчальних програм, навчальних посібників, монографій з гендерних питань (Wilkinson, S., 1997; Crawford, M. & Linden, R., 2013, Launius Chr. & Hassel, H., 2015; Nelgeson Vicki S., 2017). Програми відносяться до: Лондонської школи економіки (LSE), Массачусетського технологічного інституту (MIT), Центрально-європейського університету (CEU), Техаського університету в Далласі, Міжнародного університету Флориди. На їх основі була розроблена авторська концепція дисципліни «Гендерна психологія».

Концепція нашого курсу, в першу чергу, підпорядкована ідеям гендерного підходу, соціальної та конструктивістської парадигм. У центрі нашої уваги психологічні механізми «створення гендеру» та його вияву у суспільній та приватній сферах, у різних системах відносин; проблеми психологічного благополуччя чоловіків та жінок, а також їх самореалізація, породжена диференціацією та ієрархією гендерних ролей та статусів.

Зміст курсу визначався такою метою: розвиток *гендерної компетентності* та навичок гендерного аналізу соціально-психологічних процесів і явищ. Ми розуміємо гендерну компетентність не лише як орієнтацію у психологічних аспектах гендеру, але як здатність магістрантів помічати ситуацію гендерної нерівності в їх житті та в різних суспільних системах; протистояти сексизму, дискримінаційним діям та їх наслідкам; самим не створювати ситуації гендерної нерівності (Клеціна, 2009).

У процесі роботи над посібником нами було враховано те, що вивчати цей курс Ви будете в міждисциплінарному контексті, тобто разом з іншими

соціальними науками про гендер: «Гендер та освіта», «Гендер та політика», «Історичні гендерні студії» та «Вимірювання у поведінкових науках». Названі дисципліни більше сфокусовані на макrorівні вивчення гендеру, тобто соціальних та культурних впливах. Гендерна психологія здатна закласти у Вас розуміння функціонування, розвитку та вияву найбільш тонких рівнів гендеру – особистісного та міжособистісного. Однак ми намагалися тримати в полі зору точки перетину психології з названими навчальними дисциплінами, зокрема в аспектах методології міждисциплінарних досліджень гендеру.

Цей навчальний посібник відповідає західній версії «тьюторіал», що є формою передачі знань, де передбачена не тільки теоретична інформація, але також матеріали для проведення практичних занять в інтерактивних формах. Матеріали навчального посібника допоможуть Вам засвоїти такі основні питання: методологія та теорія гендерної психології; гендерні характеристики особистості; психологія гендерної соціалізації; прикладні проблеми гендерної психології. Посібник складається з трьох частин: «Вступ до гендерної психології», «Особистість, гендер та гендерна група», «Прикладні аспекти гендерної психології».

Розділ «Гендерна психологія: предмет, завдання, становлення» – надзвичайно важливий розділ посібника. У даному розділі ми намагатимемося допомогти Вам розібратися зі специфікою предметного поля гендерної психології, визначимо основні проблеми та завдання розвитку на даному етапі. Оскільки гендер є багаторівневим явищем, то вивчається великою кількістю соціальних та гуманітарних наук. Тому ми познайомимо Вас із тенденцією міждисциплінарного вивчення гендеру як соціального конструкту та визначимо місце психологічного знання. Ви дізнаєтеся про гендер як соціальну стать людини і зміст інших основних понять: «стать», «гендерний стереотип», «фемінність», «маскулінність», «гендерна роль». На завершення розділу ми здійснимо огляд різних джерел, щоб розкрити становлення гендерної психології в історичному контексті, показати зміну її методологічних засад та сучасний стан.

Розділ: «Теоретичні основи гендерної психології». Цей розділ містить інформацію про сучасні концепції гендеру, а також розкриває зміст сучасних теорій гендерної психології. Також ми зорієнтуємо Вас у соціокультурному різноманітті гендеру, розглянемо культурні інтерпретації «маскулінності» та «фемінності», стратифікацію статей у культурах, що стає основою нерівності у стосунках.

Розділ: «Методологія та методи психологічного дослідження гендеру». Розділ включає три основні блоки проблем: це методологічні питання,

специфіка стратегій психологічного вивчення гендеру, характеристика конкретних методів дослідження гендерної проблематики у психології. Ми ще раз звернемося до основ сучасної методології гендерних досліджень (феміністської психології, соціального конструктивізму, постмодернізму) та розглянемо вимоги цих методологічних засад до методів пізнання. Також познайомимо Вас з особливостями застосування кількісного, якісного та крос-культурного дослідження гендеру у психології. У Вас буде можливість дізнатися про явище методологічної триангуляції та познайомитися зі способами підвищення якості наукових даних.

Розділ "Психологія гендерної соціалізації". Цей розділ представлений темами, які допоможуть Вам зрозуміти шляхи та засоби впливу основних інститутів соціалізації (сім'ї, школи, ЗМІ) на формування гендерних поглядів, стереотипів, сприйняття учасників процесу соціалізації. Ми також розкриваємо психологічні аспекти сексизму, дискримінації за ознакою статі, гомофобії, кризи маскулінності. Будемо намагатися разом з Вами відслідковувати зміни в процесі гендерної соціалізації, що є наслідком трансформацій гендерних образів та гендерних ролей.

Розділ «Гендерна роль: соціально-психологічний аспект». У цьому розділі ми зосередимося на гендерних очікуваннях суспільства до особистості, заходах, якими суспільство здійснює контроль за гендерною поведінкою особистості. Ми розглянемо різні гендерні стереотипи, які стають основою для виконання особистістю традиційних гендерних ролей. Поміркуємо, чому стереотипи набувають різкого негативного заряду набувають форми сексизму і виражаються у різних формах гендерної дискримінації.

Розділ «Гендерна ідентичність особистості» допомагає розкрити суб'єктивне переживання людиною свого гендеру, яке виникає в просторі соціальних стандартів маскулінності та фемінності. Велика увага приділяється основним видам, структурі та розвитку гендерної ідентичності в онтогенезі. Спробуємо дослідити спільне та відмінне у поняттях гендерна та статева ідентичність. Розглянемо походження неординарних ідентичностей та сприйняття їх носіїв у суспільстві. Також тут розглядаються психологічні аспекти сексуальності, зокрема підлітків, закони психосексуального розвитку людини.

В розділах **«Гендерна психологія лідерства»**, **«Психологія гендерного насильства»**, **«Гендерна психологія спілкування»** представлені гендерні питання в контексті певних напрямів психологічної науки: соціальна психологія, психологія спілкування, політична та організаційна психологія, кризова психологія та ін. Оскільки більшість із Вас має політологічну підготовку, тому,

думається, буде корисним розглянути гендер, насамперед, у соціально-політичному контексті: це, зокрема, гендерні аспекти політичного лідерства, віктимізації жінок у суспільстві, протидії гендерному насильству, психологічні аспекти мовного конструювання гендерної нерівності у суспільстві.

Після роботи з теоретичним матеріалом Ви зможете перевірити свій рівень розуміння та засвоєння нових знань за допомогою завдань тестового характеру. Поглибити свої знання та підготуватися до практичного заняття Вам допоможе низка завдань для самостійної роботи.

Кожний розділ посібника складається з двох компонентів: теоретичного та практичного (практикум або workshop). Практикум має на меті перетворити теоретичний матеріал на ваше особистісне знання та професійні уміння. Він містить завдання проблемного та інтерактивного характеру:

- кейс проблемних завдань, які відтворюють ситуації із соціальної дійсності та створюють умови для операціоналізації теоретичних знань;
- завдання для гендерного аналізу різних соціально-психологічних феноменів на основі різних матеріалів: наукові статті, реклама, шкільні підручники, новини у ЗМІ, художні твори;
- практичні завдання, спрямовані на формування дослідницьких умінь;
- семінари, конференції, дискусії, ділові ігри, психологічні вправи та ін.

Запропоновані завдання створюють простір для вибору, на їх основі викладач та студенти можуть конструювати той варіант заняття, що відповідає потребам аудиторії та стилю викладача. Їх застосування, на наш погляд, не лише поглибить теоретичні знання, сформує навички гендерного аналізу, але і допоможе реконструювати механізми гендерного розвитку, сприятиме самоаналізу гендерних стереотипів, розумінню їх впливу на спілкування та самореалізацію.

Висловимо сподівання, що пізнання цієї науки стане для вас цікавим та наповненим смыслом процесом.

Вдячності

Навчальний посібник підготовлений в межах проекту Еразмус + «Гендерні студії: крок до демократії та миру у сусідніх до ЄС країнах з різними традиціями» (GEST). Number: 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-SVNE-JP.

Концепція, зміст посібника та його структура обговорювалися під час роботи міжнародних шкіл, що працювали у Тунісі (Університет Суца, 2016; Університет Манауби, 2017) та Україні (Прикарпатський Національний університет, 2017). Також під час міжнародних конференцій у Марокко (Бені-Мелаль, 2016; Фес, 2018) та Україні (Київ, 2018) нами були представлені результати теоретичних та емпіричних досліджень прикладних аспектів гендерної психології, які знайшли висвітлення у посібнику, зокрема, це гендерні аспекти всевікового розвитку (Щотка, 2018), гендерні проблеми психологічного благополуччя (Щотка, 2017), гендерні аспекти лідерства (Щотка, 2018). У процесі обговорень представлених нами матеріалів у середовищі науковців із країн з відмінними гендерними традиціями ми отримували цінну підтримку наших ідей, а також багато зацікавлених відгуків, які спонукали нас до вдосконалення змісту та висвітлення регіональної специфіки гендерної соціалізації.

За плідну співпрацю висловлюємо щирі вдячності усім учасникам міжнародного консорціуму, які брали участь у наукових дискусіях. Окремо хочемо висловити подяку нашим європейським партнерам за досвід, отриманий під час стажувань у Центральній-Європейському Університеті (Угорщина), Університеті Вітовта Великого (Литва), Університеті Арістотеля (Греція). Під час міжнародних стажувань було окреслено культуральні та психолого-педагогічні аспекти магістерських програм «Гендерні студії», створено умови для формування умінь реалізації якісного підходу в дослідженнях гендеру, стажування сприяли розширенню методичного інструментарію: умінь планування, організації та проведення практикуму з гендерних досліджень.

Наша персональна подяка за надані консультації щодо теоретико-методологічних засад посібника професорам Erzsébet Barát та Vassiliki Deliyanni-Kouimtzi. Ми вдячні також професорам Artūras Tereškinas, Dorottya Redai, Maria Papathanasiou, Natalija Mažeikienė за значиму допомогу у висвітленні в посібнику таких питань, як якісні методи психологічного дослідження гендеру, квір-ідентичність, криза маскулінності, гендерні аспекти насильства у сім'ї та суспільстві.

Частина I. ВСТУП ДО ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділ 1. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ

Стать людини – це те, що ми тримаємо в полі уваги, коли спілкуємося, виховуємо, навчаємо, наймаємо на роботу тощо. Відповідно до власних уявлень про чоловіче та жіноче вибудовуємо свої відносини з людьми і навіть своє життя. Однак до деяких наших уявлень про людей різної статі, які ми навіть не ставимо під сумнів, варто придивитися більш уважно, зокрема: Чи дійсно чоловіки та жінки – це два різні світи? Чи справді відмінності між ними є наперед визначені їх біологією? Чи справді жінки є більш тривожними, депресивними, залежними, порівняно з чоловіками? Чи дійсно чоловіки є значно агресивнішими, креативнішими, кращими лідерами, ніж жінки? Чи не є такі наші уявлення упередженими на користь однієї статі? На ці та інші запитання спробуємо знаходити відповіді в процесі вивчення означеної дисципліни.

У цьому розділі ми намагатимемося допомогти Вам розібратися зі специфікою предметного поля гендерної психології, визначимо основні проблеми та завдання розвитку на даному етапі. Оскільки гендер є багаторівневим явищем, то вивчається великою кількістю соціальних та гуманітарних наук. Тому ми познайомимося із тенденцією міждисциплінарного вивчення гендеру як соціального конструкту та визначимо місце психологічного знання. На завершення розділу ми здійснимо огляд різних джерел, щоб розкрити становлення гендерної психології в історичному контексті, покажемо зміну методологічних засад та сучасний стан науки.

Після ознайомлення зі змістом теми у Вас буде можливість перевірити свою готовність до заняття за допомогою запитань для самоперевірки. Завдання для самостійної роботи спрямують Вас на підготовку до практичного заняття з теми. На практичному занятті Ви зможете обговорити проблемні аспекти та набути важливих умінь гендерного аналізу.

1.1. Предмет, структура та завдання гендерної психології

Психологія з самого її зародження значну увагу приділяла статі людини та пов'язаним з нею психологічним характеристикам. Цей інтерес зрозумілий, оскільки стать – це основа нашого бачення себе самого, оцінки інших людей у процесі спілкування з ними. Перше, що ми відображаємо в інших людях, на що орієнтуємося, будуючи контакт, про що пам'ятаємо, навіть забуваючи з часом деталі спілкування з людиною, – це її стать (Fiske, Haslam, & Fiske, 1991; Stangor, Lynch, Duan, & Glass, 1992). Саме на основі статі у багатьох суспільствах вибудовується розподіл праці, статусів та ролей людей.

Стать людини, тобто універсальні, біологічні причини поведінки, майже сторіччя від часу заснування психології була у фокусі психологічних досліджень. У межах «психології статі» (psychology of sex) чоловіки та жінки зазвичай вивчалися, як кардинально відмінні світи, а стать людини ототожнювалася з її сексуальністю. З часом відмінності перестали зводити до сексуальності, однак продовжували вважати вродженими. Саме на цій основі оформилась психологія статевих відмінностей (sex differences).

Психологія статі – це галузь наукового знання, яка об'єднує розрізнені дослідження психологічних відмінностей між статями, що обумовлені біологічними чинниками. Вона може розглядатися як передумова розвитку гендерної психології.

Чому ж саме гендерна психологія, а не психологія статі? Виникнення саме

гендерної психології пов'язане з утвердженням у науці самого поняття «гендер» у 60-70-х роках ХХ століття. В його утвердження неабиякий внесок зробили феміністичні рухи та феміністична теорія того часу. Завдяки активності феміністок фокус уваги почав зміщуватися з біологічного на соціокультурний вплив. Ними спростовувалась ідея природньої обумовленості материнського інстинкту та її наслідки для статусу жінки: обмеженість життя жінки виключно сімейними ролями. Вони взяли під сумнів і інші біологічні пояснення жіночої психології (інтелектуальна неспроможність, лідерські обмеження та ін.), на яких ґрунтується низький статус жінки у суспільстві. Як результат, стали видимими соціальні чинники, як-от виховання, навчання, масова культура, засоби масової інформації, які обумовлюють специфіку формування особистостей чоловіка та жінки, а також відносин між ними. Отже, термін «гендер» увійшов у категоріальний апарат психології на хвилі ослаблення біологічного детермінізму для того, щоб описати психологічні та соціальні аспекти статі людини. Пізніше дослідження гендеру як соціальної статі людини проникли у різні сфери психологічного знання, насамперед, у соціальну та клінічну психологію.

У сучасній науці гендер аналізується як багаторівневе явище. Зокрема, розглядаються такі рівні: індивідуальний, інтерактивний, структурний.

1. На індивідуальному рівні вивчаються стабільні риси чоловіків та жінок, які ґрунтуються на біології та з'являються внаслідок ранньої соціалізації;
2. На інтерактивному рівні простежується, як гендерні очікування формують ідентичність та поведінку особистості; які переваги та обмеження соціальної поведінки стають наслідком гендерної соціалізації; як діють гендерні атиitudи, яких дотримуються чоловіки та жінки.
3. На структурному рівні аналізуються шаблони макрорівня, статуси в суспільстві, заохочення, які до цих статусів прив'язані та приводять до відмінностей у поведінці та досвіді чоловіків та жінок.

Гендерна психологія фокусується переважно на першому та другому рівнях аналізу, що, власне, і визначає її особливе місце у структурі гендерного знання.

Якщо узагальнити різні визначення предмету гендерної психології, які ґрунтуються на сучасній методології, то можна сказати, що гендерна психологія – це наука, що вивчає психологічні закономірності та психологічні механізми створення, трансформації та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії. Як зрозуміло із визначення, сучасна гендерна психологія більше сфокусована на інтерактивному рівні аналізу гендеру. Гендерна ідентичність не розглядається як досягнена властивість особистості, а скоріше, як процес, явище, яке знаходиться у постійній трансформації. Саме через міжособистісну взаємодію ми отримуємо розуміння гендеру та виявляємо це розуміння.

Гендерна психологія (англ. gender – рід, стать і грец. psyche – leif, logos – учення) вивчає психологічні закономірності та механізми творення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії.

Сучасною наукою підкреслюється роль пізнавальних процесів у гендерній соціалізації особистості. Пізнання – це той шлях, яким гендер впливає на наше сприйняття, наші інтерпретації та реагування на соціальний світ (Shelley J. Correll, , Sarah Thébaud, , Stephen Benard, 2007).

Слід зауважити, що оформлення предмету гендерної психології проходило декілька етапів:

- дослідження соціальної природи психологічних відмінностей між статями;
- дослідження фемінності та маскулінності особистості як двох форм вияву соціальної нормативності на рівні особистості;
- дослідження множинної гендерної ідентичності особистості.

Останнє вивело у фокус досліджень різні типи гендерної ідентичності особистості: фемінну, маскулінну, андрогінну, недиференційовану. Донині гендерна психологія пройшла тривалий шлях становлення і є доволі усталеною сферою соціально-психологічних досліджень, що має окреслене дослідницьке поле та спирається на серйозні психологічні теорії. Явища, якими цікавиться сучасна гендерна психологія, тісно вплетені в предметний зміст соціальної психології. Тому справедливо розглядати гендерну психологію як структурну одиницю соціальної психології. Варто зауважити, що у західній науці доволі усталеним є термін «соціальна психологія гендеру». Його психологічний смисл відповідає сучасному розумінню гендерної психології як науки про гендерну взаємодію (Shelley J. Correll, Sarah Thébaud, Stephen Benard, 2007).

Думається, що соціально-психологічна перспектива найкраще підходить для того, щоб зрозуміти, як формуються наші уявлення про жіночність та мужність у повсякденній взаємодії з різними людьми; які механізми обумовлюють те чи інше наше самовиявлення у спілкуванні як представника певної статі. Розуміння гендеру як інтерактивного процесу проливає також світло на те, як соціальні умови системно обмежують індивідуальний вибір, як формуються і відтворюються моделі гендерної поведінки та гендерної нерівності (Ш.Берн, 2003).

Предметне поле гендерної психології, як науки молодшої, яка розвивається, є мінливим та різноманітним, тому зрозумілим є намагання науковців його структурувати. У літературі можна познайомитися з різними підходами до структурування предметного наповнення науки, яка Вами вивчається (Клецина, 2003, Бендас, 2005). У даному виданні можемо конкретизувати його зміст через наступну структуру:

- **Методологія гендерних досліджень у психології** є виключно важливим розділом для розвитку молодшої науки, де здійснюється рефлексія методологічних засад психологічних досліджень гендеру, обґрунтовуються адекватні предмету методи, доводиться їх достовірність та надійність.

- **Психологія відмінностей, пов'язаних зі статтю**, досліджує відмінності та подібності у психологічних характеристиках та особливостях поведінки чоловіків та жінок у спілкуванні, діяльності та самореалізації, що викликані соціокультурними умовами існування.

- **Психологія гендерних характеристик особистості**, передусім, спрямована на вивчення специфіки формування гендерної ідентичності і основних її складових: гендерної самооцінки, самоприйняття, установок, уявлень, стереотипів, що відповідають гендерній диференціації. Значна увага в цьому розділі присвячена питанням вияву та розвитку гендерної ідентичності у

взаємодії, виробленню адекватних пристосувальних стратегій для подолання існуючих гендерних стереотипів, що порушують адаптивні можливості особистості. Досліджуються механізми формування відчуття свого жіночого чи чоловічого тіла, усвідомлення своєї належності до певної статі у соціальному контексті. У даний розділ також включені питання формування нетрадиційних гендерних ідентичностей та сексуальності.

- **Психологія гендерної соціалізації** розглядає психосоціальні аспекти розвитку особистості. У цьому розділі представлений аналіз впливу соціальних інститутів (сім'ї, школи) на розвиток гендерної ідентичності. Основними поняттями розділу є: статеві ролі, гендерна соціалізація. Необхідно відзначити, що питання гендерної соціалізації як процесу засвоєння особистістю системи уявлення про поведінку чоловіків і жінок у суспільстві відносяться часто до галузі соціальної психології. Вважається, що гендерна соціалізація включає два взаємопов'язані аспекти. Перший аспект розкриває специфіку впливу суспільства на окремого індивіда з метою прийняття ним стандартів диференційованої поведінки, які засвоюються у вигляді гендерних уявлень. Другий аспект пов'язаний із самовизначенням особистості щодо прийнятих у суспільстві соціальних моделей чоловічої та жіночої поведінки, норм і гендерних стереотипів та вияву їх у спілкуванні. Значна увага приділяється вивченню асиметричних умов соціалізації для представників чоловічої і жіночої статі, способів і механізмів впливу основних інститутів соціалізації на формування в учасників соціалізаційного процесу гендерних атитюдів, стереотипів, уявлень; досліджується і те, як на рівні міжособистісної взаємодії засвоюються та виявляються нормативні гендерні моделі та транслюється гендерна нерівність.

- **Психологія гендерних груп.** Сучасні соціально-психологічні дослідження гендеру звертаються до вивчення психологічних аспектів моногендерних та гетерогендерних груп, а також великих груп, утворених за критерієм статі і сексуальності (жіночі організації, ЛГБТ спільноти, чоловічі закриті клуби тощо). Вивчаються психологічні закономірності поведінки й діяльності людей, які обумовлені їх приналежністю до названих груп, забезпечується аналіз психологічних характеристик представників цих груп у зв'язку з їх соціальним статусом як всередині гендерної групи, так і в рамках більш широкої соціальної структури (Воронцов, 2009).

- **Прикладна гендерна психологія** включає в себе вивчення практичного застосування знань з гендерної психології в різних галузях психологічної науки, зокрема гендерно-психологічні аспекти вікового розвитку та освіти, лідерства та розвитку кар'єри в організаціях, сімейних, ділових та міжособистісних відносинах, а також психологічного благополуччя.

Окремі автори як компонент гендерної психології називають *гендерну психологію лідерства*. Це доволі добре напрацьований прикладний аспект гендерної психології Його розробленість викликана тим, що дана область охоплює кілька важливих моментів: природу та характер відмінностей між чоловіками і жінками-лідерами; гендерну соціалізацію лідерства; специфіку жіночого менеджменту; відносини домінування і підпорядкування (лідерство), які часто виникають між чоловіками і жінками, а також дослідження, які необхідні для адекватної організації виробничих відносин (Ш.Берн,2001).

1.2. Гендерна психологія в системі міждисциплінарного знання про гендер

Гендер – це багаторівневий та багатовекторний феномен, який у сучасній науці намагаються досліджувати комплексно. На з'ясування його природи, механізмів функціонування та розвитку спрямовані зусилля багатьох наук: соціології, культурології, етнографії, антропології, історії, політології, педагогіки, психології.

Міждисциплінарні дослідження гендеру охоплюють широке дослідницьке поле і реалізуються з початку 80-х років минулого століття. Ці дослідження концентруються навколо питань, які стосуються норм чоловічої та жіночої поведінки, характеру стосунків між статями, чинників цієї поведінки та цих відносин. Жіноче та чоловіче розглядаються як конструкти культури.

Міждисциплінарне вивчення гендерних питань було розпочато в межах фемінології, науки, яка вивчає жіноцтво як цілісну та стійку соціальну

Гендерологія (англ. gender – рід, стать і грец. logos – учення) – це міждисциплінарний напрям у суспільних науках, що охоплює проблеми індивідів з різною гендерною та сексуальною ідентичністю. Її об'єктом є закономірності соціального конструювання статі, а предметом – закономірності репрезентації соціальних особливостей статі (гендер).

Фемінологія (від латин. femina – жінка) – вивчає закономірності соціального становища жінок, соціально-політичні, економічні, соціально-психологічні закономірності вирішення жіночого питання (дискримінації жінок, нерівності статей).

спільність. У фокусі її уваги також культурні та психологічні чинники становлення особистості, однак лише жінки. Дослідників цікавлять не лише психологічні, але й економічні, політичні, правові аспекти становища жінки у суспільстві.

Гендерні дослідження (gender studies) не можна ототожнювати з феміністськими, або жіночими, дослідженнями (women studies), інституціоналізація яких відбувалася в американських університетах наприкінці 1960-х років під безпосереднім впливом

феміністського руху, або «фемінізму другої хвилі», який переніс акцент з «жіночого питання» на гендерний аналіз соціальних відносин. У результаті центром обговорення стала критика патріархату як засади культури, яка структурно закріплює чоловіче домінування. Головним завданням феміністських досліджень стало вивчення становища жінок з точки зору самих жінок і обґрунтування політичного порядку, метою якого є боротьба проти дискримінації жінок. Феміністські дослідження орієнтовані на критику

Методологія гендерних досліджень формується, головним чином, на основі переосмислення таких концепцій, як теорія статевих ролей і соціального конструктивізму.

Гендерний підхід – це методологічна основа досліджень у суспільних науках, орієнтована на втілення ідеї рівності людей, незалежно від їх статевої належності.

Гендерна теорія – система наукових поглядів на відносини, ролі, норми, статуси, цінності чоловіків і жінок, їхнє соціальне життя, життєвий досвід, набуття та реалізацію ними соціально-рольових характеристик.

суспільства і критику науки. Теоретики цього напрямку виходили з наявності специфічного жіночого досвіду, поки що не відображеного в поняттях і концепціях існуючої на сьогоднішній день соціально-гуманітарної науки. Остання піддавалася ними критиці за ігнорування жінок. На їхню думку, ігнорування жінок і жіночого досвіду в науковому розгляді обумовлено тим, що воно сфокусовано на сфері публічній, з якої жінки були, як правило, виключені.

На відміну від феміністських (жіночих) досліджень, гендерні дослідження звертаються до значно ширшого кола проблем, що виникають як у жіночому, так і в чоловічому досвіді в різних вікових, соціокультурних, расових групах.

Як і будь-яка міждисциплінарна наука, гендерологія, та й феміністика, мають вирішити питання напрацювання спільної методології дослідження між різними галузями науки. І це доволі складне завдання, оскільки кожна наука має свої унікальні методологічні основи та методи. Методологічною основою сучасних досліджень гендеру є конструкціоністський підхід.

Предметне поле сучасної гендерної психології, з одного боку, інтегроване у міждисциплінарне поле гендерології, а з іншого, є суто психологічним знанням про психологічні механізми створення та перетворення гендерної ідентичності в процесі соціальної та міжособистостісної взаємодії. Отже, з одного боку, предмет гендерної психології є підпорядкованим гендерології, тобто принципово вужчим, але водночас гендерні дослідження у психології охоплюють різні галузі (наприклад, психологію спорту, клінічну психологію, диференційну психологію, психофізіологію) і виходять за межі її міждисциплінарного поля.

1.3. Розвиток гендерної психології

Фемінізм та розвиток гендерної психології. Розвитку гендерної проблематики в психології передували шляхи розвитку гендерно-орієнтованих ідей в рамках жіночого громадського руху і теоретичних феміністських концепцій.

Жіночий рух виник наприкінці XVII на гребені буржуазних революцій та мав декілька хвиль активізації та затухання: фемінізм першої, другої та третьої «хвилі», що відрізняються за проблемами нерівності, які перебували у фокусі уваги. Детально познайомитися із здобутками кожної «хвилі» можна в оглядах, підготовлених рядом науковців (Ткалич М.Г., 2016; Joan C. Chrisler, Donald R. McCreary, 2010, Helgeson, Vicki S., 2012).

Фемінізм першої хвилі асоціюється з рухом суфражисток, це кінець XIX і початок XX століття. Центральним питанням, больовою точкою тут є нерівність між чоловіками і жінками, що існує на рівні законодавства. В полюсі уваги – реформи в області права і політики, боротьба жінок за доступ до освіти, набуття прав власності та виборчих прав.

Фемінізм – це філософська концепція, яка становить основу соціально-політичного, культурного, інтелектуального руху, спрямованого на забезпечення рівноправності жінок з чоловіками в усіх сферах суспільного життя.

Друга хвиля фемінізму (кінець 60-х років XX століття) пропонує нове, розширене розуміння нерівності. Активісти і дослідники вважають, що несправедливість не зводиться до сфери легального, але корениться в самому суспільному устрої, в тому, як чоловічі і

жіночі досвіди організовані соціально. Дискримінація жінок розглядається, як наслідок патріархального порядку, який відтворюється і в публічній, і в приватній сферах. Візьмемо як приклад політику. Навіть у тих країнах, де жінки мають рівні з чоловіками політичні права, їх відсоток у парламенті істотно менший, ніж відсоток чоловіків. Якщо звернутися до прикладів з приватного життя, ми побачимо, що «жіноча» домашня праця, пов'язана з турботою про дітей і веденням господарства, як правило, недооцінена у порівнянні з оплачуваною працею в сфері виробництва. Багато власне жіночих тілесних переживань (менструація, вагітність, менопауза) патологізуються, постають як щось, що потрібно приховувати і / або контролювати за допомогою медицини. Феміністки і феміністи також привертають увагу до нагальних проблем: домашнього насильства, сексуального насильства.

У рамках фемінізму другої хвилі підкреслюється, що досягнення рівних прав не завжди має на увазі досягнення рівних можливостей. Завдання цього

руху: озвучити особливу жіночу позицію, розкрити нерівності, вплетені в наше повсякденне життя.

У 1990-ті роки зароджується третя хвиля фемінізму. Цей новий підйом політичної та пізнавальної активності в розумінні гендерної нерівності, пов'язаний з переосмисленням самої категорії досвіду. Таке переосмислення має два основних аспекти:

- перший полягає у відмові від сприйняття жінок (і чоловіків) як якоїсь однорідної групи, що розділяє подібні переживання і подібні інтереси. Увага до категорій класу, раси і сексуальності робить явним той факт, що деякі жінки – освічені, заможні, білі, гетеросексуальні – знаходяться в привілейованому положенні по відношенню до інших жінок і можуть їх пригнічувати.
- другий аспект полягає в тому, що досвід не існує поза своєю інтерпретацією. Якщо для фемінізму другої хвилі ключовим проявом дискримінації були практичні труднощі, які відчувалися жінками в повсякденному житті, то у фокусі фемінізму третьої хвилі знаходяться дискурсивні конструкти, що обмежують наші уявлення про себе та інших людей. Глибинна причина гендерної нерівності криється в тому, що саме наше мислення підпорядковане бінарним опозиціям, які розділяють чоловіче і жіноче, розум і емоції, гендерну норму і відхилення від неї. Опір цій матриці передбачає вибудовування нефіксованих, «плаваючих» квір-суб'єктивностей.

Феміністська критика психології та феміністська психологія.

Інтенсивна феміністична критика психології розпочалася в 60-ті роки минулого століття на звершення другої хвилі феміністичної активності. Початок феміністської критики психології було покладено працею «Жіноча містика» Фрідан (1963), де вона звинуватила З.Фрейда та його послідовників у приниженні соціального статусу жінки. На погляд Фрідан, соціальні науки замість того, щоб знищувати соціальні упередженості, насправді давали їм нове життя. Феміністські психологи поширили її критичний аналіз на всю психологічну науку, зробили видимими рамки, якими суспільство обмежило життя жінок, а психологію представили як частину цієї проблеми. Вони доводили, що психологія є гендерно заангажована наука, котра не дає правдивих знань про жіночий досвід. Водночас феміністські психологи наголошували на значенні психології для рефлексії та подолання соціальних

Рис.1.1. Акція FEMEN за права жінок годувати дітей у публічному просторі. Рим, Ватікан, День матері 2018.

обмежень, виокремили низку проблем, які можуть бути вирішені саме завдяки психологічним дослідженням.

Перший критичний аналіз психології жінки було здійснено дослідницею Наомі Вейштейн (1968, 1971) і викладено нею у переконливому есе. Її робота стала імпульсом для спростування соціальних міфів щодо жінки, зокрема ідеї материнського інстинкту та жіночої характерології: інфантильної, залежної, невпевненої, мотивованої лише на пошук чоловіка та дітей.

Загалом сутність феміністичної критики психології у 60-70 роки полягає у викритті упередженості науки щодо жінок, сексистської налаштованості більшості психологічних теорій та досліджень. Феміністки стверджували, що упередженість щодо жінок у психології пов'язана з нехтуванням наукою соціального контексту життя жінок (соціальних очікувань) на користь внутрішніх детермінант, так званого «жіночого характеру». Приписування внутрішнім чинникам використовується психологами переважно для обґрунтування дефіциту соціальної влади та статусу жінки як закономірних явищ.

Результатом феміністської критики стало оформлення феміністської психології, жіночих та гендерних досліджень у психології.

Філософ науки Сандра Хардинг (2008) запропонувала таку класифікацію феміністських підходів до вивчення гендеру:

1. Підхід з точки зору фемінізму. Передбачається, що жінки суттєво відрізняються від чоловіків і повинні вивчатися окремо, самі по собі.

2. Феміністичний емпіричний підхід. Стверджується, що жінки можуть відрізнятися від чоловіків, а можуть не відрізнятися. Тільки точні вимірювання можуть довести подібність та відмінність між ними.

3. Феміністський конструктивістський підхід. Доводиться, що фемінні риси конструюються та є мінливими. Тому спроби виміряти їх, як стабільні риси, ведуть до помилкових висновків. Спростовується дуальність гендеру, обґрунтовується можливість множинної гендерної ідентичності.

Дослідження гендеру у сучасній психології можуть бути віднесені до одного з цих підходів. Перший підхід реалізується переважно жінками-психологами (Н. Lips, 1993; J. Hyde, 1996; М. Matlin, 1996), які намагалися змінити патріархальну психологію, подолати гендерну нерівність у

Рис 1.2. Плакат із феміністичного сайту. Наскільки ваше бачення відповідає образам, створеним на картинці?

суспільстві. Ними вивчався жіночий досвід, жіноча суб'єктивність, що представляють собою половину загального людського досвіду.

Другий підхід більш орієнтований на встановлення гендерних відмінностей та демонстрацію того факту, що існує небагато значущих, статистично доведених відмінностей (Е. Массобу and С Jacklin, 1974). Однак, традиційні методи дослідження, що ігнорують своєрідність жіночого досвіду, суперечать феміністичним ідеям. Через це порівняльні дослідження цього плану зазнають критики з боку представників фемінізму.

Третій підхід розвиває думку, що гендерні відмінності, ймовірно, конструюються, а не просто вимірюються чи описуються. Отже, феміністські психологи відходять від дослідження гендеру як продукту або результату. Вони вивчають процеси, через які він конструюється та в результаті яких він виникає. Акцент на цих процесах соціального конструювання обумовив зміну методів дослідження з кількісних на якісні (аналіз дискурсу, тематичний аналіз). Сильною стороною даного підходу вважають міждисциплінарність. Представниками його є Харе-Мастин і Маресек, Мэрі Кроуфорд Маргарет Везерол.

Після 90-х років виникають нові акценти у жіночій психології. Це встановлення відмінностей всередині жіночого досвіду (досвіду жіночої гетеросексуальності та гомосексуальності, психічно здорових та хворих жінок, здорових та інвалідів тощо) (Joan C. Chrisler . Donald R. McCreary, 2010).

Етапи розвитку гендерної психології. Як ми вже зазначали, часом оформлення гендерної психології як самостійної галузі психологічного знання вважаються 70-ті роки минулого століття. Назвемо декілька подій, які вважаються знаковими в становленні цієї науки. Це публікації наукових праць, що відобразили нові погляди вчених на гендер, як соціальну статтю. Так, впродовж 70-х років були опубліковані два підручники *Women and sex roles: A social psychological perspective;* (1978) *Gender and Communication*, що висвітлили соціально-психологічні аспекти статі. Наукові обговорення проблеми привели до створення в структурі Американської психологічної асоціації окремої секції під назвою «Психологія жінок» (1974), а також сприяли тому, що вийшли у світ перші номери журналів: «Статеві ролі» (1975) та «Психологія жінки» (1977).

Завдяки феміністичній активності до 90-х років гендерна психологія була сфокусована на жіночій психології, і лише на кінець 90-х років психологи починають розширювати проблематику досліджень. Стало враховуватися те, що і психологія чоловіків також несе в собі відбиток суспільства, культури та повсякденної взаємодії і заслуговує окремих досліджень. У результаті в 2000 році в межах Американської психологічної асоціації утворюється секція

«Психологія чоловіків та маскулінності», а також однойменний науковий журнал (2000). В останні роки коло інтересів гендерної психології доповнилось ще і дослідженнями психологічних характеристик людей з нетрадиційним гендером та нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Ці дослідження дають цінний матеріал для розуміння процесів конструювання гендеру в культурі (Shelley J. Correll, Sarah and Stephen Benard, 2007).

У науковій та навчальній літературі Ви можете знайти різні підходи до аналізу історичного шляху гендерної психології. Однак усі однозначно звертають увагу на тривалу передісторію розвитку цієї науки та дуже коротку її історію. На Заході гендерна психологія пройшла тривалий шлях розвитку, можна навіть сказати, що до 90-х років це була виключно західна наука. Особливо плідно гендерна проблематика розвивалась у США. Становлення гендерної психології пройшло декілька етапів, зміна яких обумовлена розвитком теорії та методології гендерних досліджень (Helgeson, Vicki S., 2012).

Перший етап (1894-1936) пов'язаний із дослідженнями статевих відмінностей у психологічних властивостях. Особлива увага була прикута до з'ясування реальних відмінностей в інтелектуальних здібностях чоловіків та жінок, оскільки саме низькими здібностями жінок часто обґрунтовувався нижчий статус жінки в суспільстві.

Другий етап (1936-1954) відповідає дослідженням маскулінності-фемінності як глобальних рис особистості. На цьому етапі гендерна ідентичність розумілася як результат ідентифікації з нормами фемінності чи маскулінності, прийнятими у суспільстві. Були розроблені психологічні шкали для вимірювання маскулінності та фемінності. Оцінка сформованості засвідчувала адаптованість особистості.

На третьому етапі (1954-1982) дослідження стосувалися типів гендерної ідентичності. У цей час фемінність та маскулінність розглядаються як різні виміри гендерної ідентичності, що базуються на емоційності та інструментальності. Вони можуть бути поєднані в структурі особистості по-різному. Були розроблені опитувальники для вивчення типів гендерної ідентичності, наприклад, статево-рольовий опитувальник С.Бем.

Четвертий етап (1982- і донині) за своєю суттю є дослідженнями гендеру як соціальної категорії. У цей час відбувається усвідомлення того, що гендер – це багатогранна конструкція, яку неможливо оцінити за одиничними параметрами. Стає зрозумілим, що зміст гендерної ідентичності, гендерних ролей залежить від контексту, часу, місця, культури. Інтерес викликають випадки, коли виконання гендерної ролі не співпадає з культурним стандартом, або гендерна роль не співпадає з біологічною статтю.

Значну роботу з аналізу історії досліджень статі та гендеру у психології здійснено О.Бендас (2005) та І.Клециною (2002; 2003; 2012). Детально з оглядом цього питання Ви можете познайомитись у посібниках названих авторів, тут же ми лише означимо основні етапи становлення науки:

1) розробка відповідних ідей у руслі філософії (від античних часів до кінця ХІХ ст.);

2) формування предмету і розділів гендерної психології (кінець ХІХ -- початок ХХ ст.);

3) «фрейдівський період», пов'язаний з прізвиськом З. Фрейда і психоаналізом (початок ХХ ст. -- 1930-і рр.);

4) початок експериментальних досліджень і поява перших теорій (1950-1980-і рр.);

5) бурхливий розвиток гендерної психології: сплеск експериментальних досліджень, теоретичне осмислення емпіричних фактів, адаптація відомих методів і методик для вивчення гендерної проблематики і створення специфічних гендерних методик (з 1990-х рр. по теперішній час).

Історія розвитку гендерної психології в Україні розпочинається у 90-ті роки минулого століття під впливом розвитку гендерних досліджень на Заході. Важливими передумовами розвитку гендерної психології в Україні була поява в радянські часи (70-ті роки) низки галузей психології: психології статі, психології статевих відмінностей, психології сім'ї та сімейних взаємин. Слід сказати, що більшість праць, пов'язаних із проблематикою гендеру в радянській психології, мали біодетерміністський характер. Однак, маємо відмітити важливі результати щодо вивчення формування психологічної статі людини в онтогенезі лєнінградської школи психології Б.Ананьєва. Завдяки цим дослідженням утверджується термін «відмінності, пов'язані зі статтю». Він визнав динаміку і нерозривність категорій статі і віку. Також впливовою на теренах Радянського Союзу була концепція В.Геодакяна, який розглядав живі різностатеві істоти як інформаційні системи, яким відведені полярні позиції у процесі еволюції ролі. Ближчими до соціальної детермінації статі є дослідження В.Кагана, І.Кона та Н.Обозова.

Логіку розвитку гендерної психології в Україні можна представити так:

1. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – дослідження психологічних особливостей чоловіків і жінок.

2. 1920-1930 рр. – педологічні дослідження (П.Блонський), ототожнення статі з сексуальністю.

3. 1960-1980 рр. – дослідження гендерних відмінностей в школі Б.Ананьєва.

4. З 1990 рр. до сьогодні – вивчення гендерних відмінностей, що не зумовлені біологічною основою.

Серед психологів пострадянського простору окремо слід відзначити Т.Бендас, І.Кльоцину, які видали перші підручники з гендерної психології, узагальнивши велику кількість наявного матеріалу в цій галузі. З українських психологів помітний внесок був зроблений І.Бондаревською, Т.Говорун, Л.Заграй, С.Іванченко, О.Кікінежді, Т. Титаренко, М.Ткалич, які досліджували різні аспекти гендерного досвіду та гендерної ідентичності.

1.4. Завдання гендерної психології на сучасному етапі

Сучасна гендерна психологія прагне показати механізми конструювання гендерної ідентичності в різних часових і соціокультурних контекстах; з'ясувати умови успішної самореалізації жінок та чоловіків у невідповідних статі сферах життєдіяльності; здійснити аналіз чинників гендерної соціалізації на основі кроскультурних порівнянь (Ткалич, 2016).

Продуктивний подальший розвиток гендерної психології D.R. McCreary and J.C. Chrisler (2010) пов'язують із вирішенням науковцями чотирьох проблем:

- Перша проблема – це дефіцит чоловіків та хлопчиків у гендерних дослідженнях. У психології укорінився міф про те, що всі знання, які були отримані до започаткування жіночих досліджень, проводилися виключно на чоловіках, тому психологія чоловіків є досконально вивченою, на відміну від жіночої. Однак у реальності все не зовсім так. Незважаючи на те, що чоловіки частіше використовувалися в якості досліджуваних, однак їх контингент не був різноманітним. Досліджувану вибірку зазвичай складали білі, вищого чи середнього класу чоловіки. Тому відмінності культурні, расові, етнічні, а також ті, які стосувалися сексуальної орієнтації, майже не вивчалися. А це означає, що результати таких досліджень не могли бути узагальненими не тільки щодо жінок (як справедливо відмічали феміністки), але й по відношенню до всіх чоловіків. З іншого боку, ними помічена тенденція активізації досліджень чоловіків та маскулінності в останні роки, особливо у певних сферах: чоловічі та юнацькі проблеми в консультуванні, психологія чоловічої тілесності та здоров'я зберігаючої поведінки, психологічні особливості чоловічих спільнот. Загалом, все сказане приводить до думки про необхідність вивчення багатоманітності гендерної ідентичності у жінок, чоловіків, трансгендерів, транссексуалів, асексуалів, людей з гетеросексуальною, гомосексуальною та бісексуальною орієнтацією.

- Друга проблема методологічного характеру. В середині самої гендерної психології та при організації гендерних досліджень у різних галузях психології існують серйозні методологічні розбіжності. Гендерні дослідження є добре інтегровані в сферу соціальної психології, однак вони здійснюються не тільки в рамках соціальної психології, але і в інших галузях психології, наприклад, нейробіології, спортивній психології, клінічній психології. Ці дослідження використовують різні методи, теорії, моделі, оцінні критерії та терміни, що є причиною непорозумінь у гендерних питаннях. Наприклад, за межами гендерної психології часто відсутнє чітке розрізнення між статтю та гендером і, як наслідок, не диференціюються категорії «гендерні відмінності» та «статеві відмінності», «гендерні ролі» та «статеві ролі». Ці відмінності заважають співпраці вчених-психологів щодо вивчення гендерних питань. Тому доволі важливою є комунікація в межах психології для вироблення спільного тезаурусу та методології для усіх гендерних досліджень в її різних галузях.

- Третьою виявленою проблемою є доволі стійка тенденція у психології протиставляти статі («протилежна стать», «інша стать»), перебільшувати величину гендерних відмінностей чи надмірно підкреслювати статистичні відмінності між чоловіками та жінками, а також не інтерпретувати їх походження. З цього випливають завдання не лише статистично точно відображати відмінності між статями та в середині гендерних груп, але і не ігнорувати подібності, протиріччя в зібраних даних, здійснювати багатфакторний аналіз природи виявлених відмінностей.

- Остання описана ними проблема пов'язана з адекватністю використовуваних у дослідженнях методик. Актуальним є перегляд методів дослідження гендерної проблематики у психології з точки зору їх надійності та достовірності, відповідності сучасній методології, адже частина широко вживаних методів ґрунтується на стереотипних уявленнях про формування гендеру (наприклад, статево-рольовий опитувальник С.Бем).

Гендерна психологія в Україні знаходиться на початку свого розвитку, тому ми маємо звернути увагу на низку специфічних і актуальних проблем саме для неї:

- утвердження її як сфери самостійного наукового знання та навчальної дисципліни, оскільки донині на теренах вітчизняної психології гендерна психологія не має достатнього чіткого статусу та теоретико-методологічного обґрунтування;

- асиміляція конструкціоністських ідей в дослідницьке поле української гендерної психології; більшість досліджень проводяться на основі

псевдогендерного підходу – це порівняння психологічних характеристик за статтю;

- адаптація західних теоретичних концепцій, теорій до наших соціо-культурних умов; врахування іншого інтелектуального, культурного, релігійного поля в інтерпретаціях результатів гендерних досліджень;
- підсилення практико-орієнтованих досліджень, що спрямовані на допомогу в самореалізації та досягненні психологічного благополуччя представників усіх гендерів.

Проведений нами аналіз наукових публікацій українських дослідників показує, що більшість мають досить хитку методологічну основу. Доволі впливовим залишається уявлення про гендерну психологію як складову психології індивідуальних відмінностей, що призводить до нівелювання соціально-культурної варіативності та мінливості при розгляді гендеру. Незважаючи на зміну соціальної ситуації і атмосфери в сфері наукової діяльності, багато вітчизняних вчених все ще продовжують шукати психологічні відмінності між статями, розглядаючи цю діяльність як одне з головних завдань сучасної гендерної психології. Доволі активно точиться дискусія щодо змісту поняття «гендер» та меж предметного поля гендерної психології. Через це у наступному розділі цього посібника приділимо значну увагу теоретичним основами гендерної психології.

Отже, аналіз робіт показує, що в якості подальшої перспективи гендерної проблематики в українській психології потрібне збільшення уваги до теоретико-методологічних питань та підсилення прикладної спрямованості гендерних досліджень.

Висновки

Гендерна психологія – це молода наука, яка виникла в 70-ті роки минулого століття. На відміну від психології статі вона сфокусована на соціальному вимірі статі людини, який позначили терміном «гендер». У сучасному розумінні «гендер» – це багаторівневе явище, яке включає індивідуальний, інтерперсональний та макроструктурний рівні. Інтереси гендерної психології торкаються двох перших рівнів. На індивідуальному рівні досліджуються відмінності в особистісних характеристиках, які пов'язані зі статтю. На інтерперсональному вивчаються психологічні закономірності та механізми творення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) у міжособистісній та соціальній взаємодії. Тенденцією останніх років є більша увага саме до соціально-психологічних аспектів гендеру.

Щоб скласти цілісне уявлення про явище гендеру в науці з 80-х років проводяться міждисциплінарні дослідження в межах науки, яка отримала назву гендерологія. Методологічною основою таких досліджень є статево-рольова теорія та соціальний конструктивізм.

Важливу роль у становленні гендерної психології відіграв феміністичний рух та феміністична теорія. Під їх впливом сформувалася феміністична психологія. Вона заклала методологічну основу емпіричних досліджень гендерних відмінностей, дослідження жіночої суб'єктивності та конструювання гендеру в культурі. Логіка становлення гендерної психології як окремої галузі знань пов'язана з укріпленням теоретичних засад досліджень, а також переходом від досліджень із встановлення відмінностей між статями до вивчення системи умов створення гендеру.

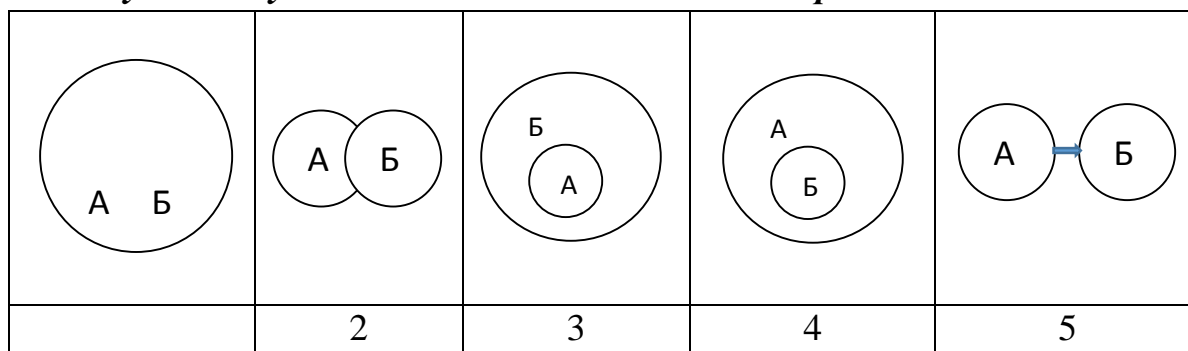
Ключові поняття: психологія статі, гендерна психологія, гендерологія, феміністика, фемінізм, гендерний підхід, гендерна теорія, гендерна методологія.

Завдання для самоперевірки

1. **Яке з визначень найбільш точно окреслює предмет гендерної психології?:**

- закономірності соціального конструювання гендеру;
- психологічні відмінності між чоловіками та жінками;
- психологічні закономірності формування та вияву гендеру у взаємодії;
- психологічні характеристики, які є наслідком гендерної соціалізації.

2. **В якому із наступних відношень знаходяться пари понять?:**

- гендерологія – б) гендерна психологія;
- гендерна психологія – б) психологія гендерної соціалізації;
- гендерна психологія – б) соціальна психологія;
- гендерна психологія – б) феміністична психологія.

3. **Який розділ гендерної психології вивчає механізми формування відчуття свого жіночого чи чоловічого тіла, усвідомлення своєї належності до певної статі у соціальному контексті?:**

- методологія та теорія гендерної психології;

- б) психологія гендерних відмінностей;
- в) психологія гендерних характеристик особистості;
- г) психологія гендерної соціалізації; д) прикладна гендерна психологія.

4. Доповніть фразу, яка розкриває сутність гендерного підходу:

Ознака політичної культури та методологічний підхід в суспільних науках, що орієнтований на досягнення ...

5. Методологічною основою сучасних досліджень гендеру є:

- а) соціально-конструктивістський підхід; б) статево-рольовий підхід.

6. Виправте неточність у даному визначенні терміну «фемінізм»:

«Фемінізм – це філософська концепція, що становить основу соціально-політичного, культурного, інтелектуального руху, спрямованого на забезпечення домінування жінок над чоловіками в усіх сферах суспільного життя».

7. Які з названих висловлювань розкривають сутність феміністичної критики психології?:

- а) викриття сексистської налаштованості психологічних теорій;
- б) критика нехтування психологією соціального контексту життя жінок;
- в) недооцінка внутрішніх детермінант так званого «жіночого характеру».

8. Гендерна психологія, як окрема наукова галузь, сформована:

- а) наприкінці ХІХ ст.; б) повоєнні 40-50 роки ХХ століття;
- в) 70-ті роки ХХ століття; г) 90-ті роки минулого століття.

9. Ідею якого феміністського підходу передає теза: «Жінки можуть відрізнятися від чоловіків, а можуть не відрізнятися. Тільки точні вимірювання можуть довести подібність та відмінність»:

- а) підхід з точки зору фемінізму; б) феміністичний емпіричний підхід;
- в) феміністський конструктивістський підхід.

10. Чи згодні Ви з твердженням, що основне завдання сучасної гендерної психології – виявлення психологічних відмінностей між чоловіками та жінками?: а) так; б) ні.

11. Доповніть дане висловлювання:

«В межах фемінізму хвилі підкреслюється, що досягнення рівних прав не завжди передбачає досягнення рівних можливостей. Завдання жіночого руху – озвучити особливу жіночу позицію, розкрити нерівності, вплетені в наше повсякденне життя».

12. Яка «хвиля» фемінізму привертає увагу до неоднорідності жіночого досвіду та ментальних засад гендерної нерівності?:

- а) перша; б) друга; в) третя.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте лекційний матеріал та створіть схему, в якій відобразить взаємозв'язки гендерної психології з гендерологією, феміністикою та соціальною психологією.

2. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

3. Познайомтесь із змістом робочої програми навчальної дисципліни «Гендерна психологія» та знайдіть відповідь на запитання: в чому полягає відмінність гендерної психології від психології статі та які феномени, представлені в програмі, Ви вже вивчали?

4. Щоб краще запам'ятати структуру курсу, уявіть гендерну психологію у вигляді дерева. Коріння – це передумови виникнення гендерної психології (наукові та соціальні), стебло – предмет, методологія; гілки – основні розділи гендерної психології. Намалюйте дерево та, користуючись програмою, стисло сформулюйте основні витоки, методологічні засади та назвіть розділи.

5. Заповніть таблицю, де відобразить предметну специфіку гендерних досліджень у психології:

Сфери досліджень різних аспектів гендеру в психології	Предмет досліджень
Психологія гендерних відмінностей	
Психологія жінок	
Психологія чоловіків	
Гендерна психологія лідерства	
Психологія гендерних відносин	
Гендерна соціальна психологія	
Гендерна психологія	

6. Передивіться збірки народних та літературних казок. Виберіть декілька казок, де відображені явища з предметного поля гендерної психології. Підготуйтеся до обговорення на занятті психологічних та соціально-психологічних аспектів гендеру, які знайшли відображення у цих текстах.

7. Вдома передивіться відеоматеріали, присвячені історії та сучасності феміністичного руху у світі та Україні, зокрема:

- Перші українські феміністки:

https://www.youtube.com/watch?v=cYv_r_8ZqeE

- Жіночий рух в Україні: <https://www.youtube.com/watch?v=DEk55DjiR8g>

- Фільм "Феміністки: вчора, сьогодні, завтра"<https://www.youtube.com/watch?v>

- Художній фільм «Суфражистка»: <http://gidonline.in/2016/02/sufrazhistka/>

Підготуйтеся до обговорення на занятті взаємозв'язку розвитку фемінізму та розвитку гендерної психології.

8. Попросіть 10 жінок та 10 чоловіків описати перші речі, які приходять їм в голову, коли вони чують слово «феміністка». Такий асоціативний експеримент дозволить виявити характер ставлення людей до цього терміну, а також дізнатись про зміст цієї категорії у буденному сприйнятті. Визначте частотність асоціації. Які категорії є найбільш частотними, які периферійними? Підрахуйте відсоток від загальної кількості висловлювань позитивних та негативних висловлювань. Хто (чоловіки чи жінки) дивиться на фемінізм більш позитивно? Для цього порівняйте число позитивних та негативних висловлювань у перших і других.

9. Познайомтеся з даними, щоб їх обговорити на занятті: матеріали Радіо «Свобода» Гендерна нерівність: п'ять порушень прав жінок в Україні (<https://www.radiosvoboda.org/a/29085513.html>).

10. Проаналізуйте та обговоріть ситуативні задачі з кейсу до даного розділу

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Прийнято вважати, що народження дитини – найщасливіший момент у житті жінки. Однак багато майбутніх мам напередодні пологів не відчують у себе особливо ніжних почуттів до малюка і починають турбуватися, чи виявиться у них материнський інстинкт в подальшому. ***Чи є він необхідною умовою для того, щоб добре піклуватися про дитину?***

Ситуація 2.

За даними ВВС, англійських чоловіків, зацікавлених в освіті вчителя початкових класів, у п'ять разів більше, ніж жінок

Чи є смисл говорити, що жінки від природи схильні до роботи з дітьми?

Ситуація 3.

В інтернеті важко знайти фото, на якому мама чи тато втішають хлопчика, який плаче. ***Як може зчитуватися такий відеоряд представниками різних статей?***

Семінар «Предмет, завдання та історія становлення гендерної психології»

Мета: з'ясувати предметне поле гендерної психології, історію становлення та сучасний стан наукових досліджень у цій галузі.

Необхідні матеріали: картки з формулюваннями предмету в різних науках та різними формулюваннями предмету гендерної психології.

Питання для обговорення:

1. Яке місце психології в структурі гендерного знання?
2. Що розуміють під предметом гендерної психології?
3. Якою є структура гендерної психології?
4. Які основні віхи становлення психологічного знання про гендер?
5. Які програмні завдання стоять перед сучасною гендерною психологією?

На занятті обговорюються питання відповідно до плану. Студенти діляться своїми знаннями та поглядами стосовно прочитаного. Ставлять одне одному додаткові запитання. Обговорюють проблеми, які викликали ускладнення у розумінні.

Етап 1. Порівняння предмету гендерної психології з предметом інших наук.

Далі студенти працюють у мікрогрупах. Кожна мікрогрупа отримує завдання познайомитися з різними визначеннями предмету гендерної психології та відповісти на запитання: Які спільні проблеми відображені у представлених визначеннях? В чому вбачаються основні відмінності?

Кожна мікрогрупа отримує картку з таблицею, де у першому стовпчику перераховані предмети наук, а у другому – визначення предмету цих наук. Необхідно співвіднести галузь знання та визначення предмету й показати це стрілочками у таблиці. Після завершення роботи кожна мікрогрупа порівнює предмет певної науки з предметом гендерної психології та представляє результати обговорення усій групі.

Етап 2. Порівняння різних підходів до визначення предмету гендерної психології. Мікрогрупи знайомляться з ситуаціями, що подані нижче. Студенти мають разом обговорити та описати те, що є спільне і відмінне в цих ситуаціях. Розпочати пропонується з пошуку відповідей на такі запитання: «Чому так чинять герої?» або «Що стало причиною виникнення цієї ситуації?». Кожна міні-група представляє власну думку.

Картка для групової роботи (1)

<i>Гендерна психологія</i>	галузь психології, що вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені їх включенням до соціальних груп, а також психологічні характеристики самих цих груп
<i>Психологія статі</i>	міждисциплінарний напрям у суспільних науках, що вивчає закономірності соціального конструювання статі та репрезентації гендеру
<i>Соціальна психологія</i>	галузь наукового знання, яка досліджує психологічні відмінності між статями, що обумовлені біологічними чинниками
<i>Гендерна соціальна психологія</i>	галузь психології, що вивчає психологічні закономірності та механізми утворення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії
<i>Гендерна соціологія</i>	міждисциплінарна наука, яка досліджує становище і роль жінки в суспільстві
<i>Гендерологія</i>	галузь психологічного знання, що вивчає закономірності поведінки та діяльності людей, обумовлені їх приналежністю до соціальних груп, утворених за критерієм статі та сексуальності; аналіз особистості як представника цих груп.
<i>Феміністика</i>	галузь, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Ситуація 1.

У Данії заборонили носити нікаб і бурку у суспільних місцях. Заборона набула чинності з 1 серпня 2018 року. За порушення закону в перший раз загрожує штраф у розмірі однієї тисячі данських крон (близько \$ 160). За повторне порушення штраф можуть збільшити до 10 тисяч крон. Закон поширюється як на жителів Данії, так і на туристів. За даними The Local, обмеження можуть торкнутися 150-200 мусульманок, які проживають у Данії і повністю закривають обличчя. Емігрантки-мусульманки в Данії використовують свободи, надані цією країною, щоб вимагати збереження своїх традицій в одязі. Тут у них є вибір, якого у їхніх країнах взагалі не було, однак вони вибирають закритий традиційний одяг.

Ситуація 2.

Меган Маркл з'являлася в нарядах ніжних відтінків рожевого на кількох заходах з тих пір, як вона стала герцогинею Сассекською. Вибір нарядів королеви Данії і Меланії Трамп для зустрічі в Білому домі в кінці червня – блідо-рожеві сукні. Бріжит Макрон, яка, за чутками, лідирує у стосунках з чоловіком, також нерідко з'являється на державних зустрічах в нарядах світлих рожевих відтінків.

Ситуація 3. «Гендерні спогади про дитинство»

«Я була місцевим Робіном Гудом, захищала слабких. У нашому місті не можна бути слабкою і беззахисною дівчиною, так що у мене був бойовий характер. Я часто билася, ходила в синцях і подряпинах. Але частіше в бійках перемагала сама! Не дарма ж у дитинстві боксом займалася. Я билася не просто так – тільки за правду. Пам'ятаю, прийшла додому з фінгалом під оком: «Мамо, четверо хлопців били старшокласника. Я заступилася за нього». Мама сказала, що чоловіки повинні битися за жінок, а не навпаки. Я відповіла, що чоловік і жінка повинні битися один за одного. Я і зараз так вважаю. За чоловіків теж потрібно боротися! »

«Я був справжнім фанатом Арнольда Шварценеггера, Сильвестра Сталлоне і Брюса Лі. У мене по всій кімнаті були розвішані плакати з їх зображеннями, я мріяв взяти у них автографи. А ще мені дуже хотілося бути таким же крутим, як і вони. Тому я займався карате. У підсумку я став не Сильвестром Сталлоне, а «реальним пацаном». У дитячому садку я розповідав усім, що Арнольд Шварценеггер – мій батько. Вже тоді я вмів переконувати людей, і всі діти вірили мені. Пам'ятаю, як за мною в дитячий садок прийшов мій справжній тато, і хтось із дітей розповів йому, що я син Арнольда. Тато не став ляяти мене і навіть не розповів дітям правду».

«Я в дитинстві була справжньою модницею, як і моя мама. Коли мені було 3 роки, я відмовлялася виходити з дому, поки не нафарбовані губи червоною помадою. Мама намагалася умовити мене скористатися гігієнічною або хоча б блідо-рожевою помадою, але я наполягала на своєму. Або червона помада, або я влаштовую істеріку і залишаюся вдома. Мамі нічого не залишалось, крім як нафарбувати мої губи, після чого я, щаслива, йшла в дитячий садок. Виховательки були в шоці, але не наважувалися змусити мене змити макіяж».

На завершення дискусії увага студентів привертається до психологічних характеристик, пов'язаних зі статтю, та процесу створення й відтворення гендерної ідентичності в умовах соціальної взаємодії.

Етап 3. Далі кожна мікрогрупа отримує завдання познайомитися з різними визначеннями предмету гендерної психології та відповісти на

запитання: Які спільні проблеми відображені у представлених визначеннях? У чому вбачаються основні відмінності?

Картка для групової роботи (2)

Визначення предмету гендерної психології

Закономірності формування і розвитку характеристик особистості як представника певної статі, обумовлені статевою диференціацією і стратифікацією (тобто ієрархією) (І.Клецина).

Особливості психіки особистості, пов'язані з її гендерною належністю, фактори та умови їх формування та розвитку на індивідуальному, міжособистісному та суспільному рівні (М.Ткалич).

Соціальні норми, що обумовлюють те, як реагують на статеві відмінності окрема людина, група або ціле культурне співтовариство (Ш.Берн).

Закономірності поведінки людини в суспільстві, обумовлені її біологічною статтю, соціальною статтю (гендером) і їх співвідношенням (Вікіпедія, <https://ru.wikipedia.org/wiki>)

Психологічні закономірності та механізми утворення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії (Shelley J. Correll, Sarah The'baud and Stephen Benard, 2007).

Практичне завдання «Критичний аналіз літературних та народних казок»

Мета: розширення знань про гендерно-психологічні явища, формування навичок їх виокремлення та аналізу у буденному житті, продуктах діяльності людини (художня література, народна творчість).

Необхідні матеріали: фрагменти текстів літературних та народних казок (Додаток А), таблиця для фіксації даних аналізу.

Хід роботи:

Студенти розділяються на мікрогрупи по 3-4 чоловіки й викладач оголошує наступну інструкцію:

Інструкція. Уважно прочитайте тексти народних та літературних казок та віднайдіть у них усі явища, які відносяться до інтерактивного та особистісного рівнів аналізу гендеру. Внесіть їх до таблиці:

Психологічні аспекти гендеру	Цитати з тексту

Студенти працюють у мікрогрупах по 3-4 людини: спільно обговорюють та готують спільну презентацію результатів роботи мікрогруп. Кожна група отримує тексти, що містять опис взаємодії казкових персонажів різної статі. Для роботи у групах можна скористатися текстами, наведеними в додатку А, або скористатися самостійно підібраними студентами текстами.

Психологічна консультація «Формуємо запит до гендерної психології»

Мета: підсилити внутрішню мотивацію до засвоєння курсу гендерної психології, сформувати особистісне ставлення до вивченого матеріалу, поглибити уявлення студентів про предметне поле гендерної психології, сучасну її проблематику, зв'язок із запитом практики.

Хід роботи:

Підготовчий етап: вдома студенти виконують завдання для самостійної роботи 6-9.

Етап 1. Студентам пропонується ознайомитися з цитатою з книги Соломії Павличко «Фемінізм» (Додаток Б).

Етап 2. Студенти розділяються на дві робочі групи для обговорення ситуації гендерної нерівності в різних сферах суспільного життя:

1. Як Ви вважаєте, які тенденції характеризують гендерні стосунки у сучасному українському суспільстві?
2. Пригадайте випадки, коли Вам доводилося бути дотичними до ситуацій гендерної нерівності.
3. Які почуття Ви відчули? Що хотілось зробити?
4. Чи зустрічалися Ви із ситуаціями дискримінації щодо чоловіків?

У процесі обговорення виявляються основні суперечності та нагальні проблеми суспільства, окремих його груп та їх суб'єктів.

Етап 3. Студенти представляють невеликий огляд розвитку фемінізму в Україні та експлікують його роль у становленні гендерної рівності. У процесі обговорення діляться результатами дослідження ставлення до фемінізму серед молоді та враженнями про переглянуті відео та художній фільм «Суфражистка».

Етап 4. На основі виявлених проблем пропонується сформулювати запити до гендерної психології від імені «суспільства», «політологів», «представників сексуальних меншин», «шкільних вчителів», «батьків», «жінок», «чоловіків», «феміністок».

Кожна група по черзі характеризує особливості гендерних стосунків в українському суспільстві та зачитує підготовлений список запитів до гендерної психології.

Етап 5. Підсумковим кроком є систематизація запитів та формулювання тих запитань, відповіді на які студенти можуть отримати в процесі вивчення гендерної психології.

Рекомендована література:

1. Бендас Т. В. (2005). *Гендерная психология*. СПб.: Питер (С.6-59)
2. Берн Ш. М. (2001). *Гендерная психология*. СПб.: Нева (С.7-9)
3. Воронова А. В. (2014). Гендерная психология как новое направление науки. *Ярославский педагогический вестник*, Т. 2, № 1, 288-292.
4. Воронцов Д.В. (2009). Гендерные исследования в социальной психологии: границы поля. *Российский психологический журнал*, Т.6, №2, 46-5
5. Клецина И. С. (2012). Гендерная проблематика в публикациях журналов «Вопросы психологии» и «Психологический журнал». *Вопросы психологии*, № 1, 83-92.
6. Клецина И. С. (2002). Развитие гендерных исследований в психологии. *Общественные науки и современность*, № 3, 181-192.
7. Ткалич М.Г. (2016) *Гендерна психологія*. К.: Академвидав (С.7-41)
8. Шевченко, З. В. (2016). *Словник гендерних термінів*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/>
9. Helgeson, Vicki S. (2012). *The psychology of gender* (4th ed.). Boston^ Pearson (pp 1-28; 48-66)
10. Wilkinson, S. (1997). *Feminist psychology*. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds), *Critical psychology. An introduction* London: Sage Publications. (pp. 247-264).

Розділ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Контраст між тим, що ми можемо зробити з наших хлопчиків, і тим, що ми фактично з них робимо, подібний контрасту між групою прекрасних предметів, що зроблені натхненними руками майстра, і серією речей, проштампованих машиною

Маргарет Мід «Культура та світ дитинства»

Ця тема є виключно важливою для розуміння психологічної сутності гендеру та тих процесів, що обумовлюють його виникнення, вияв та функціонування у різних умовах та на різних рівнях. Матеріал теми спонукає до роздумів за цілою низкою складаних питань: Чи вичерпним є визначення гендеру як надбудови над статтю? Чи, справді, існує лише два гендери: чоловічий та жіночий? Звідки береться уявлення про норми чоловічої та жіночої поведінки? Чи може бути так, що біологічна стать людини – це лише соціальна вигадка? та ін. Ми сподіваємося допомогти Вам у пошуку відповідей на ці та інші запитання.

Нами помічено, що у засвоєнні теоретичних аспектів виникає немало складностей у студентів. Тому ми пропонуємо таку логіку роботи з матеріалом: спочатку ми зорієнтуємо Вас у категоріальному апараті гендерної психології, сутності поняття «гендер» у його співвідношенні з поняттям «стать», далі оглянемо еволюцію уявлень про гендер та його сучасну концептуалізацію у психології, різні психологічні теорії, які слугують основою для сучасних психологічних досліджень гендеру, а на завершення представимо соціокультурне різноманіття гендеру.

Вивчаючи рекомендовану літературу, Ви зможете переконатися, що відмінності між чоловіками та жінками не настільки однозначні і залежать від значного числа соціальних та ситуативних чинників: культури, релігії, місця спілкування, історичного часу, характеристики співрозмовника та ін.

Якісно підготуватися до практичного заняття Вам допоможуть завдання для самоперевірки, завдання для самостійної роботи та кейс ситуативних задач. Працюючи над ними, після прочитання лекції Ви поглибите свої знання про психологічну сутність гендеру.

2.1. Система категорій гендерної психології

Система категорій гендерної психології допомагає здійснити структурування та змістовний опис психологічних аспектів гендеру. Центральними поняттями, якими оперують дослідники в цій галузі, є, звісно, поняття «стать» та «гендер». Ці поняття не завжди розрізняють не тільки пересічні громадяни, але і науковці. Часто послуговуються широким уявленням про стать як про комплекс репродуктивних, соматичних, поведінкових та соціальних характеристик чоловіка або жінки.

Однак в гендерній психології важливо їх розрізнити. В подальшому для позначення біологічної статі людини ми будемо вживати термін «**стать**» (sex), а

Стать (sex) – категорія, що виражає певний набір анатомо-фізіологічних ознак, за якими відрізняються та репродуктивно доповнюють одне одного людські особини. Анатомічні відмінності між самцями та самками одного й того ж біологічного виду називаються – **статевий диморфізм**.

Гендер – це складний соціокультурний процес конструювання суспільством різниці у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках та сам «результат» - соціальний конструкт гендера. Важливим елементом гендерних відмінностей є протиставлення «чоловічого» та «жіночого» та підкорення «жіночого» «чоловічому».

для соціальної – **гендер** (gender).

На відміну від гендеру, біологічна стать людини є стабільною ознакою, її можна змінити хіба що хірургічним шляхом за умові подальшої гормональної терапії. Зв'язок між біологічними та соціальними компонентами складного комплексу людської статі є доволі неоднозначним і потребує більш детального обговорення. Згідно з сучасними уявленнями, біологічна стать людини – це не лише морфологічні ознаки, але і вся система біологічних чинників, яка бере участь у формуванні конституції людини. Про біологічну стать говорять, як про

багаторівневу систему:

- генетична стать (певний набір генів, наявність Y-хромосоми);
- гонадна стать (певний набір гормонів: тестостерон, естроген);
- морфологічна стать (будова геніталій, ступінь оволошіння тіла, м'язева маса, розподіл жирової тканини);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Поєднання різних характеристик кожного рівня визначає різноманіття конституційних особливостей кожної людини, тоді як звичний розподіл людей на дві статі фактично спирається тільки на один біологічний критерій – морфологічну стать (наявність тих чи інших геніталій). Індивіди, народжені з невизначеними зовнішніми статевими ознаками, багатьма сприймаються як біологічна аномалія або хвороба. Суспільство намагається в міру можливості

привести їх характеристики на всіх рівнях у відповідність з нормативним уявленням про правильну морфологічну стать.

З морфологічною статтю в масовій свідомості пов'язуються різноманітні поведінкові характеристики: якщо у індивіда одні геніталії, то йому приписується одна поведінка, якщо інші – то, відповідно, інша поведінка. Більшості людей притаманна мало усвідомлювана пізнавальна установка, що саме геніталії є основним критерієм і початковою точкою відліку при оцінці всіх складових біологічної статі. Саме до геніталій прив'язуються характеристики генетичного, гонадного і церебрального рівнів при оцінці норми або відхилень у розвитку сексуальності людей (Воронцов, 2003).

Генетичні, ендокринні та церебральні чинники є, дійсно, впливовими, але визначають не психологічні відмінності між чоловіками і жінками, а рівень психічної і рухової активності організму. З ними пов'язані рухливість, можливість застосування м'язової сили в тій чи іншій діяльності, збудливість, швидкість реакцій і под. Біологічно обумовлена активність психічних і реактивних процесів, у свою чергу, є вихідним матеріалом для подальшого становлення, реалізації, розвитку і зміни різноманітних форм самовираження особистості в деякому соціальному контексті. Людська поведінка, перш за все, є те, на що вона спрямована (мотиви, цінності, наміри), що має на меті та в яких формах вона реалізується. Мотиви, цілі, ціннісні орієнтації та засоби їх досягнення є пов'язаними з впливом на людину культури і суспільства. Суспільство визначає засоби і межі прояву природньої активності організму та надає систему знаків, за допомогою яких людина позначає свої природні якості і наділяє їх певним змістом. Саме культурні визначення окремих людських якостей і здібностей виступають підставою для класифікації чоловічих, жіночих або нейтральних (тобто властивих обом статям) ознак.

Крім вже розглянутих понять, гендерна психологія послуговується такими поняттями як «гендерна система», «гендерний стереотип», «фемінність», «маскулінність», «гендерна ідентичність», «гендерна роль». Ці та інші поняття описують різні рівні існування та аналізу гендеру. Стисло розкриємо психологічний зміст основних категорій.

Гендерна система. Гендерна система характеризує гендер на макрорівні. Це сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні

можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендерні стереотипи – це стійкі, повторювані, загальноприйняті соціальні уявлення про місце та ролі, що виконує кожен гендер у суспільстві, а також особистісні характеристики людей з різною гендерною ідентичністю. Гендерні стереотипи є формою норм, що визначають гендерні репрезентації людей у суспільстві. Людина підкоряється цим нормам завдяки соціальному тиску та механізму конформності. Людина намагається слідувати нормам, щоб уникнути соціальних санкцій, несхвалення або отримати соціальну прихильність, похвалу, певні соціальні дивіденди.

Категорії «маскулінність» та «фемінність» (від лат. *masculus* – чоловічий і *femina* – жіночий) по суті відображають зміст культурних очікувань щодо чоловіка та жінки. Іншими словами, вживаючи ці терміни, ми окреслюємо нормативні уявлення про соматичні, психічні і поведінкові властивості, характерні для чоловіків і для жінок. Це частина статевої символізації, яка пов'язана з диференціацією статевих ролей. Деякі риси, приписувані маскулінності і фемінності, є транскультурними. Так, від чоловіків очікують стриманості, конкурентоздатності, соціальної активності. Від жінок очікують турботливості, ввічливості, відкритого виразу почуттів. Ці культурні уявлення приписують певні риси, поведінку та інтереси чоловікам чи жінкам, що дозволяють їм виконувати їх ролі у суспільстві. Разом з тим, образи маскулінності і фемінності змінюються в часі і мають культурну специфіку. При вивченні цих образів необхідно враховувати принципову асиметрію статевих ролей і те, чію точку зору (чоловічу або жіночу) висловлює даний стереотип.

Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і переломлює у своїй свідомості і поведінці і на цій основі демонструє свою стать.

Гендерна ідентичність – це самовизначення людини як представника будь-якого гендеру, самовідчуття себе чоловіком чи жінкою, або представником іншої гендерної категорії.

2.2. Психологічні концепції та теорії гендеру

Як вже зазначено було раніше, ключовою категорією гендерної психології є поняття «гендер». Воно відноситься до нових, неусталених, найскладніших, однак доволі вживаних натеper категорій психології. Гендер є мінливим,

багаторівневим, мультиполярним явищем. Його змістовне наповнення залежить від культури, історичного етапу та ситуації спілкування. Гендер – це водночас і характеристика особистості (гендерна ідентичність), і організуючий принцип усіх соціальних систем, зокрема роботи, сім'ї, школи, економічних та правових систем, а також повсякденної взаємодії. У цьому параграфі ми подивимося на еволюцію його змісту в історичному розрізі, а також визначимо його сучасне психологічне наповнення.

Історія виникнення поняття «гендер». В українську науку поняття прийшло на початку 90-х років. Термін «гендер» спочатку використовувався в англійській літературі тільки в якості лексико-граматичної категорії, що позначає чоловічий, жіночий або середній рід.

У науковий оберт поняття «гендер» ввів сексолог Джон Мані (1955), який працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Його утвердження в психологічній науці як наукового поняття пов'язують з американським психоаналітиком Робертом Столлером, який застосував його у своїй праці «Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночості» у 1968 році.

Він запропонував використовувати граматичну категорію «гендер» для підкреслення двоїстої природи статі людини: як біологічної статі, з одного боку, та соціокультурного феномену, з іншого. Р.Столлер розглядав «гендер» як

Статевий-гендерна система – це набір домовленостей, якими суспільство оперує, щоб трансформувати біологічну сексуальність у продукт людської діяльності, і те, де ці трансформовані сексуальні потреби задовольняються.

поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Він дійшов висновку, що легше хірургічним шляхом змінити стать людини, ніж психологічним – її гендерну ідентичність. З цього моменту була здійснена історично перша спроба диференціації понять «стать» і «гендер» на основі діалектики співвіднесення «природного-соціального». Іншими словами, перша – біологічна стать, а друга – соціальна стать, що характеризує не біологічні відмінності, а відмінності в соціальній поведінці й статусі чоловіка й жінки в суспільстві.

Отже, з 70-х років ХХ століття простежується тенденція розмежовувати поняття «стать» і «гендер» на основі біологічного/соціального. Поглиблення такого розуміння було здійснено дослідницею Р.Унгер у статті «Про редифініцію понять «стать» та «гендер», яка запропонувала використовувати слово «стать» лише стосовно біологічних аспектів людини, а термін «гендер» використовувати тільки при обговоренні соціальних, культурних та психологічних аспектів, що стосуються рис, норм, стереотипів, ролей, які вважаються типовими та бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінка та чоловік. На її думку, гендер і його

компоненти (гендерні норми, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність) можуть «варіюватися в континуумі від надзвичайно маскулінного до надзвичайно фемінного». До того ж, гендер слід мислити, як незалежний від біологічної статі, оскільки чоловік може поводити себе так, як не подобає чоловіку в даному суспільстві, однак це жодним чином не робить його менше чоловіком.

Значущим етапом у становленні поняття «гендер» було його віднесення до групи категорій, що включені у макропроцеси. У цьому зв'язку знаковою є робота Г.Рубін «Обмін жінками» (Рубин, 2000), де, ґрунтуючись на методах психоаналізу та структурної антропології, авторкою було проаналізовано символічне значення обміну між жінками і чоловіками у традиційних спільнотах. У результаті проведеного аналізу вона приходить до висновку, що саме обмін жінками між племенами відтворює чоловічу владу та структуру гендерної ідентичності, коли жінки оцінюються як біологічні істоти та відносяться до сімейної сфери. На цій основі Г.Рубін ввела поняття статевогендерної системи («sex-gender-system») та дала їй визначення. Гендерна система, з погляду Г.Рубін, конструює дві статі, як різні та взаємодоповнюючі, вона закладає основи

Класичне розуміння гендеру. Це біосоціальна характеристика, в якій анатомо-фізіологічні відмінності між людьми набувають якості соціальних стосунків.

влади та домінування між статями, її метою є концентрація матеріального та символічного капіталу у руках чоловіків-батьків. Таким чином, гендер став стратифікаційною категорією, такою, як

раса, клас, страта.

Далі ми скористаємося аналізом методології вивчення гендеру, здійсненим Д.В.Воронцовим (2013), щоб з множини інтерпретацій виокремити основні підходи до його розуміння.

Гендер у класичному розумінні. Психологія, орієнтована на класичну парадигму, трактує *гендер* як соціальну «надбудову» над біологічною статтю. Основою такого розуміння є статево-рольова теорія, сформульована на основі структурного функціоналізму Т. Парсонса і Р. Бейлса. Базові позиції цього підходу можна представити через 5 позицій:

1. Статеві ролі завжди є пов'язаними з біологічною основою, статевим диморфізмом (жінки виконують експресивну роль, чоловіки – інструментальну).
2. Підкреслює значення взаємодоповнюваності маскуліної ролі фемінною чи навпаки.
3. Гендерні ролі формуються в процесі ранньої гендерної соціалізації.
4. Родина – це основне середовище, у якому здійснюється гендерна соціалізація.

5. Культурні стереотипи й особистий досвід орієнтують батьків на те, яким повинен бути хлопчик і якою – дівчинка.

Отже, гендер – це результат соціалізації, присвоєння особистістю соціокультурних моделей поведінки, що відповідають біологічній статі. Внаслідок соціалізації стать стає гендером, особистісним атрибутом, який фіксується у дитинстві. У подальшому гендерний розвиток полягає лише в розширенні та розвитку рольового репертуару.

Гендер є біполярною конструкцією (маскулінність-фемінність). Маскулінність та фемінність складають нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, притаманні чоловікам та жінкам; це соціально-психологічні конструкти, зміст яких визначається уявленнями про «чоловіче» та «жіноче». Коли чоловік має високі показники маскулінності, то його показники за фемінними ознаками мають бути низькими.

За своєю сутністю нормативним є такий підхід, де прийнято вирізняти «успішну» та «неадекватну соціалізацію». Вияв маскулінних рис для чоловіка та фемінних для жінки відбиває найкраще психологічне адаптування особистості. Наслідком помилок соціалізації є «нетипова статева роль», девіація.

Співвідношення понять «стать» та «гендер» у даному підході є наступним: стать – це незмінна, невідчужувана даність, а гендер – досягнутий статус, пов'язаний із виконанням певних соціальних ролей. Отже, гендер зводиться до природних основ і втрачається можливість альтернативного біотерміністського опису статі/гендеру. У соціальному ключі гендер прирівнюється до одного з його соціально-психологічних проявів – гендерних стереотипів.

З позицій стетево-рольового підходу жінки обирають професію вчителя, лікаря, вихователя, бо вони від природи є більш милосердними і схильні до самовідданості. І статистика підтверджує це припущення. Так, за даними статистики, у системі початкової освіти України працює лише 2% педагогів чоловічої статі. В інших країнах майже аналогічна ситуація, однак все ж краща. Так, у США та Англії частка чоловіків у молодшій школі коливається біля 20%. Однак в Англії кількість чоловіків, які отримують освіту вчителя початкових класів, зросла на 50% за останні чотири роки. Це пояснюється зміною ставлення в суспільстві до цієї професії. Привабливість роботи з учнями початкових класів зростає, оскільки це дає можливість отримувати добру зарплату та швидко зробити кар'єру. Крім цього, статистичні дані агентства свідчать, що вчителі мали можливість вдвічі швидше зайняти керівну посаду після початку роботи (через 3,5 років), ніж представники інших професій. Нові можливості прекрасно вписуються в очікування до чоловічої гендерної ролі.

Некласичне уявлення про гендер пов'язується з соціально-психологічною теорією гендерної схеми Сандри Бем. Модерністська наукова традиція зберігає двоїсте трактування категорії «стать» – стать як біологічний факт та соціокультурний феномен, не виходить за межі біологічного детермінізму.

Поняття «гендер» тут розглядається як суб'єктивне уявлення про те, чим для людини є її стать.

Гендерна схема – це поняття, що поглиблює уявлення про гендерні стереотипи. Під нею розуміється зафіксована в культурі сукупність (схема) особистісних якостей і способів соціальної взаємодії, з якою кожен індивід певної статі співвідносить себе, впорядковує і типізує індивідуальний досвід, а також організовує і типізує поведінку чоловіків і жінок. Базові уявлення про природність гендеру С.Бем назвала «гендерною лінзою», а до них віднесла: андроцентризм, гендерну поляризацію та біологічний есенціалізм.

На індивідуальному рівні людина самостійно контролює власну поведінку, довільно комбінуючи якості і способи взаємодії, користуючись наявними в культурі гендерними схемами. Тому деякі люди демонструють виражену «гендерну схематичність», вони в усьому покладаються на типові зразки відповідних якостей і моделі поведінки, тоді як інші приділяють менше уваги точному відтворенню готових зразків, засвоюючи те, що їм здається більш відповідним з різних гендерних схем. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Некласичне розуміння гендеру. Це система уявлень («культурна схема», «лінза»), крізь призму якої особистість сприймає і трактує будь-яку інформацію, пов'язану зі статевою приналежністю.

«гендерну схематичність», вони в усьому покладаються на типові зразки відповідних якостей і моделі поведінки, тоді як інші приділяють менше уваги точному відтворенню готових зразків, засвоюючи те, що їм здається більш відповідним з різних

Реальність і гендерна схема є нерозривно злитими, що призводить до сприйняття гендеру не в якості соціального конструкту, а як «природного» стану особистості. Сумніви в «природності» того або іншого гендеру виникають тільки в ситуаціях «гендерної тривоги», наприклад, коли конструювання власної поведінки і особистості раптом входить в значне протиріччя з нормативним зразком, або коли людина стикається з альтернативним способом конструювання гендерної реальності в іншій культурі.

Саме у межах цього підходу виникає бачення гендеру як багаторівневого феномену. Гендер – це не лише індивідуальні уявлення, але й особливий соціальний інститут, який забезпечує функціонування відносин влади та підпорядкування в суспільстві.

Постнекласичне розуміння гендеру та власне гендерні дослідження спираються на феміністські ідеї відсутності наперед визначеної сутності та

важливості аналізу владного виміру стосунків, а також соціальний конструктивізм П.Бергера та Т.Лукмана, етнометодологію Гарфінкеля та драматургічний інтеракціонізм І.Гофмана.

Поділ соціального світу на чоловіків і жінок вкорінений настільки глибоко, що з моменту народження, коли морфологічна стать дитини є визначеною, батьки, лікарі, акушерки і всі, хто оточує новонародженого, «створюють гендер», реалізуючи принцип статевої диференціації. Соціально-конструктивістська парадигма може дати відповідь на запитання: як ілюзія гендерної дихотомії конструюється і підтримується в ситуації міжстатевих подібностей і внутрішньостатевих відмінностей. Незважаючи на існуючі відмінності, чоловіки і жінки в психологічному сенсі дуже схожі одне на одного. Конструювання гендеру як полярної дихотомії вимагає придушення природної подібності для соціальних цілей соціальними засобами. Оскільки активне придушення подібностей і конструювання розходжень вимагає соціальної влади, центральною в гендерній теорії виявляється проблема домінування.

Теорія соціального конструювання гендеру заснована на двох постулатах:

гендер конструюється (будується) за допомогою соціалізації, розподілу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації; гендер конструюється і самими індивідами – на рівні їх свідомості (гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм і ролей і підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки і под.).

Постнекласичне розуміння гендеру. Це системна характеристика соціальних стосунків у сфері сексуальності. Гендер виникає, відтворюється та трансформується у повсякденній взаємодії, складається під впливом соціальних інститутів та самовизначення особистості

Процес соціального конструювання гендеру тут не зводиться до соціалізації як процесу засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин.

Сучасні психологічні теорії гендеру. У психології існує кілька провідних підходів з дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності. Серед них: психоаналітична теорія, теорія соціального навчання, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія гендерної схеми, теорія соціальної драматургії І.Гофмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру Уеста та Зімермана.

Психоаналітична теорія, сформована в межах психоаналізу, пропонує біологічне пояснення: за З. Фрейдом, «анатомія – це доля». Цей підхід акцентує

значення раннього дитинства для наступної статево-рольової поведінки індивіда, звертає особливу увагу на ідентифікацію дитини з одним із батьків своєї статі.

Теорія соціального навчання, в основі якої лежать такі поняття, як навчання, позитивне та негативне підкріплення, моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку, акцентує типову для статі поведінку.

Теорія когнітивного розвитку пояснює формування уявлень про статеві ролі у дітей активним структуруванням власного досвіду, когнітивної інформації та розумінням своєї статевої приналежності. Отримувана інформація організовується когнітивними структурами свідомості та статево-рольовими стереотипами, які функціонують як схеми, за допомогою яких структурується відповідна інформація.

Теорія гендерної схеми спирається на теорію когнітивного розвитку Л. Колберга, згідно з якою основою процесу засвоєння статевої ролі виступає активність самої дитини. Статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності – фемінності. Гендерно-схематизована переробка інформації відбувається тому, що у суспільстві існують статево-диференціюючі практики. У свідомості дитини укладається гендерна схема, яка функціонує як структура, налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію: поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче» – «жіноче».

«Нова психологія статі» з'явилася у 1970-ті роки на Заході. Дж. Стоккард та М. Джонсон висунули положення про те, що біологічна, вроджена стать (хромосомна та гормональна) може лише сприяти визначенню потенційної поведінки людини, а головною є психологічна, соціальна стать, або гендер. Гендер засвоюється при житті, на його формування здійснюють вплив класові, етнічні, расові варіації статевої ролі та відповідні їм очікування суспільства та особливості культури.

Теорія соціальної драматургії І.Гофмана. Ідея створення та відтворення гендеру у повсякденному спілкуванні була поглиблена завдяки поняттю «гендерний дисплей» І.Гофмана. Гендерний дисплей бачиться як детермінована культурною форма самопрезентації гендерних характеристик особистості. Це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру. В гендерному дисплеї відтворюється дихотомія чоловічого та жіночого, що гарантує збереження усталеного гендерного порядку на рівні соціальних стосунків. Отже, гендерні відносини конструюються в процесі міжособистісного

спілкування та соціальної взаємодії як диспаратетні, а не тільки взаємодоповнюючі.

Етнометодологія Г.Гарфінкеля. Дослідник привертає увагу до конструювання гендеру у повсякденному спілкуванні, де створюється, стверджується та відтворюється уявлення про багатоманітність чоловічого та жіночого. Ним визначено механізм конструювання гендеру у процесі спілкування – це приписування (категоризація за статтю) на основі гендерних ознак, які демонструються, а також доводиться мінливість гендеру, оскільки він весь час потребує виконання та підтвердження.

«Роблення» гендеру – це поняття введене соціологами Уестом та Зімерманом у 1987 році, щоб передати, як особистість повсякчас, повсякденно здійснює роботу по створенню гендеру (doing gender) в процесі взаємодії з людьми. Створення гендеру відбувається завдяки комплексу соціально контрольованих дій із сприйняття, самопрезентації, взаємодії. Їх метою є виявлення «чоловічої та жіночої природи». Особистість несе відповідальність за свої гендерні самовияви, оскільки, виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерна оцінка). Дітей навчають створювати свою гендерно відповідну поведінку у взаємодії та слідкувати за виявами такої у інших. Отже, створення гендеру полягає в управлінні ситуаціями таким чином, що поведінка розглядається як гендерно відповідна чи навмисно гендерно невідповідна в певному контексті.

У сучасному баченні гендер описують такі його характеристики:

1) соціальна обумовленість;	3) мінливість/контекстуальність;
2) багатовимірність;	4) управління генером.

Соціальна обумовленість. Нове уявлення про соціальну детермінацію пов'язують із мовним конструюванням реальності та комунікативними практиками створення та відтворення гендеру. Гендер є невід'ємною частиною культурного дискурсу (реальної практики використання мови, в яку закладені гендерні відмінності у вигляді граматичних родів і правил їх вживання) і соціальних практик спілкування, взаємодії і діяльності людей. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевої ролі, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Багатовимірність гендеру. Аналіз сучасних підходів до проблеми гендеру демонструє, що поступово відбувся перехід

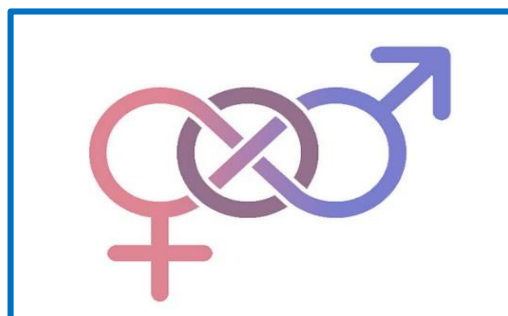

Рис. 2.1. Символ, що втілює ідею множинності гендеру.

Країни, де визнається третя стать

Багато країн визнають «третю статю», питання в тому, де це може бути закріплено в документах, які засвідчують особу.

Каліфорнія стала першим штатом у США, де дозволено вносити у свідоцтво про народження третю статю та отримувати статус non-binary. Право обирати «стать X» або статю за бажанням без довідки лікаря мають мешканці Нью Йорку, Вашингтону.

Зараз вказувати статю як «невизначену» можуть жителі Австралії. Там офіційно передбачені три статеві групи: жінки, чоловіки і «невизначені».

Вказувати в документах «різну» статю або «інтерсекс» дозволили також у Німеччині. З 2013 року закон дозволяв залишати цю графу взагалі порожньою. До кінця 2018 року в законодавство Німеччини мають внести необхідні поправки, щоб дозволити інтерсексуалам реєструвати свою статю як «іншу», повідомляла німецька медіакомпанія Deutsche Welle. (Радіо свобода, жовтень 2018 - <https://www.radiosvoboda.org/a/nju-jork-tretia-stat/29538417.html>)

від однофакторних моделей до багатофакторних. І.С. Кон (2005) зауважує, що зі зміною системи гендерних ролей багато традиційних психологічних статевих розбіжностей, на яких ґрунтуються стереотипи маскулінності та фемінності, щезають або нівелюються, що зменшує поляризацію між ними. При цьому певні істотні розбіжності у характері діяльності, спрямованості інтересів та психічних процесах чоловіків та жінок залишаються. Відповідно змінюється зміст категорій маскулінності та фемінності в психології. Так, раніше вони вважалися взаємовиключними, взаємодоповнюючими, причому кожне відхилення від нормативу сприймалося як патологія або крок у напрямку до неї. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних якостей, коли індивід може одночасно демонструвати як маскулінні, так і фемінні риси.

Ще на початку 1970-х рр. біполярна модель гендеру (фемінність-маскулінність) була переглянута у концепції андрогінії Сандри Бем. Згідно з Бем (Bem, 1974), чоловіки та жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним моделям та можуть поєднувати у своїй поведінці як маскулінні, так і фемінні риси. Бем визначила 4 типи гендерної ідентичності: *маскулінний, фемінний, андрогінний та недиференційований*. Зображуючи андрогінію як поєднання маскулінних та фемінних рис, Бем підкреслювала, що андрогінна особистість може являти собою більш гармонійний стандарт психічного здоров'я в суспільстві, де ригідна типізація статевих ролей вичерпує себе.

На погляд української дослідниці гендеру С.Іванченко (2007), гендер, як багатовимірна структура, містить 4 рівні: статю, сексуальність, гендерна (статеворольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні

виокремлюється кілька варіантів гендеру, наприклад, «стать» містить два варіанти – чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає 4 варіанти (гетеросексуал, гомосексуал, бісексуал, асексуал), гендерна ідентичність (маскулінна, фемінна, андрогінна, недиференційована) також виокремлює декілька варіантів гендерних ролей (батьківських та подружніх).

Мінливість/контекстуальність. Ідея мінливості гендеру є не новою, на ній наголошували в контексті історичної ситуації, культурної специфіки, але не в контексті ситуації взаємодії. Гендер не є щось усталене, що сформувалось внаслідок ранньої соціалізації. Гендер весь час потребує виконання та підтвердження. Люди створюють та відтворюють гендер у повсякденному спілкуванні. Гендерний дисплей – це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру.

Управління гендером. Соціальне конструювання гендеру не зводиться до засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин. Особистість управляє своїми гендерними самовиявами, оскільки шукає схвалення, а виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерну оцінку).

Далі представлені основні характеристики гендеру та поняття, через які цей феномен розкривається:

Табл. 2.1. Основні характеристики гендеру

Характеристика гендеру	Категорії
Соціальна детермінованість	гендерна соціалізація гендерна схема гендерна лінза гендерні відносини гендерний дискурс
Багатовимірність	біологічна стать сексуальна орієнтація гендерна ідентичність гендерна роль
Мінливість	гендерна взаємодія гендерна самопрезентація гендерна атрибуція
Контекстуальність	гендерний дисплей
Управління гендерними самовиявами	«doing gender»

2.3. Гендер у соціокультурному вимірі

У різних культурах, у різні епохи, панують свої власні вкорінені тверді уявлення про те, якою має бути поведінка чоловіка і жінки та стосунки між ними. Раментом (Ramet, 1996) було запропоновано ідею гендерної культури, що охоплює стандарти гендерної поведінки. Гендерна культура визначає не тільки стиль одягу і поведінку чоловіка або жінки, але й оволодіння ними професійними знаннями. Гендерна культура включає чисельні та різноманітні норми, за допомогою яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму.

Результати досліджень психології гендеру, ролі жінок та чоловіків, на які спирається наш посібник, отримані головним чином у культурному просторі

Гендерна культура – це певна система форм і способів організації життя, яка через механізми гендерної соціалізації формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, направляє на здійснення тих чи інших видів діяльності.

Західних країн, а ще частково на пострадянському просторі. Однак, щоб краще дослідити найбільш суттєві аспекти гендерної природи людини, варто розглянути, як гендер розуміється в інших культурах світу. Кроскультурні порівняння різних проявів гендерних особливостей у

неоднакових культурних умовах дають можливість встановити мінливі і незмінні психічні властивості чоловіків і жінок, які залежать від їхньої культури, окреслити межі і діапазон цієї мінливості.

Етнографічна література змальовує надзвичайно строкату картину стосовно системи гендерних норм у різних народів і в різні часи. У 1935 році відома американська дослідниця Маргарет Мід видала книгу «Стать і темперамент», в якій зроблено блискучий аналіз гендерної культури різних народів, який вона поглибила і в інших своїх виданнях. Вона проаналізувала особливості культури трьох племен Нової Гвінеї, показавши її історичність і нормативність. У кожному з трьох досліджуваних племен була специфічна для цих суспільств гендерна культура зі своєю системою гендерних норм, зовсім різними гендерними ролями, своїми стандартами, прямо протилежними тим, що прийняті у європейських суспільствах. Аналізуючи значення і місце обрядів у гендерній культурі суспільства, автор показує, що обряд ініціації чоловіків у традиційних суспільствах спрямований на те, щоб закріпити почуття чоловічої

солідарності, зафіксувати соціальну зрілість та інтегрувати в суспільні стосунки. Це проявляється в груповому характері ініціації, у підготовці підлітків до ініціації поза сім'єю, у недопущенні до участі в ній жінок. Водночас пубертатні обряди для жінок засвідчують не соціальну, а біологічну їхню зрілість, готовність до репродукції і є прив'язаними до першої менструації (Мід, 1998).

Норми маскулінності та фемінності в різних культурах. Сфера статі та сексуальності людини є центром контролю

більшості культур. Гендерні норми у різних народів завжди відповідають особливостям їхньої культури і конкретному способу життя. Оскільки гендер характеризує всю систему соціальної поведінки особистості в контексті статевої приналежності, ми проаналізуємо культурні приписи до маскулінності та фемінності в різних культурах. Для цього скористаємося окремими ідеями аналізу, запропонованими Helgeson Vicki S. (2012).

Отже, різні суспільства демонструють різні моделі соціальної поведінки за біологічною ознакою статі. Існують країни, в яких вимоги до поведінки жінок та чоловіків є чітко поляризованими, наприклад, це мусульманські країни: Саудівська Аравія, Арабські Емірати, Марокко та ін. Тут чітко окреслені два гендери, вимоги до них дуже різні.

Головні відмінності між жіночою гендерною роллю і гендерною роллю чоловіків виявляються у термінах фізичного простору. Приватний простір, який служить для сім'ї всередині будинку, є простором жіночим. Громадський простір, зовні від дому – це чоловічий простір. Обов'язки чоловіка та жінки різні і виконуються у цих різних просторах. Тільки чоловіків можна побачити в театрах, кафе та інших громадських місцях. Перебування жінки у громадському просторі в ідеалі має бути під супроводом чоловіка. Чоловік є лідером сім'ї і працює поза домом, щоб забезпечити родину. Жінка несе відповідальність за домогосподарство, яке включає в себе освіту і релігійну підготовку дітей. Вихід жінки у публічний простір має здійснюватися в супроводі чоловіка та під покровом спеціального одягу. Головна характеристика одягу для мусульманок (хіджаб, абайя, нікаб, джеллаба, бурка, паранджа): він має бути максимально закритим і приховувати від сторонніх поглядів усі частини тіла, крім обличчя і кистей рук. У традиційному наряді вітається скромність, неяскравість, він має

Рис. 2.2. Обряд ініціації – це доволі жорстка перевірка хлопчика або дівчинки на відповідність новому статусу: хлопчиків – статусу воїна, дівчинки – матері.

приховувати жіночу сексуальність. Оскільки жінки в цих країнах несуть велику відповідальність за зраду, то цей одяг дає не тільки свободу для виходу в публічний простір, але і своєрідний захист. Він стає частиною гендерної ідентичності жінок, споріднює їх з іншими жінками, забезпечує своєрідний захист від сексуальних домагань.

Зазвичай така чітка поляризація ролей у культурах пояснюється біологічними відмінностями жінок та чоловіків: що можуть одні, на те не здатні інші. Однак, на Філіппінах існує народність Агта Негрито, яка ставить під сумнів ідею розподілу діяльностей за статевою належністю. Тут традиційні для чоловіків заняття (наприклад, полювання) успішно виконують жінки. Полювання не знижує здатність цих жінок народжувати та виховувати дітей. Однак вони виробляють інший стиль полювання, ніж чоловіки: полюють

Рис.2.3. Вихід мусульманської жінки у публічний (чоловічий) простір у супроводі чоловіка та під захистом паранджі. Ці правила не поширюються на дівчат до їх статевої зрілості.

недалеко від дому, а також залучають інших членів родини до догляду за малими дітьми.

Взаємодоповнюваність статей не виявляється в суспільствах, що існують в екстремальних умовах, де від жінки та чоловіка очікується вміння добре виконувати обидві ролі: і чоловічу, і жіночу. Так, у давніх народів півночі, зокрема евенків, красивим вважається чоловік, який вміє дуже добре стріляти з лука, добре бігати, бути пильним, витривалим, спритним. Він має володіти почуттям власної гідності, нести відповідальність за свою сім'ю, за свій

рід. А от дівчина повинна вміти ще більше: шити шапки, унти, добре готувати, бути дуже уважною до всіх: до своїх дітей, до батьків чоловіка, до своїх батьків. А коли чоловік захворіє, то брати на себе його роль: має йти на полювання замість нього, пасти олені. Ці спільноти існують у доволі складних умовах, що висуває більші вимоги до взаєморозуміння та взаємозамінюваності ролей.

Зразком андрогінного суспільства вважають Таїті. Тут і жінки, і чоловіки мають однакові права та виконують подібні ролі. Суспільні приписи, щодо їх поведінки практично не відрізняються, тут навіть у мові відсутнє розділення на статі. Чоловіки не мають демонструвати поведінкою активність, орієнтацію на досягнення та готовність до ризику. Це суспільство є миролюбним,

неконкурентним, ймовірно, у ньому відсутня потреба в культивуванні маскулінності.

Культури з декількома гендерними групами. Усталилось уявлення, що існує тільки дві статі, на основі яких оформляються два гендери: жіночий та чоловічий. Чи може бути більше гендерів? Наведемо приклади культур, де не все так чітко з поділом людей на дві статі.

Сполучені Штати Америки: бердаші. Перший приклад множинних гендерів – це бердаші, представники корінних американських індіанців, які сьогодні проживають у Південній Дакоті. Їм властиво приймати гендерну ідентичність протилежної статі, але по-різному. Дослідник теми доктор медицини Мондимор Френсис Марк відмічає, що частина бердашів повністю беруть на себе жіночу роль: виконують такі обов'язки, як приготування їжі, турбота про одяг, стан зброї, а також переймають стиль жіночого одягу та жіночі манери. Разом з тим, такі жінки-бердаші можуть робити зброю та полювати. Інші бердаші обирають заняття не полювати та воювати, а займатися господарством. Вони одягаються та поведуться у відповідності зі своєю біологічною статтю, разом з тим повною мірою виконують жіночу соціальну роль. Отже, можна говорити не про два, а навіть чотири гендери.

У деяких індіанських племенах до бердашів ставляться так, неначе вони є людьми протилежної статі, але у більшості племен вони ідентифікуються як третя стать. У цих племенах не вважалось, що чоловік, який знаходиться у інтимних стосунках з бердашем, має статеві стосунки з іншим чоловіком. Бердашам забороняється вступати з іншими бердашами у статеві відносини, які розглядаються як форма інцесту. Бердаші були наділені у племенах доволі високим духовним статусом шаманів, знахарів, оскільки вважалось, що вони мають зв'язок з богами. Однак сьогодні приписаний їм статус ослаб.

Бердаш – це швидше гендерна ідентичність як аспект соціальної ідентифікації, аніж сексуальна орієнтація.

Албанія: бурнеша. Вияв декількох гендерів помічений і на Балканах (Ramet, 1996). Тут жінка приймає на себе чоловічу ідентичність і виконує гендерну роль чоловіка. Таких жінок називають бурнеша.

У минулі століття вони зустрічалися в багатьох країнах Балканського півострова, зараз ця традиція повністю втрачена в Чорногорії, Хорватії та Боснії, але

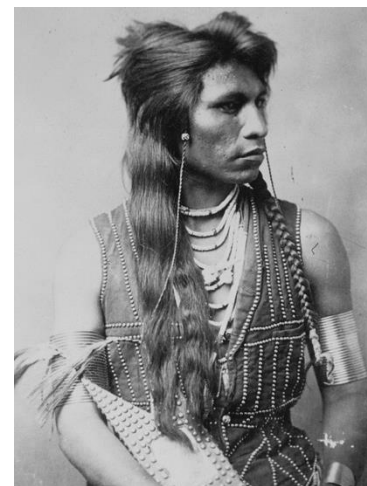

Рис.2.4. Індіанець бердаші, чоловік, що виконує жіночу роль

Рис.2.5. Жінка, яка за рішенням сім'ї все свідоме життя виконує чоловічу роль, – бурнеша

в Албанії і прикордонних з нею регіонах Македонії вона ще жива. За приблизними підрахунками соціологів, у даний час кілька тисяч жінок відгукуються на чоловічі імена, носять відповідний одяг і поводяться в суспільстві, як представники сильної половини людства. Зміна гендеру носить лише соціальний характер. Жінка переходить в іншу гендерну роль, щоб вирішити різні соціальні проблеми своєї сім'ї: компенсувати відсутність братів, передати спадок по чоловічій лінії, захистити родину від кровної помсти. Однак іноді це був результат особистого вибору: особиста незалежність від батьків-деспотів,

небажання вступати в нав'язані батьками шлюбні союзи, отримання вищого статусу в громаді, можливість зі зброєю в руках помститися кровним ворогам і под. Якщо дівчина вибирала такий спосіб життя, то ніхто не міг перешкоджати їй у цьому. Албанці, і чоловіки, і жінки, ставилися до бурнеша з повагою, віддаючи належне їх силі.

Як правило, саме старша дочка повинна була пожертвувати своєю жіночністю заради інтересів клану. Вона більше не мала права вести себе природно, наприклад, красиво одягатися, і назавжди відмовлялася від можливості стати дружиною і матір'ю. Під час спеціального ритуалу юна албанка в присутності своїх родичів і сусідів вимовляла клятву вічної невинності. Потім їй урочисто давали нове – чоловіче – ім'я. Бурнеші обстригали довге волосся, одягали речі з чоловічого гардеробу. З цього моменту вона брала на себе всі соціальні права і обов'язки чоловіка, у тому числі "підписувалася" і на участь у бойових діях. Фактично, ритуал перетворення дівчини в бурнеша був аналогом святкування з нагоди народження нового члена родової громади. Такі жінки не мали право вступати в шлюб і заводити інтимні стосунки з ким би то не було, тому їх ще називають «клятвеними незайманими». У всьому іншому вони навіть вигравали: могли самі розпоряджатися своїм життям і майном, займатися чоловічими справами, випивати і курити в дружній компанії, брати в руки зброю. Згодом подібний спосіб життя позначався на зовнішності колишніх дівчат. Носячи штани з підтяжками, важкі чоботи або черевики, безформні темні піджаки, бурнеша настільки втрачала схожість з жінкою, що майже неможливо було відрізнити її від чоловіка.

Мексика: муше. У південних штатах Мексики живе древній індіанський народ сапотеки. Зараз вони не мають яскравої етнічної ідентичності, але деяку традиційну особливість зберегли. Ця особливість – люди третьої статі, або муше. Сам термін походить із сапотекського діалекту й означає спільноту гомосексуалів, які приймають на себе жіночі ролі. Муше сприймають як третій гендер. Це чоловіки за біологічною статтю, але з жіночою гендерною ідентичністю. Вони рідко роблять операції зі зміни статі, найчастіше просто перевдягаються в жіночий одяг. Деякі з муше ходять так постійно, хтось одягається як жінка від випадку до випадку. Більшість із них зустрічаються з чоловіками (причому їх не вважають гомосексуалами), але є й ті, хто одружується з дівчатами і заводить дітей.

У деяких районах Мексики муше маргіналізовані, але в Хучітане до них ставляться спокійно. Вони, як правило, стають вчителями, медсестрами, вихователями, швачками, організаторами. Їх вирізняє схильність до дизайну та мистецтва. Вони рідко виходять заміж, часто піклуються про матерів, зазвичай заробляють більше грошей, ніж чоловіки або жінки.

Щодо цього регіону, то не до кінця зрозуміло, генетично чи соціально обумовленою є така ситуація. Ймовірно, що люди можуть захочувати, щоб біологічні чоловіки в дитинстві ставали муше, оскільки така нетиповість приносить економічне процвітання і високий статус сім'ї.

У нашій культурі гендер приписується на основі морфологічної статі (геніталій), тому нам складно категоризувати людей, соціальна поведінка яких не сумісна з їх біологічною статтю, або тих, хто пробує поєднувати елементи чоловічої та жіночої гендерної ролей. Ми переживаємо дискомфорт, коли стать людини є незрозумілою або коли хтось намагається створити нові гендерні категорії.

Стратифікація статей у культурі та суспільстві. Ще один аспект, що відноситься до макрорівня, – це характер гендерних стосунків у різних країнах світу. Дані статистики переконливо показують, що у всьому світі чоловіки мають більш високий статус, ніж жінки, однак диференціація статусу залежить від країни (Chisholm, 2000). Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) опублікував щорічне глобальне дослідження – Індекс гендерного розриву 2017

Рис.2.6. Муше – спільнота чоловіків з жіночою гендерною ідентичністю, що проживають компактно.

Рис.2.7. Гіларі Клінтон під час передвиборчої кампанії.

У США правили 45 президентів-чоловіків; 1 з них був афроамериканець. Жодного разу це не була жінка.

(The Global Gender Gap Index 2017) – із супроводжуваним його рейтингом 144 країн світу. У дослідженні вимірюється гендерна нерівність за різними показниками у чотирьох основних сферах: *економічна участь та кар'єрні можливості; рівень освіти; здоров'я і тривалість життя; політичні права та можливості*. Індекс вимірюється за шкалою від 0 до 1, де нуль – повна нерівність статей, а одиниця – відповідно, рівність. Значення Індексу інтерпретується як процент розриву між жінками і чоловіками, що дозволяє порівнювати поточні показники із минулими та визначати прогрес у сфері.

Як відзначається, у 2017 році вперше за всю історію підрахунку цього Індексу (починаючи з

2006 року), у світі зафіксовано погіршення ситуації з гендерною нерівністю. Розрив між чоловіками і жінками склав 68%, проти 68,3% у 2016 році, та 68,1% у 2015 році. За таких темпів прогресу для усунення загальної глобальної нерівності між чоловіками та жінками потрібно буде 100 років, проти 83 у минулому році. Найбільший розрив між жінками та чоловіками залишається в сфері економіки, подолання якого, при поточних темпах, потребуватиме 217 років. Як зазначається дослідниками, покращення ситуації з гендерним паритетом може призвести до значних економічних дивідендів, які залежать від ситуації і проблем у конкретній країні. Зокрема, досягнення економічного гендерного паритету може збільшити на \$ 250 млрд. ВВП Великобританії, \$1 750 млрд. Сполучених Штатів, \$550 млрд. Японії, \$320 млрд. Франції та на \$310 млрд. ВВП Німеччини. Повної гендерної рівності не вдалося досягти жодній країні світу. Натомість, найкраща ситуація в Ісландії, де гендерний розрив закритий на 88%, і яка, як і торік, посіла перше місце у рейтингу. До першої десятки рейтингу також увійшли Норвегія, Фінляндія, Руанда, Швеція, Нікарагуа, Словенія, Ірландія, Нова Зеландія та Філіппіни. Останні сходинки у Сирії, Пакистану та Ємену.

Як свідчать результати обрахунку гендерного розриву, в Україні найбільш проблемною є сфера політичних прав та можливостей жінок (Рис.2.8). Ледь помітною є тенденція до покращення в останні роки. Так, Комітет виборців, проаналізувавши результати виборчих кампаній, оприлюднив такі результати, згідно з якими у Верховній Раді 8-го скликання найбільша кількість жінок-

народних депутатів за всю історію незалежної України. До останнього скликання обрані 47 жінок, або 11,1% загального складу. Для порівняння, у Верховній Раді попереднього скликання було 9,9% жінок (44 людини), а в ВР першого скликання – лише 2,3% (11 осіб). У цьому відношенні можна сказати, український парламент стає більш збалансованим. Втім, до світової практики ще далеко – в середньому в парламентах світу 22% жінок, а в Європі цей показник сягає 25%. Згідно з Цілями Тисячоліття ООН Україна повинна забезпечити представництво жінок в законодавчому органі на рівні не менше 15% від складу депутатського корпусу, а загалом у владі до 30%. Зазвичай цю проблему беруться вирішувати прямим квотуванням.

Відсутність жінок у владі – це не лише неможливість впливати на нормативне поле суспільства, але і послання громадськості, що чоловіком бути краще, ніж жінкою, що чоловіки є більш здібними, ніж жінки. Завдяки підрахункам Вікіпедії, відомо, що за останні півстоліття було 194 випадки, коли жінка очолювала виконавчу функцію в державах, які не є абсолютними монархіями. Однак більш ніж у половині цих ситуацій жінки були лише виконуючими обов'язки (включаючи перевороти і перехідні періоди), у більшості інших – займали посаду завдяки політичним досягненням родича або

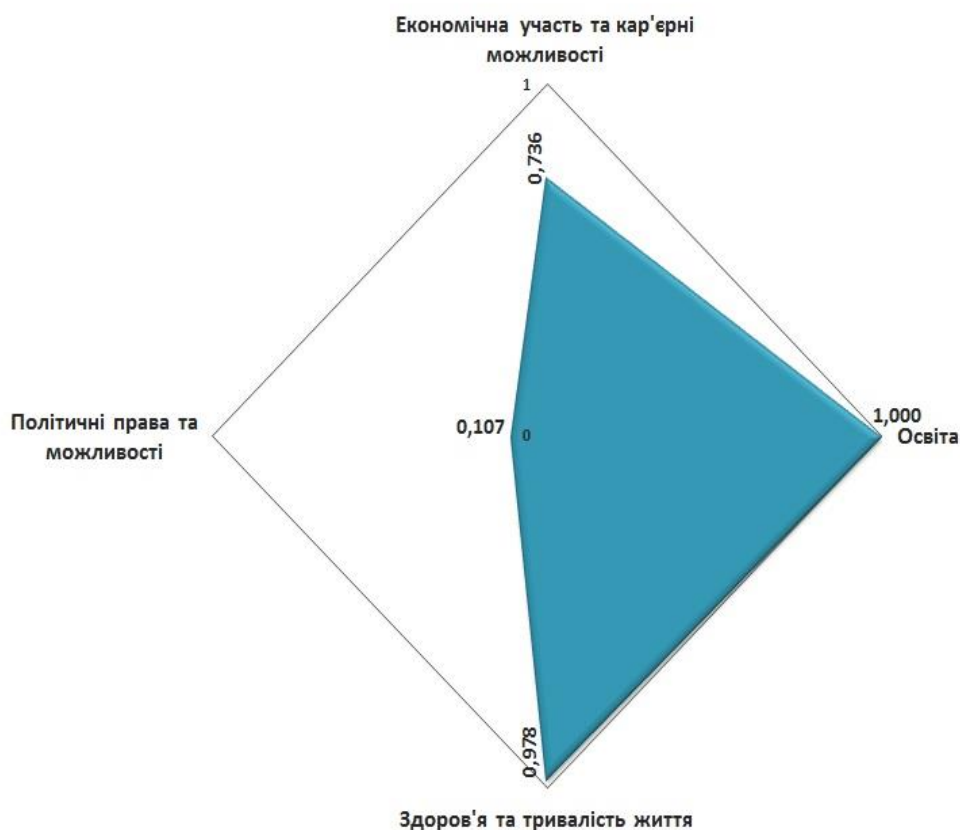

Рис. 2.8 Гендерний розрив у основних сферах (Україна, 2017).

3 даніх гендерної статистики

Україна порівняно з попереднім дослідженням покращила свої позиції на 8 пунктів і посіла 61 місце в рейтингу. Україна, незважаючи на незначний цьогорічний прогрес, все ще займає найгірші позиції в гендерному співвідношенні в сфері політичних прав та можливостей. Значення Індексу тут склало 0,107.

Зокрема, за співвідношенням жінок і чоловіків у парламенті Україна має індекс 0,140; щодо розподілу посад міністрів – 0,150. Загалом можна відмітити значний прогрес за показником рівня оплати праці жінок і чоловіків за аналогічну роботу, за яким у поточному році Україна посіла 37 місце в рейтингу, проти 59 у минулорічному.

The Global Gender Gap Index 2017 // World Economic Forum [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2017>

очолювали фракцію, яка дістала право призначати прем'єр-міністра. Насправді, історії нашої планети відомо всього лише три-чотири прецеденти, коли громадяни волевиявлялися на користь жінки, що не представляє політичної династії або партії. Це президент Литви Даля Грібаускайте і колишні президенти Бразилії Ділма Русеф, Чилі – Мішель Бачелет і Коста-Ріки – Лаура Чінчіля. Можемо припустити, що недостатньо прямого квотування, важливе вирішення психологічної проблеми – подолання упередженості у громади щодо здатностей жінок здійснювати управлінські функції на високому державному рівні та упередженості самих жінок щодо власних здатностей до лідерства.

Висновки

Система категорій гендерної психології допомагає описати та структурувати знання про гендер. Основними в цій системі є категорії «стать» та «гендер». Інші поняття розкривають важливі аспекти гендеру на різних його рівнях: гендерний стереотип, сексуальна орієнтація, маскуліність, фемінність, гендерна ідентичність, гендерна роль та ін.

Поняття «гендер» введено у науковий оберт сексологом Джоном Мані (1955), який працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Його утвердження в психологічній науці як наукового поняття пов'язують з американським психоаналітиком Робертом Столлером, У 1968 році він запропонував використовувати граматичну категорію «гендер» для підкреслення двоїстої природи статі людини: як біологічної статі, з одного боку, та соціокультурного феномену, з іншого. Р.Столлер розглядав «гендер» як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості незалежно від біологічної статі. Отже, з 70- х років ХХ століття простежується тенденція розмежовувати поняття «стать» і «гендер» на основі біологічного/соціального.

Еволюція уявлень про «гендер» пройшла декілька етапів: від класичного до постнекласичного його розуміння. Психологія, орієнтована на класичну парадигму, трактує *гендер* як соціальну «надбудову» над біологічною статтю. Поняття «гендер» у некласичному розумінні – це суб'єктивне уявлення про те, чим для людини є її стать. Постнекласичне бачення звертає увагу на те, що поділ соціального світу на чоловіків і жінок вкорінений настільки глибоко, що з моменту народження, коли морфологічна стать дитини є визначеною, батьки, лікарі, акушерки і всі, хто оточує новонародженого, «створюють гендер», реалізуючи принцип статевої диференціації.

У психології існує кілька провідних підходів до дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності. Серед них: теорія соціального наuczіння, теорія ідентифікації, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія гендерної схеми, теорія соціальної драматургії І.Гофмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру Уеста та Зімермана. Сучасна психологія розглядає гендер через призму наступних характеристик: соціальна обумовленість; багатовимірність; мінливість/контекстуальність; управління гендером.

Гендерна культура представляє макрорівень функціонування гендеру. Вона виявляється численними та різноманітними нормами, за допомогою яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму. У деяких культурах норми фемінності та маскулінності є поляризованими, а в інших доволі близькими. У ряді культур виявляється більше, ніж два варіанти гендеру, що вказує на складність його детермінації. Проблемою більшості культур є нерівність статусу чоловіка та жінки в суспільстві.

Ключові поняття теми: гендер, стать, гендерна ідентичність, фемінність, маскулінність, гендерна роль, гендерний стереотип, гендерна система, гендерна схема, культурна лінза, гендерний дисплей, біполярна модель гендеру, багатовимірна модель гендеру «творення» гендеру, гендерна взаємодія.

Завдання для самоперевірки

1. виправте неточність у даному визначенні поняття «гендер»:

«Гендер – це біосоціальний конструкт, що представляє собою задані характеристики так званої «чоловічої» та «жіночої» поведінки, стилю і способу життя, норм, уподобань, життєвих прагнень».

2. Які з названих понять не відносяться до категоріального апарату гендерної психології? Викресліть зайве.

Гендерна нерівність, гендерна ідентичність, гендерна роль, гендерні відносини, велика соціальна група, гендерні норми, статевий диморфізм, гендерна взаємодія, гендерний дисплей.

3. Виберіть правильні відповіді:

1) У психологічний оберт поняття «гендер» ввів:

а) Дж.Мані; б) Р.Столлер; в) С.Бем; г) С.Де Бовуар.

2) Визначте положення, що не відноситься до статево-рольового підходу:

- а) статеві ролі є непов'язаними з біологічною основою;
- б) жіночі та чоловічі ролі є взаємодоповнюваними;
- в) гендерні ролі формуються в процесі ранньої гендерної соціалізації;
- г) основне середовище гендерної соціалізації – це родина;
- д) культурні стереотипи й особистий досвід є орієнтирами для гендерного виховання.

3) С.Бем назвала «гендерною лінзою», певні мисленнєві настанови і до них віднесла:

- а) андроцентризм; б) гендерна поляризація;
- в) біологічний есенціалізм; д) статевий диморфізм.

4) Основними теоретичними джерелами неklasичного розуміння гендеру є :

- а) соціальний конструктивізм П.Бергера та Т.Лукмана;
- б) структурний функціоналізм Т. Парсонса і Р. Бейлса;
- в) етнометодологія Гарфінкеля; г) драматургічний інтеракціонізм І.Гофмана.

5) Яка з характеристик не відповідає неklasичному розумінню гендеру?:

- а) мовна детермінованість; б) пов'язаність з ситуаціями спілкування;
- в) активна участь людини у його творенні; г) множинність; д) нормативність

6) Детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості – це:

- а) гендерна схема; б) гендерна атрибуція; в) гендерний дисплей.

7) Засновниками «Нової психології статі» на Заході вважають:

- а) С.Бем; б) Дж. Стоккард та М. Джонсон; в) І.Гофмана.

8) Психологічна теорія гендеру, що акцентує увагу на засвоєнні дітьми моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку:

- а) теорія психоаналізу; б) когнітивна теорія;
в) теорія наслідків; г) «нова психологія статі».

4. Завершіть запропоновані висловлювання правильно:

«Зафіксована в культурі сукупність особистісних якостей і способів соціальної взаємодії, з якою співвідносить себе кожен індивід певної статі, впорядковує і типізує індивідуальний досвід, а також організовує і типізує поведінку чоловіків і жінок, – це ...».

«Тип гендерної ідентичності, який є наслідком поєднання стандартів фемінності та маскулінності, – це ...».

«Механізм конструювання гендеру в спілкуванні, що полягає у приписуванні статі на основі гендерних ознак, які демонструються, було описано...».

«З точки зору теорії... статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності – фемінності».

5. Оцініть правильність висловлювань: «+» (правильно) - «-» (неправильно)

«Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин».

«Процес конструювання гендеру – це процес засвоєння особистістю культурних норм та правил, що стосуються статі».

«Уест та Зімерман вважають, що ми з дитинства навчаємося створювати свою гендерно відповідну поведінку у взаємодії та слідувати за виявами такої у інших».

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

3. Опрацюйте фрагмент статті Іванченко С.М. «Багаторівнева модель гендеру» (Додаток В). Дайте письмові відповіді на запропоновані запитання: *Що у матеріалі Вам здається найбільш складним для розуміння? Виберіть та выпишіть із тексту положення або цитати, незрозумілі вам. Поміркуйте над їхнім змістом. Як Ви думаєте, що автор хотів сказати цією фразою? Де Ви зустрічали подібні явища? Де і як можна застосувати отримане знання?*

4. Опрацюйте статтю Карен Горні, де міститься критика поглядів психоаналітиків на жіночу психологію. Напишіть стисле резюме статті, яке б відображало погляд автора на психологічну сутність гендеру.

5. Попросіть 10 чоловіків та 10 жінок вашого віку відповісти на таке запитання: *«Уявіть, що Ви прокинулись завтра представником іншої статі. Як Ви проживете цей день?»* Прочитайте оповідання та виокремте основні теми. Які ці теми? Які труднощі відчували ваші досліджувані?

6. Проаналізуйте та обговоріть ситуативні задачі з кейсу до даного розділу

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Вчитель, який виграв національну нагороду, розповідає по телебаченню про свій спосіб навчання: «Ви берете учня і дивитесь, що його насправді цікавить, і далі спираєтесь на його інтереси». П'ятирічна дівчинка, що дивиться цю програму, запитує у мами: «Що, до школи ходять лише хлопчики?». Мама відповідає: «Ні, вона і про дівчаток говорить, але...». ***Поясніть, як ця ситуація відображає соціальне конструювання гендеру?***

Ситуація 2.

Висока фемінність у жінок часто корелює з підвищеною тривожністю і зниженою самоповагою, високофемінінні жінки і високомаскулінні чоловіки гірше справляються з діяльністю, яка не співпадає з традиційними нормами статевої диференціації.

Діти, поведінка яких найсуворіше відповідає вимогам їх статевої ролі, часто відрізняються більш низьким інтелектом і меншими творчими здібностями (Maccoby, Jacklin, 1974).

Чому слідування традиційним гендерним нормам не сприяє розвитку особистості та якості життя?

Ситуація 3.

У 1972 році Броверман і колеги розробили анкету для оцінювання сприйняття людьми чоловічої і жіночої поведінки. Вони опитали більш ніж 1000 чоловік і зробили висновок про узгодженість відповідей: 75% як жінок, так і чоловіків вище оцінюють чоловічу стать, ніж жіночу.

Як Ви думаєте, чим обумовлений цей результат? Якими могли б бути результати повторного дослідження в нинішній час?

Термінологічний диктант

Мета: активізувати студентів, налаштувати на інтенсивну інтелектуальну роботу, а також допомогти засвоїти зміст основних понять та категорій гендерної психології.

Необхідні матеріали: індивідуальні картки з термінами (з переліку ключових понять теми).

Індивідуальна картка

Гендерна роль	Гендерний дисплей	Гендер	Гендерна схема	Маскулінність
Гендерний стереотип	Стать	Гендерна ідентичність	Фемінність	Андрогінність

Хід роботи:

Етап 1. Кожен студент отримує картку з написаними десятьма поняттями, категоріями або термінами. Студент повинен дати їм визначення. Час на виконання завдання жорстко обмежується.

Етап 2. Після завершення написання студенти розбиваються на мікрогрупи та створюють логічну схему взаємозв'язку категорій гендерної психології, пропонують її для спільного обговорення.

Етап 3. Підбиваються підсумки шляхом визначення пов'язаності системи категорій з теоретичними засадами розуміння поняття «гендер».

Психологічна вправа «Особистий гендерний образ»

Мета: формування у студентів первинного уявлення про соціально-психологічний зміст поняття «гендер».

Необхідні матеріали: кольорові маркери, фломастери.

Хід роботи:

Практичне заняття передбачає груповий формат роботи із застосуванням методів активного соціального навчання, бажано в гетерогенному за гендерною ознакою складі.

Етап 1. Знайомство. Викладач пропонує всім представити себе в довільній манері: назвати ім'я, у бажаному варіанті, один прикметник, що найбільш точно характеризує особистість учасника, а також трохи розповісти про себе. Це дозволяє налаштувати учасників на роботу і запустити процеси усвідомлення себе, перейти до виконання другого етапу.

Етап 2. Презентація особистого гендерного образу. Після процедури знайомства викладач пропонує студентам заглянути до себе у сумку та знайти там декілька особистих предметів, які можуть презентувати їх як чоловіка або жінку. Студентам пропонується створити «інсталяцію» з цих предметів на тему

«Я-жінка/Я-чоловік». Далі студенти мають представити себе групі вже в якості чоловіка або жінки (відповідно зі своєю статтю).

Етап 3. Обговорення особистих презентацій. У процесі обговорення студенти переважно говорять не про біологічні ознаки чоловіків і жінок, а про такі особистісні якості, які виникають і проявляються в процесі міжособистісної взаємодії і в соціальному просторі. Окремі особистісні характеристики можуть бути спільними в гендерних образах як чоловіків, так і жінок. Під час обговорення викладач може загострити увагу на тому факті, що більшість пропонованих характеристик виявляються безпосереднім чином не пов'язаними з біологічною статтю, хоча студентам було дано завдання представити себе в якості чоловіка або жінки. З цього можна зробити висновок, що на поверхні свідомості характеристики пов'язуються з біологічними факторами, а насправді визначаються соціальними відносинами і ситуаціями міжособистісної взаємодії, а самі поняття чоловічого і жіночого відображають зміст соціальних, а не біологічних якостей.

Практичне завдання «Критичний аналіз наукових текстів»¹

Мета заняття: засвоєння студентами сутності категорії «гендер», розвиток навичок критичного аналізу наукових текстів.

Необхідні матеріали: картка з формулюваннями предмету гендерної психології та текст доповіді Бабетт Франсиз «Гендер – соціальний конструкт чи біологічний імператив?» (Додаток Д) .

Хід роботи:

Етап 1. Викладач звертається до результатів опрацювання статті «Багаторівнева модель гендеру» та проясняє проблемні місця у розумінні студентами концепту «гендер». Далі роздає кожному студенту текст доповіді Бабетт Франсиз і пропонує уважно ознайомитися з його змістом, звертаючи увагу на такі **запитання**: Як автор тексту визначає поняття гендеру та гендерної ідентичності? Чи відповідає це розуміння тому, яке прийнято в гендерних дослідженнях? З чим не згодна автор тексту, за що вона критикує гендерний підхід? Які соціальні та особистісні цінності ховаються за аргументами автора тексту? Які ознаки поведінки Бренді (в описі випадку Джона Мані) відзначаються автором як маскулінні/фемінінні? Чи відповідає це розуміння маскулінності / фемінінності в гендерних дослідженнях? Що, на Ваш погляд,

¹ При створенні завдання використано розробку Д.Воронцова «Что такое гендер» (Практикум з гендерної психології Практикум по гендерной психологии. И. С. Клецина (ред.). СПб.: Питер, 2009)

могло виступити причинами психологічних проблем Бренді з точки зору гендерного підходу?

Етап 2. Через 15-20 хвилин викладач формує невеликі підгрупи (3-4 людини) і пропонує кожній підгрупі обговорити текст відповідно до питань. Потім підгрупи повертаються в загальне коло для групової дискусії. Під час обговорення викладач може звернути увагу студентів на те, що автор використовує поняття гендеру та статі в якості синонімів, а також розглядає їх з точки зору домінування або підпорядкування одного іншому. Однак в гендерних дослідженнях мова йде про те, що біологічні характеристики сексуальності не мають прямого і однозначного зв'язку із спостережуваними психологічними і соціальними відмінностями між чоловіками і жінками, а гендер і стать є просто рівно можливими вимірами людської сексуальності у біологічній або соціокультурній перспективі. Автор також неадекватно інтерпретує суть гендерного підходу, приписуючи йому нехтування біологічних відмінностей між статями, тоді як, насправді, йдеться про те, що біологічні відмінності завжди наділяються в суспільстві культурно-символічним значенням і поміщаються в певну систему владних відносин з вертикальною (домінування/підпорядкування) або горизонтальною (рівноправність і рівні можливості) структурою.

При аналізі випадку Бренді викладач може підкреслити, що автор розглядає ознаки маскулінності і фемінності як біологічно обумовлені поведінкові реакції, тоді як в гендерному підході під маскулінністю і фемінністю розуміються нормативні соціальні уявлення про характеристики чоловіків і жінок, а також культурно-символічні сценарії поведінки, що включають в себе не тільки очікувані характеристики, а й сфери діяльності, в яких вони повинні виявлятися. Отже, головною причиною психологічних проблем Бренді, з точки зору гендерного підходу, може бути невідповідність фізіологічних і морфологічних особливостей її організму традиційним гендерним стереотипам та очікуванням щодо «правильної» фемінної поведінки, а також примусова гетеросексуальність у процесі гендерної соціалізації.

Рекомендована література:

1. Бем С. (2004). *Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов*. М.: «Российская политическая энциклопедия».
2. Берн Ш. М. (2001). *Гендерная психология*. СПб.: Нева, 7-9
3. Бурнеша: зачем албанские женщины перевоплощаются в мужчин (Режим доступа: <http://russian7.ru/post/burnesha-zachem-albanskije-zhenshhiny-per/>)
4. Воронцов Д.В. (2009). Гендерные исследования в социальной психологии: границы поля. *Российский психологический журнал*, Т.6, №2, 46-53.

5. Горні К. (2003). Втеча від жіночості. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, № 27, 6-23.
6. Іванченко С.М. (2007) Багатовимірна модель гендера. *Соціальна психологія*, №4., 157-173
7. Клещина И. С. (2003) От психологии пола – к гендерным исследованиям в психологии. *Вопросы психологии*, № 1, 61-78.
8. Мид М. (1998). *Культура и мир детства*. М: Наука.
9. Недвойные стандарты: третий пол в разных культурах мира (Режим доступу: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/nedvoynye-standarty-trety-pol-v-raznyh-kulturah-mira/>)
- 10.Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія*. К.: Академвидав, 7-41
- 11.Шевченко, З. В. (2016). *Словник гендерних термінів*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/>
- 12.Helgeson, Vicki S. (2012). *The psychology of gender* (4th ed.). Boston: Pearson (pp.1-28; 48-66)

Розділ 3. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРУ

Дурний деспот приковує рабів залізними ланцюгами; істинний політик пов'язує їх ще міцніше ланцюгом їх власних думок.

Мішель Фуко «Наглядати та карати».

Ми переконані, що гендерній психології належить особливе місце в гендерних дослідженнях, оскільки саме її методами можна з'ясувати не тільки достовірні відмінності у психології чоловіків та жінок, визначити соціокультурні чинники, що їх обумовлюють, але виявити різні варіанти гендерної ідентичності, визначити механізми конструювання гендеру у повсякденній взаємодії.

Цей розділ навчить Вас критично аналізувати сучасні психологічні дослідження гендеру на відповідність їх гендерній методології. Спробуємо розібратися: Які дослідження у психології є гендерними, а які псевдогендерними? Яким емпірично встановленим відмінностям можна довіряти? Які методи доцільно обирати в дослідженнях психологічних характеристик гендеру?

Розділ включає три основні блоки проблем: методологічні питання, специфіка стратегій психологічного вивчення гендеру, характеристика конкретних методів дослідження гендерної психології. Ми ще раз звернемося до основ сучасної методології гендерних досліджень – феміністської психології, соціального конструктивізму, постмодернізму – та розглянемо вимоги цих методологічних засад до методів пізнання. Також познайомимо вас особливостями застосування кількісного, якісного та крос-культурного дослідження гендеру у психології. У Вас буде можливість дізнатися про явище методологічної триангуляції та інші способи підвищення якості наукових даних.

Практикум націлить Вас на поглиблення знань про специфіку використання методів психології в психологічних дослідженнях гендеру. Також Ви навчитесь планувати етичне дослідження та готувати і проводити інтерв'ю, яке є провідним методом гендерної психології.

3.1. Методологія дослідження гендеру у психології

Питання методології та методів гендерної психології знаходяться у центрі уваги дослідників і мають цікаві напрацювання. Психологічні дослідження гендеру розпочалися з порівняльних досліджень статі, до яких критично ставляться сучасні дослідники гендеру. Власне гендерні дослідження виходять із розуміння множинної детермінації гендеру і приділяють особливу увагу чинникам, які лежать за межами біології. А це час, культура, соціально-економічні умови, комунікативний контекст, ситуація спілкування.

Сучасні дослідження гендеру не слідують класичній методології, відкидають принцип об'єктивності і спираються на наступні уявлення:

1. Дослідник володіє конкретними бажаннями й інтересами, тому подолати суб'єктивність дослідника неможливо в принципі. Неупередженість та особистісна невключеність дослідника є самообманом.
2. Зовнішньої соціальної реальності не існує, вона сконструйована взаємодією між тим, хто пізнає, і тим, хто пізнається. Рамки особистого і групового досвіду пронизують весь процес пізнання і позначаються в його результатах. Протопоняття, емоції, забобони задають межі дослідження, які знаходять своє вираження у виборі предмету вивчення, формулюванні завдань, мові обговорення, методах збору даних, аналізі та, в кінцевому рахунку, інтерпретації отриманих результатів. Звідси увага до суб'єктивного досвіду дослідника та його

деконструкція.

3. Знання є контекстуальним, індивідуальним і часто унікальним, тобто неможливо перевірити його повторюваність. Звідси надається перевага ідеографічним дослідженням над номотетичними, якісним над кількісними (Янчук, 2005).

В означеному розумінні, гендерна методологія є близькою до **гуманітарної парадигми**, впливовість якої зростає у психології. Гуманітарне пізнання орієнтоване на індивідуальність, звернене до духовного світу людини, до його особистісних цінностей та смислу життя. Для цієї парадигми характерно використання загальних принципів до

Номететичний підхід полягає у порівнянні індивідів з певної точки зору з метою пошуку спільних закономірностей. Основні переваги: широта, точність, відтворюваність, можливість прогнозування. Основні недоліки: відсутність яскравості та життєвості.

Ідеографічний підхід полягає у вивченні одного індивіда чи іншого соціального явища без співставлення його з іншими. Основні переваги: глибина пізнання та аналізу, яскравість, наближеність до життя, унікальність, комплексний підхід до особистості.

Методологічна тріангуляція – комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до з'єднання переваг обох методологій, і як наслідок – одержання більш надійних даних.

інтерпретації індивідуальних, суспільних або історичних подій. Водночас одинична подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо осягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і под. Гуманітарна парадигма в психологічних дослідженнях гендеру має особливу цінність, тому що завдяки такій пізнавальній установці ми не зможемо оминати проблеми меншості, людина в них виступає як духовна цінність, а не тільки як «об'єкт дослідження».

Важливими засадами сучасних досліджень гендеру також є принципи міждисциплінарності, номадичності та методологічної тріангуляції.

Міждисциплінарність виходить з необхідності створення цілісного уявлення про досліджуване явище. Оскільки гендер – це багаторівневий та багатовимірний феномен, то вбачається доцільним об'єднувати зусилля різних соціальних наук для створення повноти його образу.

Методологія сучасних гендерних досліджень складає альтернативу стандартам, прийнятим у класичній науці. Однак вона не відкидає інші існуючі методологічні підходи і є відкритою до нових теоретичних уявлень. Власне, таке ставлення впливає з принципу **номадичності**. Цей принцип передбачає можливість використання різних пізнавально-методологічних установок залежно від цілей і завдань дослідження. Методологічна відкритість сприяє залученню нових ідей, підвищує креативність гендерних досліджень у психології.

Основою для дизайну багатьох досліджень виступає процедура **методологічної тріангуляції**, що припускає оптимальну комбінацію кількісних і якісних методів, дозволяє потроїти контроль за рахунок не тільки розширення кола інтерпретаторів, а й застосовуваних методів аналізу, теоретичних підходів, дослідницьких даних.

Гендерні дослідження реалізуються на основі трьох підходів:

1. Парадигми статево-рольових відмінностей.
2. Парадигми унікальної жіночої психології.
3. Парадигми соціального конструювання гендеру (Янчук, 2005).

Перший підхід цінний тим, що увів жінок у позитивістський дискурс. Передбачається, що включення жінок до психологічного дослідження дозволяє сформулювати «новий погляд» на психологічну феноменологію, більш вільну від сформованих патріархальних стереотипів. Пропонується кілька способів включення: 1) фізичний, що передбачає включення жінок у співтовариство

дослідників соціальної феноменології; 2) формування жіночої теми, спрямованої на виявлення жіночої ідеографії, в ряді традиційних дослідницьких сфер; 3) вивчення специфічних жіночих досвідів, наприклад, насильства і под. з позиції переживання цих практик і їх змін. Загальна ідея розвитку феміністського емпіризму в рамках позитивістської методології полягає в обґрунтуванні необхідності свіжого або нового погляду на досліджувані явища, що сприяє отриманню більш об'єктивних підстав для інтерпретації.

Другий підхід виходить з тези про те, що об'єктивне знання може бути отримане на основі загального жіночого досвіду гноблення. Відповідно до цієї логіки жінка-дослідник має низку переваг: автентичність знання, отриманого через досвід страждань і опору; можливість проблематизації тих сфер життя і практики, які виявилися втраченими патріархальною наукою; чуттєвість і конкретність жіночого мислення, що дозволяє вивчати особливі досліди і практики, але вони не попадають у сферу інтересів традиційної науки. У дослідницькій роботі жінок основними метафорами дослідження стає «рука, інтелект і серце (Rose H., 1983). Гендерні відмінності виявляються в інтерпретації того, хто пізнає, пізнаваного і процесу пізнання як єдності «фізичного, розумового та емоційного».

Третій підхід спирається на основну тезу щодо сконструйованості світу в процесі повсякденної взаємодії. Отримане знання за своєю природою

Багатоголосе дослідження. Ідея багатоголосого дослідження спирається на ідею про необхідність і принципову можливість спільної участі в інтерпретації тексту трьох сторін, причетних до дослідження: автора тексту, дослідника і читача текстових описів. Причому, критичну вирішальну роль тут набуває саме позиція читача. Велика увага в рамках даного методу приділяється переживанням дослідника, які також фіксуються в підсумковому звіті і відкриваються для вільних інтерпретацій читача.

Спільне дослідження. Спільні дослідження припускають озброєння досліджуваного засобами аналізу і здійснення дослідження в цілому. Висновки дослідника, здійснені в результаті власного дослідження представлених випробуваніми текстами, доповнюються в цьому випадку інтерпретаціями досліджуваних.

породжується цінностями та інтересами дослідника, представляючи собою культурне виробництво влади, тому будь-які претензії на об'єктивну істину є безпідставними. Дискурс визначає, які ідеї можуть бути виражені, які відкинуті, що підлягає осмисленню і чому дозволено бути істинним, встановлює «режим істини». Як тільки знання визнається істинним, воно стає імперативом влади. Головне тут – це деконструкція гендерного порядку.

Завданням дослідження стає реконструкція гендерних відносин у різних контекстах, створювана з безлічі локалізованих дискурсів, наративів і систем репрезентацій. Контекст, у якому знаходиться дослідник, також стає

предметом обговорення. Передбачається, що рефлексивність знання підвищує його релевантність, включення ж в процес дослідження інтелектуальних біографій дослідників допомагає зрозуміти вплив позиції дослідника на результати даних, їх інтерпретацію.

Дослідники намагаються переосмислити відносини між тим, хто пізнає, і пізнаваним на предмет виявлення впливу владних відносин і знаходження шляхів їх подолання. Влада, що пронизує дискурс, проникає і в дослідницьку ситуацію, проявляється в асиметрії положення дослідника і досліджуваних, у можливостях маніпулювання і управління останніми, адже дослідник завжди знаходиться в кращому становищі. Він володіє монополією на знання, задає запитання, аналізує відповіді, володіє більш високим соціальним статусом і «владною».

У межах конструктивістської перспективи розширюється коло дискурсивних можливостей, замінюється традиційний реалістичний дискурс на «правдиву розповідь». Тому в цій методології зв'язок між дослідником і досліджуваним є дуже значимим і цінним, а зовсім не нейтральним. Створення відкритих і чесних зв'язків з групами учасників є важливою умовою успішно проведеного гендерного дослідження. Щоб зменшити вплив дослідника на результат дослідження, дослідники обирають спосіб працювати разом зі своїми учасниками, долучають їх до інтерпретації, щоб власні висновки не нівелювали погляди меншості, не знецінили унікального досвіду. Це багатообіцяюче різноманіття методології необхідне для того, щоб забезпечити потенційно багатий набір інтерпретацій або перспектив.

3.2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру

Будь-яке дослідження має декілька універсальних етапів: розпочинаються з дослідницької допитливості, далі здійснюється дизайн дослідження, потім збір та аналіз даних. Кожному етапу відповідають певні методи: **організаційні; емпіричні; методи обробки даних, інтерпретаційні методи.**

Відповідно до базової пізнавальної установки дослідника гендерні дослідження проводяться в межах трьох основних стратегій: кількісної, якісної та крос-культурної.

Кількісний підхід до дослідження керований пошуком відповіді на запитання: «Скільки?», «Як часто?», «Чому?». Дослідження в якісному підході спрямовані з'ясувати: «Чому люди поведуть себе саме так?», «Як впливає на людей те, що відбувається навколо них?». Якщо перед дослідником стоїть

запитання «Якою мірою гендер детермінований культурою, а якою з біологією?», тоді застосовуються крос-культурні дослідження. Вибір стратегії організації психологічного дослідження визначається методологічними принципами дослідника та метою дослідження.

3.2.1. Кількісні дослідження у гендерній психології

Незважаючи на зміни у методології, більшість гендерних досліджень у психології здійснюються на позитивістській методології. Кількісні дослідження мають саме таку основу і спрямовані на отримання строго об'єктивних, кількісно виражених даних, що підлягають подальшій психологічній інтерпретації. Стандарти науковості орієнтують дослідників на опис, прогнозування, визначення причинності та пояснення взаємозв'язку між змінними. Для такого роду досліджень характерною є структурованість, а також високий рівень

Експеримент – це метод, що дозволяє виявити причинно-наслідкові залежності і полягає в організації дослідного процесу, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори. Це активний спосіб пізнання дійсності, він передбачає планомірне втручання вченого у досліджувану ситуацію, управління нею.

валідності та надійності. Однак вони мають і слабкі сторони – це низький рівень природності, конструктної та екологічної валідності (Янчук, 2005).

Найкращим методом вивчення причинних залежностей є **експеримент**. Експеримент ініціюється гіпотезою, що визначає взаємозв'язок між незалежною та залежною змінними. Далі дослідники маніпулюють незалежною змінною у контрольованих умовах та вимірюють

ймовірний вплив на залежну змінну за допомогою статистичних методів (Дружинин В.Н., 1997).

Одним з основних понять при характеристиці експерименту є змінна. Так називають будь-яку умову ситуації, яка може бути зміненою. Експериментатор маніпулює змінними, тоді як спостерігач чекає, поки виникне потрібна зміна у ситуації.

Найпростіший експериментальний план – це порівняння експериментальної групи, на яку здійснюється контрольований вплив, з контрольною групою, яка не зазнає втручання. Для коректності експерименту експериментальна і контрольна групи утворюються за принципом випадковості.

Недостатньо визначити зв'язок між змінними, важливо пояснити його походження. Отже, наступним після експерименту кроком є інтерпретація чи пояснення виявленого зв'язку на ґрунті певної психологічної теорії. Візьмемо для прикладу експеримент, що з'ясував чинники незадоволеності жінок

власним тілом. Перевірялась гіпотеза про те, що «ідеальні» жінки, яких можна побачити у ЗМІ, обумовлюють незадоволеність молодих жінок своїм тілом. Дослідниками було сформовано дві групи жінок, які мали переглядати відеоматеріали різного змісту. Першій групі жінок демонстрували слайди реклами із стрункими привабливими жінками, а другій показували слайди із зображенням жінок, вага яких була близькою до середньої ваги жінок. Було виявлено, що експериментальна група має більш високий рівень незадоволеності власним тілом, ніж контрольна. Виявлені в цьому експерименті результати можна пояснити дією опосередковуючої змінної між зображенням «ідеального тіла» та незадоволеністю жінок собою. Проміжною змінною може бути когнітивний процес, що називається соціальним порівнянням (Sarah K., 2010). Отже, експериментування – це вивчення впливу незалежних змінних на залежні при константних характеристиках контрольованих змінних та врахуванні дії проміжних.

Правильно організоване експериментальне дослідження має характеризуватися високим рівнем достовірності. Під нею розуміють здатність визначати, що саме маніпуляція незалежною змінною викликала зміни у залежній змінній. Ще одна характеристика достовірності – це статистична достовірність, що характеризує здатність статистичних процедур визначати зв'язок між змінними. Кожен дослідник має навести аргументи, що засвідчують статистичну значущість виявлених відмінностей чи зв'язків.

Основні особливості експерименту зберігаються у двох його основних різновидах – *лабораторному* та *природному* експериментах. Перший є добре контрольованим як щодо внутрішніх, так і зовнішніх умов, а другий має менші можливості для контролю, однак більшу пов'язаність з реальністю. Так, щоб підвищити відповідність результатів реальним умовам життя, дослідники зазвичай жертвують рівнем контролю. Це також відбувається і при організації квазі-експериментів. У них експериментальна та контрольна група можуть бути не випадковою вибіркою, а, наприклад, студентською групою, одна з яких слухає курс гендерної психології, а інша ні. Однак взяті до експерименту групи є реальними групами, що живуть за звичайними соціально-психологічними законами.

Для правильного дизайну експериментальних досліджень гендеру, важливо розуміти, що гендер – це багатофакторна змінна. У його формуванні задіяні біологічні, гормональні, когнітивні, соціальні, ситуативні, часові чинники. Ми вже говорили про те, що різні теорії по-різному визначають роль біологічних та соціальних чинників, намагаючись пояснити гендерну поведінку. Іноді гендерні характеристики в порівняльних дослідженнях аналізуються,

Приклад простого експериментального дослідження психології гендеру

Проблема. Існує суттєвий розрив у заробітній платі між жінками та чоловіками. Як правило, чоловіки заробляють більше грошей, що може мати зв'язок з їхнім рівнем домагань.

Гіпотеза: люди з вищим статусом будуть очікувати більшої винагороди за виконану роботу.

Перевірка. Дослідники повідомляли чоловікам та жінкам, що вони будуть займатися справою, де жінки є більш успішними. Передбачалося, що це підвищить статус жінок, але буде нести загрозу статусу чоловіка. У результаті дослідження було виявлено, що жінки, які отримали підтримуючу статус інструкцію, оцінювали себе вище, очікували вищої оплати, ніж жінки з контрольної групи. Однак домагання чоловіків у результаті маніпуляції статусом не змінилися. Чоловіки в усіх групах оцінювали свої шанси як високі і очікували високої оплати.

Дослідники прийшли до висновку, що легше підняти рівень домагань жінок, ніж вплинути на домагання чоловіків (Hogue & Yoder, 2003).

немов би гендер є фіксованим фактором, а гендерна різниця є різницею біологічною. Однак нині більшість експериментів, пов'язаних з гендерними проблемами, стосуються маніпулювання соціальним та когнітивним процесами.

У дослідника не завжди є можливість побудувати експеримент коректно, іноді є складності технічного характеру, незрозуміло, як можна маніпулювати певними змінними (наприклад, відмінностями в будові мозку, що часто розглядають як причину відмінностей у когнітивних здібностях). При плануванні деяких експериментів виникають запитання щодо їхньої етики. Враховуючи обмеження експерименту та складності з його коректною реалізацією, дослідники гендеру тяжіють до застосування, окрім експерименту, інших дослідницьких підходів: кореляційного, лонгітюдного, мета-аналізу, контент-аналізу (Шелехов, Толстолес, 2012). Далі коротко познайомимо Вас з їхньою сутністю.

Кореляційний підхід до організації дослідження полягає в одночасному вивченні багатьох змінних, що дозволяє з'ясувати взаємозв'язки між ними та перевірити модель явища. Наприклад, в одному дослідженні можуть бути за допомогою тестів виміряні маскуліність, емоційна напруженість, схильність до ризику та частота відвідувань чоловіками клубів з екстремальними розвагами (парашутний клуб, картинг-клуб, альпініст-клуб). Встановлювалась міра пов'язаності між цими змінними, а також вирішальний чинник вибору хобі за допомогою різних статистичних процедур (кореляційний, факторний,

Приклад лонгітюдного дослідження психології гендеру

Можна було б передбачити, що ідеальний розмір тіла жінок, зображуваних у засобах масової інформації, змінився в часі, і ця гіпотеза може бути перевірена шляхом аналізу зображень у часі. Дійсно, Спітцер і його колеги (Спітцер, Хендерсон і Зівіан, 1999) виявили, що обидві міс Америка, конкурсантки і моделі Centerfold від Playboy стали стрункішими з часом і що ідеальне тіло, зображене цими жінками, нереально струнке. Паралельне дослідження зображень чоловіків виявило, що моделі Centerfold від Playgirl стали значно більш м'язистими між 1973 і 1997 рр. (Leit, Pope, & Gray, 2001).

регресійний аналізи). Цей тип кількісних досліджень найчастіше застосовується в дослідженнях психологічних та соціально-психологічних аспектів гендеру.

Лонгітюдний план дозволяє сформулювати уявлення про гендерні характеристики в часовому вимірі. Їхньою перевагою є можливість відстеження шляхів розвитку гендерної ідентичності та інших гендерних характеристик особистості. Виникає можливість розкрити відмінності у динаміці розвитку, а також зрозуміти значущість різних змінних на різних етапах становлення.

Мета-аналіз використовується для узагальнення результатів багатьох досліджень, для перевірки різномірних гіпотез.

Контент-аналіз – метод, що використовується для аналізу різних характеристик середовища (тексту, зображень), щоб визначити повідомлення, які вони містять. Дослідження, які використовують цей метод, зазвичай є описовими або тестують гіпотезу.

Кількісні дослідження торкаються актуальної проблематики гендерної психології, однак існують три галузі, де активність науковців на Заході є найвищою (Sarah K. Murnen and Linda Smolak, 2010). Насамперед, це дослідження, пов'язані із нормо-відповідною поведінкою; дослідження об'єктивації; дослідження гендерного та сексуального насильства.

3.2.2. Якісні дослідження в гендерній психології

Якісне дослідження переживає зараз період ренесансу у соціальних науках. Незважаючи на те, що кількісні дослідження зберігають домінування, альтернативні підходи стають все більш впливовими в гендерних дослідженнях. Як зазначає Марі Джерджен (Mary M. Gergen, 2010), ці методи набули підтримки у некласичній психології і добре інтегруються в сучасну методологію гендерних досліджень, що тяжіє до «м'яких» форм. Вони дозволяють вивчити досвід з точки зору його унікальності: жіночий досвід та досвід людей з нетрадиційною

орієнтацією, що не відноситься до досвіду нормативної більшості. Якісні методи виявились доволі цікавими для тих дослідників, які прагнули подолати обмеження традиційної науки та внести нові засоби, що дають простір для літературних, художніх та драматичних виражень.

З'ясуємо, в чому особливість якісних досліджень, використовуючи порівняння з вище розглянутими кількісними. Якісні дослідження – це цілісна форма дослідження, яка була створена для опису життя окремих груп або осіб, що є маргінальними всередині домінуючої групи. Реалізація цих методів спирається на діалогічні, партнерські стосунки між дослідником та досліджуваним. Такі дослідження привносять замість оціночного підходу глибинне розуміння явища, на противагу спрощеності орієнтують на розуміння складності явища, а замість «тонкого опису» пропонують опис «грубими мазками». Якісні методи тяжіють до простого статистичного аналізу, оскільки вербальні повідомлення досліджуваних мають зберігати цілісність.

Звернемо вашу увагу на те, що якісні методи можуть застосовуватися у кількісних дослідженнях, а кількісні у якісних. Коли ми розпочинаємо кількісне дослідження, то намагаємося зорієнтуватися у проблемі, і зазвичай для цього використовуємо серію якісних процедур: інтерв'ю, спостереження, самозвіти. У якісних дослідженнях застосовуються кількісні процедури аналізу, однак позиція дослідника при цьому є максимально відкритою до альтернативних інтерпретацій. Учасників інформують про дослідницькі плани, дослідник взаємодіє з досліджуваним, аж до того, що останній може виступати співдослідником.

Кількісні дослідження спрямовані на отримання результату об'єктивними, знеособленими методами, які приводять до певного відчуття істинності знання. Якісні дослідження керовані іншим ставленням до знання. При вивченні гендерних проблем характерними є такі моменти якісного дослідження:

1. Орієнтація на отримання ситуативного знання. Якісні дослідники мають тенденцію бачити істину як локалізовану в певних спільнотах та в певний час (специфічний жіночий досвід насильства, досвід жінок афроамериканок та ін.). Вони не претендують на отримання універсальних закономірностей.

2. Гендерні дослідження є відверто заангажованими певними цінностями і не претендують на нейтральність стосовно соціальних проблем. Опора на цінності впливає з самого змісту цих досліджень, які прив'язані до проблем актуальної політики, зацікавлені у вивченні певних проблем (рівні права для жінок, ЛГБТ; свобода самовизначення) та мотивують на соціальні зміни. Ще одним аспектом стурбованості цінностями є ідея про те, що всі дослідження мають бути чутливими до етичних питань. Дослідники гендерної проблематики

Дослідження, засноване на співробітництві

Patti Lather і Chris Smithies (1997) працювали протягом тривалого періоду часу в групі підтримки для жінок з вірусом СНІДу. Дослідники оформили оповіді жінок у групових дискусіях у формі книги їх власного досвіду, а також формі наукового звіту про характер впливу СНІД на учасниць. Нарешті, весь обсяг результатів був представлений учасникам для їх коментарів з тим, щоб учасники могли підтвердити, яким чином їх результати мають з'явитися. Думка жінок була першорядною для представлення результатів.

Ще однією ілюстрацією співробітництва є робота трьох дослідниць, які мали спільний об'єкт вивчення, – це порушення харчової поведінки (Ellis, Kiesinger, & Tillmann-Healy, 1997). Протягом 5 місяців тріо зустрічалося в різних місцях, щоб обговорити тему булімії. У двох з дослідниць були тривалі історії розладів харчової поведінки. Кульмінацією їх досліджень був спільний письмовий і відредагований звіт, який вони назвали «обідом в елегантному ресторані». Підсумковий текст втілював їх спільні зусилля, виявляв особисті реакції і активну участь кожного у спільній розповіді.

є особливо уважними до питань етики стосунків: конфіденційності, довіри, чутливості до потреб досліджуваних. У гендерних дослідженнях вивчаються проблеми, де від дослідника вимагається особлива делікатність: наприклад, вивчення сексуального чи домашнього насильства.

3. На відміну від більшості кількісних досліджень, де стосунки між дослідником та досліджуваним є нейтральними, стосунки в межах якісного дослідження є не лише більш тривалими, але і мають більш інтимний та дружлюбний характер. Дослідників гендерних проблем цікавить, як будується контакт в діаді «дослідник-досліджуваний» у процесі досягнення співробітництва. Співробітництво торкається не тільки особистості, але і сімей, спільнот. Дослідник, а не лише досліджуваний, демонструє саморозкриття.

Як вже ми зазначали вище, в якісних дослідженнях гендеру особлива увага приділяється характеру *стосунків між дослідником та досліджуваним*, їх ролі можуть накладатися, перетинатися. Дослідник є співучасником дослідження, а досліджуваний є співавтором. Наведемо декілька прикладів таких досліджень.

Однак є певні ризики такого співробітництва для емоційного благополуччя досліджуваного, який може сподіватися на продовження співробітництва після завершення дослідження. Окрім того, було виявлено, що дослідники змінюють свої інтерпретації по мірі розвитку контакту, а досліджувані змінюють свої оповіді в напрямку більшого саморозкриття.

Співробітництво рідко має характер наукової близькості, коли мова йде про широку аудиторію. Однак існують дослідники, які докладали зусилля із залучення учасників, громадськості, експертів, що може спонукати до соціальних змін, політичної активності і міжособистісного контакту (Fine &

Torre, 2008). Наприклад, соціальні дослідження раку у жінок. Жінки з метастазами та їх психотерапевти співпрацювали з медичним персоналом, щоб залучити цю аудиторію до більш гуманного контакту.

Питання *репрезентативності* у якісних дослідженнях є політизованим. Для гендерної психології важливо представити досвід маргінальних груп та спробувати його пояснити. Однак пояснення цього досвіду має обмеження, якщо дослідник та досліджувані – люди з різних світів. Феміністки були одними з перших, хто звернув увагу на те, що характеристики жінок подаються викривлено в науковій літературі. Отже, наука може створювати викривлені образи, тому такі групи меншості, як літні люди, хворі на СНІД, люди з гомосексуальною орієнтацією виступають з критикою спроб вчених представляти в науці їх досвід. Тому постає запитання: яке право має будь-яка людина чи група представляти, описувати і пояснювати життя інших людей? Відповідаючи на нього, важливо утриматися крайнощів, оскільки завжди є значні відмінності, які відділяють нас одне від одного. Результати будь-якого дослідження слугують для створення інтерпретацій, і тут важливо, наскільки дослідник рефлексує особистісні та теоретичні витоки своїх інтерпретацій. *Рефлексія* торкається теоретичних орієнтацій, соціальних настанов, попереднього досвіду, який може відобразитися на результатах.

Типовий план дослідження в емпіричній традиції включає співбесіду з учасниками або збір їх оповідань, кодування даних, а потім пошук основних тем, які з'являються з даних. У дослідженні на конструктивістській основі досліджувані значною мірою беруть участь в дослідницькому процесі, певною мірою в розробці проекту, можуть проводити його й інтерпретувати висновки. Одна з переваг такого типу дослідженні в тому, що воно визнає центральну роль учасників у формуванні дослідження та результатів.

3.2.3. Крос-культурні дослідження та гендерна психологія

Культура – це набір відносин, цінностей, переконань і форм поведінки, які поділяються групою людей і передаються з покоління в покоління за допомогою мови або іншого засобу комунікації (Matsumoto, 1994). Чи сприймають чоловіків і жінок в інших країнах таким же чином, як в нашій культурі? Чи у всіх культурах існують гендерні ролі, і якщо так, то чому це так? Чи існують у гендерних ролях панкультурні універсальні подібності? Оскільки психологічні дослідження гендеру здебільшого проводилися серед білих американців, представників середнього класу, дослідники стали все більше усвідомлювати потребу крос-культурного підходу.

Табл. 3.1. Відмінності між кількісним і якісним методологічними підходами

Кількісні методи	Якісні методи
<p>В основі лежать позитивістська методологія і математична теорія ймовірності, згідно з якими відмінності між аналізованими об'єктами обмежені фіксованим набором ознак. Наприклад, чоловіки та жінки відрізняються за рівнем агресивності, соціального інтелекту та просторового мислення. Важливо, що в будь-якому конкретному завданні набір ознак обмежений, а всі інші ознаки вважаються ідентичними. Кількісні методи спрямовані на виявлення закономірності, яка, як передбачається, присутня в дійсності, і відповідають на запитання «Чому?».</p>	<p>У сучасній науці якісні дослідження представляють собою неоднорідну сферу знань, що має витoki в символічному інтернаціоналізмі, герменевтиці, етнометодології і под. В її основі лежить єдина гуманітарна методологія. Якісні методи спрямовані на глибоке вивчення широкого кола явищ з урахуванням їх процесуальних змін і взаємозв'язку. Працюючи з окремим феноменом, прихильники якісної стратегії дають його опис, аналіз, інтерпретацію. Вони не мають на меті простежити кількісні закономірності, не спираються на статистичні процедури. Якісні методи відповідають на запитання «Як?» і «що?».</p>
<p>Перевірка гіпотез – одна з головних задач дослідження.</p>	<p>Абсолютно нормальна відсутність гіпотез, які з'являються в результаті якісних досліджень.</p>
<p>Стандартизована форма</p>	<p>Нестандартизована форма</p>
<p>Результат дослідження – відповідь на запитання про кількісне переважання тієї чи іншої ознаки.</p>	<p>Дослідження переживань, мотивів, внутрішнього життя, саморозкриття людини. Результати дослідження – значення і смисли досліджуваної особистості.</p>
<p>Основним критерієм достовірності результатів кількісного дослідження статистичного типу є надійність, тобто відтворюваність результатів.</p>	<p>Якісні дослідження орієнтовані на вивчення думок, пристрастей, оцінок і їх глибинних причин.</p>
<p>Висновки кількісного дослідження вимагають узагальнення та абстрагування від окремих результатів. Вони ґрунтуються на великих вибірках і масових тенденціях.</p>	<p>Застосовуються для розгляду одиничних випадків і "разових ситуацій", використовуються переважно на невеликих вибірках.</p>
<p>Кількісні методи – "жорсткі", "точні", "фіксовані" і "об'єктивні".</p>	<p>Якісні методи вважаються "м'якими", "наближеними", "гнучкими" і "суб'єктивними".</p>
<p>Тут використовуються емпіричні методи: експеримент, тести, стандартизовані проєктивні тести, анкетування, контент-аналіз, семантичний диференціал та ін.</p>	<p>Емпіричні методи якісного дослідження: кейс-стаді, інтерв'ю, включене спостереження, автобіографічні оповіді, дискурс-аналіз, аналіз розмов та ін.</p>

Причини актуалізації крос-культурних досліджень:

По-перше, наука прагне бути універсальною, а крос-культурні дослідження допомагають з'ясувати, чи правильні наші відкриття для інших культур.

По-друге, крос-культурні дослідження допомагають уникнути етноцентризму і перевірити припущення про те, що, якщо щось поширене в нашій культурі, то воно є «нормальним» і типовим для всього людства.

Третя причина пов'язана зі значенням культури: адже наша поведінка і наші думки відкриті до її впливу, а крос-культурна психологія може допомогти визначити, до якої міри психологічні процеси змінюються під впливом різних культур. Таким чином, крос-культурне дослідження гендеру також дозволяє нам глибше вивчити роль, яку відіграє культура в створенні і підтримці гендеру та

Етноциентризм – схильність членів усіх культур вважати, що центральні елементи в їхніх культурах відображають незмінні риси «людської природи» (Ember et al., 2002). Це є основою того, що дослідники орієнтовані припускати, що елементи, які стосуються їхньої власної культури, властиві іншим культурам (норми гендерних ролей, статус жінки та чоловіка, ставлення до сексуальних меншин). У психології ця тенденція найбільш очевидна у припущенні, що засоби дослідження гендерних ролей, особистісних характеристик, тести інтелекту, створені на Заході, дійсні в інших культурах.

гендерних відмінностей (Gordon B. Forbes, 2010)

Термін крос-культурні дослідження зазвичай асоціюється з віддаленими місцями та людьми, чия мова та світогляд сильно відрізняються від нашого. Перші дослідження екзотичних країн були досить суб'єктивними, етноцентричними та расистськими.

Дослідження культури на науковій основі розпочалися на початку ХХ століття в антропології та психології. Їх вирізняло прагнення напрацювати методологію для польових досліджень у

різних культурах. Дослідження культури та дослідження гендеру в цей час були об'єднаними, що дало цікаві результати. Так, дослідження Малиновського у 1915-1918 роках на островах Тробріандр заперечили універсальність Едіпового комплексу, яке було найважливішим поняттям психоаналізу (Kilborn, 1982; Malinowski, 1985). Окрім цього, йому вдалося показати упередженості, приховані в психологічних теоріях, та продемонструвати, а також довести, що немає універсальних психологічних теорій. Більшість теорій – це замальовка культури, лише аналіз інших культур може їх збагатити.

Без сумніву, найбільший внесок у культурний аспект вивчення гендеру зробила Маргарет Мід. Проведений нею аналіз життя у декількох традиційних спільнотах Полінезії змінив уявлення про психосексуальний розвиток, людську

сексуальність та гендерні ролі. Завдяки їй праця жіночність та мужність набули розуміння культурних норм (Schlegel, 1989).

Для гендерної психології крос-культурні дослідження відіграють особливу роль, оскільки на стику міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендеру визначаються біологічними характеристиками, а які культуральними. Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які досить сильно відрізняються в інших аспектах, можна припустити, що у цієї відмінності є біологічна основа. Але все ж складно визначити, чи вказують подібності на еволюційні чинники (і, отже, закладені генетично), або ж вони відображають загальні способи вирішення проблем виживання, з якими стикаються люди у всіх культурах (і, отже, є результатом культурного навчання). Наприклад, майже в будь-якому суспільстві існує чашка для пиття з ручкою. І все-таки це не означає, що існує «ген чашки з ручкою». Ймовірніше, це говорить про те, що люди відчували загальну потребу в такій чашці і відповіли на неї виготовленням схожих предметів. Подібним чином практично в будь-якому суспільстві догляд за дітьми надано жінкам, тоді як полювання та ведення війни є чоловічими заняттями. Хоча такий поділ ролей може мати під собою еволюційну основу, він міг виникнути тому, що годування грудьми робило інші згадані заняття занадто складними для жінок (Gordon V. Forbes, 2010).

У психології окреслились три підходи до вивчення гендеру в контексті культури.

Міжкультурна психологія. Мета крос-культурної психології встановити, які психологічні теорії та стосунки пов'язані з культурою, а які, ймовірно, є універсальними. З цієї точки зору крос-культурна психологія є важливим інструментом для зміцнення психологічної теорії та розширення сфери психологічних знань.

Культурна психологія. Культурна психологія – це широка сфера з недостатньо визначеними межами, що сформувалася на перетині психології, антропології та лінгвістики (Kral, Burkhardt, & Kidd, 2002; Shweder & Sullivan, 1993). Хоча існують великі відмінності в інтересах і підходах культурних психологів, усі вони розділяють спільну перспективу про те, що культура і розум знаходяться всередині людини і невіддільні від індивіда (Miller, 1999). На відміну від міжкультурних психологів, які, в першу чергу, зацікавлені у визначенні зв'язків та відмінностей у психологічних процесах між культурами, культурні психологи, перш за все, зацікавлені в тому, як культурні процеси (символічна мова) формують психологічні процеси, свідомість, особливо сприйняття в культурі. Психологи стають все більше зацікавленими у

Рис. 3.1. М. Мід на острові Балі. Зі спостереження: «Маленькі дівчатка двох-трьох років люблять проходжуватися з нарочито випнутими животами, а дорослі жінки жартівливо поплескують їх, примовляючи: «Вагітна!». Крихітка вже тоді починає розуміти, що, хоча зовнішні знаки її причетності до жіночої статі невеликі, грудей – не більш гудзичків, як у братика, в один прекрасний день вона завагітніє і народить дитину, а це одне з найбільш хвилюючих і таємничих звершень, яке можна пред'явити одноплемінникам у цьому простому світі».(Мід, 1998)

дослідженні культурних впливів, тепер використовуються формальні засоби вимірювання і традиційні лабораторні методи. Хоча культурні психологи можуть проводити порівняння між культурами або групами в певній культурі, узагальнення їх результатів зазвичай є другорядним.

Психологія корінних народів. Корінні підходи до психології виникли внаслідок реакції на неявні або явні вимоги універсальності, властивої для західних психологів. Корінні психологи є представниками інших народів, що отримали освіту на Заході, через це мають змогу помітити викривлення західних теорій.

Глибоке знання власної культури допомагає їм ідентифікувати унікальні її аспекти, які не представлені або помилково представлені в західних теоріях (наприклад, Boesch, 1996; Laungani, 2002). «Корінні» психологи стверджують, що неможливо вивчати культуру ззовні і неможливо відокремити культуру від поведінки й особистості. Відповідно до цієї точки зору, спроби розділити

культуру й особистість призводять до нездатності зрозуміти її.

Кожен з цих підходів вносить унікальний вклад у дослідження культурних впливів на поведінку людини. Усі дослідження, які проводяться в даній сфері, Д. Мацумото (Matsumoto, 1994) розділяє на чотири групи: дослідження гендерних стереотипів, дослідження гендерних ролей та Я-концепції, гендерні дослідження трудових настанов, дослідження психологічних гендерних відмінностей у різних когнітивних здібностях, а також конформності та агресії.

Крос-культурні дослідження – відносно нова галузь психологічного дослідження гендеру, тому ще є багато прогалин у картині культурної різноманітності гендеру, які чекають своїх дослідників.

3.3. Основні емпіричні методи гендерної психології

Сучасна гендерна психологія послуговується широким діапазоном методів психологічного дослідження, а також тут напрацьована ціла низка власних методів дослідження. Водночас буде справедливим зауважити, що у дослідженнях гендеру ключовим запитанням є «Як досліджувати, щоб отримати достовірну інформацію?», а не «Чим?». Іншими словами, науковці обговорюють не стільки сам метод, скільки особливості його застосування. Відповідь на останнє запитання ставить у центр уваги характер стосунків між дослідником та досліджуваним.

Використання методів гендерної психології має відповідати психологічному віку досліджуваних, враховувати провідну діяльність, вікові новоутворення та обмеження. Наприклад, гендерні стереотипи дошкільників можуть вивчатися за допомогою асоціативного експерименту з картинками, роботи з казкою, спостереження за діяльністю дітей і діями вихователя. Гендерні ж стереотипи молодших школярів – шляхом інтерв'ювання («Яким має бути хлопчик? Якою дівчинка?»); спостереження за ходом уроку; спостереження на перерві; проєктивних методів – статичний малюнок хлопчика і дівчинки; динамічний малюнок (у процесі діяльності). У дослідженнях підлітків уже може бути використане анкетування, яке ґрунтується на самооцінці та самоаналізі (Ткалич, 2016).

У цьому параграфі ми познайомимо Вас з конкретними методами кількісної та якісної спрямованості. Окрему увагу приділимо методам гендерної психології, які ґрунтуються на конструктивістському розумінні гендеру.

3.3.1. Основні методи кількісних досліджень

Методи, які мають оцінну спрямованість і створені спеціально для вимірювання різних психологічних характеристик, – це опитувальники та тести (Анастасі, 2001). Психологічна діагностика гендеру представлена трьома групами методів (Іванченко, 2007):

- методи, які використовуються для вивчення гендерної ідентичності;
- опитувальники сексуальної орієнтації;
- методики для вивчення гендерних ролей.

Методи діагностики гендерної ідентичності спрямовані оцінити міру маскуліності та фемінності особистості (М/Ф). Перші шкали, які вимірювали М та Ф, були створені у 1930-60 рр.

Шкала Гілфорда-Циммермана оцінює емоційну експресивність, типово чоловічі професійні інтереси та набір маскулінних емоційних рис (наприклад, сміливість, нестачу емпатії). Шкала Ф опитувальника СРІ спрямована на оцінку сенситивності, здатності сприймати нюанси соціальних стосунків, поступливість, співчутливість, доброту, типово жіночі види робіт та інтереси, а також відсутність інтересу до політики та соціальних проблем.

Мінісоцький багатофакторний опитувальник (ММРІ), шкала М/Ф. Творці ММРІ підійшли до вимірювання М/Ф з позицій психопатології. Вони, зокрема, цікавилися М/Ф як засобом діагностики порушень гендерної ідентичності та сексуальних інверсій. Подібні шкали припускають, що індивіди можуть розрізнятися у межах якоїсь норми за ступенем М/Ф.

Сучасні тести розглядають М/Ф не як альтернативи, а як незалежні виміри. Серед методів вимірювання М/Ф та андрогінії найбільш відомим є **опитувальник Сандри Бем BSRI** (Bem, 1974). Сандра Бем розробила опитувальник, яким вимірюється гендерна ідентичність – Bem Sex Role Inventory (BSRI). Опитувальник містить 3 групи запитань із 20 пунктів: запитання на М, Ф, та нейтральні. Індивіди, які отримують високі бали за М та Ф одночасно, кваліфікуються як андрогінні.

Методи діагностики сексуальної орієнтації. Серед методик, спрямованих на визначення сексуальної орієнтації, необхідно назвати шкали Кінзі та ґратки Клайна. Дамо їх стисло характеристику:

1. **Шкали А. Кінзі та Ф. Клайна.** А. Кінзі запропонував дві 6-бальні шкали, одна з яких відстежувала наявність сексуальних контактів з особами своєї та протилежної статі, а інша «контролювала» виникнення різних думок та еротичних бажань (Kinsey et al., 1948). Шкали являють собою континуум, на одному полюсі якого знаходяться виключно гетеросексуальні особи, які не мали жодних гомосексуальних контактів, на протилежному – виключно гомосексуальні особи, які не мали гетеросексуального досвіду, а посередині – ті, хто мають різний досвід. Друга така ж шкала вимірювала вже не поведінку (сексуальні контакти), а емоційні реакції, еротичні почуття респондентів до осіб своєї та протилежної статі (Кон, 1988).

2. **Ґратки сексуальної орієнтації – Sexual Orientation Grid (KSOG), Ф. Клайна** (Klein, 1978). Методика оцінює сексуальний потяг, сексуальну поведінку, сексуальні фантазії, емоційні переваги, соціальні переваги, життєвий стиль, самосвідомість.

Методи діагностики гендерних ролей. Гендерні ролі вивчаються або за допомогою параметрів Маскулінності та Фемінності, або опосередковано через гендерні стереотипи (Williams, Best, 1986, 1990).

Шкала статево-рольової поведінки, The Sex Role Behavior Scale (SRBS) являє собою інструмент, що вимірює ступінь, з яким люди включаються у бажану для своєї статі поведінку, так само й у сексуально-специфічну поведінку (Orlofsky, Ramsden, & Cohen, 1982; Orlofsky & O'Heron, 1987).

Також сюди можна віднести опитувальник, який дозволяє оцінити рівень традиційності-егалітарності гендерних ролевих настанов – **Шкалу жіночих настанов** (Attitudes Toward Women Scale) Spence та Helmreich (1978). Автори розробили опитувальник, який пропонує визначити, наскільки індивід вірить у те, що підхід до чоловіків та жінок має бути різним у таких сферах, як робота, навчання, повсякденна активність.

До оцінних процедур, що використовуються у гендерній психології, відносяться **проективні методи**. Вони є спеціальною технікою експериментального дослідження тих особливостей особистості, які найменш доступні безпосередньому спостереженню чи опитуванню і найменш усвідомлюються. Основу будь-якого проективного методу становить невизначеність стимульного матеріалу, яка надає досліджуваному відносну свободу у виборі відповідей та тактик поведінки.

Найбільш відомою є проективна **методика «Малюнок чоловіка та жінки»** (РМЖ) (модифікація Н.М. Романової). Методика досліджує пласт гендерної актуалізації особистості. Процедура обстеження передбачає зображення досліджуваними фігур чоловічої і жіночої статі. Отже, досліджуваний підштовхується до реалізації концепту, що відображає його бачення характеру відносин між чоловіком і жінкою. Інтерпретаційна схема включає аналіз наступних показників: просторове розташування фігур, їх абсолютна і відносна величина, особливості зображення і пропорції частин тіла, графічна якість зображення фігур своєї і протилежної статі, символічне трактування зображених деталей, дій, предметів, ступінь завершеності малюнку (Романова, Потёмкина, 1991).

Семантичний диференціал – метод психолінгвістики, обґрунтований Чарльзом Осгудом у 1952 році, як інструмент кількісного та якісного індексування значень за допомогою двополюсних шкал. Являє собою комбінування процедур шкалювання та методу контрольованих асоціацій. Передбачає оцінювання стимулу в певних ознаках на основі заданих експериментатором шкал. Застосовується в гендерній психології як метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів у розумінні та навантаженні особистісним смислом понять «жіноче» і «чоловіче», категорій «фемінність» і «маскулінність» (Клецина, 2003).

Анкетування – це вербально-комунікативний метод, у якому засобом збирання даних від респондента є спеціально оформлений список запитань – анкета. У гендерній психології анкетне опитування проводиться з метою з'ясування даних біографічного характеру, гендерних установок та орієнтації на гендерні стереотипи (Sarah K., 2016).

Залежно від характеру необхідної інформації та способів її отримання використовуються різні типи анкетного опитування: суцільне (гендер вивчається як велика група) та вибіркоче (охоплюється конкретна група учасників – жінки, хворі на СНІД, чоловіки, що мають адреналінові хобі тощо); усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами); індивідуальне та групове; а також – очне (за умовою безпосередньої взаємодії) та заочне (поштою, телефоном тощо).

Для проведення будь-якого типу анкетування необхідне попереднє вирішення двох методичних проблем: по-перше, визначення об'єму та забезпечення однорідності вибірки, по-друге, забезпечення репрезентативності вибірки. Ці параметри дослідження зумовлюють завершеність та достатність анкетування.

Методичним засобом для отримання первинної інформації на основі анкетного опитування є, звичайно, анкета. Вона являє собою набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Побудова анкети – це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань, що є складною та відповідальною процедурою. Анкета має забезпечувати отримання таких відповідей, які є правдивими стосовно і опитуваного, і проблеми, що становить предмет дослідження. Анкета будується на основі теоретичних уявлень про сутність предмету дослідження, відповідно до цього обираються шкали оцінок, типи запитань, визначається кількість та порядок запитань, що мають ставитися. Також у кожному конкретному дослідженні вибирається найбільш адекватна процедура реалізації анкетування з урахуванням усіх умов ситуації пізнавального акту. Кожний окремий тип анкетування передбачає ситуацію дослідження, структуру анкети, включаючи послідовність та емоційну насиченість запитань, засоби опрацювання та аналізу отриманих даних.

3.3.2. Основні методи якісного дослідження

У гендерних дослідженнях помітною є певна схильність до якісних, більш «м'яких» методів (Янчук, 2005). Їх перевага полягає в тому, що вони меншою мірою нав'язують позицію дослідника і прагнуть до більш глибокого розкриття змісту різних суб'єктивних світів. Найбільш популярними у дослідженнях

гендеру є: кейс-стади, інтерв'ю, фокус-група, включене спостереження, метод гендерної автобіографії (Mary M. Gergen, 2010).

Кейс-стади. Цей метод дослідження має давню традицію у психології, основна мета цього типу досліджень – це заглибитись у складний процес, у психологію однієї особи чи якоїсь групи людей, вивчити подію, яка має соціальні та міжособистісні наслідки. Проілюструємо цей метод на прикладі дослідження Тара-Лі Макхью та її колег, що вивчали чотирьох 15-річних дівчаток, коли вони говорили про свої тіла. Коментарі кожної дівчини сформували кейс-стади, в яких були розкриті чіткі уявлення про тіло для кожної дівчини. Варто зауважити, що для ефективного реалізації методу вкрай важливим є мистецтво інтерпретації дослідника, який відкритий до інших інтерпретацій.

Сильною стороною дослідження є глибина інформації щодо предмету дослідження. Кейс-стади є особливо важливим методом у клінічних дослідженнях і психотерапевтичній практиці. Найчастіше критика торкається відсутності узагальненості, обмеженості інтерпретацій з боку дослідника, що пов'язується зі специфічною ситуацією дослідника (вік, етнічна приналежність, стать або ціннісна орієнтація дослідника), які можуть мати важливе значення для тлумачення випадку дослідником. На учасників впливає подібність/відмінність досвіду дослідника. Наприклад, жінка, яка переживає жорстоке ставлення чоловіка, може бути більш готова відкрито ділитися розповідями про страхи з дослідницею, що теж мала подібні обставини життя.

Усне опитування. Цей метод відноситься до групи засобів отримання та використання психологічної інформації на основі мовленнєвого спілкування. До основних із них належать:

- бесіда – метод дослідження поведінки особистості у формі діалогу між двома людьми, в процесі якого дослідник виявляє психологічні особливості досліджуваного;
- інтерв'ювання, що полягає у проведенні розмови між психологом і суб'єктом за попередньо розробленим планом, який може бути більшою або меншою мірою формалізований.

Інтерв'ю високо цінується у сфері якісних досліджень. Порівняно з анкетуванням, інтерв'ю має певні переваги та недоліки. По-перше, інтерв'ю надає можливість більш глибоко проникнути у соціально-психологічні

Глибинне інтерв'ю проводять для з'ясування переконань, мотивів, установок, цінностей, почуттів і ставлення чоловіків та жінок до власної гендерної ідентичності, гендерного образу.

Фокус-група – це метод групового інтерв'ювання жінок і чоловіків, спрямований на отримання суб'єктивних думок респондентів стосовно свого гендерного образу, норм та цінностей, які становлять основу його формування, щодо сутності понять «маскулінність», «фемінність» та ін.

причини людської поведінки. По-друге, під час його проведення є можливість установити ступінь відвертості респондента. По-третє, інформація, що збирається за допомогою інтерв'ю, надходить більш швидко й повно; вона, зазвичай, є безпосередньою та яскравою (Белановский, 2001).

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, котрий ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує та спрямовує бесіду з кожною людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Для одержання одного й того ж обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу та засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають добір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їхньої роботи.

За технікою проведення інтерв'ю розрізняють такі його види:

- вільне – тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань;
- спрямоване (стандартизоване) – спілкування інтерв'юера та респондента регламентовано детально розробленим опитувальником й інструкцією інтерв'юера, котрий зобов'язаний точно дотримуватися сформульованих запитань та їх послідовності.

У гендерній психології зазвичай застосовують вільні, неструктуровані інтерв'ю, без детального статистичного аналізу, скоріше, для того, щоб скласти цілісне уявлення про проблему. А також має місце глибинне інтерв'ю, яке призначене для виявлення прихованих (глибинних) почуттів, цінностей і мотивів респондента. Це неформальна особиста розмова, проведена за наміченим планом і заснована на спонуканні респондентів до тривалих і розважливих суджень щодо досліджуваної проблеми. За типом респондентів інтерв'ю бувають: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом.

Безсумнівно, метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Ефективність інтерв'ю залежить від таких моментів: правильно підготовлений опитувальник, сприятливі зовнішні умови, довірчий контакт, інтерпретація.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення (найчастіше респондент погоджується на нетривале інтерв'ю). Суттєвою його особливістю є зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю. Організація та проведення інтерв'ю нашоухуються на певні труднощі, пов'язані з пошуком психологічного контакту з респондентом; значними матеріальними та часовими затратами; труднощістю підготовки інтерв'юерів; забезпеченням анонімності інтерв'ю. Аналіз інтерв'ю є складним процесом, для цього застосовуються різні

підходи. Один із них, – це багаторазове прочитання тексту, коли використовуються різні цілі кодування для різного читання.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання в гендерних дослідженнях, при вивченні гендерних настанов, гендерного досвіду, процесу соціалізації. Наведемо декілька прикладів використання інтерв'ю в гендерних дослідженнях. За допомогою інтерв'ю вивчалися питання маскулітності чоловіків з фізичними недоліками, були розкриті теми влади, інтимності та сексуальності чоловіків-спортсменів, готовності молодих людей брати відповідальність за гендерні ролі (Messner, 1994)

Фокус-група. Фокус-група – групова форма інтерв'ю. У фокус-груповому дослідженні група респондентів збирається разом для вивчення специфічних гендерних тем, наприклад, перший сексуальний досвід, лесбійське та геївське виховання. Основна мета методу фокус-груп є вивчення теми серед людей, які готові обговорювати це питання в ході індивідуальної співбесіди. У групі заохочують діалог між респондентами, який може привести до нових перспектив щодо загальних проблем і можливостей.

Груповий контекст і структура групи заздалегідь продумуються дослідниками, а от реальна динаміка зустрічі відкрита творчим імпульсам учасників. За програмними цілями дослідження модератор (дослідник), забезпечує певний контроль над обговоренням. Важливо, щоб дослідники уважно прислухалися до розмов, як до створення певних сенсів та знань. Груповий процес часто буває випадковим, поліфонічним та вільним. У його результаті не обов'язковим є досягнення згоди, остаточного висновку. У деяких випадках кілька фокус-груп працюють за однією і тією ж темою. Групи розділяються таким чином, щоб можна було розкрити розбіжність думок. Наприклад, одна група жінок і одна група дорослих чоловіків висловлюється щодо перспективи життя після «відставки» (Белановский, 1996).

Етнографічний метод. Етнографічний метод є одним з найважливіших методів культурної антропології і реалізується зазвичай через включене спостереження та глибинне інтерв'ю (Mary M. Gergen, 2010).

Етнографічна наукова робота відрізняється більш тривалим характером дослідження, вживанням в субкультурний контекст, застосуванням якісних методів, особливим етичним підходом до аналізу даних і предмету дослідження. Сучасне антропологічне дослідження має всі риси інтерпретативного підходу, який розглядається як певна практика тлумачення результатів дослідження. Етнографічний метод характеризується особливостями наукової розповіді, використанням таких підходів, як «життєві історії», «зрізи життя»; поданням

Спостереження – метод, що спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис і класифікацію окремих явищ та їх сукупності, а також цілеспрямоване, організоване, певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта.

Включене спостереження – спосіб вивчення поведінки людей, який полягає в тому, що дослідник стає членом групи за якою ведеться спостереження.

свого суб'єктивного погляду; простою мовою, часто від імені звичайних людей, що передбачає соціальний реалізм і наукову достовірність.

Об'єктами етнографічних досліджень виступають різні групи, субкультури, громадські рухи, індустріальні підприємства, школи, лікарні, в'язниці, інтернати для людей з розумовою відсталістю, будинки для

літніх людей, військові частини і підрозділи і под. Одним з основних методів культурної антропології є **метод включеного спостереження**, який передбачає знання мови тієї спільноти, яка вивчається. Мова є найважливішою складовою частиною культури, тому антропологи звертають особливу увагу на її вивчення. Антропологи вважають, що треба дуже добре знати мову народу, що вивчається, щоб розуміти культуру зсередини. Включене спостереження передбачає тривале проживання серед тих, хто вивчається. Антрополог повинен бути готовий кілька місяців, а то й років провести серед досліджуваної спільноти: жити, як вони, харчуватися, як вони і под.

Серед дослідницьких проєктів у гендерній проблематиці, що ґрунтуються на принципах антропологічного дослідження, можна виділити дослідження різних маргінальних груп, а також критичну антропологію. Наприклад, Євгенія Кау (Eugenia Kaw, 2003), спираючись на різні структуровані інтерв'ю з лікарями та пацієнтами, вивчала рішення азіатських жінок щодо косметичної операції з обома повіками та зміни носу. Дослідники приходять до висновку, що жінки проходять пластичну операцію, оскільки вона заохочується гендерними стереотипами в культурі, де надається перевага формам обличчя європейського типу.

Портрет («Portraiture») – це одна з найскладніших форм етнографії. Цей метод використовує метафору із живопису, щоб підкреслити позицію дослідника, немов художника, що створює портрет життя. Портретист документує тонкі нюанси, дає деталізований опис, щоб висвітлити більш універсальні зразки. Таким чином була виправлена «тиша» навколо життя чорношкірих жінок, їх боротьби та їх перемог (Lawrence-Lightfoot & Davis, 1997). «Portraiture» – це видозмінена форма кейс-стади, що відповідає поняттю «гарного» цілого, покладається на індуктивний, а не на дедуктивний аналіз.

Багато етнографічних досліджень виходять за межі простого повідомлення про наявні факти і акцентуються на зміні результатів спільноти – активістська

етнографія. Венді Луттрелл (2003) описав дослідження з вагітними підлітками, що дозволяє дослідникам та досліджуваним підліткам змінити сприйняття себе та сприйняття їх іншими. У дослідженнях Луттрелла дівчата створили спільну книгу у формі портрета, на основі індивідуальних портретів. Це стало основою відображення та заохочення розгляду позитивних змін у самоосвіті і майбутньому.

Робота з пам'яттю – це динамічна форма етнографічного дослідження, яка передбачає спільне структурування нормативних гендерних очікувань (Personal Narrative Group, 1989; Stephenson & Kirraх, 2008), Метод був створений німецькою соціалістичною феміністкою Фрігге Хауг. Вона досліджувала сексуальність жінок. У її дослідженні жінки в груповій взаємодії відтворювали своє минуле у спогадах, а також переживання щодо себе, а потім напрацьовували нові інтерпретації сексуальності. Отже, цей якісний метод дозволяє жінкам взяти під сумнів соціальні стереотипи, установки, з якими вони виростили, та співпрацюючи у групі, напрацювати нове і більш вільне бачення. Ще один проект, в якому п'ять жінок зустрілися разом, щоб відтворити емоційні події їх дитинства (наприклад, коли їм потрібно було говорити «прошу вибачення»), щоб зрозуміти, як їх пригнічують соціальні сили, які сформували їх як правильних дівчаток. Далі вони, об'єднавши свої сили, мали створити нове більш повне розуміння.

Інституційна етнографія основну увагу приділяє соціальним нормам та ідеалам, які допомагають відтворювати соціальну структуру, зокрема нерівності. Мета полягає у тому, щоб вивчити неформальні процеси, суперечливі приписи та дії у певних інституалізованих спільнотах, які знаходяться під тиском правил. Створення соціальних карт досліджується у зв'язку з досвідом людей, які беруть у них участь. Наприклад, можна поцікавитися, чому чоловіки мають пізніше йти на пенсію, ніж жінки? Як соціальні структури організують життя літніх жінок та чоловіків?

Наративні дослідження. Розповіді людей часто приймають форму історій – наративів, які переповідаються, щоб зрозуміти своє життя. Оповідання мають низку форм у кожній культурі, і ці форми визначають види подій, які підходять для історії та її структури. У західних культурах ми знайомі з трагічними і комічними історіями, а також, наприклад, мелодрамами.

Робота з гендерними автобіографіями дозволяє вивчити походження відмінностей у формах розповідей. Жінки і чоловіки звикли формувати своє життя в різних культурних рамках: чоловіки зазвичай ідуть за героїчним наративом або квест-наративом, а в жіночі розповіді вплетені різні сюжетні форми любові і досягнення в більш хаотичній манері. Дослідження з описом тіла

також ілюструють гендерні відмінності в представленні фізичних аспектів особистості. Для чоловіків тіло рідко є частиною історії, але, якщо воно взагалі згадується, то це інструмент, засіб більш абстрактних цілей, пов'язаних із структурою історії, тоді як жіночі історії завжди включають їх тіла в конкретних деталях. Жінки перебувають в інтимних відносинах з їхніми тілами (M. Gergen, 2001).

В наративному підході інтерес викликають не тільки самі історії, але і факт їх відсутності. Часто такі історії існують, але ігноруються, або з якихось причин не відображаються. Одним із цікавих результатів наративних досліджень є виявлене ослаблення «голосу» по мірі старіння. Помітними є героїчні розповіді зрілих чоловіків, а от літні чоловіки приєднуються до невидимої соціальної категорії (Bennett & Thompson, 1991; Rosenfeld, 2003; Spector-Mercel, 2006).

Дискурс-аналіз. Цим методом досліджується мовлення, яке використовується у соціальному контексті. Метод активно застосовується у якісних дослідженнях, оскільки має вирішальне значення для розуміння події чи відношення. Дослідниками гендеру основна увага приділяється соціальному конструюванню дійсності. У цьому підході для аналізу важливим є лінгвістичний репертуар у культурі та його ідеологічна складова. На відміну від емпіричного підходу, що шукає прості, стабільні категорії відповідей, аналіз дискурсу підкреслює вербальні суперечності, нестабільності (Parathanasiou M., Flouli A., 2018).

Наведемо для прикладу декілька вдало проведених дискурс-аналізів. Наприклад, дискурс-аналіз листів дівчаток-підлітків до журналу та відповідей на них. І на цій основі Ніколя Гавей (Nicole Gavey, 2005) встановила вияв сексуальності дівчаток та його заохочення редакцією. Або дослідження дискурсу менопаузи, яким менопауза перетворюється на хворобу. За умов іншого суспільного дискурсу менопауза може сприйматися як нейтральна або навіть сприятлива життєва подія (M. Gergen, 1989; Komesaroff, Rothfeld & Daly, 1997; Martin, 1999).

Аналіз розмови. Цей метод не тотожний методу дискурс-аналізу. Його мета – проаналізувати людське спілкування, взаємодію, особливо основні ресурси та структури спілкування. Такі дослідження стали все більш схожими на кількісне дослідження, оскільки є детальне кодування, символічне значення надається кожній фразі, подиху, тривалості пауз і акценту у вимові. Цей метод має гарний потенціал для виявлення важливих аспектів комунікації. Так, наприклад, Келія Кітзінгер використала аналіз розмов для вивчення звичайного відтворення гетеросексуальності у повсякденному спілкуванні (Celia Kitzinger, 2000).

3.3.3. Розвиток методів гендерної психології

Останнім часом почали широко використовуватися методи постнекласичної психології в гендерних дослідженнях. Марі Дженжер до таких методів відносить дослідження дій та перформативні техніки (Mary M. Gergen, 2010).

Дослідження дій. Дослідження спільних дій – цей метод походить із досліджень політичних подій, асоціюється із визвольними рухами, діями пригнічених. Він передбачає використання прийомів із соціальних наук, які допомагають створювати соціальні зміни. Наприклад, Ніва Піран вивчала студентів в елітній школі хореографії, для цього використала відкриті форуми з дівчатками впродовж тривалого часу. Дослідниця була стурбована впливом цих шкіл на сприйняття дівчатками свого тіла та тіл інших. Через своє спілкування з дівчатками Піран змогла допомогти усвідомити дівчаткам, як деформується їх сприйняття та життєві практики, а також візуалізувати й змінити почуття до свого тіла. Все це для того, щоб дівчатка змогли трансформувати деякі нездорові практики вчителів та інших учениць, які викривляли їх тілесний досвід.

Перформативні дослідження. Постмодерн спонукає дослідників залучати ширший діапазон символічних та естетичних засобів у психологічні дослідження. Такими формами творчого самовияву, які застосовуються у гендерних дослідженнях, є музика, драма, мультфільми, поезія, мільтимедійна діяльність та ін. Ці методи певною мірою розмивають межі між наукою та мистецтвом. Назвемо декілька прикладів використання перформативних практик у дослідженнях гендеру.

Першим прикладом таких досліджень може бути музична ораторія Гленди Рассел (Russell, 2000) у відповідь на прийняття поправки до Конституції, яка відкинула правове звернення щодо дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. Ораторія, написана професійним композитором, була створена на основі текстів офіційних заяв та стенограми інтерв'ю з людьми, що не підтримували це рішення.

Поезію використала психолог А. М. Davis (2007), щоб передати складності адаптації дочки-афроамериканки з високими домаганнями на успіх у школі, де переважно навчаються «білі». Свій твір назвала «Шкільний психоз». У дослідженнях упередженості та дискримінації перформанс викликає більш сильні емоційні відгуки читачів, спонукає до осмислення та дій, ніж коли вони знайомляться з науковими звітами.

Марсело Диверсі (1998) використала формат оповідань для створення психологічних портретів безпритульних дітей, які стереотипізувалися як джерело

небезпеки у місцевих жителів. У її оповіданнях створені вибіркові, узагальнені образи, немає деталізацій, а лише смислові посили.

Формат вистави є дуже органічним для гендерних досліджень, оскільки сам гендер – це вистава, гра. Люди не мають гендеру назавжди, вони повсякчас його створюють. Однак, як відбувається гра, коли людина не вписується у прийняті норми. Цікава перформативна ідея – це сплутані повідомлення від тих, хто народився з геніталіями обох статей (Kessler, 1998). Також монолог психолога щодо долі літніх жінок, які «зникли» з поля соціальної значущості (M. Gengen, 2001).

Резюмуючи, зазначимо, що мистецтво, яке ґрунтується на дослідженнях і оперує сильними образами, допомагає здійснити соціальну або психологічну реконструкцію реальності. На основі прийому «подвійного кодування» відбувається виразне, чуттєво-наочне відтворення, що спонукає до цілісного сприйняття проблеми. У гендерних дослідженнях перформативного характеру досягається емоційна реакція на проблему, привертається увага до тіла як знакового об'єкту гендерних досліджень, підтримується самовідвертість дослідника та читача/глядача, проблематизуються традиційні гендерні уявлення. Таким чином, перформанс допомагає переглянути усталене ставлення до проблеми, що, як правило, підсилюється наступним аналітичним поясненням,

Рис. 3.2. Феміністичний перформанс «Кімната Леї». У 1972 році Карен Ле Кок та Ненсі Юдерман створила «Leah's Room». Лея – старіюча куртизанка з роману письменниці Колетт. Для Леї краса – професійний інструмент. У ході перформансу Ле Кок сиділа за туалетним столиком і наносила на обличчя косметику та стирала її, знову фарбувалася і знову стирала, немов незадоволена результатом, перетворюючи приємну процедуру в битву за молодість, яка щезає.

доцільним узагальненням, а це, в свою чергу, допомагає перейти до практичного вирішення проблеми.

Нові методи гендерної психології мають два основні акценти – це тісна взаємодія між дослідником і учасниками дослідження, що сприяє підвищенню якості зібраної інформації, а також за допомогою цих методів долається розрив між виявленням проблеми та її розв'язанням. Ці методи слугують соціальним перетворенням. Арсенал методів дослідження гендеру постійно поповнюється, але гендерна психологія потребує подальшої систематизації методичного апарату, розроблення валідних і надійних засобів вимірювання гендерної

специфіки особистості, також встановлення оптимальних умов застосування існуючих методів.

Висновки

Методологія гендерних досліджень у сучасній психології узгоджується з гуманітарною парадигмою, яка набула впливовості в останні роки. Гуманітарне пізнання орієнтоване на індивідуальність, звернене до духовного світу людини, до її особистісних цінностей та смислу життя. Для цієї парадигми характерне використання загальних принципів інтерпретації індивідуальних, суспільних або історичних подій. Водночас, одинична подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо осягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання й оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і под.

Сучасні дослідження гендеру спираються на принципи міждисциплінарності та номадичності. Витоками сучасної методології гендерних досліджень у психології є феміністський емпіризм, теорії унікальності жіночого досвіду, а також соціальний конструкціонізм та різні постмодерні ідеї. Позиція гендерного дослідника на такій основі представляється наступним чином: опора на цінності, етична налаштованість, орієнтація на співробітництво з досліджуваними, постійна рефлексія ціннісних та когнітивних засад своєї позиції, гендерного досвіду та результатів.

Гендерні дослідження у психології реалізуються переважно у межах трьох основних стратегій: кількісної, якісної та крос-культурної. До фаворитів гендерної психології відносяться якісні методи, де тиск на досліджуваного зведено до мінімуму. Зокрема, це інтерв'ю, фокус-група, кейс-стади та ін.

Нові методи націлені підвищити достовірність отриманих у якісних дослідженнях знань про гендер. Для цього застосовується інтерпретативне багатоголосся, яке зменшує вплив дослідника на результат дослідження. Дослідники залучають досліджуваних до співпраці, щоб власні висновки не знищували погляди меншин. Ще один напрям вдосконалення – це застосування методів, які не лише констатують проблеми, але ведуть до їх вирішення. Така різноманітність потрібна для того, щоб забезпечити потенційно багатий набір інтерпретацій та перспектив.

Ключові поняття: гуманітарна методологія, ідеографічний та номотетичний підходи, методологічна триангуляція, якісне дослідження,

кількісне дослідження, крос-культурне дослідження, експеримент, мета-аналіз, контент-аналіз, кореляційне дослідження, методи психодіагностики, проективна техніка, семантичний диференціал, анкета, кейс-стади, дискурс-аналіз, наративний метод, аналіз розмов, фокус-група, інтерв'ю, аналіз спільних дій, багатоголосе дослідження, спільне дослідження, перформативне дослідження.

Завдання для самоперевірки

1. Назвіть, яка з наведених характеристик правильно визначає можливість якісного дослідження:

- а) форма дослідження, що відповідає вимогам валідності, надійності та структурованості і дає можливість отримати строго об'єктивні, кількісно виражені дані, які підлягають подальшій психологічній інтерпретації;
- б) форма дослідження, що намагається створити цілісне уявлення про явище, орієнтована на глибинне розуміння явища, його складності, забезпечує його грубий опис;
- в) форма дослідження, яка дозволяє визначити взаємозв'язки між гендерними характеристиками особистості та культурним контекстом.

2. Який метод обрали дослідники?:

Burgess, Stermer, & Burgess виходили з ідеї, що зображення чоловіків та жінок у відеоіграх є важливим з огляду на, що це одна з найпоширеніших форм розваг для дітей. Вони досліджували людські персонажі, зображені в 225 обкладинках відеоігор (N=173 людських персонажа). Основні моменти їх аналізу полягали в тому, що чоловічі персонажі були швидшими, ніж жіночі персонажі, і, коли зображувалися жіночі персонажі, вони були більш сексуально об'єктивованими. Наприклад, майже половина жіночих персонажів (46%) були зображені як «грудасті» або «супер-грудасті», тоді як близько 25% чоловічих персонажів були зображені як «мускулісти» або «супер-мускулісти». Нарешті, чоловічі персонажі були зображувані, як жорстокі, в чотири рази більш ймовірно, ніж жіночі персонажі:

- а) мета-аналіз; б) контент-аналіз; в) дискурс-аналіз;

3. Провідним методом кількісних досліджень у гендерній психології є:

- а) експеримент; б) тестування; в) спостереження; г) анкетування.

4. Вставте пропущені слова на місце крапок у визначення:

«Гуманітарне пізнання орієнтоване на, звернене до духовного світу людини, до її особистісних цінностей та смислу життя».

«Експеримент – це провідний метод психологічних досліджень, спрямований на виявлення ... залежностей»

5. Продовжіть почате речення:

«Метод отримання інформації у ході усного безпосереднього спілкування, що передбачає реєстрацію і аналіз відповідей на запитання, а також вивчення особливостей невербального спілкування – це ...».

«Комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до з'єднання переваг обох методологій, і як наслідок, – одержання більш надійних даних, – це ...».

«Комплексну характеристику психодіагностичної методики, яка вказує на обґрунтованість і ефективність її застосування, називають ...».

6. Який метод дозволяє заглибитися в складний процес, у психологію однієї особи чи якоїсь групи людей, детально вивчити подію, яка має соціальні та міжособистісні наслідки?:

а) кейс-стади; б) фокус-група; в) інтерв'ю; г) тест.

7. Який з названих методів не відноситься до групи якісних методів дослідження?:

а) дискурс-аналіз; б) кейс-стади; в) проективна техніка; г) нарративний метод.

8. У лівому ряду перераховані гендерні характеристики особистості, а у правому – конкретні психодіагностичні методики. З'єднайте стрілками характеристику та методику, встановивши між ними взаємозв'язок.

1) Гендерна ідентичність	а) Статеворольовий опитувальник С. Бем
2) Сексуальна орієнтація	б) Шкала статево-рольової поведінки
3) Гендерна роль	в) Шкали А. Кінзі та Ф. Клайна.

9. Яких вимог необхідно дотримуватися при організації якісного дослідження гендеру?:

- а) будувати стосунки з досліджуваних на основі рівності;
- б) рефлексувати свій гендерний досвід;
- в) дотримуватися ціннісно нейтральної позиції.

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразіть всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал, познайомтесь із рекомендованою літературою та складіть логічні схеми до кожного питання семінару.

3. Опрацюйте розділ «Культура та гендерні відмінності» (Мацумото Д, 2003). Дайте оцінку декількох крос-культурних досліджень з точки зору їх валідності.

4. Спробуйте дослідити культурні чинники, що підштовхують жінок середнього віку до антивікової пластичної хірургії. Підготуйте програму кроскультурного дослідження.

5. Проаналізуйте публікації в журналах АПА (Psychology of Men & Masculinity; Feminism & Psychology; Psychology of Women Quarterly; Women & Therapy) та вітчизняних наукових виданнях (Актуальні проблеми психології, Проблеми політичної психології, Наукові студії з соціальної та політичної психології). Які актуальні проблеми піднімаються? Яка методологія та методи застосовуються?

6. Оберіть одну статтю, що містить опис емпіричного дослідження. Поміркуйте над запитаннями: Яку проблему вирішують автори за допомогою даного дослідження? У чому її новизна і актуальність? Які мета і завдання дослідження? Які задачі основні, а які можуть бути представлені як додаткові? Виявіть об'єкт і предмет дослідження. Визначте ключові поняття дослідження і, по можливості, дайте їх теоретичну й емпіричну інтерпретацію (як це робили автори статті). Ідентифікуйте гіпотезу, вибірку, способи збору, обробки та аналізу даних, які використовуються в дослідженні. Які нові знання набуті внаслідок цього емпіричного дослідження? Які зроблено відкриття?

7. Обговоріть ситуації з кейсу проблем.

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Відібрані для дослідження методи мають відповідати методологічним принципам гендерної психології. Недоліки одного підходу (методу) компенсуються включенням у дослідження інших підходів (методів), що дозволяють скласти більш точне уявлення про особистісні та міжособистісні аспекти гендеру. ***Чому дослідник не може обмежитися застосуванням якогось одного підходу (методу), наприклад, кількісного підходу? У чому недоліки кількісного підходу?***

Ситуація 2.

Одна з центральних проблем забезпечення якості соціально-психологічної інформації – це побудова репрезентативної експериментальної вибірки. Умови вирішення цього завдання схожі на їх вирішення у соціології. У гендерній психології застосовуються ті ж норми побудови вибірки, які описані у статистиці. Вибірki можуть бути випадковими, типовими, вибірками за квотами та ін. Дослідник має володіти інформацією про специфіку кожного різновиду вибірок, вміти структурувати генеральну сукупність та творчо застосовувати цю інформацію. ***Висловіть свої думки з приводу формування вибірки для***

експериментального дослідження чинників самооцінки зовнішності у зрілих жінок?

Ситуація 3.

Вам необхідно вивчити психологічне благополуччя одружених жінок топ-менеджерів. *За допомогою якого методу Ви це зможете зробити? Розкажіть, як Ви будете виконувати завдання?*

Ситуація 4.

Студентка, виконуючи курсову роботу з теми “Гендерні особливості підліткової агресії”, повинна була зібрати необхідний фактичний матеріал, використовуючи методи психодіагностики. Вона сформувала дві підвибірки, що відрізнялися за статтю, у кількісному співвідношенні вибірки були рівними. Вона обрахувала середнє значення за підвибірками та порівняла результати. Вийшло, що хлопці-підлітки більш агресивні, ніж дівчатка.

Чи будуть дані, отримані студенткою, достовірними? Які необхідні умови порушила студентка? Що б Ви зробили для поліпшення методології цієї роботи? Які альтернативні пояснення можна дати результатам цього дослідження?

Ситуація 5.

Дослідження «Самооцінка як наслідок романтичних стосунків» було проведене на основі теорії об’єктивації. Дослідники виходили із спостереження, що жінок виховують таким чином, щоб навчити турбуватися про підтримку романтичних стосунків з чоловіками. Водночас засоби масової інформації пропонують стереотип романтичних стосунків: стрункі жінки зображується як більш успішні у романтичних стосунках. Отже, самооцінка, яка базується на успіхах у романтичних стосунках, фокусує жінок на самоконтролі, недоліках тілесності та призводить до розладів харчової поведінки.

Автори дослідження спочатку провели дослідження благополучності стосунків. У результаті кореляційного дослідження було виявлено, що жінки, які незадоволені стосунками, мають вищі результати за показниками контролю та сорому свого тіла. Кореляційне дослідження показало, що зв’язок між проблемами у стосунках та погіршеннями у харчовій поведінці є опосередкованим соромом щодо свого тіла (Sanchez and Kwang, 2007). *Візьміть за основу описане кореляційне дослідження та виділіть його сильні та слабкі сторони.*

Ситуація 6.

Експеримент з гендерного та сексуального насильства (Stoner et al., 2007) мав на меті перевірити вплив алкоголю та історії минулої віктимізації на стратегії опору у відповідь на небажані сексуальні домагання.

Дослідники залучили до експерименту жінок-алкоголічок віком 21-35 років на умовах оплати (10 доларів). Вони заповнили опитувальники, щоб з'ясувати їх досвід віктимізації (домашнє насильство, сексуальне насильство, жорстоке поводження) та визначити рівень його травматичності. Також визначався їх рівень типової алкогольної інтоксикації.

Потім досліджуваним пропонували прочитати матеріали про зґвалтування та попросили спроектувати ситуації на себе. Вони мали розповісти про свою поведінку, думки, емоції в цій ситуації. Типові реакції на агресивні стратегії – це ввічливий опір (відштовхнути агресора), пасивний опір (вибачається і говорить, що не хоче займатися сексом) і згода.

Виявилось, що жінки в ситуації сексуальних домагань переживають конфлікт, який виявляє себе у зменшенні опору та підвищенні пасивності, ввічливості та поступливості. Досвід віктимізації негативно пов'язаний із намірами опору, а алкогольна інтоксикація з підвищеною невизначеністю та підвищеною поступливістю.

1. Проаналізуйте опис експерименту та виділіть:

- а) незалежні змінні;**
- б) залежні змінні, що передбачаються;**
- в) умови, що є поза контролем і можуть відобразитися на результатах.**

2. Який основний недолік описаної схеми експерименту, що може привести до систематичної помилки?

3. Запропонуйте два інших можливих варіанти організації експерименту, позбавлених від систематичних помилок.

Ситуація 7.

Оскільки комп'ютерні програми все частіше розробляються для роботи з вербальними матеріалами, межа між якісними і кількісними дослідженнями стає неясною. Деякі якісні дослідники розглядають комп'ютерні програми як троянського коня, що приносять в якісні дослідження серйозну небезпеку, яка може бути охарактеризована як усунення людини в процесі створення сенсу. Захисники комп'ютерних методів стверджують, що програми виступають тільки як приголомшливі слуги творчого дослідника, а не як контролери даних. Незважаючи на ці потенційні суперечки, є багато можливостей залучити дослідників до роботи в якісних сферах, що пов'язано з перетином кордонів у всіх напрямках досліджень.

Яку позицію Ви розділяєте? Чому?

Ситуація 8.

У дослідженні «незручних» у соціальному сенсі тем: насильство щодо жінок, гомосексуальна ідентичність, самооцінка ВІЛ-інфікованих жінок) часто виникають етичні ділеми.

Як має вчинити дослідник (-ниця), що має угоду про конфіденційність, якщо дізнається про жорстоке поводження з досліджуваною жінкою у сім'ї чи про її спроби самогубства?

Ситуація 9.

Уілліс (2007) вивчив різні дослідження «віртуальних переговорів». Вони вказали, що соціальні ролі можуть привести до того, що переговорники будуть менш успішними у переговорах, оскільки можуть діяти під їх тиском.

Таким чином, при особистих переговорах, наприклад, купування автомобіля, чоловіки можуть мати більше успіху, ніж жінки. Оскільки їх соціальна роль дозволяє їм опиратися і бути домінуючим, ворожим, якщо це необхідно. Жінки, які беруть участь у такій поведінці, можуть бути знехтувані. Дослідники стверджували, що, якщо переговори відбуваються через Інтернет або в деяких інших «віртуальних» формах, жінка має послабити очікування соціальних ролей. У таких умовах жінки можуть бути здатні наполягати на своєму у переговорах і домагатися кращих результатів.

Автори дослідження зібрали всі дані про успіх у переговорах у різних форматах залежно від статі учасників. У всіх зібраних дослідженнях жінки проявили більше ворожості у віртуальному контексті, ніж в особистих бесідах, але це не відноситься до чоловіків. Чоловіки рівною мірою були ворожими в обох типах переговорів. Виявлена тенденція до підвищення ролі жінок у переговорах віч-на-віч. Це дослідження підтверджує ідею про вплив соціальних ролей на поведінку відповідно до статусу і відмінностей в очікуваних соціальних ролях.

Який варіант кількісного дослідження представлено у даному описі? На основі яких ознак Ви зробили цей висновок?

Ситуація 10.

Карен Фокс (1996) брала інтерв'ю у чоловіка, який перебував у в'язниці за сексуальне насильство над своєю онукою, а також його дочки, якою теж зловживав цей чоловік. Науковий звіт було написано у трьох колонках, він відтворював діалогову форму: діалог включав трьох учасників – дослідницю, чоловіка та його дочку.

Вони «говорили» одне з одним словами, взятими з інтерв'ю. Слова кожної людини були закріплені в одній колонці, і це було схоже на сцену з п'єси. Також дослідниця попросила відобразити слова іншого. Дослідниця, яка сама мала

досвід жорстокого поводження, теж була учасницею діалогу і висловила свою думку в тексті псевдо-розмови. Отримані результати дозволяють читачеві отримати більш широке уявлення про насильника і тих, хто піддався насильству.

Визначте, яку стратегію дослідження та конкретний метод застосувала Карен Фокс. Які переваги цієї методології та обраного методу?

Ділова гра «Дизайн психологічного дослідження гендеру»

Мета: формування вмінь планування етичного дослідження психологічних аспектів гендеру, сприяння усвідомленню відповідальності за психологічні дослідження, що організовуються в різних умовах.

Варіант 1.

Хід роботи:

Етап 1. Спираючись на опрацьовану вдома літературу, студенти мають скласти програму своєї наукової роботи з використанням крос-культурної методології (це може бути курсова робота) і обговорити її в групі. З програмою повинні заздалегідь ознайомитися призначені із числа студентів «рецензент» і «опонент». На занятті моделюється ситуація захисту студентом програми своєї наукової (курсової) роботи.

Етап 2. Скласти програму прикладного дослідження гендерної проблематики. Студенти розділяються на «замовників» та «виконавців». «Замовники» пропонують проблему гендерно-психологічного дослідження. «Дослідники» розробляють програму. «Замовники» виступають її головними експертами.

Варіант 2

Хід гри:

Етап 1: Підготовка до гри. Студенти при підготовці до заняття самостійно знайомляться з різними експериментальними планами досліджень гендерних характеристик.

Етап 2: Робота в мікрогрупах. Навчальна група розбивається на дві мікрогрупи, кожній з яких дається однакове завдання.

Поставте себе на місце дослідника, який помітив, що по мірі старіння чоловіки все більше і більше намагаються дисциплінувати свої тіла засобами дієти та фізичних вправ. У нього виникло припущення: можливо, вони засвоїли соціальний меседж, що чоловік, який виглядає «хворобливо» у будь-якому віці, вважається іншими «лузером» чи «ледарем».

Якщо це так, то знання цього факту можна використовувати при розробці програм психологічної профілактики серцево-судинних захворювань у чоловіків. Розуміючи значення цієї проблеми, як би Ви запропонували її

досліджувати? Обов'язково вкажіть: 1) як би Ви обґрунтували вибір методології? 2) процедури, якими Ви б скористалися для вирішення етичних проблем, що виникають. На цю роботу мікрогрупам відводиться 5-7 хвилин.

Етап 3.: Представлення проекту. Далі членам мікрогруп пропонується уявити, що їм необхідно подати створений ними проект на розгляд спеціальної наглядової ради за дотриманням етичних норм психологічного дослідження. Студентам надається можливість уважно ознайомитися з етичними стандартами дослідження, внести корективи із врахуванням цих вимог і оформити письмово кінцевий варіант проекту. Ставиться завдання створити звернення до учасників для отримання їх згоди, яке можна було б включити у свою заявку до Наглядової ради. Така рада здійснює спеціальний нагляд за дотриманням етичних принципів у психологічних дослідженнях.

Етап 4. Обговорення результатів. Групи представляють по черзі проекти, виступають із зверненнями й оцінюють одне одного.

Практичне завдання «Критичний аналіз медіа-новин»

Мета: розвиток умінь критичного гендерного аналізу медіа-новин.

Необхідні матеріали: матеріали українських ЗМІ

Хід роботи:

Підготовчий етап. Студентам пропонується познайомитися з матеріалами електронних видань, які висвітлюють новину, що торкається гендерних відмінностей у когнітивних здібностях.

- 24-й канал: «Хто розумніший – чоловіки чи жінки: науковці здивували заявою» https://24tv.ua/hto_rozumnishiy_choloviki_chi_zhinki
- Газета «День»: Чоловіки розумніші за жінок <https://day.kyiv.ua/uk/article/taym-aut/choloviki-rozumnishi-za-zhinok>
- Радіо «Вголос»: Приголомшлива заява: хто розумніший – чоловіки чи жінки http://vgolos.com.ua/news/prygolomshlyva_zayava_hto_rozumnishyy
- Ресурс новин: Obozrevatel: Хто розумніший – чоловіки чи жінки? Вчені дали відповідь <https://www.obozrevatel.com/ukr/lady/ratsionalni-psihi-vcheni-doveli-scho-choloviki-rozumnishi-za-zhinok.htm>

Етап 1. Робота в групах. Студенти розділяються на мікрогрупи і здійснюють пошук в Інтернеті першоджерела, на яке спирається дана стаття. Їм необхідно співвіднести версію новин та результати наукових звітів про дослідження. Групи готуються за питаннями, поданими нижче, та представляють результати для обговорення публічно.

Запитання:

1. Результати якого дослідження відображені у статтях-новинах?
2. Чи вдалось його розшукати?
3. Які дослідження знайдені і про що вони говорять?
4. Наскільки точно науково встановлені факти відображені у медіа-новинах?
5. Що перебільшено у статті?
6. Чи є якась недостовірна інформація у статті?
7. Чому саме в цей момент з'явилося це конкретне дослідження? Чи було це важливо? Чи було помітним?

Етап 2. Спільне обговорення результатів, представлених мікрогрупами, що підводить до розуміння маніпулятивності використання «наукових» фактів про гендер у засобах масової інформації.

Практичне завдання «Інтерв'ю у психологічних дослідженнях гендеру»

Вступний коментар. Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, зібраної шляхом усного опитування, є наявність якісного опитувальника та дотримання правил його застосування. Опитувальник – документ, у якому сформульовані й тематично згруповані запитання, передбачене місце для записів відповідей на них. До опитувальників додають, так звані протоколи інтерв'юера, що містять основні відомості про процес інтерв'ю.

Основним елементом усного опитування є запитання, разом з тим, це і головний засіб отримання інформації від респондента. Тому вміння дослідника ставити запитання, підбираючи відповідне формулювання, є однією з найважливіших умов, що визначає результати бесіди, інтерв'ю, анкети. Формулювання кожного запитання є своєрідною міні-задачею, розв'язання якої потребує врахування великого числа чинників (особливостей респондента, психологічної культури дослідника, змісту обговорюваної проблеми, особливостей ситуації дослідження). Враховуючи все сказане, вміння дослідника формулювати запитання можна назвати справжнім мистецтвом.

Розглядаючи різні характеристики запитань, за змістом виокремлюють три види запитань: **запитання про особистість респондента** (виявляють: стать, вік, освіту, професію тощо); **запитання про факти свідомості** (виявляють: мотиви очікування, плани, оціночні судження); **запитання про факти поведінки** (виявляють: реальні вчинки, дії та результати діяльності).

Залежно від форми відповіді запитання розподіляють на закриті, напівзакриті та відкриті.

Відкрите запитання передбачає, що респондент самостійно буде свою відповідь («Охарактеризуйте жінку, яку Ви вважаєте успішною»). **Закрите запитання** містить повний набір можливих варіантів відповідей (так-ні; “меню відповідей”, шкальовану форму). **Напівзакрите запитання** містить набір варіантів, проте респондент має можливість сформулювати власну відповідь.

Різні за ступенем відкритості формулювання використовуються в усних та письмових опитуваннях у залежності від їх цілей. Відкриті запитання використовують, коли існує необхідність у максимально широкому погляді на проблему, виявленні у групі індивідуальних варіацій відповідей. Закриті запитання звужують можливі варіанти відповідей, доцільні при дослідженні вузького аспекту того або іншого явища, полегшують виявлення соціально небажаних настанов. Однак у них відсутня повнота індивідуальної думки респондентів, вони можуть спровокувати машинальні відповіді.

Третім важливим параметром запитання є міра його безпосередньої спрямованості на предмет, що цікавить дослідника. З цієї точки зору запитання можуть бути прямими, опосередкованими та проєктивними.

Пряме запитання включає те, що безпосередньо цікавить дослідника («Які якості характеризують «справжнього чоловіка»?». Ці запитання використовують для отримання фактичної інформації та для вивчення простих ставлень та стосунків.

Опосередковані запитання використовують у випадках, коли потрібно підвищити рівень щирості респондента, коли існує небезпека сугестивного впливу на досліджуваного, коли можна прогнозувати виникнення захисних реакцій та викривлених відповідей, при обговоренні тем, пов'язаних із культурними нормами і табу («Які якості Ви цінуєте у чоловіках?»).

Проєктивні запитання ґрунтуються на припущенні, що респондент буде ідентифікувати себе з гіпотетичним персонажем. Стаючи на місце «героя», досліджуваний отримує можливість виразити власні неусвідомлювані та табуйовані переживання та мотиви вчинків. У таких випадках використовуються опосередковані запитання, які включають уявну ситуацію («Як Ви ставитесь до висловлювання: «Усі жінки-керівники конфліктні і надміру емоційні?»»

За функціями запитання поділяються на контактні, основні, фільтри та контрольні. **Запитання-контактери** – це перші запитання, які виконують наступні функції: формування настанови на співробітництво, стимулювання зацікавленості досліджуваних, введення респондента у коло проблем, які будуть обговорюватися, отримання інформації про особистість респондента. **Основні запитання** направлені на отримання інформації про зміст досліджуваного явища. **Запитання-фільтри** використовуються у масових письмових

опитуваннях і потрібні тоді, коли необхідна інформація лише про частину респондентів (“Наступні запитання лише для тих, хто постійно ходить до тренувальної зали. Чи допомагають тренування відчувати себе більш привабливою (-вим)?” та ін.). **Контрольні запитання** дають змогу уточнити правильність повідомленої респондентами інформації. Підготовлена програма інтерв’ю не має бути жорстко обмежена застосуванням якогось одного типу запитань.

Етапи підготовки опитування:

1. Аналіз теми, з якої проводиться опитування, виокремлення у ній окремих проблем;
2. Розробка програми бесіди (інтерв’ю);
3. Апробування бесіди (пілотажне інтерв’ювання) або прописування прогнозованих відповідей; уточнення формулювань інструкції та змісту запитань;
4. Проведення дослідження;
5. Узагальнення та інтерпретація результатів. Підготовка звіту.

Мета завдання: формування вмінь підготовки та проведення інтерв’ю з проблем психології гендеру.

Хід роботи:

Етап 1. Студенти знайомляться зі вступним коментарем.

Етап 2. Обирають проблему, що стосується психологічних аспектів розвитку гендерної ідентичності. Можна відштовхнутися від таких тем:

- Сучасна жінка/ Сучасний чоловік.
- Як стати справжньою жінкою?/ Як стати справжнім чоловіком?
- Тіло в житті жінки/Тіло в житті чоловіка.
- Чоловік / жінка в реальному житті і в засобах масової інформації.
- Жінки в моєму житті/Чоловіки в моєму житті.

Далі необхідно визначити мету бесіди та скласти її план (орієнтовний перелік запитань із вказівкою мети та прогнозовані варіанти відповіді на запитання).

Програма бесіди

Зміст запитань	Мета	Прогнозована відповідь респондента

Етап 3. Студенти розділяються на трійки: «дослідник», «респондент», «спостерігач». Кожний студент має можливість побути у всіх означених ролях. Після кожної бесіди проводиться обмін почуттями та думками: Чи вдалась бесіда? (якщо ні, то чому); Які прийоми встановлення та підтримки контакту

застосовувались?; Які помітили особливості у поведінці респондента?; На які запитання він відповідав більш активно і чому? Як закінчилася бесіда?

Психологічний тренінг «Розвиток умінь встановлення контакту з респондентом»

Вступний коментар. Використання «м'яких» методів передбачає наявність у дослідника іншої, ніж у класичних дослідженнях, позиції. Вона характеризується включеністю, партнерством та відкритістю. Для ефективного інтерв'ю, що є фаворитом якісних досліджень, потрібне, насамперед, вміння слухати. Досвідчені інтерв'юери вважають, що активне слухання важливіше, ніж знання технік розпитування, оскільки тільки воно допомагає зрозуміти сенс висловлювань респондента. Також для успішної реалізації вербально-комунікативних методів необхідно вміти встановлювати та підтримувати контакт. Далі наводяться вправи, що мають допомогти Вам усвідомити свої сильні сторони та обмеження у контакті з респондентом, а також сформулювати окремі з названих умінь. Ці вправи можна використати під час заняття або рекомендувати студентам виконати їх у позанавчальний час.

Мета: формування умінь встановлення та підтримання партнерського контакту з досліджуваним.

Хід роботи:

Вправа 1. Самооцінка вміння слухати

Дана вправа дозволить Вам краще усвідомити свої здатності допомагати партнеру відкрито і детально говорити про свої проблеми і стани (Рогов Е.И., 1995). Для цього дайте відповіді на запропоновані нижче 10 запитань, які оцінюються: «майже завжди» – 2 бали; «у більшості випадків» – 4 бали; «іноді» – 6 балів; «рідко» – 8 балів; «майже ніколи» – 10 балів.

Перелік запитань:

1. Чи намагаєтесь Ви “повернути бесіду у тих випадках, якщо тема (чи співрозмовник) Вам нецікаві ?
2. Чи дратують Вас манери вашого співрозмовника?
3. Чи може невдале висловлювання іншої людини спровокувати Вас на різкість чи грубість?
4. Чи уникаєте Ви вступати до розмови з незнайомою чи малознайомою Вам людиною ?
5. Чи маєте звичку перебивати людину, яка говорить?
6. Чи робите вигляд, що уважно слухаєте, а самі під час цього думаєте про інше?

7. Чи змінюєте тон, голос, вираз обличчя залежно від того, хто Ваш співрозмовник?

8. Чи змінюєте тему розмови, якщо вона торкнулась неприємної для Вас теми?

9. Чи виправляєте людину, якщо вона неправильно вимовляє слова, назви, вживає вульгаризми?

10. Чи користуєтесь Ви поблажливо-менторським тоном з відтінком зневаги та іронії щодо тієї людини, з якою Ви говорите?

Обробка результатів та їх інтерпретація: Чим більше балів, тим більш розвинуте ваше вміння слухати. Якщо Ви набрали понад 62 бали, то Ви – слухач «вище середнього рівня». Як правило, середній бал становить – 55.

Вправа 2. Оцінка технік ведення інтерв'ю

Ознайомтеся з дев'ятьма техніками ведення інтерв'ю і оцініть їх з точки зору того, наскільки кожна з них може допомогти Вам зрозуміти співрозмовника. Для оцінювання Вам пропонується 7-бальна шкала (-3,-2,-1,0,1,2,3), де оцінка “-3” означає, що техніка абсолютно не сприяє розумінню партнера, а оцінка “+3” – найбільш сприяє.

1. Дослідник відкидає сказане досліджуваним словами «Ви зараз говорите не зовсім те...», «Ці деталі не потрібні...».

2. Дослідник супроводжує розповідь досліджуваного висловлюваннями на зразок: «Так-так...», «Угу...».

3. Дослідник дослівно повторює висловлювання досліджуваного. Наприклад, розпочинаючи їх такими фразами: «Наскільки я Вас зрозумів...», «На Вашу думку...», «Ви вважаєте...» тощо.

4. Впродовж інтерв'ю дослідник вставляє висловлювання на зразок: «Пора приступити до предмету розмови...», «Давайте повернемося до мети нашої розмови...», «Ви дещо відволіклися від теми...».

5. Дослідник намагається відтворити висловлювання досліджуваного в узагальненому, скороченому вигляді, стисло формулюючи найбільш суттєве у сказаних ним словах. Наприклад: «Іншими словами, Ви вважаєте, що...», «Наскільки я зрозумів, Ваша головна ідея...»

6. Дослідник намагається вивести логічний наслідок із висловлювання досліджуваного або висуває припущення про причини висловлювань досліджуваного. Наприклад: «Якщо виходить, із сказаного Вами, то виходить, що...», «Ви говорите так, тому що...»

7. Дослідник прагне порозуміння досліджуваного тільки з тих проблем, які актуальні для його дослідження.

8. Дослідник ставить перед досліджуваним запитання за запитанням, намагаючись розпитати його про щось, але при цьому не прояснює своїх дослідницьких цілей.

9. Дослідник не бере до уваги сказане досліджуваним, нехтує його висловлюваннями, які не відносяться до теми дослідження.

Оцінка та інтерпретація результатів. Ви можете визначити точність ваших суджень, порівнявши ваші оцінки з класифікацією технік, запропонованою І.Б.Дермановою і Є.В. Сидоренко. Перераховані техніки ведення бесіди ними умовно розділено на три групи: неконструктивні (техніки, що не сприяють розумінню партнера); проміжні (техніки, які не завжди можуть мати позитивний ефект) та конструктивні (техніки, що сприяють розумінню партнера).

Неконструктивні техніки (оцінки –3; -2): 1 (негативна оцінка); 7 (егоцентризм); 9 (ігнорування).

Проміжні техніки (оцінки –1; 0; +1): 2 (підтакування); 4 (зауваження про хід бесіди); 8 (випитування).

Конструктивні техніки розуміння партнера: 3 (проговорювання); 5 (перефразування); 6 (інтерпретація).

Вправа 3. Тренування навичок активного слухання

Активне слухання – це прийняття людиною відповідальності за те, що вона чує, шляхом підтвердження, уточнення, перевірки смислу і мети отриманого від іншого повідомлення. Основні прийоми активного слухання:

Безмовне слухання – нахилена до співрозмовника, очікуюча поза, підтримуючий вираз обличчя, кивання головою, як знак бажання слухати далі.

Уточнення – звернення з проханням до співрозмовника доповнити, пояснити щось з того, що він говорив, для того, щоб більш точно зрозуміти його.

Перефразування – викладення своїми словами того, що сказав співрозмовник, на початку бесіди більш повно, в подальшому зберігаючи те, що видалось слухачу головним.

Подальший розвиток думок співрозмовника, інтерпретація – проговорювання підтексту висловлювання співрозмовника, виведення наслідку, висловлювання гіпотези про причини.

Завдання: до запропонованого нижче висловлювання напишіть відповіді, використовуючи спочатку уточнення, потім переказ, а далі – подальший розвиток думок співрозмовника.

Досліджувана на початку створення гендерної автобіографії повідомляє досліднику: “Всі основні події мого життя пов’язані з чоловіками. Вони мене зробили такою, якою Ви мене бачите».

Техніки активного слухання кожен може тренувати у повсякденному житті. Наприклад, коли Вам здається, що Ви правильно зрозуміли співрозмовника, перевірте це, використавши техніку перефразування. Або прослідкуйте за тим,

яким запитанням – закритим (на які співрозмовник може дати однозначну відповідь) чи відкритим (такі, що вимагають розгорнутої відповіді) – при уточненні розповіді Ви надаєте перевагу? Спробуйте поспостерігати за позитивними та негативними ефектами їх використання у різних комунікативних ситуаціях. Свої здатності до інтерпретації тренуйте, намагаючись висловити припущення щодо почутого висловлювання про те, хто його автор, що він хотів сказати нею, чому вона була висловлена і, по-можливості, перевіряйте свої гіпотези.

Рекомендована література:

1. Бендас Т. В. (2005). *Гендерная психология*. СПб.: Питер (С.42-54).
2. Воронцов Д.В. (2009) Гендерные исследования в социальной психологии: границы поля. *Российский психологический журнал*, Т.6., №2. 46-53.
3. Иванченко С.М. (2007). Багатовимірна модель гендера. *Соціальна психологія*, №4, 157-173.
4. Мацумото Д. (2003). Культура и гендер. *Психология и культура*. СПб.: Питер, Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/08.php
5. Радина Н. К. (2012) Гендерная методология в социальной психологии. *Социальная психология и общество*, №3, 36–47.
6. Ткалич М.Г. (2016). Гендерна психологія. К.: Академвидав, (С.42-54).
7. Улановский А.М. (2009) Качественные исследования: подходы, стратегии, методы. *Психологический журнал*, № 2, 8-28
8. Шевченко, З. В. (2016). *Словник гендерних термінів*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/>
9. Helgeson, Vicki S. (2012) *The psychology of gender* (4th ed.). Boston: Pearson (pp 29-48)
10. Gordon B. Forbes (2010) Gender Research in General. Cross-Cultural Research Methods and the Study of Gender. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 133-178). London: Springer Science+Business Media.
11. Mary M. Gergen (2010) Gender Research in General. Qualitative Inquiry in Gender Studies. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology*. (pp 103-132) London: Springer Science+Business Media.
12. Sarah K. Murnen and Linda Smolak (2010) Gender Research in General. Quantitative Approaches to the Study of Gender. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 81-102). London: Springer Science+Business Media.

13. Papathanasiou M., Flouli A. Thematic Analysis In Feminist Research. In O.V. Avramenko, T.V. Lisova (Eds.), *Gender Studies: Learning, Research, and Practice*. Proceedings of the 2nd International Conference "Gender Studies: Learning, Research, and Practice" and the Workshop for Young Researchers "Gender Studies: Education, Gender Equality, Democracy, and Peace"(p.101). Kropyvnytskyi: KOD Publishing House

Рекомендовані періодичні видання:

14. Psychology of Men & Masculinity

<http://www.apa.org/pubs/journals/men/sample.aspx>

15. Feminism & Psychology - <http://journals.sagepub.com/home/fap>

16. Psychology of Women Quarterly - <http://journals.sagepub.com/home/pwq>

17. Women & Therapy - <https://www.tandfonline.com/loi/wwat20>

18. Наукові студії з соціальної психології http://ispp.org.ua/bibl_4.htm

Частина II. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ГЕНДЕРУ

Розділ 4. ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У мене завжди викликало роздратування, коли в ході абстрактної дискусії хтось із чоловіків говорив мені: «Ви так думаєте, тому що Ви жінка». Але я знала, єдине, що я могла сказати на свій захист, це: «Я так думаю, тому що це правда», усуваючи тим самим власну суб'єктивність. І мови не могло бути про те, щоб відповісти: «А Ви думаєте по-іншому, тому що Ви чоловік», бо так вже заведено, що бути чоловіком не означає володіти особливою специфікою»

Симона де Бовуар «Друга стаття».

Цей розділ є одним з найбільш важливих у процесі викладання курсу «Гендерна психологія». Він присвячений аналізу проблем гендерної соціалізації, які виникають впродовж життя людини. Ми відійдемо від традиційного погляду на феномен статі як детермінанти соціальної ролі і психологічних характеристик поведінки, а подивимося на неї як на продукт культури, суспільства та ситуації. З'ясуємо різні теоретичні підходи до розуміння механізмів соціалізації.

Конструювання гендерної ідентичності в процесі соціалізації здійснюється основними інститутами соціалізації. Вони забезпечують культурну трансляцію уявлень про те, як слід поводитися хлопчикові і дівчинці, юнакові і дівчині, якими особистісними якостями мають володіти чоловіки і жінки. Разом з Вами ми дослідимо міру відповідності цих уявлень умовам сьогодення та їх вплив на розвиток особистості, її самореалізацію.

В ході вивчення цієї теми Ви не тільки звернетесь до аналізу глибинних механізмів «конструювання гендеру», але продовжите напрацьовувати критичне ставлення до ряду положень традиційної психології статі. Тематика даного розділу дозволяє звернутися до особистого досвіду і допомогти критично переосмислити стереотипні уявлення.

Практичні заняття з даного розділу включають самостійну дослідницьку роботу, що сприятиме поглибленню розуміння механізмів соціалізації та дії її основних агентів.

4.1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості

Гендерна соціалізація є одним з аспектів соціалізації особистості. Тому важливою основою для розуміння гендерної соціалізації є соціально-психологічні закономірності соціалізації особистості загалом.

Поняття соціалізація ввійшло у науковий обіг у 40-50 роки минулого століття для позначення інтеграції особистості у соціальну систему. З того часу оформилось декілька підходів до розуміння цього процесу. Перший підхід зводить соціалізацію до соціальної та психологічної адаптації людини до соціуму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.). Другий наголошує на активній ролі особистості, яка здатна визначати обставини свого життя, а не лише адаптуватися до суспільства (Ч.-Х. Кулі, Дж.-Г. Мід та ін.).

З точки зору гуманістичної психології соціалізація є процесом поступового звільнення від диктату соціального середовища (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). Гуманістична психологія привертає увагу до обмежень, які накладає постіндустріальне суспільство на особистість та спонукає її відмовитися від своїх потреб, своєї індивідуальності заради соціального визнання та успіху.

Культурно-історичний підхід Л.С.Виготського зводить соціалізацію до окультурення людини. Соціалізація розглядається як процес засвоєння соціального досвіду через взаємодію з носієм цього досвіду – дорослим. У процесі їх спільної діяльності відбувається перетворення інтерпсихічного у інтрапсихічні структури психіки дитини. Дитина інтеріоризує культурні знаки, а надалі екстеріоризує їх у своїй діяльності та спілкуванні (Андрєєва, 1998). **Інтеріоризація** – процес перенесення зовнішньої форми предметної діяльності у внутрішній план дій. **Екстеріоризація** – процес переходу результатів розумових дій на зовні.

Зовнішні обставини, що створюють умови для соціалізації, розглядають як чинники: макрочинники (весь навколишній світ, держава, країна); мезочинники (етнос, регіон проживання, засоби масової інформації, заклад); мікрочинники (сім'я, референтна група, найближче оточення).

Оскільки соціалізація – це процес тривалістю у все життя, то варто обговорити роль різних агентів соціалізації

Соціалізація - процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище. З її допомогою відбувається відтворення соціальної системи та формування еталонів, стереотипів, стандартів.

Гендерна соціалізація - процес засвоєння норм, правил поведінки, соціальних установок відповідно до культурних уявлень про роль, положення і призначення чоловіка і жінки в суспільстві.

на різних її етапах. Трансляція соціокультурних цінностей на початкових етапах соціалізації відбувається завдяки батькам та сімейному оточенню дитини. У подальшому, в підлітковому віці та юності, значну соціалізуючу роль відіграють стосунки з однолітками та юнацька субкультура. Соціалізація зрілої людини тісно вплетена у професійні та сімейні стосунки. А от у старості суспільство відсторонюється від людини, вона знову виявляється у звуженому соціальному контексті. Прагне передати набутий соціальний досвід, однак це зазвичай відбувається у близькому колі (Орбан-Лембрик, 2003).

Як справедливо відмічає українська дослідниця соціальної психології особистості Титаренко Т.М., особистості не існує поза соціальним контекстом, однак і соціуму не може бути без неї, тому не варто забувати про той діалог, що повсякчас відбувається між ними. Соціалізація – це лише одна зі сторін взаємодії особистості та суспільства. Інша сторона – це індивідуалізація, яка дозволяє особистості нормально розвиватися. Це відбувається завдяки набуттю особистістю автономії, самовизначенню та формуванню власної позиції. Індивідуалізація спонукає особистість виходити за межі трансльованого досвіду, виробляти нові норми, нетрадиційні взірці поведінки, творчо збагачувати власний досвід. Іноді творчі ресурси особистості такі, що вона здатна збагатити і соціальний досвід (Титаренко, 2008).

Отже, соціалізація та індивідуалізація – це взаємодія, яка веде до взаємного збагачення, що відбувається шляхом пристосування особистості до соціокультурного оточення, а також і самого середовища до її потреб.

Поняття гендерної соціалізації. Гендерна соціалізація – це один з напрямів гендерної психології, який сформувався на основі різних психологічних галузей: соціальної психології та психології розвитку.

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе, своєрідне суспільне конструювання відмінностей між статями. Дослідження гендерної соціалізації – це вивчення механізмів та процесу перетворення хлопчиків і дівчаток на дорослих людей, котрі демонструють типову для своєї статі поведінку (Клецина, 1998).

Гендерна система. Гендерна система характеризує гендер на макрорівні. Її визначають як сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються стосунки між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантія прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури. Вона включає три взаємозалежних компоненти:

- соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі;
- статевий поділ праці, відповідно до якого чоловікам і жінкам приписуються різні завдання;
- соціальну регуляцію сексуальності, що позитивно оцінює одні форми сексуальності й негативно інші (Воронцов, 2009).

Гендерна система є відносно стійкою і відтворюється механізмами первинної і вторинної соціалізації та нормативними системами суспільства. Однак у кожному суспільстві ці системи асиметричні таким чином, що чоловіки й все “чоловіче / маскулінне” (риси характеру, моделі поведінки, професії та інше) вважаються первинними, значимими й домінуючими, а жінки й все “жіноче / фемінне” визначається як вторинне, незначне із соціальної точки зору й підрядне.

Отже, гендерна система – це набір механізмів, за допомогою яких суспільство конструює систему нерівності за статтю. У процесі виховання сім'я (батьки і родичі), система освіти (вихователі дитячих установ і вчителі), культура в цілому (через книги й засоби масової інформації) впроваджують у свідомість дітей гендерні норми, формують певні правила поведінки й створюють уявлення про те, яким має бути «справжній чоловік» і якою має бути «справжня жінка», тобто формується гендерна роль особистості, ті соціальні норми, які визначають, чим повинні (чим не повинні) займатися чоловіки й жінки.

Поняття, яке підкреслює те, що в загальному процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних середовищах – це **диференційована соціалізація**. Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що почасти й дозволяє їй бути досить поширеною і в наш час. Однак сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації та

Рис.4.1. Статуя Геракла, що втілює зразок маскулінності свого часу. У певний проміжок часу певна форма маскулінності (яка визначається колективно та підтримується на інституційному рівні) домінує над іншими. Р. Коннел називає її **гегемонною маскулінністю**. Це владна позиція, яку слід повсякчас доводити, передусім, перед іншими чоловіками.

поляризації, а полярні варіанти соціалізації зустрічаються не часто. Разом з тим, в суспільстві існує доволі стійке прагнення до традиційної соціалізації (Клецина, 2003).

Гендерна соціалізація є двофазним процесом і включає дві основні фази: перша фаза – це *адаптація* (зовнішнє пристосування до гендерних стосунків), друга – це *інтеріоризація* (сутнісне засвоєння гендерних стереотипів, норм, цінностей).

Гендерна соціалізація розпочинається з моменту народження, коли дитина в процесі спілкування з дорослим засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, засвоює соціально прийнятні моделі поведінки для чоловіка і жінки. Основними сферами гендерної соціалізації стають: спілкування та поведінка (форми та засоби гендерного спілкування та їх адекватне застосування у різних комунікативних контекстах; опанування формами поведінки, притаманними чоловікам та жінкам); свідомість (здобуття знань про гендерні норми, цінності, ролі; формування ціннісних позицій, поглядів, мотивів, переконань); самосвідомість (формування засад для осмислення себе в категоріях фемінності/маскулінності та становлення критеріїв гендерної самооцінки) (Орбан-Лембрик, 2003).

Про статево-рольову самоідентифікацію в процесі гендерної соціалізації, на погляд М.Ткалич, свідчить: вибір ігор та іграшок; рольові переваги під час ігор; вибір середовища спілкування; вибір видів діяльності; ставлення до своєї зовнішності; фантазії та мрії; стиль поведінки та задоволеність своєю гендерною роллю (Ткалич, 2016).

З часом, в періоді дорослості, люди можуть переживати гендерну ресоціалізацію, тобто руйнацію раніше прийнятих гендерних цінностей і моделей та необхідність засвоювати нові. Як правило, ресоціалізація відбувається в зв'язку із потраплянням у критичну і нерелевантну колишнім нормам ситуацію. Така ситуація може бути пов'язана із входженням у відповідне середовище в підлітковому або юнацькому віці, зі створенням сім'ї і народженням дітей, кар'єрним ростом і зміною професії, з переїздом в інше місто, країну. Важливо відзначити, що ресоціалізація, в тому числі і гендерна, найбільш імовірна в період криз та трансформацій у країні та світі. У процесі ресоціалізації виникають нові (емерджентні) норми, які регулюють соціальну взаємодію в нових умовах.

Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі статево-типові моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці, а також самовизначається щодо них.

4.2. Теорії та механізми гендерної соціалізації

Для пояснення процесу формування гендерної ідентичності особистості і засвоєння гендерної ролі використовуються загальні психологічні теорії: психоаналітична, теорія соціального наuczіння, теорія когнітивного розвитку, а також спеціальні гендерні теорії: теорія соціального конструювання гендеру (Дж. Лорбер, С. Фаррелл, К. Уест, Д. Зіммерман) і теорія гендерної схеми (С. Бем). З психологічною сутністю цих теорій Ви вже мали можливість познайомитися у розділі 2. У цьому розділі акцентуємося на механізмах соціалізації, які розкривають ці теорії.

Психоаналіз. Психоаналіз, заснований Зигмундом Фрейдом, із своїх витоків був спрямований на пояснення гендерної соціалізації, як досвіду дитинства. З точки зору аналітиків, досвід дитинства по різному впливає на уявлення хлопчиків та дівчаток про себе, сприйняття простору та часу життя, а також власної сексуальності. Важливу роль у статевій диференціації психоаналіз відводить біологічним чинникам та сексуальності людини, а основним механізмом засвоєння гендерної ролі вважається ідентифікація дитини з батьками.

У межах психоаналізу оформились дві перспективи пояснення гендерної соціалізації. Перша ґрунтується на роботах Зигмунда Фрейда, який для пояснення процесу ідентифікації використовує поняття «Едипів комплекс». Едипів комплекс - це комплекс уявлень і почуттів (головним чином несвідомих) хлопчика, що полягає у статевому потязі дитини до матері і прагненні фізично усунути батька. Едипів комплекс викликає в індивіда почуття провини, що призводить до конфлікту в сфері несвідомого. Вирішення конфлікту лежить в ідентифікації з батьком і тим самим веде індивіда до нормальної статевої ідентичності. Не долаючи Едіпового конфлікту, з цієї точки зору, дівчатка приречені мати більш слабке Суперего.

Традиційний психоаналіз визнає, що чоловічі і жіночі моделі діаметрально протилежні за своїми якостями. Для типово чоловічої поведінки характерні: активність, агресивність, рішучість, прагнення до змагання і досягнення, здатність до творчої діяльності. Для типово жіночої поведінки характерні: пасивність, нерішучість, залежність, конформність, відсутність логічного мислення, відсутність прагнень до досягнень, висока емоційність. Фрейд вважав, що особистість тоді розвивається гармонійно і повноцінно, коли вона керується вищеописаними моделями.

Друга дослідницька перспектива підкреслювала важливість того факту, що мати – це перша людина, до якої відчувають прихильність як хлопчики, так і

дівчатка. У ранньому віці у дітей розвиваються міцні відносини з матір'ю (або іншими доглядаючими дорослими). Оскільки цей значущий дорослий майже завжди є жінкою, ідентифікація швидше жіноча, ніж чоловіча. З дорослішанням, незалежно від статі, діти повинні зменшити дуже сильні зв'язки, які у них були з матір'ю в дитинстві. Вони також дізнаються, що означає бути чоловіком або жінкою. Для дівчини це відносно легко, тому що мати була першою людиною, з якою вона ідентифікувалася. Тому психоаналітичні теоретики припускають, що досягнення гендерної ідентичності для хлопчика є важчим, ніж для дівчаток. Він має відкинути свою першу ідентифікацію як жіночу. Оскільки батько та інші чоловіки часто не є такою центральною частиною життя маленьких хлопчиків, як матері та інші жінки, їм може бути важко виробити чітке уявлення про те, що таке мужність. Через те, що хлопчик найбільш точно знає, що є жіночим, він соціалізується, пригнічуючи жіночу ідентифікацію, знецінюючи те, що є жіночим і заперечує його прихильність до жіночого світу. У результаті гендерна ідентичність хлопчиків має тенденцію бути менш надійною, ніж гендерна ідентичність дівчаток. Такий погляд представлений у працях Ходорів (Chodorow, 1989); Хомей (Homey, 1967), Кляйн (Кляйн, 2016).

Сучасна психоаналітична точка зору передбачає, що мотиви прихильності хлопчиків до сегрегованих за статтю ігрових груп, уникання ними жіночих видів діяльності можуть бути наслідком раннього досвіду в родині, відносин між немовлятами і їх матерями або іншими опікунами. Ці теоретики припускають, що коли батько буде більше залученим в ранньому дитинстві до виховання хлопчиків, вони з меншою ймовірністю будуть проявляти ознаки «компульсивної маскулінності», а в дорослості менш імовірним буде сильне гендерне розшарування. Разом з тим, Дж. Стоккард і М. Джонсон звертають увагу і на виховання дівчинки, якщо воно засноване на традиційному розумінні жіночності, то може зробити її поганою матір'ю – безпорадною, пасивною і залежною (Stockard, 2006; Johnson, 1988).

Теорія соціального навчіння. Витоки цього теоретичного погляду знаходяться у біхевіоризмі, необіхевіоризмі, теорії навчіння А. Бандури. Насамперед, припускається, що діти розвивають поведінку, відповідну до статі, оскільки значущі люди підкріплюють дії, які відповідають очікуванням їх статевої групи і не підкріплюють протилежну поведінку. Оскільки діти проводять ранні роки переважно у колі родини, значна частина досліджень у цій галузі була зосереджена на взаємодії батьків і дітей.

За допомогою вибору імені, відмінностей в одязі і іграшках батьки намагаються чітко вказувати на стать дитини як їй самій, так і оточуючим. Ряд експериментальних досліджень показує, що з моменту народження дитини

батьки поводяться з дітьми по-різному в залежності від їх статі (Коломінський, Мелтсас, 1985). Відмінності в поведінці матері з хлопчиком і дівчинкою встановлені вже на перших тижнях життя дитини. Протягом перших місяців матері частіше перебувають у фізичному контакті з хлопчиками, але з дівчатками вони частіше розмовляють. Приблизно після шостого місяця ситуація в плані фізичного контакту змінюється: з дівчатками він стає більш тісним, ніж з хлопчиками. Передбачається, що ослаблення фізичного контакту з хлопчиками сприятиме набуттю ними більшої самостійності.

Батьки схильні посилювати деякі гендерні відмінності в іграшках (Fagot, Nagan, Leinbach & Kronsberg, 1985). Проте в інших сферах, таких як заохочення досягнень або залежності, теплота взаємодії, обмеження, дисциплінарна практика, батьки, як правило, однаково ставляться до хлопчиків і дівчаток (Lytton, Romney, 1991).

З 1960-х років традиція соціального научіння розширилася і включила поняття моделювання, яким припускається, що діти розвивають відповідну статі поведінку, оскільки вибирають моделювати або копіювати поведінку інших чоловіків або жінок (Maccoby, 1992; Stockard, 2006). Зверніть увагу, що в той час як поняття підкріплення фокусується на ідеї впливу агентів соціалізації (батьків) на поведінку дітей, ідея моделювання підкреслює активну природу цілей соціалізації та їх здатність імітувати дії конкретних агентів.

Дослідження ролі моделювання в становленні гендерної ідентичності показують значну її роль. Наприклад, батьки, які виявляють риси, стереотипно пов'язані з однією статтю, не частіше, ніж інші батьки, мають дітей, які показують строго стереотипну поведінку (Maccoby, Jaklin, 1974). Крім того, коли дослідники намагалися змінити гендерні моделі (або підкріплення), які отримують діти, зміни в поведінці були тільки тимчасовими (Maccoby, 1992).

Когнітивна теорія. Оскільки емпіричні дослідження не змогли забезпечити сильну підтримку теорії соціального научіння, вчені почали розробляти інші пояснення гендерної соціалізації. Найважливішим підходом, без сумніву, була теорія когнітивного розвитку,

Диференціальне посилення - механізм гендерної соціалізації, в ході якого прийнятна для даного суспільства поведінка людини в залежності від її біологічної статі винагороджується, а неприйнятна - карається. Винагорода часто виступає в формі суспільного схвалення. І навпаки, будь-яке відхилення від моделі поведінки, яка в даній культурі вважається відповідною гендерній ролі, в більшості випадків карається соціальним несхваленням.

Диференціальне наслідування - механізм гендерної соціалізації, в ході якого людина вибирає статево-рольові моделі в близькому оточенні (в родині, серед однолітків, у школі, серед героїв фільмів, книг і т.д.) та наслідує стандарти поведінки, що демонструє модель.

заснована на дослідженнях Жана Піаже і його висновку про те, що діти самі розробляють складні способи взаємодії з оточенням. Лоуренс Колберг розширив уявлення Піаже, застосувавши його до гендерної соціалізації, припускаючи, що погляди дітей на відповідні гендерні ролі також змінюються по мірі їх дорослішання та відображають динаміку їх когнітивного розвитку.

Колберг з колегами, в межах цієї парадигми задокументували зростаючу гнучкість і складність поглядів дітей на гендерні ролі з віком (Kohlberg, 1966). Встановлено, що дуже маленькі діти мають набагато жорсткіші, стереотипні погляди на відповідну поведінку для чоловіків і жінок, ніж старші діти або дорослі. Це пояснюється тим, що когнітивна гнучкість і здатність до складного мислення розвивається з віком. На початкових етапах статево-рольового розвитку прихильники такої концептуалізації виділяють три процеси:

- дитина дізнається, що існують дві статі;
- дитина включає себе в одну з двох категорій;
- на основі самовизначення дитина керує своєю поведінкою, вибираючи і волюючи ті чи інші форми.

Отже, основними організуючими чинниками придбання статевої ролі в рамках теорії когнітивного розвитку є когнітивні структури свідомості дитини. Мотиваційним компонентом процесу статевого самовизначення дитини є потреба зберегти стійкий і позитивний Я-образ і адаптуватися до навколишньої дійсності. Ця теорія внесла істотний внесок у розробку проблеми гендерної ідентичності і гендерної свідомості.

Зокрема, Колберг припустив, що дитина прагне розвивати гендерну поведінку з того часу, коли у неї сформувалося чітке уявлення про гендерну сталість, розуміння себе хлопчиком чи дівчинкою, і це уявлення не зміниться. Дослідження показують, що діти набувають гендерної сталості приблизно до 6 років (Luecke-Aleksa, Anderson, Collins & Schmitt, 1995).

Представники теорії когнітивного розвитку вважають, що статево-рольові стереотипи дуже впливають на процес засвоєння гендерної ролі. Статево-рольові стереотипи функціонують як схеми, що організують і структурують відповідну інформацію. Завдяки здатності дітей групувати і переробляти інформацію, і здійснюється статевая типізація. Таким чином, статевая стереотипізація розглядається як позитивний процес, що сприяє набуттю статевої ідентичності. Така думка є протилежною поглядам авторів, які вважають, що статево-рольові стереотипи шкідливі, бо надто спрощують відчуття реальності і обмежують розвиток особистості, оскільки людина, що засвоїла стереотипну роль чоловіка або жінки, значно збіднює свою свідомість і прагнення.

Основні досягнення цієї теорії: по-перше, розуміння активної ролі дитини, важливості здійснюваної нею когнітивної обробки інформації та осмислення в процесі гендерної соціалізації; по-друге, розуміння, що з когнітивним розвитком дитини змінюється і розуміння гендеру.

Однак, окремі елементи теорії когнітивного розвитку не отримали достатнього емпіричного підтвердження. Наприклад, низка гендерних відмінностей, зокрема, відмінності у виборі іграшок і партнерів для ігор з'являються задовго до віку гендерної сталості. Очевидно, що до 2-3 років хлопчики і дівчатка воліють грати з різними іграшками та займатися різними видами діяльності, вважають за краще гратися з одностатевими товаришами і демонструють відмінності в агресивній поведінці (Huston, 1985; Leinbach & Fagot, 1986; Lobel & Menashri, 1993; Stockard & Johnson, 1992).

Гендерні схеми та когнітивні теорії навчання. Нові підходи до розуміння гендерної соціалізації включають поняття схем, когнітивних структур або структур, які ми використовуємо для організації та обробки інформації, яка на нас діє. Схеми забезпечують ефективний спосіб організації отримання нових знань та допомагають нам підтримувати певну послідовність інформації в нових ситуаціях.

Гендерні схеми - це когнітивні утворення, які використовуються для організації інформації на основі гендерних категорій. Припускається, що діти по мірі розвитку гендерної ідентичності і розуміння гендерних ролей створюють все більш складні гендерні схеми. Як правило, вони використовують схеми як рамку для інтерпретації інформації пов'язаної зі статтю, як спосіб спростити інформацію і рішення.

Керол Лінн Мартін і Чарльз Халворсен (1981, 1987) припустили, що існують два типи гендерних схем: для своєї та іншої гендерної групи. Дитина категоризує інформацію, ґрунтуючись на тому, чи належить ця інформація до своєї, чи іншої гендерної групи, а потім використовує цю класифікацію, щоб вибрати іграшки і поведінку, вирішити, чи слід приділяти увагу новій інформації. Наприклад, коли стикаються з новою іграшкою або потенційним товаришем по іграх, діти використовують гендерну схему, щоб визначити свої дії (Martin & Halvorson, 1981, 1987).

Рмс. 4.2. Реклама іграшок для хлопчиків та дівчаток в Інтернет

Дослідження показують, що рудиментарна гендерна схема - здатність розрізняти номінально чоловіків і жінок і зв'язувати характеристики, такі як зачіски і стилі одягу зі статтю - може виявлятися до одного року (Fagot & Leinbach, 1993).

Лонгitudне дослідження з 18 місяців до 4 років встановлювало різні аспекти розуміння дітьми статі (всі вони, як вважають, є частиною гендерної схеми), в тому числі їх здатність правильно маркувати зображення людей як чоловіків або жінок, їх знання про гендерно типізовані дії, їх об'єкти, їх пам'ять про типізовані стимули, а також значимість статі в своїх оцінках стимулів. Дослідники виявили, що діти поєднують шматочки головоломки гендерного конструктора унікальним шляхом. Різні компоненти гендерної схеми можуть складатися не тільки з когнітивних знань і стереотипів, але також афективних і оціночних понять, і навіть метафоричних якостей, таких як сила, небезпека або м'якість (Fagot & Leinbach, 1993).

С.Бем підкреслювала, що теорія гендерної схеми - це теорія процесу, а не змісту. Згідно теорії гендерної схеми, гендерна типізація є результатом процесу гендерної схематизації. Бем стверджує, що людина використовує гендерну схему у тому випадку, якщо вона готова сортувати відмінні якості інших людей та інформацію про них на підставі гендеру (Bem, 1981). У протилежному випадку вона належить до індивідів, які не використовують гендерну схему. На думку Бем, людей, яким притаманні яскраво чоловіче або жіноче начало, з більшою вірогідністю можна віднести до індивідів, які використовують гендерну схему. Гендерно типізовані індивіди відрізняються від інших індивідів не мірою жіночності чи мужності, а тим, якою мірою їх Я-концепція і поведінка організовані на основі гендерної схеми.

Які умови сприяють утвердженню в свідомості і Я-концепції гендерної схеми?

Рис.4.3. Трансляція гендерної схеми у найбуденніших речах. Дітей навчають тому, що дихотомія чоловічого і жіночого має місце практично в будь-якій сфері людського досвіду.

1. Це ті умови, при яких категорія «стать» стає пріоритетною над іншими соціальними категоріями в процесі пізнання навколишньої дійсності. Соціальний контекст робить категорію «стать» значущою частиною великої асоціативної схеми, тобто ідеологія і практика культури створюють асоціації між цією категорією і широким спектром інших категорій

поведінки та особистісних характеристик.

2. Соціальний контекст визначає дану категорію як таку, що має широке функціональне значення. Іншими словами, створюється безліч інститутів, норм, табу, які поділяють людей, і організовують поведінку і відносини на цій основі.

Майже у всіх суспільствах дітей навчають двом важливим речам, пов'язаним зі статтю: по-перше, мережі пов'язаних зі статтю асоціацій, які діють як когнітивна схема; по-друге, тому, що дихотомія чоловічого і жіночого має місце практично в будь-якій сфері людського досвіду. Звідси представники теорії гендерних схем вважають, що діти, швидше за все, були б менш гендерно схематизованими, якби суспільство обмежувало асоціативну мережу, пов'язану зі статтю, і перестало наполягати на функціональній значущості гендерної дихотомії.

Поняття гендерних схем може пояснити, чому діти можуть або не можуть вибирати моделювання певної поведінки. Коли діти (або дорослі) стикаються з моделями, які суперечать їхній гендерній схемі, вони можуть ігнорувати таку поведінку, або намагатися інтерпретувати її таким чином, щоб вона відповідала існуючим гендерним схемами. Так само, коли діти стикаються з моделями, які, на їхню думку, відповідають гендерній схемі, вони ймовірно будуть повторювати таку поведінку. Вибір дітьми того, які гендерні ролі моделювати, пов'язаний з когнітивним розумінням дітьми статі і тим, у що діти вірять, що відповідає їх власному самовизначенню (Maccoby, 1992).

Нова психологія статі. Дж. Стоккард і М. Джонсон, спираючись на основні положення теорії нової психології статі, висунули твердження про те, що стать біологічна (хромосомна і гормональна) може лише допомогти визначити потенційну поведінку людини, а головне - це стать психологічна, соціальна, яка засвоюється при житті і на формування якої впливають класові, етичні, расові варіації гендерних ролей і відповідні їм соціальні очікування (Stokard, 2006).

Головними детермінантами розвитку гендерних параметрів особистості називаються соціальні очікування і конвенційні вимоги статевої адекватності поведінки. Соціальні вимоги, які має задовольняти поведінка індивіда, функціонують як «самоздійснювані пророцтва»; вони настільки жорстко задають схему гендерних реакцій, що залишаються значущими навіть у тих випадках, коли індивід знаходиться наодинці з самим собою або виявляється в ситуації, де статеві приналежності особистості є несуттєвою. Іншими словами, «ключ до соціального процесу конструювання статі - це поточні соціальні інтеракції; що ж стосується психологічних рис особистості, придбаних нею в ході тривалої статевої соціалізації, то їх роль другорядна» (Unger, 1990, С. 116).

На погляд І. Клециної (2003), виникненню «Нової психології статі» сприяли три фундаментальних дослідження, висновки яких спростовують основні положення традиційних теорій. Це:

- 1) роботи Е. Маккобі і К. Джеклін, присвячені аналізу психології статевих відмінностей, що довели відсутність суттєвих вроджених відмінностей;
- 2) дослідження гермафродитизму Дж. Мані і А. Ерхарда, що показали могутність ефекту соціалізації;
- 3) концепція андрогінії С. Бем, яка показала неспроможність протиставлення традиційною психологією маскулінності і фемінності.

Б. Маккобі і К. Джеклін, проаналізувавши 1600 досліджень, присвячених вивченню психологічних статевих відмінностей, прийшли до висновку, що, по суті, немає фундаментальних вроджених відмінностей у психологічних особливостях чоловіків і жінок у багатьох галузях, де раніше ці відмінності визнавалися (наприклад, активність, змагальність, здатність до творчої діяльності як риси, властиві чоловікам, і пасивність, емоційність, залежність як риси, більшою мірою властиві жінкам). Тих, вкрай нечисленних відмінностей, які є у маленьких дітей, явно недостатньо, щоб обґрунтувати традиційну нерівність гендерних ролей, яка існує в суспільстві.

Дж. Мані і А. Ерхард провели свої дослідження, вивчаючи явище гермафродитизму. Гермафродит - вроджений стан невизначеності, двоїстості репродуктивної системи організму (перш за все зовнішніх статевих органів), коли однозначне визначення статі як чоловічої або жіночої неможливо або важко. Поки статева приналежність визначалася тільки за зовнішніми геніталіями, сенс біологічної статі здавався ясным. Але становище істотно ускладнилося, коли науці стали відомі глибинні компоненти статі (генетична, гормональна, морфологічна), поведінкова і психологічна диференціація індивідів. Відповідаючи на питання, чи є відмінності у поведінці чоловіків і жінок біологічно зумовленими, Дж. Мані зробив висновок, що «незаперечні лише такі статеві відмінності, як менструації, вагітність і лактація жінок, а також здатність чоловіків до запліднення» (Теорія та історія фемінізму, 1996. С. 147).

Сандра Бем запропонувала концепцію психологічної андрогінії, яка внесла істотні корективи в уявлення про маскулінність і фемінність. Маскулінність / фемінність - нормативні уявлення про соматичні, психологічні і поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок. Буденна свідомість схильна абсолютизувати психофізіологічні і соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскулінність з активно-творчим, а фемінність - з пасивно-репродуктивним началом. Тривалий час маскулінні і фемінні риси вважалися строго дихотомічними, взаємовиключними, а будь-який відступ від нормативу

сприймався як патологія чи крок у напрямку до неї (жінка-вчена – «синя панчоха»). Такі уявлення про маскуліність і фемінність полярно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки доміантні, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні і схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні та ніжні. Суттєвою рисою цієї моделі є її ієрархічність: альтернативні функції доповнюють одна одну «по вертикалі», так що жінці відводиться підпорядкована роль.

Відтоді, як розподіл праці за ознакою статі в якості головного принципу організації суспільства втратив свою жорсткість, нормативна дихотомія змінилась на континуум маскулінно-фемінних властивостей. Передбачалося, що чоловік може бути сильним і енергійним, не будучи при цьому неодмінно грубим і агресивним, а жіноча ніжність не обов'язково пасивна (Каган В.Е., 1991).

Сандра Бем у межах концепції андрогінії аналізувала маскуліність / фемінність як незалежні, ортогональні виміри особистості. Гендерні типи утворили чотири групи. До першої групи належать маскуліні індивіди з вираженими традиційно чоловічими якостями, такими, як честолюбство, рішучість та ін. До другої групи належать фемінні індивіди з вираженими традиційно жіночими якостями, такими, як м'якість, емоційність та ін. Третю групу складають андрогіни - люди, що поєднують у собі як традиційно жіночі, так і чоловічі риси. Четверта група представлена людьми, що не володіють вираженими ні маскулініми, ні фемінними рисами.

Андрогінія - поняття, що означає людей, які успішно поєднують в собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі психологічні якості. Це дозволяє людям менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм, вільніше переходити від традиційно жіночих занять до чоловічих.

С.Бем довела малу пристосованість до життя індивідів з характеристиками, строго відповідними їх статі. Найбільш пристосованим до життя виявився андрогінний тип, який поєднує у собі риси обох статей. Згідно цього підходу, андрогінна особистість має більш широкий репертуар статево-рольової поведінки, ніж носії гендерних стереотипів. Андрогінними вважаються індивіди з переважаючими маскулініми та фемінними рисами, що дає їм змогу менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм та вільніше переходити від традиційних жіночих занять до чоловічих та навпаки. Обидві складові статево-рольової ідентичності розвиваються самостійно. У теперішній час вчені дійшли висновку, що психологічна стать не обмежується усвідомленням себе як представника певної статі або проявом маскуліності та фемінності.

Нову психологію статі можна охарактеризувати в цілому як прогресивну концепцію, яка обґрунтовано критикує позицію біодетермінізму у засвоєнні

статевої ролі і поясненні соціальних відмінностей між чоловіками і жінками. Ця теорія справедливо загострює проблему соціальної нерівності статей. Однак, хоча соціальні очікування і соціальні норми поведінки чоловіків і жінок у суспільстві відіграють найважливішу роль в процесі статевої соціалізації, разом з тим чимале значення має і сама активність індивіда, і його особисті мотиви, цілі, нахили. Ухвалення індивідом соціальних цінностей - процес активний, індивід може варіювати ролі, ухиляючись від стандарту.

Механізми гендерної соціалізації. Підсумуємо теоретичний огляд та виділимо механізми соціалізації, які розкриваються у вище представлених теоріях. Психологічними механізмами гендерної соціалізації можуть бути: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); диференціальне підсилення та диференціальне моделювання (теорія соціального навчання та статевої типізації); усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); гендерні схеми (теорія гендерної схеми); соціальні очікування та конформність особистості (нова психологія статі). Окремо кожен з цих механізмів навряд чи може пояснити гендерну соціалізацію, саме тому сучасні підходи тяжіють до інтеграційного пояснення (Maccoby, Jacklin, 1974).

Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими механізмами та механізмами засвоєння гендерної культури, у той час як вторинна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів, у тому числі освоєння, засвоєння і присвоєння цінностей культури при можливості їх творчого перетворення.

4.3. Основні інститути та агенти гендерної соціалізації

Соціальні інститути та агенти гендерної соціалізації забезпечують трансляцію гендерних норм, гендерних стереотипів та гендерних ролей. Агентами є окремі значущі особистості (батьки, сиблінги, друзі, керівник), а соціальні інститути – це соціальні утворення, що контролюють процес соціалізації (дошкільні навчальні заклади, загальноосвітня школа, університет, виробнича організація, ЗМІ та ін.).

Далі розглянемо особливості впливу основних агентів та інститутів на процес гендерної соціалізації дітей.

Батьки. Першим соціальним світом дитини є її сім'я, саме тому вплив батьків розглядається як один з основних соціалізуючих чинників. Батьки здійснюють гендерну соціалізацію через цілеспрямоване виховання. З моменту

народження гендерні стереотипи, адептами яких є батьки, задають різні напрями розвитку хлопчикам і дівчаткам. Вплив батьків на диференціальну соціалізацію вивчався різносторонньо, тому маємо велику, але досить суперечливу картину фактів.

Дослідження, проведені в цьому напрямі, виявили відмінності у сприйнятті батьками дітей різної статі. Найбільш відоме дослідження прийняття батьками дітей було проведене з тридцятьма парами батьків новонароджених дітей. Їх було опитано через 24 години після народження дитини. Спеціально були підібрані діти, які не розрізняються за фізичними показниками (зріст, вага і т.д.) Батьки дівчаток описували їх як більш ніжних, слабких, милих дітей у порівнянні з новонародженими хлопчиками. Батьки хлопчиків описували їх як більш сильних, фізично великих, які краще координують свої рухи, ніж новонароджені дівчатка (Клецина, 1998).

Також було з'ясовано, що виконання батьківських функцій залежить від статі дітей. Татусі виявляють удвічі більшу активність у взаємодії з синами, ніж з дочками. У той же час, вони більше втішають дівчаток, коли ті засмучені, частіше їх схвалюють, ніж хлопчиків. Матері менш диференційовано ставляться до дітей різної статі в порівнянні з татусями. Однак, вони більш поблажливі і терпимі до синів і дозволяють їм більшою мірою проявляти агресію відносно батьків і інших дітей, ніж дівчаткам. Матері використовують методи опосередкованого психологічного впливу на синів і дочок, тоді як батьки орієнтовані частіше на фізичні покарання.

Як протікає гендерна соціалізація в родині, коли відсутній один з батьків? Дослідження, представлені Я.Л.Коломінським, М.Х.Мелтсас (1985) показують, що відсутність батька сильніше позначається на статево-рольовій соціалізації хлопчиків, ніж дівчаток. У сім'ях, де відсутній батько, риси, властиві чоловічій ролі, виникають у хлопчиків повільніше. Хлопчики, позбавлені батька, більш залежні і агресивні, ніж хлопчики з повних сімей. Їм важче дається засвоєння чоловічих статевої ролі, тому вони частіше гіпертрофують свою маскуліність, проявляючи грубість і войовничість. Відсутність батька впливає на статево-рольову орієнтацію дитини у віці до 4-х років сильніше, ніж відсутність батька у старшому віці. На погляд психологів, відсутність батька не можна розглядати незалежно від інших факторів, оскільки багато що залежить від ставлення матері до батька, від віку дитини, від наявності інших дорослих, які можуть компенсувати відсутність батька.

Психологів також цікавило, чи відрізняються стратегії підкріплення батьками гендерно відповідних форм поведінки у дітей різної статі? Виявилось, що батьки більше стурбовані, якщо їхні сини поведуться як «мамینی синочки»,

ніж коли їх дочки поводяться паливодами. Тоді як батьки схильні засуджувати несамотійність хлопчиків, вони дозволяють дівчаткам бути залежними від інших і навіть схвалюють це. У результаті хлопчики засвоюють принцип, що слід розраховувати на свої власні досягнення, щоб відчутти самоповагу, а самоповага дівчаток залежить від ставлення до них інших людей (Смелзер Н., 1994).

Узагальнюючи емпіричні дані, можна сказати, що з раннього дитинства у дітей, в залежності від статі, формуються і закріплюються якості особистості, відповідні нормативним уявленням про маскуліність / фемінність. У хлопчиків - це активність, наполегливість, кмітливість, упевненість у собі; у дівчаток - поступливість, пасивність, залежність. Дівчаткам зазвичай не дають грати солдатиками, пістолетами, хлопчикам - ляльками, дитячим посудом. Іграшки для дівчаток частіше пов'язані з простором будинку, з виконанням стереотипних дій; хлопчикам частіше купують ігри, що стимулюють фантазію, кмітливість, пошукову активність. Загалом, дівчатка ростуть у більш структурованому, передбачуваному та директивному світі, ніж хлопчики.

На погляд І. Тартаковської, існує чотири основних способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: «соціалізація через маніпуляції», «вербальна апеляція», «каналізація», «демонстрація діяльності». Приклад першого процесу - заклопотаність матері зовнішністю дитини-дівчинки, другого - часті звернення в стилі «ти моя красуня», підкреслення її привабливості. «Каналізація» означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад, на іграшки, відповідні ігри («дочки-матері») або просто імітація предметів домашнього вжитку. «Демонстрація діяльності» виражається, наприклад, у тому, що від підростаючих

3 досліджень гендерного виховання

1. Жінок-матерів просили посидіти з незнайомою дитиною. Якщо ця дитина була одягнена як хлопчик, то вони грали з нею, змушували проявляти більшу самотійність, а якщо як дівчинка, то, навпаки, намагалися заспокоїти, більше тримали на руках і пестили (Клецина. 1998).

2. У поведінці батьків виявляється постійне прагнення тримати дочку якомога ближче до себе: на вербальному і невербальному рівнях дівчинці навіюється невпевненість у своїх можливостях, необхідність в опорі і підтримці іншої людини. Це суттєво впливає на пізнавальний розвиток дівчинки (Блок, 1983).

3. Спостереження за школярами з 4-го по 7-й клас, виявили, що хлопчики очікують меншого осуду від батьків за агресивну поведінку, ніж дівчатка.

дівчаток набагато частіше, ніж від хлопчиків, вимагають допомоги по дому. Тобто дівчатка вчать поводитися, діяти «як мама», хлопчики - «як тато» (Тартаковская, 1997).

Однак, варто врахувати характер сімей, які здійснюють виховання: традиційна чи егалітарна. Ці сім'ї відрізняються розподілом влади, мірою директивності керівництва, жорсткістю правил, наявністю/відсутністю статевої типізації обов'язків та гендерної сегрегації інтересів (Говорун Т., Кікінеджи О., 1999). Виховна стратегія прихильників традиційного виховання – це виховувати дівчинку чи хлопчика, а егалітарного виховання – дотримуватися потреб дитини та розвивати її індивідуальність. Традиційна сім'я (дотримується гендерних стереотипів) орієнтує хлопчиків, на відміну від дівчаток, на стиль життя і діяльності, що сприяє більшій особистісній самореалізації.

С. Бем пропонує дві стратегії виховання гендерно не схематизованих дітей. Перша полягає в тому, щоб пояснювати дітям відмінності між статями не на основі зовнішніх ознак (одяг, стиль поведінки), а на основі біологічних факторів. Пояснюючи дітям, що чоловіки і жінки мають анатомічні та репродуктивні відмінності, батьки обмежують активну роль статі і тим самим гальмують процеси гендерної схематизації.

Друга стратегія полягає в тім, щоб дати дітям альтернативну схему, за допомогою якої вони будуть переробляти соціальну інформацію та інтерпретувати культурні асоціації, коли культура їм їх запропонує. Альтернативна схема допомагає людині опиратися урокам домінуючої культури і дозволяє залишатися асхематичними, навіть у гендерно схематизованому світі.

Як варіанти альтернативних схем можуть бути використані наступні схеми: 1) акцентування індивідуальних відмінностей, а не статевих (не дівчатка люблять одягатися гарно, а Маша любить гарно вбиратися); 2) порівняння в тимчасовому аспекті ситуацій, що відображають наявність дискримінації за ознакою статі; 3) аналіз проявів культурного релятивізму - інформування про статево-рольові переваги, властиві культурам, які відрізняються від традиційних західних стандартів.

Сиблінги. Крім батьків, на розвиток поведінки, відповідної статі дитини впливають брати і сестри. За даними А.І.Захарова (Захаров, 1982) та Я.Л.Коломінського (Коломінський, Мелтсас, 1985), їх вплив можна охарактеризувати таким чином:

- якщо в сім'ї є діти різної статі, то у них виявляється більше рис, характерних для протилежної статі (наприклад, дівчинка, що має старшого брата, часто розвивається за моделлю «шибеника» і в суспільстві однолітків може вибрати компанію хлопчиків);

Гендерна	сегрегація	—
переважне	спілкування	із
представниками/-цями	своєї статі	
й обмеження	контактів	з
представниками/-цями		
протилежної		статі;
спостерігається	в дитячих іграх	
без участі дорослих,	а у дорослому	
віці — у дружніх і ділових		
стосунках.		

- вплив різностатевих дітей одне на одного тим більший, чим менша різниця у віці;
- вплив старшої дитини сильніший на молодшу тієї ж статі, вона спонукає меншу до прийняття своєї статі;
- у першонароджених хлопчиків прийняття статевої ролі трохи слабше;
- найбільш типові для статі реакції

спостерігаються у єдиних дітей в сім'ї і у хлопчиків, що мають брата;

- на ідентифікацію хлопчика з роллю батька позитивно впливає наявність брата. У дівчаток наявність сестри не позначається так само, мабуть, через ідентифікацію з матір'ю, яка більш виражена, ніж ідентифікація з батьком у хлопчиків.

Вплив однолітків. Дитина прагне бути прийнятою не тільки батьками, але й однолітками, а це прийняття досягається через демонстрацію поведінки, що відповідає статево-рольовим стандартам.

Досліджуючи групи однолітків, вчені виявили, що гендерно відповідна поведінка проявляється в групах по іншому, ніж наодинці. Багато досліджень показали, що діти чітко віддають перевагу грі з дітьми (людьми) тієї ж статі. Схоже, вже в 3 роки домінує інтерес до ровесників, згодом сила інтересу збільшується. Статева сегрегація, переважний інтерес до спілкування з представниками своєї статі зберігається як мінімум до 11 років. Така особливість не пов'язана із зовнішнім формуванням різних аспектів мужності й жіночності. Діти підтримують крос-статеву дружбу, як правило, коли спілкування відбувається у сім'ї, вдома, у дворі, але часто приховують її від ширшої групи однолітків (Fagot, 1994; Массобу, 1990). У цілому, діяльність дітей може розглядатися як «культура дитинства», зразки ігор, дій, ролей, норм, жартів і фольклору, які передаються з покоління в покоління дітьми, мають незначний вплив дорослих. Ця культура важлива з точки зору гендерної соціалізації. Культурні елементи, такі як норми, цінності і матеріальні елементи (іграшки) є значущими для гендерної типізації.

Гендерна культура дитинства суттєво відрізняється від гендерної культури дорослих. З точки зору когнітивного розвитку, тут набагато жорсткіші відмінності між ролями для чоловіків і жінок, більш очевидні санкції за порушення цих ролей (Массобу, 1991; Powlishta, 1995).

При вивченні взаємодії дітей, вчені намагалися визначити специфіку взаємодії та гри у групах хлопчиків і групах дівчаток. Хлопчики, як правило, грають в більших групах, зайняті в більш грубих діях, займають більше місця,

коли вони грають, їх взаємодія, як правило, більше орієнтована на взаємний інтерес до діяльності, вони частіше виявляють домінування, з використанням переривань, команд, погроз і вихваляння. Дівчата прагнуть зав'язати ближчі дружні стосунки з однією або двома іншими дівчатами, схильні домовлятися з іншими, дозволяють іншим робити зауваження та схильні визнавати їх. І хлопчики, і дівчатка успішно залучають інших в їх взаємодію; але роблять це за допомогою різних стилів (Массобу, 1990).

Психолог розвитку Елеонора Маккобі вказує на два фактори, які лежать в основі розвитку сегрегованих за статтю ігрових груп у дошкільні роки. По-перше, дівчатка намагаються уникнути властивого хлопчикам більш грубого стилю гри та домінування. По-друге, з огляду на їх різні інтерактивні стилі, дівчатка відчують труднощі у впливі на хлопчиків через властивий їм «ввічливий спосіб», який не відповідає стилю прямих команд, найчастіше прийнятих у хлопчиків. Маккобі висуває гіпотезу, оскільки хлопчикам і дівчаткам важко знайти моделі взаємодії, які допускають взаємний вплив, вони, як правило, уникають формування різностатевих груп (Массобу, 1990).

Етнографічні дослідження розкрили природу розділення груп однолітків серед дітей та підлітків за статевою ознакою у міру їх дорослішання. Спостереження показали важливість взаємодії з людьми тієї ж статі для розвитку їх гендерної ідентичності і визначення відповідних гендерних ролей. У дитячих групах активно обговорюють і розробляють визначення мужності і жіночності, дискутують щодо природи сексуальності та сексуальних відносини (Eder, 1995; Jordan & Cowan, 1995).

Хоча і хлопчики, і дівчатка прагнуть до взаємодії в гендерно розділених групах, дані вказують на те, що хлопчики набагато більше зацікавлені у гендерній сегрегації, ніж дівчатка. Дівчатка отримують менше покарання від однолітків за крос-статеву поведінку, ніж хлопчики. До того ж, дівчатка набагато частіше взаємодіють з дорослими, ніж хлопчики, тоді як хлопчики відсторонені від взаємодії з дівчатами та з дорослими (Fagot, 1994; Массобу, 1990). Фемінні хлопчики відкидаються хлопчиками, зате їх охоче приймають дівчатка, а маскулінних дівчаток легше приймають хлопчики, ніж дівчатка. Однак, є одна важлива відмінність: хоча дівчатка воліють дружити з фемінними однолітками, їх ставлення до маскулінних дівчаток залишається позитивним, тоді як хлопчики різко негативно оцінюють фемінних ровесників (Теорія та історія фемінізму, 1996).

Отже, починаючи з трирічного віку, діти підкріплюють (схвалюють або засуджують) типову або нетипову для певної статі поведінку одне одного. Більш активні в цьому хлопчики. У середовищі однолітків дитина відчуває себе як

представник статі, «обкатує» отримані в родині статево-рольові стереотипи і коригує їх у самостійному, не регламентованому дорослими спілкуванні. Оцінюючи поведінку дитини в світлі своїх критеріїв маскулінності / фемінності, набагато більш жорстких, ніж в родині, однолітки тим самим підтверджують, зміцнюють або, навпаки, ставлять під сумнів гендерну ідентичність ровесника (Кон І. С., 1989).

Школа. Вчителі, як і батьки, продовжують розпочату батьками традицію формування різного типу поведінки у хлопчиків і дівчаток, виходячи з усталених гендерних стереотипів. Дослідження, проведені в школах різних країн, показали, що хлопчикам приділяється більше уваги з боку педагогів. Вчителі в середньому відводять дівчаткам на 20% часу менше, ніж хлопчикам; хлопчиків частіше залучають до демонстрації різних дослідів у класі, дівчаток же зазвичай садять писати протокол; у тих випадках, коли не вистачає навчальних посібників або приладів, їх швидше отримують хлопчики; нарешті, вчителі очікують від хлопчиків вищих результатів, особливо там, де потрібно абстрактне мислення, і більш високо оцінюють їх роботу (Виноградова, Семенов, 1993).

Різні реакції вчителів і в ситуації порушення школярами дисципліни. Відомо, що хлопчики створюють більше проблем з дисципліною, ніж дівчатка. Навіть в нормальній обстановці вчителі частіше роблять зауваження хлопчикам. Однак, помічено, що дрібні порушення дисципліни (наприклад, вигуки з місця), яких припускаються дівчатка, викликають активне неприйняття вчителів, тоді як хлопчикам ті ж дії «сходять з рук» (вчителі на таку поведінку можуть просто не звернути уваги).

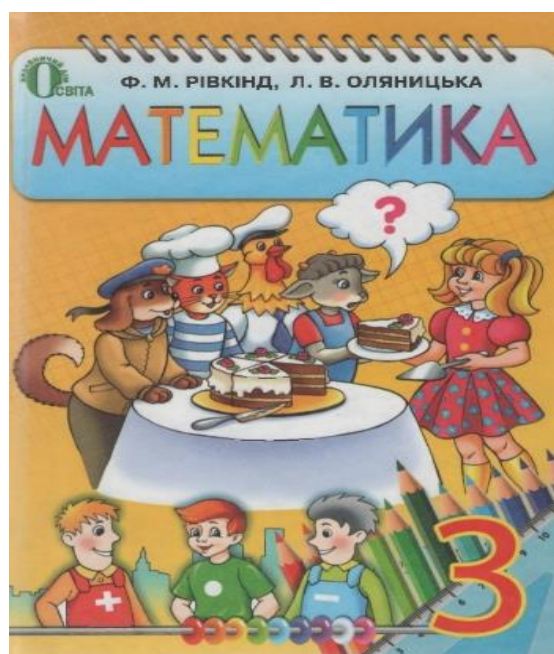

Рис.4.4. Гендерна експертиза шкільних підручників в Україні проходять чотири роки поспіль.

Хлопчиків хвалять частіше, ніж дівчаток. Але відмінності існують не тільки за кількісними параметрами, а й за якісними. Хлопчиків хвалять за їх знання і за правильні відповіді, а дівчаток - за послух і старанність. Засуджують же хлопчиків через невміння поводитися, а дівчаток – за помилки у відповідях. Таким чином, кількість і якість уваги, що приділяється вчителями дівчаткам, у прихованій формі дає їм зрозуміти, що вони знаходяться на других ролях, що в класі є важливіші люди.

Вчителі по-різному пояснюють погані успіхи учнів різної статі: неуспіх дівчаток – відсутністю здібностей, неуспіх хлопчиків - недоліком працьовитості, зусиль. Ця

відмінність має велике значення, оскільки при відсутності здібностей, працьовитість, додаткові зусилля не вирішать проблему. Отже, дівчаток менше налаштовують на роботу, їх заохочують прийняти те, що є, як належне. Зворотне справедливе для хлопчиків - їх стимулюють працювати більше, щоб домогтися успіху (Попова, 1996). Порівняльні психологічні дослідження показали, що сторонні більшою мірою, ніж батьки, сприймають дітей на основі загальноприйнятих стереотипів статево-рольової поведінки. Батьки знають індивідуальні особливості своєї дитини і беруть їх до уваги. Незнайомі ж люди, які не знають дитини, очікують, що дитина має поводитися «як хлопчик» або «як дівчинка» (Maccoby, Jacklin, 1974).

Не тільки вчителі, але і шкільні підручники також є джерелами впливу на учнів у ситуації навчальної діяльності. В зарубіжних, і у вітчизняних шкільних підручниках є немало проявів сексизму (обмеження прав особистості в залежності від статевої приналежності): хлопчики зображуються головними дійовими особами - сміливими, незалежними, здатними на ризик, дівчатка - пасивними, другорядними персонажами, які очікували допомоги і підтримки. Стереотипно-патріархально чоловічі та жіночі персонажі представлені в різних сферах діяльності: чоловіки і хлопчики зображені активними, зайнятими роботою, захопленнями (інструментальна сфера діяльності), а жінки і дівчатка займаються покупками і домашніми справами (експресивна сфера) (Говорун, Кікінеджи, 2003).

Засоби масової інформації. Діти в значній мірі засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет та інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у засобах масової інформації, має глибокий вплив на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації прирівнюється до впливу батьків, оскільки діти проводять біля телевізора значний час (Смелзер, 1994).

Жіночі та чоловічі образи, які подаються в телевізійних програмах, у більшості випадків сильно стереотипізовані. Чоловіки виглядають заповзятливими, активними, діловими, жінки, перш за все, дуже привабливі, залежні, дбайливі. Особливо це стосується образів чоловіків і жінок, які подаються в рекламних роликах.

Російська дослідниця А. Юрчак (1997) проаналізувала зміст рекламних відео історій, у яких сформульовані образи «справжнього чоловіка» і «справжньої жінки», і розділила їх на два типи. До першого належать історії романтичні, в яких у чоловіка і жінки стосунки або намічаються, або тільки

почалися. До другого типу належать історії сімейні - у них чоловік і жінка вже зробили свій вибір, живуть сім'єю і, зазвичай, мають будинок і дітей.

У романтичних історіях чоловік завжди професіонал, зайнятий протягом відеоролика напруженою справою, що, зазвичай, нагадує боротьбу (наприклад, у спорті чи бізнесі). Чоловік перемагає в цій боротьбі один на один, виключно завдяки своїм особистим знанням, розуму, спритності і сміливості. Жінка не тільки не бере в ній участі, а й просто відсутня в тих місцях, де ця боротьба відбувається. Жінка з'являється як незмінний додатковий приз чоловікові за його перемогу «над стихією». Дії справжнього чоловіка, згідно з романтичними відеоісторіями, спрямовані на людей і об'єкти навколо нього. На відміну від чоловіка, дії жінки спрямовані тільки на неї саму: вона зайнята самоприкрашенням, саморозгляданням, самопоказом. Вона миє волосся, зволожує шкіру, підфарбовує губи і т.д. Її єдина мета - бути поміченою, причому не тільки чоловіком, але і подругами, суперницями, просто перехожими, хоча чоловік залишається головним спостерігачем. Іншими словами, жінка в романтичних відеоісторіях постійно відчуває на собі зовнішній погляд. У своїх діях вона орієнтується на цей зовнішній погляд, граючи роль об'єкта споглядання.

У другому типі відеоісторій, в історіях сімейних, чоловік і жінка живуть разом. Їм більше не треба завойовувати одне одного, і вони можуть повністю сконцентруватися на своїй основній діяльності. Як і в історіях першого типу, чоловік знову домагається успіху в якійсь справі, що вимагає особливих професійних знань і бійцівських якостей. Цією справою чоловік займається за межами сім'ї. Ця перша частина образу справжнього сімейного чоловіка доповнюється спільним сімейним простором, де на нього чекає дружина. Справжній чоловік виступає в ролі спостерігача-контролера, готового не тільки

Рис.4.5. Реклама для автолюбителів. Наприклад, відома багатьом мережа заправних станцій "ОККО" не втрималася від проведення невігадливих аналогій між машиною і жінкою.

інструктувати, а й заохочувати діяльність «справжньої жінки» в спільному сімейному просторі. Вона вчасно лікує дітей, пере білизну, готує смачні салати і супи і чекає чоловіка. На відміну від романтичних історій, тепер її діяльність спрямована не на саму себе (адже партнера вона вже домоглася), а на підтримання порядку в домі і створення сімейного затишку. Жінка знову відчуває на собі зовнішній спостерігаючий погляд,

тепер чоловіка, і діє відповідно до його очікувань.

Дитяча література. Багато дитячих книг також сприяють зміцненню традиційних гендерних стереотипів. Головними героями більшості казок і історій є чоловічі персонажі, саме вони постають як активний і творчий початок. Героїні частіше бувають жертвами, об'єктами захисту і поклоніння. В американському підручнику з соціальної психології Д. Майерса наводяться відомості про те, що за останні півстоліття в дитячих книгах, удостоєних премії Калдекотта (Caldecott Award books), дівчатка в чотири рази частіше хлопчиків зображувалися з предметами домашнього начиння (швабри, швейні голки, каструлі і сковорідки), а хлопчики в п'ять разів частіше дівчаток користувалися інструментами (такими, як вила, плуг, зброя). У результаті, коли діти виростають і стають дорослими, жінки виконують більшу частину домашньої роботи. І, переважно, такі домашні обов'язки, як приготування їжі або миття посуду не розділяються (Майерс Д., 1997).

Не піддатися сексистському впливу засобів масової інформації важко, тому що він здійснюється не прямо, а опосередковано, поволі. Явно ніхто не демонструє сумніви в здібностях жінок, їх право на самостійність і незалежність.

З дослідження гендерних моделей в уявленнях української молоді

В дослідження Лариси Заграй (2015) виявлено, що молоді люди по-різному змальовують образ жінки і чоловіка (виявлені відмінності статистично значущі $p \leq 0,05$), незважаючи на те, що в ЗМІ циркулюють так звані моделі «унісекс». Однак вони не суттєво змінюють уявлення про традиційне «чоловіче-жіноче». На її погляд, такі результати свідчать про силу впливу традиційних гендерних моделей, які формувалися упродовж століть. Виявлено, що більш стереотипним є сприйняття молоддю протилежної статі. Так, дівчата більше звертають увагу на андрогінні характеристики під час опису образу жінки і маскулінні – чоловіка. Більш стереотипно описують чоловічі ролі, ніж жіночі.

Під дією ЗМІ, на погляд дослідниці, складається уявлення молоді про зовнішність представників своєї та іншої статі. Чоловік в уявленнях юнаків повинен бути спортивною, атлетичною статури, сильний, привабливий, стильний. У досвіді дівчат щодо зовнішності чоловіків існують подібні уявлення – спортивна статура, стильний вигляд, акуратний, але не «зациклений» на моді.

Жінка в уявленні дівчат повинна бути привабливою, красивою, стежити більше, ніж чоловік за своєю зовнішністю, за вагою, за модними тенденціями, бути стильною, іноді гламурною, сексуальною. Такі уявлення дівчат відповідають загальноприйнятим стереотипам, які створюють у мас-медіа і циркулюють серед нашої молоді. В уявленнях юнаків жінка повинна бути привабливою, креативною, стильною, приділяти увагу своїй зовнішності. Вона повинна стежити за модними тенденціями, мати гарний смак, який би підкреслював її індивідуальність. На їхню думку, жінки бояться старіння, намагаються піклуватися про свій зовнішній вигляд, бути сексуальними.

Однак через книги, газети, підручники, рекламу, телепередачі йде потік інформації, відповідної ідеї «справжнього» призначення жінки в суспільстві, що полягає у виконанні обслуговуючих функцій і материнських обов'язків. Уся соціальна реальність, з якою стикаються діти в процесі свого розвитку і дорослішання, розділена на «світ жінок» і «світ чоловіків», де панують різні «правила гри». Різні соціальні інститути працюють на те, щоб формувати норми «правильної» чоловічої та жіночої поведінки, з чого випливають життєві сценарії.

Підсумовуючи аналіз чинників гендерної соціалізації, зазначимо, що значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період дитинства і отрочтва (первинної соціалізації) головну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа, «значимі інші». Надалі, в період вторинної соціалізації, коли вже соціалізований індивід входить у нові сфери свого суспільства, особливо значущі освітні інститути (навчальні заклади), громадські організації, засоби масової інформації, формується середовище, з яким себе ідентифікує індивід, існування якого він підтримує.

Висновки

1. Гендерна соціалізація – це міждисциплінарна галузь дослідження соціальних наук, з одного боку, а з іншого - галузь досліджень гендерної психології. В цьому напрямі психологів цікавить, як індивід засвоює культурну систему гендеру того суспільства, в якому він живе. Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації та поляризації.
2. Гендерна соціалізація є двофазною: включає адаптацію та інтеріоризацію культурних зразків поведінки, що відповідає статі. Основними сферами соціалізації є спілкування та поведінка, свідомість та самосвідомість.
3. Існують різні теоретичні пояснення процесу усвідомлення себе представником певної статі та засвоєння гендерної ролі. Найбільш впливовими є психоаналіз, теорія наuczіння, когнітивна теорія, теорія гендерної схеми, теорія «нової психології статі». Кожна з цих теорій дає свій погляд на механізми гендерної соціалізації, якщо узагальнити їх, то це: ідентифікація, гендерне підсилення та гендерне моделювання, усвідомлення та розуміння, гендерні схеми, соціальні очікування та конформність.
4. Основними агентами гендерної соціалізації є батьки, сестри, брати і однолітки, а також школа та ЗМІ. Значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період дитинства (первинної соціалізації) головну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа,

«значимі інші». Надалі, в період вторинної соціалізації, особливо значущі освітні інститути (навчальні заклади), громадські та виробничі організації, засоби масової інформації. Чоловіки і жінки виростають у диференційованих за статевою ознакою психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок у професійній сфері, а чоловіків - у сімейній).

5. Дитячі спільноти відіграють значущу роль у гендерній соціалізації, оскільки діти прагнуть схвалення їх гендерної поведінки не лише від батьків, але і від однолітків. У середовищі однолітків дитина відчуває себе в якості представника статі, «обкатує» отримані в родині статево-рольові стереотипи і коригує їх у самостійному, не регламентованому дорослими спілкуванні.

6. Гендерна соціалізація є наскрізним процесом. Упродовж життя людини формується та трансформується уявлення про себе як представника певної статі. Первинна гендерна соціалізація забезпечує оформлення первинної гендерної ідентичності через інтеріоризацію гендерних еталонів. Вторинна гендерна соціалізація спирається на більш зрілу Я-концепцію та розпочинається із входження в широкий соціальний простір та формування близьких стосунків у юності.

Ключові слова: соціалізація, гендерна соціалізація, гендерна група, гендерна диференціація, гендерна сегрегація, диференційне підсилення, диференційне моделювання, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність.

Завдання для самоперевірки

1. виправте неточність у визначенні гендерної соціалізації:

«Гендерна соціалізація - результат засвоєння норм, правил поведінки, соціальних установок відповідно до культурних уявлень про роль, становище і призначення чоловіка і жінки в суспільстві».

2. Виберіть правильні відповіді:

1) Фаза гендерної соціалізації, що забезпечує зовнішнє пристосування до гендерних стосунків – це: а) інтеріоризація; б) адаптація.

2) Гендерна ресоціалізація:

- а) заміна раніше прийнятих гендерних цінностей і моделей на нові;
- б) втрата індивідом свого гендерного досвіду з певних причин, що відображається на життєдіяльності та самореалізації;
- в) сутнісне засвоєння індивідом гендерних еталонів, норм та моделей.

3) Визначте, який з названих теоретичних підходів основним механізмом гендерної соціалізації вважає ідентифікацію дитини з одним із батьків тієї ж статі:

- а) Психоаналіз; б) Теорія научіння; в) Когнітивна теорія;
- г) Теорія гендерних схем; д) «Нова психологія статі».

3) Визначте, який з названих теоретичних підходів основним механізмом гендерної соціалізації вважає усвідомлення та розуміння дитиною гендерних норм, еталонів, очікувань:

- а) Психоаналіз; б) Теорія научіння; в) Когнітивна теорія;
- г) Теорія гендерних схем; д) «Нова психологія статі».

4) Визначте, який з названих теоретичних підходів основним механізмом гендерної соціалізації вважає орієнтацію людини відповідати гендерним очікуванням суспільства:

- а) Психоаналіз; б) Теорія научіння; в) Когнітивна теорія;
- г) Теорія гендерних схем; д) «Нова психологія статі».

5) Диференціальним посиленням називають такий механізм соціалізації, в ході якого:

- а) винагороджується поведінка, яка прийнятна з точки зору суспільства для людини певної біологічної статі, а неприйнятна - карається;
- б) винагороджується поведінка, яка прийнятна з точки зору суспільства для людини певної біологічної статі;
- в) винагороджується поведінка, яка сприяє самореалізації людини відповідно до її статі.

б) Основними теоретичними джерелами «Нової психології статі» є:

- а) роботи Е. Маккобі і К. Джеклін; б) дослідження Дж. Мані і А. Ерхарда;
- в) теорія А. Іглі; г) концепція андрогінії С. Бем.

7) Переважне спілкування із представниками/-цями своєї статі й обмеження контактів з представниками/-цями протилежної статі спостерігається в дитячих іграх без участі дорослих, а у дорослому віці — у дружніх і ділових стосунках:

- а) диференціальне моделювання; б) гендерна сегрегація; в) гендерна інтеграція.

8) Хто жорсткіший у плані контролю за нормативністю гендерної поведінки?:

- а) дитяча субкультура; б) культура дорослих.

9) Психологічна теорія гендеру, що акцентує увагу на засвоєнні дітьми моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку:

- а) Психоаналіз; б) Теорія научіння; в) Когнітивна теорія;

г) Теорія гендерних схем; д) «Нова психологія статі».

10) Які агенти гендерної соціалізації найбільш дієві в дитинстві?:

а) батьки; б) сиблінги; в) ровесники; г) навчальні заклади; д) ЗМІ.

3. Завершіть пропонувані висловлювання правильно:

«Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з ...механізмами засвоєння культури».

«Вторинна соціалізація передбачає включеність механізмів».

«Тип гендерної ідентичності, який є наслідком поєднання стандартів фемінності та маскулінності – це ...».

«З точки зору теорії... статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності / фемінності».

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

3. Опрацюйте статтю Джина Блока «Вплив диференціальної соціалізації на розвиток особистості чоловіків та жінок» в «Практикум по соціальній психології» (ред. Е.Панс, К.Маслач - <http://klex.ru/h4b>). Підготуйтеся до її обговорення на занятті, для цього складіть анотацію, де зафіксуйте основні докази впливу соціалізації на когнітивні стратегії обробки нового досвіду.

7. Познайомтеся зі змістом журналу «Я» № 44 (2018) «Гендер і діти». Опрацюйте статтю Ольги Андрусик, Олега Марущенко «Прогулянкові спостереження» («Я» № 44 (2018) «Гендер і Діти»), яка міститься у Додатку Є Поміркуйте над її спостереженнями. Наскільки вони співпадають з Вашими?

8. Оберіть ілюстрований шкільний підручник для молодшої школи та проаналізуйте зображення за такими критеріями:

- 1) загальна кількість зображень осіб чоловічої і жіночої статі;
- 2) кількість зображень осіб чоловічої і жіночої статі в інструментальній і експресивній сферах діяльності;
- 3) співвідношення частот зображень осіб чоловічої та жіночої статі в сфері навчальної діяльності;
- 4) співвідношення частот зображень осіб чоловічої та жіночої статі в сфері відпочинку. Занесіть дані до таблиці.

9. Оберіть будь-який засіб інформації: газету, інтернет-видання, журнал, телепрограму (новини, серіал, мультфільми, музичні відеокліпи), радіoproграму (новини, народна музика, рок-музика, поп-музика та ін.). Визначтеся з тим, на основі якого матеріалу будете вивчати образи чоловіків та жінок, також окресліть обсяг досліджуваного матеріалу: тиждень, сім номерів, десять годин та ін. Заносьте до щоденника спостережень усі релевантні факти, цікаві епізоди, що стосуються маскулінності та фемінності чоловіків та жінок у ЗМІ.

10. Проаналізуйте та обговоріть при підготовці до заняття ситуативні задачі з кейсу до даного розділу.

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Образ жінки у рекламі найчастіше постає в двох варіантах: або як старанна домогосподарка, або як сексуально-естетичний об'єкт, який, у силу придбання якоїсь речі, стає ще чарівнішим. «Якщо вона і постає в ролі експерта, то найчастіше експерта в галузі косметики, ліків або корму для собак і кішок. В основному ж жінка постає в рекламі як предмет споживання, не дуже в цьому сенсі відмінний від того, що вона конкретно рекламує» (Тартаковська І. М., 1997. С. 72).

Спрогнозуйте наслідки дії такої реклами на стосунки між дівчатками та хлопчиками.

Ситуація 2.

Дж. Галлагер стверджує, що 30-50% інтелектуальної продуктивності припадає на такий фактор, як здібність до оволодіння абстрактною системою символів, 15-20% - на вплив однолітків. Ці усереднені показники наведені без урахування статево-вікових особливостей конформності. Водночас, відомо, що з раннього дитинства дівчаток орієнтують на міжособистісні відносини, на зв'язок з іншими людьми. Внаслідок підвищеної чутливості, обдаровані дівчатка рано інтеріоризують ці установки і демонструють високу соціальну адаптованість, яка часто змушує їх маскувати свої розумові здібності. (цит. за роботою Л.В. Попової, 1996)

Чи можна припустити, що для дівчаток вплив однолітків є більш значущим і перевищує вищенаведений показник. Якщо так, то як можна використати це знання для підвищення інтелектуальної продуктивності дівчаток?

Ситуація 3.

У ряді західних досліджень було показано, що хлопчики, які всупереч нормам, грають не тільки з дітьми одної з собою статі, більше піддаються глузуванням з боку однолітків і менш популярні в їх середовищі, ніж ті, які підпорядковуються статево-рольовим стереотипам.

Дайте психологічне пояснення експериментально встановленим фактам.

Ситуація 4.

В оточенні хлопчика є різні моделі для наслідування (назвем умовно): «метросексуал», «качок», «трудоголік», «пивний живіт» .

Яку з моделей для наслідування вибере дитина?

Ситуація 5.

Ситуація в магазині:

- Мамо, купи мені, будь ласка, ляльку!

- Ляльку? Навіщо тобі лялька? У тебе вже багато іграшок. («Мама» говорить незадоволеним голосом, вона явно роздратована, їй неприємне бажання хлопчика).

- Я хочу грати «в будинок», а дитини-то немає.

- Ти ж хлопчик, майбутній чоловік, тільки дівчатка в ляльки грають. Давай-но краще купимо робота. («Мама» говорить менторським тоном, не залишаючи дитині можливості змінити ситуацію, вона вважає свою позицію єдино правильною) (Клецина, 2003).

Визначте характер гендерного виховання дитини у такій сім'ї. Як би Ви відреагували на місці батьків хлопчика, який просить купити ляльку? Запропонуйте відповідь мами у егалітарній родині.

Ситуація 6.

Нижче наводяться результати різних емпіричних досліджень гендерної соціалізації. Які наслідки для розвитку хлопчика та дівчинки можна прогнозувати на основі цих результатів?

Двом групам випробовуваних демонстрували відеозапис поведінки семимісячної дитини. Одній групі представили її як хлопчика, інший - як дівчинку. Піддослідні мали описати її поведінку. У тій групі, де вона була представлена як хлопчик, її поведінка описувалася як більш активна, безстрашна і життєрадісна, ніж в іншій групі. Негативні емоції у хлопчика сприймалися як прояви гніву, а у дівчинки - страху. (Альшина Ю.Є., Волович А.С., 1991).

В одному з американських досліджень, проведеному в 4-5-х класах, було виявлено, що 90% всіх заохочень з боку вчителів, призначених хлопчикам

(позитивний зворотній зв'язок), - це заохочення за успішну інтелектуальну діяльність. Дівчатка таких заохочень отримали менше 80%. У той час як негативний зворотний зв'язок за невдачі в інтелектуальній діяльності склала 30% у хлопчиків і 75% у дівчаток (Golombok S., Fivush R., 1994).

Ситуація 7.

Дослідження Елернори Маккобі та ін. показали, що дівчатка намагаються уникнути властивого хлопчикам більш грубого стилю гри та домінування, що стає причиною формування окремих дівочих груп (Елеонора Маккобі, 1990).

А чому хлопчики уникають дівчачого товариства?

Семінар «Гендерна соціалізація: культурна трансляція та культурні обмеження»

Мета: актуалізація знання студентів та поглиблення розуміння теоретичних засад гендерної соціалізації.

Питання для обговорення:

1. Що таке гендерна соціалізація?
2. Які теорії гендерної соціалізації Вам відомі?
3. Розкрийте основні положення кожної з теорій.
4. Назвіть психологічні механізми гендерної соціалізації.
5. Проаналізуйте роль різних агентів соціалізації на різних її етапах.
6. Розкрийте роль дитячої субкультури у гендерній соціалізації.

На занятті обговорюються питання у відповідності до плану. Студенти діляться своїми знаннями та поглядами стосовно прочитаного. Ставлять одне одному додаткові запитання. Обговорюють проблеми, які виникають у розвитку хлопчиків та дівчаток (чоловіків та жінок) внаслідок гендерної соціалізації. Основою для обговорення стає стаття Джина Блока «Вплив диференціальної соціалізації на розвиток особистості чоловіків та жінок», яку студенти опрацьовували вдома.

Практичне завдання «Дослідження гендерної соціалізації автобіографічним методом»

Вступний коментар. Це практичне завдання узагальнює знання студентів про гендерну соціалізацію та гендерну ідентичність. Вам уже відомі різні теорії гендерної соціалізації, Ви маєте загальне уявлення про гендерну ідентичність, а також про інститути, агенти та суб'єкти гендерної соціалізації. Ці знання допоможуть Вам виконати це практичне завдання.

Метод, яким ми скористаємося для вивчення гендерної соціалізації та розвитку гендерної ідентичності, - гендерна автобіографія. Цей метод саморефлексії, спрямований на реконструкцію індивідуального соціального досвіду, запропонований І. Кльоциною (Клецина, 2003). У процесі створення гендерної автобіографії людина може усвідомити характеристики своєї гендерної ідентичності, а також шляхи і способи її формування.

Мета: поглибити уявлення про механізми гендерної соціалізації, актуалізувати досвід гендерної соціалізації та здійснити його рефлексію. У процесі цієї роботи у Вас буде можливість зрозуміти способи і механізми конструювання власної гендерної ідентичності.

Необхідні матеріали: текст про ранню гендерну соціалізацію, орієнтовна схема написання власної гендерної історії.

Хід роботи

Це завдання виконується у різних форматах: індивідуальній та груповій.

Етап 1. Викладач пропонує познайомитися із вступним коментарем, де відображено сутність методу гендерної автобіографії.

Етап 2. Викладач просить актуалізувати прочитаний вдома текст спостереження за дітьми та їх батьками на дитячому майданчику Ольги Андрусик, Олега Марущенко, який відтворює моменти ранньої гендерної соціалізації (див. Додаток Є).

У групі обговорюються питання:

Які установки сприйняття дітей різної статі відображені в цих замальовках? Які психологічні механізми гендерної соціалізації активно використовують дорослі (учасники описаної ситуації) при організації взаємодії зі своїми дітьми?

Етап 3. Цей етап передбачає індивідуальну роботу з написання «Гендерної автобіографії». Її схема наводиться нижче.

Гендерна автобіографія

- Коли Ви вперше відчули відмінності між хлопчиками і дівчатками, чоловіками та жінками? Коли Ви помітили різне ставлення дорослих до хлопчиків та дівчаток?

- З ким Ви воліли грати у віці 5-8 років? Чи пам'ятаєте Ви свої улюблені іграшки та ігри? Хто були улюбленими казковими героями і героями мультфільмів? Яким був Ваш одяг і зовнішній вигляд на різних етапах дитинства?

- Чи пам'ятаєте, що Вам говорили в дитинстві, про те, якою має бути дівчинка, яким повинен бути хлопчик? Як Ви дізнавалися про те, якої поведінки від Вас очікують оточуючі?

- Чи відрізнялися вимоги вчителів до хлопчиків та дівчаток? Яким було їх ставлення до дисципліни хлопчиків та дівчаток?
- Хто з батьків був Вам ближчим на різних етапах дитинства та підлітковості? Чи були у Вашій родині правила стосунків між представниками різної статі? Яких моделей стосунків Ви намагаєтеся дотримуватися?
- Які якості Ви найбільше цінуєте в чоловіках, які - в жінках? Хто (або що), на Вашу думку, найбільше вплинув на Ваші гендерні погляди та уявлення?
- Спробуйте виділити механізми, прийоми, способи, які найчастіше використовували оточуючі для формування Вашої ідентичності і Ваших гендерних уявлень.
-

Етап 4. Як підсумок, у групі здійснюється систематизація і виокремлення механізмів і способів, що визначають характеристики гендерної ідентичності. Обговорюється отриманий студентами досвід рефлексії власних гендерних уявлень.

Практичне завдання «Критичний аналіз шкільних підручників»

Пропоноване завдання – «Роль шкільних підручників у формуванні і підтримці традиційних ролей чоловіків і жінок» – може розкрити роль і значення одного із агентів гендерної соціалізації у конструюванні відмінностей чоловічого і жіночого в культурі, у відтворенні і трансляції гендерних стереотипів.

Почнемо з того, що освіту можна вважати найважливішим інститутом соціалізації взагалі і гендерної соціалізації зокрема. В освітніх установах учні отримують різноманітні уроки гендерних відносин. У школах і університетах ми дізнаємося, хто важливий для суспільства, а хто - ні, хто вплинув на хід історії, на розвиток науки, мистецтва, літератури, які можливості і яка відповідальність існує для різних людей у суспільстві. Освітні установи поряд з іншими агентами гендерної соціалізації визначають наші можливості особистого, громадянського і професійного вибору. Нарешті, школи вчать нас на власному прикладі. Сама організація освіти, пануючі тут гендерні ролі, використовувані в навчальному процесі методи та засоби, вибудовують у нас модель «нормального» життя і транслують жіночі та чоловічі статусні позиції. Особливу роль у процесі гендерної соціалізації відіграють шкільні підручники.

Гендерний аналіз навчальної літератури для школярів проводився С. Вихор, Т. Говорун, О. Кікінежді, Н. Городновою, М. Дьоміною, Н. Козловою, С. Ліпатовою, О. Марущенко, Л. Поповою, П. Романовим, Т. Рябовою, Г. Смирновою, П. Фроловим, Н. Шевченко, О. Ярьскою-Смирновою та ін. У їх

дослідженнях вказується, що основою гендерного аналізу підручників є «формула гендерної рівності», яка має запобігти формуванню стереотипної гендерної ролі у дітей та підлітків. Маючи виховні механізми, можна забезпечити реальне відтворення гендерної рівності у нормативно-моральній, інформаційній та освітній системах, уникнувши розподілу дітей за статевою ознакою.

Для гендерного аналізу тексту підручників та посібників середньої школи використовують контент-аналіз як метод оцінки комунікативних повідомлень. Його сутність полягає в систематичному та послідовному фіксуванні заданих елементів змісту програмного матеріалу. Він заснований на принципі повторюваності, частотності певних змістових чи формальних одиниць, які містяться в посібниках (фактів, понять, суджень, тем, образів). Уперше застосування гендерного контент-аналізу шкільних підручників («Букваря» та «Читанки» для учнів 1 класу) в Україні здійснено в дослідженні Т. Говорун та О. Кікінежді, якими стверджується факт поляризації чоловічих і жіночих професійних ролей. Вони зазначали, що і в змісті, і на ілюстраціях цих підручників хлопчики й чоловіки переважно зображені активними діячами, які створюють подію, у той час як дівчата лише пожинають плоди їх діяльності. Тому зміст текстів та ілюстрацій таких підручників не орієнтує дівчат і хлопців на розвиток андрогінних якостей. Цими дослідниками підмічена ще й така тенденція: у випадку, коли авторами підручників є жінки, вони схильні уникати статевого протиставлення поведінки персонажів підручника.

Аналіз навчальних підручників з позицій гендерної рівності, проведений С. Вихор, Н. Городною та іншими експертами, свідчить про факт гендерної дискримінації жіночої статі впродовж етапів її соціалізації. Усі проаналізовані матеріали вони віднесли до андроцентричних, у силу їх зосередженості лише на досвіді чоловіків та повного ігнорування життєвого досвіду, цінностей та особливостей жінок, їх ролі у житті суспільства.

Мета практичного завдання: проаналізувати візуальний контент шкільних підручників, виявити домінуючі образи чоловіків і жінок та важелі їх впливу на гендерну ідентичність особистості.

Необхідні матеріали: фліпчарт та папір формату А-2 для фіксації основних міркувань.

Хід роботи:

Підготовчий етап. Для підготовки до практичного заняття студенти виконують домашнє завдання: візьміть будь-який ілюстрований шкільний підручник та проаналізуйте зображення за такими критеріями: 1) загальна

кількість зображень осіб чоловічої і жіночою статі; 2) кількість зображень осіб чоловічої і жіночою статі у інструментальній і експресивній сферах діяльності; 3) співвідношення частот зображень осіб чоловічої та жіночої статі у сфері навчальної діяльності; 4) співвідношення частот зображень осіб чоловічої та жіночої статі у сфері відпочинку. Занесіть дані до таблиці.

Етап 1. Спільно обговорюються такі питання:

- які соціальні інститути є найбільш важливими у передачі «гендерної інформації» від покоління до покоління?
- які наслідки (психологічні та соціальні) можуть виникнути у зв'язку з жорстким дотриманням традиційних чоловічих і жіночих гендерних ролей?

Етап 2. Студенти мають ознайомитися із вступним коментарем, де дається інформація про роль шкільних підручників.

Етап 3. На третьому етапі практичного заняття учасники проводять самостійний аналіз найбільш поширених образів чоловіків і жінок у шкільних підручниках, на основі створеної таблиці. Студенти виступають з невеликими повідомленнями про встановлені факти.

- Які образи чоловіків і жінок переважають у шкільних підручниках?
- Яким чином це може вплинути на розвиток та стосунки між дітьми?
- Опишіть, будь ласка, випадки, коли Ви відчували або знали, що той чи інший образ «неправильний» з точки зору ідей гендерної рівності, але настільки вдалих, що Ви бажали його наслідувати?
- Чи зустрічалися Вам образи чоловіків і жінок, які не відповідають патріархальному баченню? Якщо так, то опишіть їх.

Студенти можуть зробити висновки про те, як через образи, які використовуються у шкільних підручниках, відбувається закріплення традиційних гендерних ролей. Наступним кроком заняття може стати обговорення прикладів гендерно нейтрального оформлення шкільних підручників, його ознак і необхідності. На закінчення підводяться підсумки заняття, формулюються основні висновки.

Круглий стіл: «Образи чоловіків та жінок у засобах масової інформації»

Вступний коментар. Багато з того, що ми дізнаємося про чоловіків і жінок, залежить від того, якими ми бачимо їх по телевізору, в кіно, на сторінках газет, журналів. Дослідження, проведені психологами та соціологами, доводять, що ЗМІ сприяють закріпленню стереотипних образів жінок та чоловіків у свідомості дітей та молоді. Це завдання допоможе Вам на власному досвіді

переконалися, як приховано діють ЗМІ для забезпечення відтворення гендерної системи.

Мета: проаналізувати домінуючі образи чоловіків та жінок у ЗМІ та засоби впливу на гендерну ідентичність.

Необхідні матеріали: щоденник спостереження.

Хід роботи:

Етап 1. Вдома студенти виконують завдання: обирають будь-який засіб інформації: газету, інтернет-видання, журнал, телепрограму (новини, серіал, мультфільми, музичні відеокліпи), радіoproграму (новини, народна музика, рок-музика, поп-музика та ін.). Визначаються з тим, який матеріал будуть вивчати та обсяг досліджуваного матеріалу: тиждень, сім номерів, десять годин та ін. У щоденник спостереження мають заносити все, що стосується образів чоловіків та жінок у ЗМІ: стереотипи зовнішності, діяльності, спілкування, ставлення до себе.

Етап 2. На початку викладач з'ясовує, якими джерелами скористалися студенти (тип носія інформації); що переглядали (рекламу, мультфільми та ін.). Далі студентам пропонується провести самостійний аналіз найбільш розповсюджених образів чоловіків та жінок у сучасних ЗМІ. Для цього використовується формат «Круглого столу», коли кожен, хто виконав домашнє завдання, виступає з невеликим повідомленням та презентує найбільш яскраві спостереження зі свого щоденника.

Етап 3. Узагальнення виступів студентів відбувається шляхом спільного обговорення наступних питань:

- Які теми, що стосуються життя жінок та чоловіків, наповнюють контент ЗМІ?
- Які образи чоловіків та жінок переважають у ЗМІ?
- Яким чином тиражовані образи впливають на життя жінок та чоловіків?
- Чи зустрічалися такі образи, які хотілося наслідувати, навіть якщо вони не відповідають ідеям гендерної рівності?
- Чи зустрічалися образи чоловіків та жінок, що не відповідають патріархальним стереотипам? Які це образи?

Рекомендована література:

1. Андреева Г. М. (2000). *Социальная психология*. М.: Аспект-Пресс (С.274-287).
2. Берн Ш. М. (2001). *Гендерная психология*. СПб.: Нева (С.7-9).
3. Говорун Т., Кікінежді О. (2003) Гендерна ідеологія в навчально-виховному процесі. *Освіта і управління*, №4, 56-68.

4. Городнова Н, Перепетченко Н., Мирончук В, Шпакович М. (2004). Статеворольові стереотипи на сторінках шкільних підручників. *Психолог*. № 21–22, 114 – 128.
5. Клецина И. С. (ред.). (2003). *Практикум по гендерной психологии*. СПб.: Питер (С.85-142).
6. Орбан-Лембрик Л.Е. (2003). *Соціальна психологія*. Статеворольові параметри особистості. К.: Академвидав (С.155-159).
7. Пайнс Э., Маслач К. (2000). *Практикум по социальной психологии*. СПб.: Питер (С.168-207)
8. Титаренко Т.М. (2008). *Основи соціальної психології*. Соціальна психологія особистості. К.: Міленіум (С.377-440).
9. Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія*. К.: Академвидав (С.7-41).
10. Чодороу Н. (2000). Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола. Е.И.Гапова, А.Р.Усманова (сост.). *Антология гендерной теории* (С.29-76). Минск, 2000.
11. Helgeson, Vicki S. (2012). *The psychology of gender* (4th ed). Boston: Pearson (pp 1-28; 48-66).
12. Sakka D., Deliyanni-Kouimtzi K. (2006) 'We have to find a solution': adolescent boys' and girls' notions of fatherhood, *Gender and Education*. V.18. №1, pp 51-74
13. Stockard Jean (2006). Gender Socialization. J.Saltzman Chafetz (Ed.), *Handbook of the Sociology of Gender*. (pp 215-229). Houston: Springer Science+Business Media, LLC

Розділ 5. ГЕНДЕРНА РОЛЬ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Кажуть, що це смішне, коли мужчина піддається розпуці, і що сльози до лица лише жінчині. Може, і смішно воно в тих, у кого сльози без жалю в очах. Але коли у мужчини жаль справдішній і глибокий, тоді плач його, хоч би без сліз і не чутний, — страшний.

Ольга Кобилянська «Царівна».

Цей розділ ми присвятимо засобам та результатам успішної гендерної соціалізації – гендерним стереотипам та гендерним ролям. Ось пропонований перелік питань для дослідження. Які гендерні стереотипи є найбільш живучими і чому? Навіщо нам потрібні гендерні стереотипи? Яка від них користь та шкода? Які гендерні ролі відповідають сучасній ситуації в суспільстві? Як можна запобігти сексизму та гендерній дискримінації?

Запропонований лекційний матеріал допоможе Вам розібратися у тім, як гендерні стереотипи створюють шаблон для гендерної ролі. Ми познайомимося з різними за змістом гендерними стереотипами, їх структурою та функціями. Розглянемо їх онтогенетичну динаміку та зміни у зв'язку з суспільними трансформаціями та лібералізацією сексуальності. Значну увагу приділимо ставленню людини до гендерної ролі та можливостям її виконання на свій розсуд. Дослідимо негативні гендерні настанови, які виявляються через сексизм та дискримінацію за статевою ознакою. Окремо акцентуємо увагу на упередженості щодо людей з ненормативною гендерною ідентичністю та нетрадиційною статевою орієнтацією.

При підготовці до практичного заняття, Вам необхідно буде опрацювати лекційний матеріал, перевірити засвоєне за допомогою питань для самоперевірки. Виконуючи завдання для самостійної роботи, Ви поглибите свої знання та опрацюєте додаткові матеріали, необхідні для обговорення на занятті.

5.1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі

Поняття гендерного стереотипу. Гендерні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів. Поняття «соціальний стереотип» у науковий обіг було введено У. Ліппманом, який вважав стереотипізацію (більш широко - категоризацію) фактично єдиним способом пізнання людиною нескінченної різноманітності світу (Ліппман, 2004). Згідно з Ліппманом, стереотип як стійкий упорядкований образ, схема, модель, крім того, служить для економії зусиль при оцінці нових ситуацій, особливо високодинамічних, а також для «розмітки світу». Останнє означає, що за допомогою стереотипів ми формуємо в нашій свідомості картину світу, відповідно до якої живемо і діємо, транслюємо зовні свої переваги, самостверджуємося, визначаємо групові цінності, відстоюємо групові інтереси і свої права і т.п. Через те відповідність картини світу тому, що відбувається, або загроза порушення цієї картини викликають у індивіда відповідні емоційні реакції. Звідси властивостями стереотипів є їх узгодженість

Гендерні стереотипи – це соціально конструйовані категорії «маскуліності» і «фемінності», які підтверджуються різною (в залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів і підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість

(внутрішня та міжособистісна), особистісна і групова стійкість, вибіркова спрямованість, емоційно-оцінний зміст.

Поняття соціального стереотипу тісно зв'язане з поняттям атитюд, адже грань між ними дуже тонка (Донцов,

Ємельянова, 1987). Особливо близьким розуміння та інтерпретація соціальних атитюдів і соціальних стереотипів стає, коли мова йде про аутостереотипи, які представлені на рівні індивідуальної свідомості і звернені до самої особистості (Краснова, 2004).

Гендерні стереотипи складаються в процесі суспільної комунікації, передаються індивідам у процесі соціалізації і відіграють важливу роль у підтримці гендерної стратифікації як вертикальної ієрархії (чоловік «вище» на соціальних сходах, жінка - «нижче»). Бінарні опозиції, «вбудовані» в них, зумовлюють стан людини в суспільстві, професію, її прагнення, цілі та цінності (Краснова, 2004, Fazio, Olson, 2003). Ідеї «мужності» і «жіночності» виступають як архетипи поведінки, взаємодій з іншими людьми, соціальних очікувань і оцінок. Ідучи корінням у філософію, міфологію і релігію, ідеї «мужності» і «жіночності» складають основу семантики гендерних стереотипів. Закріплюючись у мові, вони представлені в опозиціях влади і підпорядкування, порядку і хаосу, активності і пасивності, сили і слабкості (Брагіна 2009).

Гендерні стереотипи мають різну міру узагальненості та точності. З одного боку, стереотипи відображають переконання суспільства про риси, які мають чоловіки та жінки, щодо яких є публічна згода. Однак, наскільки вони відображають реальність? По-перше, стереотипи перебільшують відмінності між чоловіками та жінками та ігнорують будь-яку подібність. Однак, кожному із буденних спостережень відомо, що деякі жінки є більш незалежними, ніж «середній» чоловік, а чоловіки можуть бути більш сентиментальними, ніж жінка. По-друге, важко перевірити точність багатьох компонентів стереотипів, оскільки відсутні об'єктивні виміри усіх рис та поведінки, які декларують стереотипи. По-третє, складно порівнювати поведінку чоловіків та жінок, оскільки у суспільстві закріпилися різні стандарти оцінювання поведінки та властивостей жінок та чоловіків. Це, наприклад, виражають слова вчительки щодо дівчинки на уроці математики: «Як для дівчинки, ти непогано справила з контрольною!». Так само по-різному застосовуються стандарти до оцінки виконання ролей: якщо тато сам виховує дітей, то він герой, а якщо це робить жінка, то вона звичайна мама. Оскільки самі вчені застосовують рухливі стандарти, можемо спостерігати різну оцінку чоловічої та жіночої агресії, академічних здібностей, компетентності. Отже, важко перевірити стереотипи на їх точність, оскільки постійно виявляється інтерпретативна схема, яка пояснює поведінку як несхожу.

Чи змінюються стереотипи з часом? Хегельсон В. С. наводить дані дослідження образів «типова жінка» і «типовий чоловік» у студентів впродовж 23 років, проведеного Тауер, Гаровіч-Сабо і Люптов. Воно показало, що стереотипи жінок і чоловіків з часом не зменшуються, а навіть закріплюються. Інше дослідження підлітків показало, що вони сприймають чоловіків і жінок через відмінності та зазначають риси типової жінки і типового чоловіка, які відповідають гендерно-рольовим стереотипам. Кроскультурні дослідження вказують на той факт, що зміни переважно торкаються жіночих стереотипів, тоді як чоловічі стереотипи менше зазнають змін (Helgeson, Vicki S., 2012).

Структура гендерного стереотипу. На погляд Гріске та Стівенс, стереотипи утворені описовим і наказовим компонентами (Fiske & Stevens, 1993). Описовий компонент ідентифікує жіночі та чоловічі риси. Завдяки йому ми вважаємо жінок менш компетентними на керівних посадах, а чоловіків - менш здатними виховувати дітей. Наказовий компонент відповідає за реалізацію стереотипу: він диктує, мотивує чоловіків поводити себе мужньо, а жінок турботливо. Близькою є думка російського соціолога В. О. Ядова, який бачить стереотип як єдність когніцій та емоцій. Таким чином, механізмами стереотипів виступають напівусвідомлювані або неусвідомлювані атитюди (Ядов, 1994). Когнітивна частина стереотипів виконує функцію основних законів гендерно-

рольової ідеології, а емоційна сторона стереотипу відповідає за дотримання цих «законів».

Зміст гендерного стереотипу. Змістову різноманітність гендерних стереотипів передають їх різновиди. Зазвичай усі гендерні стереотипи об'єднують у три групи.

- Стереотипи фемінності та маскулінності приписують людям думку про соматичні, психологічні та поведінкові якості, властиві чоловікам та жінкам. Маскулінність ототожнюється зазвичай з активно-творчим, культурним початком, а фемінінність - з пасивно-репродуктивним, природним. Ці нормативні уявлення полярно і ієрархічно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки домінують, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні і схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні і ніжні.

- Стереотипи сімейних та професійних ролей, що пов'язані з гендером. Вони приписують те, що для жінок головними соціальними ролями є сімейні ролі (мати, господиня), для чоловіків - професійні. Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхами, жінок - за наявністю сім'ї та дітей. Тоді як чоловікам пропонується орієнтуватися на досягнення, жінкам потрібна орієнтованість на людей і прагнення до встановлення близьких міжособистісних взаємин.

- Стереотипи, пов'язані з діяльністю чоловіків та жінок. Згідно з ними, покликання жінок - це експресивна сфера діяльності, де головним є виконавський і обслуговуючий характер праці. Інструментальна сфера - це сфера

Рис. 5.1. Зразок маскулінності для багатьох хлопчиків з України - Володимир Кличко: «Мені хотілося б мати стільки дітей, скільки у мене поясів (у Володимира їх 5). Моє бажання з часом посилюється. І я впевнений, що, коли є бажання і прагнення, мета завжди буде досяжна» (Новини ТСН, 2013).

діяльності чоловіків, де головним є творча, управлінська діяльність.

Властивості гендерних стереотипів. Стереотип є формою пізнання для особистості та для соціальних груп. Які основні властивості гендерних стереотипів?

По-перше, схематичність як продукт групового узагальнення. Це знайшло відображення в етимології слова «стереотип», що несе семантику «твердого», «засохлого», «символу», «(про) образу», «зображення».

По-друге, емоційно-оцінний характер гендерних стереотипів. Хоча афективний і когнітивний компоненти у стереотипі є відносно незалежними, гендерні стереотипи, як когнітивні утворення, іноді набувають негативного емоційного наповнення та

характеру упередженості. Це виражається у сексизмі та дискримінації, про які ми детально поговоримо у параграфі 5.4. цього розділу.

По-третє, розповсюдженість: стереотипи прийняті більшістю, інакше вони не мали б такого сильного впливу на соціальну поведінку груп.

По-четверте, гендерні стереотипи формують соціальну суб'єктність чоловіків і жінок - як на рівні індивідів, так і в міжгрупових стосунках - тому вони надзвичайно стійкі, консервативні і порівняно повільно модифікуються під впливом соціально-культурних умов (Стефаненко, 2007; Рябова, 2008).

Функції гендерних стереотипів. Умовно можна розділити функції гендерних стереотипів на дві групи: *психологічні* та *соціальні*. До психологічних належать когнітивна та ціннісно-захисна функції.

Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція полягає в спрощенні і систематизації знання, отриманого індивідом з навколишнього середовища, вона служить для економії зусиль індивіда при сприйнятті складних об'єктів (Донцов, Стефаненко, 2008). Тобто, суб'єкт стереотипізації наділяє об'єкт соціальною роллю і статусом, що дозволяє йому інтерпретувати поведінку іншого, а також передбачати її в подальшому, оскільки знання, отримане про одного представника групи, індивід поширює на всю групу.

Гендерні рольові стереотипи відрізняються від багатьох інших стереотипів, тому що стать - це категорія, яка активується відразу після зустрічі з іншою людиною. Одна з перших речей, які ми помічаємо в інших людях, це її або його стать. Якщо ми зустрічаємо незнайому людину, стать якої не можемо визначити, то потрапляємо у незручний стан, оскільки не відомо, як звертатися, спілкуватися, яку поведінку обрати. По мірі знайомства з людиною, ми

Гендерні стереотипи в українському контексті

Українська дослідниця Дороздова, (2016) наводить результати дослідження пов'язаності статі та віку досліджуваних з мірою стереотипності їх гендерних уявлень про початок статевого стосунку, народження дітей, укладання шлюбу та характеру сімейних відносин. Нею було застосовано кореляційний план дослідження і в результаті з'ясовано, що вплив статево-вікових стереотипів найбільшою мірою виявляється під час сприймання та оцінювання жінками ситуації початку статевого життя дівчиною/хлопцем, а також народження дітей жінкою. Виявлено позитивну кореляцію між віком респонденток і показниками таких статево-вікових стереотипів, як: особливості звертання до жінки і чоловіка, уявлення про вікову межу обзаведення дітьми представниками обох статей, уявлення про початок статевого життя і настання зрілості в чоловіка, а також уявлення про вікову межу молодості, початок літнього віку і старості чоловіка й жінки. Зафіксовано обернену кореляцію між віком і оцінкою ситуації початку народження дітей жінкою.

починаємо більше покладатися на індивідуальну інформацію про неї, ніж на гендерно-рольовий стереотип. Отже, очікування, пов'язані з гендерними категоріями активізуються, коли нам мало що відомо про людину (Helgeson, 2012).

Здатність використовувати стереотипи, як інструмент прогнозу, має певні небезпеки. Небезпека стереотипів полягає в тім, що він впливає на наше сприйняття інших та виховання дітей. Стереотипізування може діяти як самопідтверджувальне пророцтво. Наприклад, Ви вважаєте, що хлопчики не люблять читати, тому можете не дати дошкільнику достатньо книг для читання. У нього стає менше можливостей для читання, ніж у сестри. Таким чином, ми створюємо ситуацію, яка підтверджує стереотип, що хлопчиків не цікавить читання.

Ціннісно-захисна функція, пов'язана зі створенням і підтримкою цінностей індивіда і групи. Стереотипи активуються не тільки для пояснення, але і для виправдання, і захисту своїх поглядів і поведінки, а також для підтримки групових цінностей, виправдання і раціоналізації поведінки відносно чужої групи (як виправдання дискримінаційної поведінки). Проведення межі між своєю та чужою групою сприяє підтримці колективної самооцінки. Рівень негативної стереотипізації аутгрупи зростає в разі безпосередньої економічної і політичної загрози з її боку (Донцов, Стефаненко, 2008).

«Стереотипна загроза» - одна з ліній експериментальних досліджень, що має витoki у соціальній психології. Дослідницька парадигма «стереотипної загрози» була розроблена для розуміння феномену низьких екзаменаційних результатів афроамериканських студентів, порівняно з європейськими. Хоча раса та стать мають не однакову соціальну стереотипізацію, цей експериментальний план успішно застосовують для вивчення дії поширених стереотипів щодо математичної успішності жінок. Спенсер, Стіл та Куїнн (1999) виявили, що математично обдаровані жінки показували гірші результати, ніж чоловіки при тестуваннях, яким передують інструкції, що привертає увагу до гендерної різниці. Цей ефект не виникав, коли тест не актуалізував увагу на статі учасників.

На стійкість стереотипів працюють наші інтерпретації. Ми схильні помічати інформацію, яка підтверджує наш стереотип і ігнорувати чи спростовувати іншу, створювати спеціальне пояснення для поведінки, яка не вкладається у стереотип. Люди з сильними стереотипами мають тенденцію заперечувати суперечливі стереотипи і схильні неправильно пам'ятати таку інформацію. (Rudman, Glick, 2008). Якщо поведінка не вкладається у нормативну, то більшість із нас тяжіє до ситуативного її пояснення. Коли ми бачимо жінку, що грається на дитячому майданчику з дитиною, ми пояснимо це особистісними причинами, а не ситуативними. Тоді як таку саму

поведінку чоловіка, скоріше, інтерпретуємо як вимушену певною ситуацією.

Соціальні функції спрямовані на підтримку соціального порядку і обумовлені здатністю стереотипів виступати фактором соціальних відносин. Основними соціальними функціями є:

1. Функція підтримки соціального контролю, а саме системи процесів і механізмів, що забезпечують підтримку соціально прийнятних зразків поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Стереотипи включаються в практики нормалізації, яка встановлює відмінності між нормою і девіацією. Нормативність дуже важлива для гендерних стереотипів через значущість для індивіда гендерної ідентичності. У цьому сенсі чоловіки не менше, ніж жінки, відчують на собі вплив нормативності.

2. Функція соціалізації та інтеграції. Остання виступає як фактор консолідації не тільки «груп» чоловіків і жінок, а й соціуму в цілому. Нагадаємо, що на інституціональному рівні гендерні стереотипи включені у підтримку та продукування гендерної нерівності, яка пронизує структуру і функції всіх громадських інститутів - від сім'ї до держави.

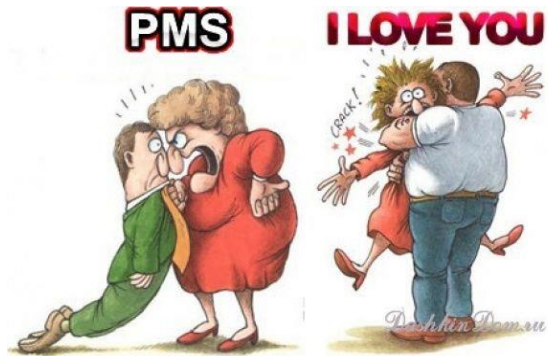
3. Консолідуюча функція - здатність проводити межу між своїми і чужими, а також оцінювати відповідність членів групи аутостереотипу, що служить причиною продукування внутрішніх ієрархій та меж і оцінки інших як «внутрішньо чужих». Стереотип, як правило, фіксує саме відмінні риси соціальної групи, диференціює їх. У теорії соціальної ідентичності акцентована роль порівняння - оцінки груп носять відносний характер - оцінка інгрупи здійснюється в залежності від оцінки аутгрупи, в цьому сенсі гетеро- і аутостереотипи взаємопов'язані (Рябова, 2008).

Формування гендерних стереотипів. Це питання традиційно розглядається у зв'язку з питанням соціалізації. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди і упередженості через повторюваність стають приписами, які направляють і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей. Основними елементами при формуванні гендерного стереотипу стає когнітивна сторона процесу засвоєння гендерної ролі, самокатегоризація і пізнавальна інформація, що одержується дитиною від дорослого (Хвостов, 2000).

Гендерні стереотипи та ПМС

Lisa Cosgrove, (2006) дослідила передменструальний синдром (ПМС). Вона помітила, що дискурс ПМС став культурною валютою бажаною для жінок.

Дослідниця доводить, що ПМС підтримує жіночий стереотип: «Хороші жінки не гніваються». Це відбувається наступним чином. Оскільки жінки переконані, що дратівливість та гнів - це не їх справжні почуття, а почуття, викликані гормональними змінами, то вони можуть їх виражати, не порушуючи жіночі норми. Отже, дослідниця доводить репрезентативну силу ЗМІ, щоб охарактеризувати молодих жінок.

Траунером виділено три етапи розвитку гендерних стереотипів. Перший етап - до 5 років: діти дізнаються про стать та вмюють пов'язувати стать із іграшками, партнерами по грі та зовнішністю. Дівчатка виявляють більшу обізнаність у стереотипах, ніж хлопчики. На наступному етапі, після 5-6 років, діти застосовують отриману інформацію про стать для категоризації та жорсткого контролю за поведінкою своєю та ровесників. Вірування у мужність та жіночність може бути більш жорстким, ніж у стать. На третьому етапі, після 6-7 років, зростає увага до індивідуальної інформації про партнера по спілкуванню та грі, і діти набувають здатності до індивідуалізованих інтерпретацій поведінки. Дослідження школярів показало, що діти, при сприйнятті статі, орієнтуються на дескриптори: активність / іграшки / зовнішній вигляд / риси характеру. Дівчата розглядаються з точки зору вигляду, а хлопчики - з точки зору діяльності (Trautner et al., 2005).

У мовленні гендерні стереотипи, узгоджуючись із практиками повсякденності, формують буденну свідомість, як «само собою зрозуміле знання», «знання здорового глузду» (Титаренко Т.М., 2013). Через ознаки загальності (добре відомо, що ..., усі знають, що ... і т.д.) висловлювання набувають властивостей повсякденності і беззаперечності.

5.2. Гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу

Гендерна роль у структурі соціальних ролей особистості. Людина у своєму житті може бути задіяна у різних соціальних ролях. Не даремно писав Шекспір: «Весь світ – театр. У ньому жінки і чоловіки – актори». Етимологічно слово «роль» пов'язане з театром, ним у ранньому французькому театрі

позначали рулон паперу, на якому написано партію актора. У соціальну психологію цей термін було введено Дж. Мідом. Він назвав цим терміном модель поведінки, що відповідає правилам, очікуванням, вимогам соціального оточення. У сучасній соціальній психології ролі вивчаються з різних теоретичних позицій: функціональна рольова теорія; структурна рольова теорія; організаційна рольова теорія; теорія символічного інтеракціонізму; когнітивна рольова теорія. Їх детальний аналіз здійснено українським дослідником соціальних ролей П. П. Горностаєм у монографії «Особистість та роль» (Горностаєв, 2007).

Для нас важливим є розуміння ролі як очікуваної поведінки, пов'язаної із соціальним статусом як функцією особистості, що відтворює соціальні стереотипи. (Титаренко, 2008). Будь-яка роль відображає соціальні та індивідуальні особливості особистості, відбиває взаємодію зовнішніх та внутрішніх детермінант. Внаслідок цього виникають індивідуальні рольові варіації на загальну тему стандарту. Утворені аранжування відображають досвід людини, її навички, ставлення до даної ролі, міру її прийняття. Представники інтеракціонізму Чикагської школи використовують термін «створення ролі» («role-making») особистістю, яка конструює свої дії в залежності від сприйняття та інтерпретації свого оточення (Андрєєва, 2000).

Прийняття ролі людиною необхідне для розвитку її самосвідомості, оскільки роль завжди передбачає коло глядачів, коли є необхідність урахування уявлень інших про себе. Ролі, які ми виконуємо, не завжди нами обираються, досягаються, вони можуть бути нам приписаними зовні, оскільки ми маємо певну стать, професію, релігію, тощо. Ролі можуть бути соціальними та міжособистісними, інституціоналізованими та стихійними, активними та латентними, в даний момент не проявленними.

В той же час, ми можемо виконувати значну кількість ролей, деякі з них можуть за змістом та формою суперечити одна одній. Тоді неминучим є виникнення рольового напруження чи рольових конфліктів, аж до рольової несумісності. Зменшення рольового напруження може давати відхилення від рольових очікувань, тоді говорять про рольову дистанцію. Однак, вона ставить під сумнів можливість ефективного виконання цієї ролі. Роль дозволяє приховати свою індивідуальність, діяти «анонімно». Разом з тим, рольова маска формує психологічну дистанцію між людьми, зменшує довіру, емпатію.

Соціальна роль може бути розглянута у трьох планах: *соціологічному* – система рольових очікувань; *психологічному* – внутрішня або уявна роль, яка не завжди реалізується у соціальній поведінці; *соціально-психологічному* – це виконання ролі та реалізація міжособистісної взаємодії. Взаємозв'язок цих трьох компонентів ролі утворює рольовий механізм особистості.

Соціальна роль – це модель поведінки, що відповідає правилам, очікуванням, вимогам соціального оточення.

Гендерна роль – це функція особистості, що забезпечує відтворення гендерного стереотипу; модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

У структуру ролі входить:

- когнітивний компонент – це розуміння того, що і яким чином людина має робити за певних обставин;
- афективний компонент – оцінка себе та інших з точки зору рольового ідеалу, бачення можливостей оптимізувати роль;

- поведінковий – це ставлення до себе як активного виконавця ролі, рольових сценаріїв.

Поняття гендерної ролі. Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності і фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і відбиває у своїй свідомості і поведінці. Спираючись на загальні уявлення про соціальну роль, ми можемо визначити **гендерну роль** як модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

Особливістю гендерних ролей є те, що ми не вибираємо їх, вони належать до типу приписаних ролей. Статус майбутнього чоловіка або майбутньої жінки отримується дитиною при народженні, а потім у процесі гендерної соціалізації дитина навчається виконувати ту чи іншу гендерну роль.

Традиційні гендерні ролі. Гендерні ролі впливають з гендерної ідеології, пануючої у суспільстві (Hochschild, 1989). Хохшільд визначив три типи суспільств, що відрізняються нормативними позиціями щодо гендеру: традиційне, егалітарне та перехідне. Традиційна гендерна ідеологія розділяє сфери гендерної активності, поляризує та ієрархізує гендерні ролі. Егалітарна ідеологія стверджує, що влада дається у рівній мірі і має бути розподілена між жінками і чоловіками; і жінки, і чоловіки мають рівний доступ до сфер життя: приватної та публічної. За даними вченого, у більшості сучасних суспільств ставлення до ролі чоловіків і жінок знаходиться між традиційним і егалітарним, тобто є перехідним.

Як оформились традиційні погляди на гендерні ролі? Однією з підстав формування традиційних гендерних ролей виступав поділ праці за ознакою статі. Основним критерієм у цьому поділі була біологічна здатність жінок до дітородіння (Воронина, Клименкова, 1992). В утвердженні гендерного стереотипу про закріплення соціальних ролей відповідно до статі значну роль

відіграла концепція «природного» взаємодоповнення статей Талкота Парсонса і Роберта Бейлса, які розглядали диференціацію чоловічих і жіночих ролей у структурно-функціональному плані. Згідно їх поглядів, у сучасній сім'ї подружжя повинне виконувати дві різні ролі. Інструментальна роль полягає у підтримці зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом - це професійна діяльність, що приносить матеріальний дохід і соціальний статус; експресивна роль передбачає, в першу чергу, турботу про дітей і регулювання взаємовідносин всередині сім'ї. Парсонс і Бейлс вважають, що здатність жінки до народження дітей і догляду за ними визначають однозначно її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, стає виконавцем інструментальної ролі (Смелзер, 1994).

Важливий внесок у розвінчання усталеної та переконливої теорії зробила феміністська критика. Нею доводиться, що в основі дихотомії інструментальності і експресивності лежать не стільки природні статеві відмінності, скільки соціальні норми, дотримання яких обмежує індивідуальний саморозвиток і самовираження жінок і чоловіків. Ідея про те, що традиційні гендерні ролі стримують розвиток особистості і реалізацію наявного потенціалу, стала поштовхом до розробки С. Бем концепції андрогінії, про яку ми вже згадували. З часом приходить розуміння, що немає двох полярних ролей, існує їх фрагментарна множина (дружина, мати, ділова жінка і т. д.). Як відомо, при множині ролей можуть виникати суперечності між ними, і далі рольовий внутрішньоособистісний конфлікт (Pleck, 1987). Прагнення до захоплення та страх знехтування підштовхує людину до реалізації поведінки, яка відповідає біологічній статі. Якщо очікувана і реалізована поведінка не відповідає внутрішнім потребам індивіда, то виникає гендерно-рольовий конфлікт.

3 дослідження дискурсу пересічних українців

О.Ф. Яцина (2016) проаналізувала побутовий дискурс, що стосувався сім'ї, шлюбу, батьківства пересічних українців. Було встановлено, що вони ґрунтуються на **традиційній парадигмі цінностей**, де критеріями вибору практик є: любов – офіційні стосунки – довіра – взаєморозуміння – підтримка – діти – щаслива родина. Тоді як практики партнерства конструюються на інших критеріях: рівність – інтимність – секс – симпатія, захопленість – свобода, тобто мають інші принципи організації, відмінні від традиційного структурно-функціонального устрою шлюбу та сім'ї. Було зроблено висновок про різне розуміння практик повсякденного життя, оскільки називання асоціацій, пов'язаних із сім'єю, шлюбом, батьківством, партнерством, є основою для розрізнення і виділення їх сутності як соціально-психологічних понять.

Норми жіночої гендерної ролі. Українська дослідниця гендеру О. Кісь (Кісь, 2003) виявила, що в Україні продовжують переважати моделі фемінності, що ретранслюють гендерні стереотипи та орієнтують жінку на зв'язок з чоловіком у межах традиційних жіночих моделей «берегиня» та «барбі». Альтернативні моделі не визнані в суспільстві і не сформовані («ділова жінка», «феміністка»), що не створює можливостей для ідентифікації.

Норми чоловічої гендерної ролі. Ш. Берн (Берн, 2001) серед основних норм чоловічої гендерної ролі виокремлює успішність (статус), фізичну, розумову, емоційну твердість та антижіночність.

За ким суспільство здійснює суворіший контроль? На перший погляд здається, що суспільство суворіше до порушення норм жінками. Жінки частіше порушують норми жіночності і поводять себе відповідно чоловічим зразкам: носять брюки, роблять кар'єру, займаються чоловічими видами спорту. Вони беруться виконувати традиційні чоловічі ролі (президент, топ-менеджер, водій, тощо), наслідуючи маскулінний стиль. Суспільство до цих виявів маскулінності у жінок ставиться лояльно. Якщо чоловіки беруться за жіночі ролі (домогосподарка, кравчиня, няня, прибиральниця, манікюрниця), вони

наражаються на висміювання і масштабний остракізм. Чому так відбувається? Можливо, суспільні санкції торкаються тільки порушення гендерних норм чоловіками, якщо вони ведуть до зниження соціального статусу? (Helgeson, Vicki S., 2012).

Однак, за жінками суспільство здійснює строгий контроль у сфері репродукції. Від жінки чекають реалізації ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває суспільний осуд, у неї виникає рольовий конфлікт. Поширена думка, що «нормальна» жінка хоче вийти заміж і мати дітей, і що всі інші інтереси, які вона може мати, є вторинними відносно цих сімейних ролей. Жінки, які не хочуть виходити заміж, мати дітей, не отримують задоволення від спілкування з дітьми, описуються як ненормальні або,

Рис. 5.2. Парад на День Незалежності України 2018 року. Нашумілим феміністичним проектом є дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО» (Гриценко, Квіт, Марценюк, 2016). Його метою було надання видимості жінкам, котрі безпосередньо беруть участь у бойових діях на сході країни, розуміння їхніх потреб та зміна законодавства, яке забороняє жінкам обіймати певні посади в армії. У 2018 році вперше жінки брали участь у військовому параді на Майдані Незалежності.

щонайменше, дивні. Вважається, що для виконання традиційної ролі домашньої господині, жінка повинна розвивати свій творчий хист, бути чуйною, жалісливий і турботливою.

Однак, незважаючи на нормативний контроль, соціальні зміни відбиваються на структурі та змісті гендерних ролей і приводять до їх розгойдування. Так, зміни в чоловічих ролях зумовлені, на погляд М.Ткалич (Ткалич, 2016), такими соціально-психологічними причинами:

- зміни у соціалізації (спільне навчання, як наслідок зменшення статевої сегрегації та зростання кооперативності);
- зміни у структурі гендерних ролей (доповнення гендерно нейтральними якостями, відсутність жорсткої поляризації та взаємодоповнюваності);
- трансформація соціальних уявлень про специфіку чоловічого тіла (менше асоціацій з силою та владою, більше можливостей для вияву чутливості);
- ускладнення взаємин з чоловіками (відхід від моделі змагальності та ієрархічності);
- зміни характеру чоловічої та жіночої сексуальності (партнерство, засноване на взаємній згоді);
- підвищення терпимості до гомосексуальності.

Рівні вивчення гендерних ролей. Гендерні ролі можна вивчати на трьох різних рівнях. На макросоціальному рівні мова йде про диференціацію соціальних функцій за статевою ознакою і про відповідні культурні норми. Описати «жіночу роль» на цьому рівні - значить розкрити специфіку соціального становища жінки (типові види діяльності, соціальний статус, масові уявлення про жінку) через співвіднесення її зі статусом чоловіка в рамках даного суспільства.

Дослідження сексуально-шлюбних відносин української молоді

П.Д.Фролов, Ю.П.Фролова (2016) за допомогою техніки репертуарних ґраток дослідили уявлення студентської молоді про 13 найбільш часто згадуваних у науковій літературі форм сексуально-шлюбних відносин. Дослідники встановили перелік характеристик (дескрипторів), за допомогою яких молоді люди описують та оцінюють ті чи інші сексуально-шлюбні відносини, та побудували кластерне дерево, щоб встановити спорідненість висловлювань. Вчені прийшли до висновку, що імідж традиційного шлюбу сьогодні однозначно падає і виявлено, що його найближчими конкурентами є цивільний, пробний та одностатевий шлюб. На завершення вони здійснили факторний аналіз та побудували шестипроменеву модель уявлень молоді про традиційні та альтернативні форми сім'ї і сексуально-шлюбних відносин.

Рис. 5.3. Одностатеві шлюби впливових осіб «підривають» гендерні схеми. Прем'єр-міністр Люксембурга Ксав'є Беттель став першим європейським лідером, що уклав одностатевий шлюб з архітектором з Бельгії Готье.

На рівні міжособистісних відносин гендерна роль похідна не тільки від загальних соціальних норм і умов, але і від досліджуваної конкретної системи спільної діяльності. Роль матері або дружини завжди залежить від того, як саме розподіляються обов'язки в даній сім'ї, як визначаються в ній ролі батька, чоловіка, дітей. Гендерна роль похідна від особливостей конкретної особистості: індивід будує свою поведінку в якості чоловіка або батька з урахуванням своїх уявлень про те, яким, на його думку,

взагалі повинен бути чоловік, на основі всіх своїх свідомих і несвідомих установок і життєвого досвіду (Кон, 1975).

5.3. Гендерно-рольовий конфлікт

Упродовж життя ми виконуємо значну кількість соціальних ролей, що викликане багатоманітністю наших стосунків та діяльностей. Наслідком виконання множини ролей може бути накладання або суперечність між їх нормами та вимогами. Складність одночасного виконання множини ролей може стати причиною виникнення рольового внутрішньоособистісного конфлікту.

Нині більшість жінок в Україні працює і має суміщати роботу та сім'ю, однак, не всім це вдається успішно. Феномен «рольовий конфлікт працюючої жінки» є наслідком великої кількості соціальних ролей, до виконання яких залучена жінка (дружина, мати, господарка, дочка, колега, професіонал, подруга та інші), а також суперечливих вимог цих ролей, недостатності фізичних та емоційних ресурсів для повноцінного їх виконання (Кулагіна, 2009). Його синонімами в англійській літературі є жонглювання (juggling), балансування (balancing), плавання проти течії (swimming upstream), почуття розколу на дві частини, розривання (torn) та ін. Усі ці висловлювання підкреслюють те, що несумісність ролей може бути джерелом стресу. Дослідження показують і більш небезпечні наслідки рольового конфлікту: зниження мотивації, активності, сумніви, дисоціацію цінностей щодо своєї професійної діяльності, конфлікти, порушення соматичного здоров'я (Yousef, 2000).

Внутрішньо-рольовий конфлікт у жінок має різну природу. Ірина Кльоцина вирізняє три його типи: рольовий конфлікт працюючої жінки, конфлікт страху успіху, екзистенційно-гендерний конфлікт (Клецина, 2003).

Перший виникає в результаті того, що жінці доводиться виконувати занадто багато різних важливих, але суперечливих ролей, на повноцінне виконання яких не вистачає часу, емоційних і фізичних ресурсів. Причина – рольове перевантаження, яке заважає ефективно поєднувати сімейні та професійні ролі (Баскакова, 1993).

Другий - «конфлікт страху успіху» - виникає у ситуаціях, коли жінка стоїть між вибором двох важливих сфер життя: професійних та значимих відносин, що для жінки є несумісними. Страх торкається наслідків імовірного успіху: втрата жіночності та втрата сімейних стосунків. Психологами відзначається, що стан уникнення успіху формується під впливом статево-рольових стереотипів. Жінки занижують рівень своїх здібностей та професійну компетентність попри високі досягнення, а коли жінка досягає певного успіху, то вона приписує це випадковості, обставинам. Успіх суперечить несвідомому образу ідеальної матері: «Ти не можеш бути однаково успішна як в роботі, так і в материнстві. Успіх в одному - це невдача в іншому».

Рольовий конфлікт – це стан психологічного напруження, викликаний внутрішнім конфліктом, що породжений суперечністю вимог виконуваних соціальних ролей

Третій - «екзистенційно-гендерний конфлікт» - виникає при глибинній ідентифікації чоловіка та жінки з традиційними цінностями. Наприклад, коли жінки бачать сенс життя жінки тільки у своїх сім'ях, а чоловіки тільки в роботі та досягненнях в роботі. Тоді втрата основної цінності може приводити до глибокого внутрішнього конфлікту, втрати сенсу життя.

Жінки по-різному переживають суміщення ролей. Одні постійно скаржаться, звинувачують себе і оточуючих у проблемах, що виникають чи вдома, чи на роботі; інші, навпаки, задоволені своїм становищем: прекрасний керівник і чудова мама; ще інші відмовляються від сім'ї заради кар'єри або навпаки. Чому жінки, що знаходяться у приблизно однакових умовах, по-різному переживають своє рольове розмаїття?

Опитування жінок американським дослідником А. Іглхартом (1976) показало, що самі жінки виникнення почуття неадекватності у виконанні ролей дружини і матері пов'язують з такими чинниками:

1) об'єктивні труднощі в успішній реалізації внутрішньосімейних і професійних ролей (наприклад, невміння вести господарство, невеликий заробіток); 2) недоліки характеру, особистісні властивості; 3) погане здоров'я; 4) погані стосунки з чоловіком і з дітьми; 5) дефіцит часу.

Якщо узагальнити результати досліджень, проведених Ю. А. Альшиною, П. П. Горностаєм, Е. В. Лекторською, З. А. Хоткіною, то можна виокремити такі причини рольового конфлікту працюючої жінки:

а) множинність ролей (ролі сімейної та професійних сфер) та їх суперечливість у плані вимог;

б) завищені вимоги самої жінки до виконання рольових норм;

в) неможливість повною мірою виконувати пріоритетну роль через необхідність займатися іншою (наприклад, роль керівника заважає якісно виконувати ролі дружини і матері).

Автори опитувальника вимірювання рольового конфлікту Д. Невіл і С. Даміко (1996) окреслили сім основних категорій, які з ним пов'язані: невміння управляти часом, погані стосунки з чоловіком, невміння управляти господарством та фінансами, значна турбота про дітей, завищені власні очікування, завищені очікування інших. На їх думку, це проблемні зони, що можуть викликати рольові конфлікти у жінок і призводити до негативних переживань, пов'язаних з нездатністю жінки успішно поєднувати сімейні та професійні ролі.

Ще одна причина, яка часто лежить в основі негативних переживань працюючих жінок, - так зване, почуття провини перед сім'єю. Воно повністю суб'єктивне і виражається в різного роду самозвинуваченнях (наприклад, що діти мало доглянуті, чоловік обділений ласкою і увагою дружини і т.д.) через те, що робота забирає у респондента занадто багато часу і сил. При цьому об'єктивна картина життєвої ситуації може бути багато в чому іншою або навіть протилежною. Так, чоловік і діти можуть не відчувати дефіциту уваги і тепла з боку працюючої жінки.

У працюючої жінки часто виникає почуття провини, створене моделлю сприйняття даної ролі. Причиною виникнення вини є синдром «супержінки», що означає володіти всім, мати в житті усе і заміжжя, дітей, кар'єру та добре виконувати свої обов'язки. Почуття провини також пов'язане з процесом ідентифікації з батьками, які представляли в нашому дитинстві силу і захист. Ідеал чудової матері починає формуватися рано, вже на першому році життя (Г. Бланк). У дівчинки через ідентифікацію з матір'ю формується образ материнства, і цей стандарт стає частиною її самої. Жінка постійно порівнює, оцінює і судить себе відповідно з дитячим ідеалом матері. Коли вона виявляє, що йде в розріз з ідеальною рольовою моделлю, навіть якщо вона свідомо обрала інший шлях, у неї автоматично і негайно виникає реакція провини.

Вина є великим айсбергом, 7/8 якого приховано. У несвідомості знаходиться більша частина провини, що викликає тиск на людину. Почуття

провини у працюючої жінки породжує потребу самопокарання. Дуже часто прояв провини виливається в психосоматичні симптоми.

М. Лейбовіц підкреслює, що саме провина лежить в основі багатьох стресових симптомів жінок-менеджерів. Провина впливає на них у відносинах з дітьми, у подружніх стосунках, у ставленні до себе та на роботі. Поведінка, викликана почуттям провини, є компенсаторною, вона породжується глибокою потребою виправдання, почуттям, що зроблено щось неправильно і це необхідно виправити. Почуття провини продукує певні шаблони поведінки у стосунках з дітьми: інтенсифікація контакту з дитиною (якісний час); надкомпенсаторна поведінка, вплив на виховання дитини.

В Америці у 80-ті рр. з'явилася концепція «якісного часу». Суть концепції полягає в тому, що важливо не те, скільки часу проводить мати з дітьми, а якість цього часу. Якісний час – це коли дорослий повністю зосереджує свою увагу на дитині і займається з нею тим, що їй подобається. Однак почуття провини перетворює «якісний час» в компенсаторну поведінку.

Повернувшись увечері після роботи, мати намагається компенсувати дитині весь день, який вона провела без неї, не даючи щільним спілкуванням і турботою можливості розслабитися. У дитини виникає відчуття «засмиканості». Для компенсації мати може купувати велику кількість іграшок дитині, виконувати всі її бажання або надмірно турбуватися. Таким способом мати намагається загладити свою провину і немов би вибачається перед дитиною за свою відсутність.

Л. Хоффман, автор великої кількості публікацій і робіт вивчення психології працюючих жінок, називає таку поведінку матерів «надмірна любов», Б. Берг «поведінкою для себе», стверджуючи, що у даній ситуації іграшки потрібні не дитині, а матері, що намагається загладити почуття провини. К. Хорні зазначає, що матері, схильні до надкомпенсуючої поведінки, гадають, що діють в інтересах дитини, але насправді їх поведінка свідчить про зневагу до розвитку незалежності дитини. Матері передають дітям свої страхи через власну гіперопіку.

Таким чином, у процесі виховання дитини почуття провини перетворюється у різні види та форми компенсаторної поведінки. Гіперопіка матері не дозволяє дитині відпочити та психологічно відновитися, а навпаки розвиває тривожність, невміння приймати рішення, несамостійність у власному житті, маніпулятивність.

Як можна зменшити рольове напруження у жінок? Основні шляхи зменшення рольового конфлікту можна звести у три основні групи.

1. Зміни в соціально-економічних умовах життя жінки.

2. Структурні зміни в сімейній системі (перерозподіл обов'язків та встановлення чітких меж).

3. Усвідомлення установок, ціннісних орієнтацій, вироблення ефективних психологічних стратегій самою жінкою.

До таких стратегій належить рольове переструктурування, яке має три основні форми:

- «рольова перебудова», виникає при переоцінці жінкою своїх ролей, зниженні кількості вимог, передачі своїх обов'язків іншим;
- «рольове подолання» – відмова від виконання неважливих ролей та сконцентрованість на пріоритетних;
- «реактивна рольова поведінка» – процес інтервенції ролей, коли жінка виконує всі ролі, при цьому вимоги до них не високі. Найбільш перспективними тактиками подолання рольового конфлікту є особистісне рольове переструктурування за першим і другим типом (Stockard, 2006).

Будь-які рольові протиріччя так чи інакше створюють для особистості психологічну дисгармонію, яку необхідно долати. Загальна стратегія психологічної допомоги в рольовому конфлікті полягає у допомозі вибору між «Я» і «не-Я».

5.4. Сексизм та гендерна дискримінація

Гендерні атитюди – це позитивна або негативна налаштованість до своєї та протилежної статі: бажання бути представником певної статі; надання переваги відповідним статевим ролям, заняттям; позитивна чи негативна оцінка статі. Ставлення до гендерної ролі ґрунтується на слідуванні стереотипам та виражає готовність людини певним чином реагувати на відповідну та невідповідну статі поведінку.

У структурі гендерного атитюда виокремлюють афективний, когнітивний та поведінковий компоненти. Негативно забарвлений емоціями когнітивний компонент (стереотип) набуває характеру упередженості і виражає себе через сексизм та дискримінацію (Андрєєва, 1998).

Дискримінація за ознакою статі проявляється на всіх рівнях організації гендерних відносин (Тупицина, 2003). На макросоціальному рівні дискримінація може закріплюватися політикою держави, законодавством, яке регулює різні аспекти організації та оплати праці, питання підтримки материнства і ін. Дискримінаційні ідеї продукуються засобами масової інформації, а також реалізуються в сфері освіти, де виділяються специфічні чоловічі і жіночі шкільні предмети, створюються окремі школи зі спеціальною програмою для хлопчиків

і дівчаток. На рівні міжгрупових взаємин сексизм проявляється в механізмах сприйняття представників різної статі, приписування їм певних рис характеру, здібностей, інтересів, зовнішності, розподілу сімейних ролей і ін. Невідповідність гендерним стереотипам оцінюється негативно, як представниками протилежної статі, так і своєї.

Міжособистісні відносини також жорстко регламентуються гендерними стереотипами, а, отже, включають сексизм та дискримінаційні практики. На індивідуально-особистісному рівні сексизм

проявляється в негативній самооцінці поведінки і життєдіяльності суб'єкта, коли вони не відповідають гендерним стереотипам. Сексизм може призводити до зниження самоповаги, виникнення внутрішньоособистісних конфліктів.

Ми будемо розрізняти сексизм і дискримінацію на основі розгортання практик пригнічення. **Сексизм** - це ставлення або почуття до людей, пов'язані із переконанням у перевагах однієї статі над іншою, які виражають прихильне або негативне ставлення до людини у зв'язку з її статтю. Така емоційна налаштованість не завжди обумовлює дії пригнічення, обмеження, приниження на основі статі. **Дискримінація** передбачає використання конкретних практик пригнічення стосовно інших людей чи себе самого (Helgeson, 2012).

На думку Гельгесон, традиційно сексизм виявляв себе через підкреслене нехтування інтересами жінок. Сучасний сексизм є витонченим індикатором знецінення жінок: йому властиво не визнавати існуючої дискримінації жінок, чинити опір їх вимогам та обурюватися преференціям щодо них. Сучасний сексизм передбачає, що чоловіки не мають співчувати жінкам у їх проблемах, оскільки рівність уже досягнута. Сучасний сексизм набув прихованих форм, він асоціюється з недооцінкою труднощів жінок у отриманні посад, які традиційно займають чоловіки, «скляній стелі» в сфері лідерства, використанні сексистської мови (Helgeson, 2012).

Сексизм виявляється як через негативні, такі і позитивні почуття. Негативні почуття викликають ті жінки чи чоловіки, які порушують гендерні стереотипи та норми. Прихильність дарується тим, хто їх дотримується. На цій основі виокремлюють три різновиди сексизму: ворожий, доброзичливий та амбівалентний. **Ворожий сексизм** виявляється в упередженості до можливостей

Гендерні атитюди - позитивна або негативна налаштованість ставлення до своєї та протилежної статі: бажання бути представником певної статі; надання переваги відповідним статевим ролям, заняттям; позитивна чи негативна оцінка статі.

Сексизм – емоційне ставлення до людей, засноване на переконанні пріоритету однієї статі над іншою.

Дискримінація – використання конкретних практик пригнічення, обмеження на основі статі людини.

Гомофобія – ірраціональний страх та упередженість щодо гомосексуалізму та гомосексуалістів.

жінок, порівняно з чоловіками. *Доброзичливий сексизм* виявляється у співчутті, бажанні допомоги, турботі (оплата вечері, подача руки, відкриття дверей чоловіками). Обидва типи сексизму розглядають жінок як слабку стать. Ворожий сексизм транслює ідею нездатності жінок займати владні позиції у суспільстві. Доброзичливий романтизує та ідеалізує жінок у ролі подруг, матерів, дружин. *Амбівалентний сексист* стереотипно негативно реагує на одних жінок і стереотипно позитивно на інших (Шевченко, 2016).

Від доброзичливого сексизму жінкам важко відмовитися, оскільки поведінка чоловіків забезпечує пряму вигоду, допомогу, такої поведінки вимагають соціальні норми і, врешті решт, важко пояснити, чому така підтримка відхиляється.

Хоча сексизм може виявлятися стосовно і жінок, і чоловіків, однак, як правило, у фокусі уваги виявляються жінки. Це справедливо, оскільки сексистське ставлення щодо них є розповсюдженим (від глузування в анекдотах до висміювання у мистецтві). Ворожість щодо чоловіків виникає через негативне ставлення оточуючих до патріархату (негативно сприймаються атрибути чоловічого домінування), а найбільше вираженою є упередженість щодо чоловічої агресивності.

Ворожий та доброзичливий сексизм до чоловіків вищий у тих культурах, де виражена нерівність між статями. У жінок ворожий сексизм щодо чоловіків є більш вираженим, ніж у самих чоловіків до власної групи. Таким чином, ворожість жінок зростає тоді, коли чоловіки є більш ворожими до жінок. Чоловіки більш схильні до доброзичливого сексизму щодо чоловіків. Такий сексизм виражає позитивний погляд на чоловіків при збереженні більш високого статусу над жінками (Helgeson, 2012).

Рис. 5.4. Доброзичливий сексизм або позитивна дискримінація. Відкрити двері жінці, оплатити вечерю в ресторані, проїзд у транспорті – це чемність чи підкреслення чоловіком жіночої слабкості?

Гендерна дискримінація – це диференційований підхід до людей на основі їх статі. Це практика, за допомогою якої одній людині віддається перевага над іншою за статевою ознакою. У патріархальних суспільствах жінки піддаються гендерній дискримінації в таких галузях, як зайнятість, диференціація в оплаті праці, політична і релігійна кар'єри, забезпечення житлом, соціальна політика, право на

власність, у цивільному і кримінальному праві, сексуальні домагання на роботі і насильство в сім'ї.

Синонім поняття дискримінації - «придушення». Придушення людина починає переживати з раннього дитинства. Спочатку дитина стикається з зовнішнім придушенням. Її оцінюють, критикують, не дозволяють вести себе тим чи іншим способом. Батьки можуть також давати дитині негативні словесні послання. Наприклад: «Перестань плакати, хлопчики не плачуть». «Ти повинна бути дуже акуратною дівчинкою, інакше ти не вийдеш заміж» і т. п. З часом дитина засвоює норми і цінності відповідної статевої поведінки, і ці уявлення починають детермінувати її життя, визначати її сприйняття інших людей і самої себе.

Таким чином, зовнішнє придушення переходить у внутрішнє придушення. Людина починає оцінювати себе відповідно з засвоєними гендерними стереотипами, внутрішньо обмежувати себе, несвідомо критикувати (Flouli, 2018). Наприклад, жінка може негативно себе почувати, якщо вона ще не вийшла заміж або не народила дітей, **а чоловік - якщо у нього невдало склалася кар'єра і він мало заробляє**. У зворотній ситуації жінка і чоловік також будуть відчувати себе дискомфортно, але меншою мірою. Наступний етап відтворення придушення виникає тоді, коли людина сама стає суб'єктом дискримінації. Засвоївши норми і цінності, оцінюючи себе відповідно до них, індивід починає привносити їх у повсякденну практику, виявляючи сексизм відносно інших людей (Тупицина, 2003).

Висновки

1. Гендерні стереотипи – соціально конструйовані категорії «маскулінності» і «фемінності», які підтверджуються різною (у залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів, підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість. У структурі гендерного стереотипу виокремлюють описову та наказову частину. Перша втілює «закони» маскулінності та фемінності, а друга - повинності щодо їх виконання. За іншим

Рис. 5.5. Жіноча мізогінія виявляється у неприйнятті окремих ознак фемінності. **Мізогінія** (від грец. Μίσος - «ненависть» і γυνή - «жінка») - поняття, що означає жінко-ненависництво, що виражається в формі приниження жінок, насильства над жінками або сексуальної об'єктивації жінок.

підходом, стереотип включає когнітивний та афективний аспекти, які є доволі автономними. Другий компонент відповідає за переведення стереотипу у дію. Гендерний стереотип охоплює широке змістоє поле, яке включає не лише усталене уявлення про фемінність та маскуліність, а також і стереотипи сімейних та професійних ролей.

2. Гендерні стереотипи виконують важливі психологічні функції: пізнавальну та захисну. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди і упередженості в силу повторюваності стають приписами, які спрямовують і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей.

3. Гендерні стереотипи важко змінити, оскільки вони мало проникають до нових стандартів. Зазвичай інформація, що не вписується в існуючий стандарт, знецінюється, ігнорується, викривляється або пояснюється випадком. Прийняти нові взірці можливо, якщо вони в одному вимірі відповідають стереотипу, а в іншому його спростовують. Отже, переконливою буде та модель, яка не різко дисонує з прийнятою моделлю.

4. Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскуліності у поведінці. Це типовий спосіб поведінки особистості, що узгоджується із гендерно-рольовим стереотипом. На рівні культури гендерні ролі існують у контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскуліності і фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і відтворює у своїй свідомості і поведінці.

5. У сучасних суспільствах давно відпала соціальна необхідність поділу праці на основі дітородної здатності жінок, яка існувала в архаїчних суспільствах, проте стереотипи про традиційні гендерні ролі дуже стійкі: від жінок очікують концентрації на приватній (домашній) сфері діяльності, а від чоловіків - сфері професійній, громадській.

6. Гендерні ролі можна вивчати на різних рівнях: соціальному, міжособистісному та особистісному. Кожна роль включає знання очікувань, уявлення про ідеальне виконання гендерної ролі та самооцінку її виконання. Оскільки люди виконують багато ролей, то гендерні ролі можуть суперечити рольовим очікуванням інших ролей та викликати рольове напруження і конфлікт.

7. Феномен «рольовий конфлікт жінки» формується внаслідок виконання нею несумісності великої кількості соціальних ролей. Конфлікт ролей може бути викликаний високими вимогами та змістовою суперечністю рольових норм. Конфлікт набуває трьох основних форм: рольового перенавантаження, страху

успіху, екзистенційного конфлікту. Наслідком невирішеного рольового конфлікту є рольове напруження та почуття провини у працюючих жінок.

8. Сучасний сексизм знецінює проблеми гендерної нерівності. Він набуває трьох основних форм: ворожий, доброзичливий, амбівалентний. Поширюється сексизм не лише на жінок, але і на чоловіків. Однак, сексизм стосовно чоловіків менш вивчений.

Ключові поняття: соціальний стереотип, гендерний стереотип, соціальна роль, гендерна роль, гендерні атитюди, сексизм, гендерна дискримінація, гетеросексизм.

Завдання для самоперевірки

1. Назвіть, яка з наведених характеристик правильно визначає поняття «гетеросексизм»:

- а) певна ідеологія, яка заперечує, принижує і стигматизує будь-які не гетеросексуальні форми поведінки, ідентичності, відносини або громади.
- б) негативне, упереджене ставлення до людини на основі її сексуальної орієнтації;
- в) страх перед гомосексуальністю та перед спілкуванням з людьми нетрадиційної сексуальної орієнтації.

2. Різновид сексизму, що виявляється в упередженому ставленні до можливостей жінок (їх компетентності, інтелекту, лідерства), порівняно з чоловіками ?

- а) ворожий сексизм; б) доброзичливий сексизм ; в) дискурс-аналіз.

3. Чи можна розглядати як сексизм поведінку чоловіка, який розплачується в ресторані за спільну з жінкою вечерю?: а) так; б) ні.

4. Який рівень аналізу гендерної ролі дозволяє розкрити специфіку соціального становища жінки (типові види діяльності, соціальний статус, масові уявлення про жінку) через співвіднесення її зі статусом чоловіка в рамках конкретного суспільства?:

- а) соціальний; б) міжособистісний; в) особистісний.

5. Вставте пропущені слова на місце крапок у визначення:

«...– практика, за допомогою якої одній людині віддається перевага над іншою за статевою ознакою».

«Гендерна роль - ... поведінки і відносин, дотримання якої дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі»

6. Продовжіть почате речення: «Соціально конструйовані категорії «маскулінності» і «фемінності», які підтверджуються різною (в залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів, підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері та відчувати свою цілісність і несуперечливість – це ...»

7. В якому рядку правильно перераховані основні норми чоловічої гендерної ролі?:

- а) успішність; фізична, розумова, емоційна твердість; антижіночність;
- б) успішність; фізична, розумова твердість; емоційність, антижіночність
- в) успішність; фізична, розумова твердість; емоційність.

8. Яка функція стереотипу полягає у спрощенні і систематизації знання, допомагає економити зусилля індивіда при сприйнятті складних об'єктів, дозволяє інтерпретувати поведінку іншого, а також передбачати її в подальшому?:

- а) конітивна; б) захисна; в) консолідує; г) контролює.

9. У лівому ряду перераховані різновиди стереотипів, а у правому - їх характеристики. З'єднайте стрілками стереотип та характеристику, встановивши між ними взаємозв'язок.

1) Стереотипи фемінності та маскулінності	а) Приписують те, що для жінок головними соціальними ролями є сімейні ролі (мати, господиня), для чоловіків - професійні
2) Стереотипи сімейних та професійних ролей	б) Приписують те, що покликанням жінок є експресивна сфера діяльності, а чоловіків - інструментальна.
3) Стереотипи, пов'язані з діяльністю чоловіків та жінок	в) Приписують людям думку про соматичні, психологічні та поведінкові якості, властиві чоловікам та жінкам.

10. Який з названих компонентів стереотипу забезпечує орієнтацію людини у змісті очікувань від неї як від жінки/чоловіка?:

- А) описовий; Б) наказовий.

11. Зниження жінкою рівня своїх здібностей та професійної компетентності попри високі досягнення, а також знецінення досягнутих результатів відбувається під дією:

- А) страху успіху; Б) потреби в досягненнях; В) потреби в уникненні невдачі.

12. Який з трьох різновидів рольових конфліктів для жінок пов'язаний з рольовим перенавантаженням?:

- А) рольовий конфлікт множинності ролей; Б) конфлікт «страх успіху»;
- В) екзистенційно-гендерний конфлікт.

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть схему, в якій розкрийте взаємозв'язки між новими поняттями та раніше вивченими. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

2. Проаналізуйте українську народну творчість з точки зору традиційності трансльованих ними норм та ролей (наприклад казки, з Додатку А). Підберіть 10 приказок, де прописується традиційна роль жінки та чоловіка.

3. Проаналізуйте зміни у змісті гендерних стереотипів. Для цього перегляньте фільми, мультфільми або телевізійні програми, які виходили на екрани впродовж останнього 50-річчя. Які зміни Ви помітили? Підготуйтеся до обговорення цих змін під час заняття.

4. Визначте комплекс із 5 типів поведінки, які стереотипно відповідають чоловічому стандарту, і п'ять, що суперечать існуючому стереотипу. Наприклад, «Петро з друзями рибалить у вихідні» (стереотипне); «Петро миє посуд та прибирає, коли розійшлися гості» (атипова поведінка). Те ж саме зробіть і для жінок: «Світлана прасує білизну» (стереотипне); «Світлана міняє масло у своїй машині». Запитайте у 10 чоловіків та 10 жінок про причини такої поведінки. Класифікуйте їх відповіді на диспозиційні (це якась стабільна риса виявляється) та ситуативні (випадковість, обставини, удача). Якими схемами користуються Ваші респонденти для пояснення нормативної та ненормативної поведінки чоловіків та жінок? Як це відображається на процесі гендерної соціалізації?

5. Познайомтеся з даними інфографіки, де висвітлюється проблема гендерної рівності в Україні. Жінка в Україні. «Звідки береться гендерна нерівність в Україні», електронний ресурс:

http://update.com.ua/istorii_tag924/zhenshchina-v-ukraine/.

6. Зробіть фото, які відображають явища сексизму та дискримінації навколо Вас. Оберіть та роздрукуйте три фото. Поміркуйте над питаннями: Який гендерний стереотип представлений у цій ситуації? Наскільки він поширений? Чому ця ситуація визначається ними як ситуація сексизму чи дискримінації? Щодо кого виявляється пригнічення? Яка його форма? Як можна запобігти цій ситуації?

7. Передивіться вдома фільм «Біллі Елліот», режисера Стівена Долдри, за сценарієм Лі Холла. Оберіть фрагменти, які б Ви хотіли обговорити на занятті, які ілюструють явище сексизму та дискримінації, механізми їх дії.

8. Проаналізуйте та обговоріть при підготовці до заняття ситуативні задачі з кейсу до даного розділу

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Один з блогерів так представив свою думку щодо очікувань до чоловіків: «Характерно те, що найчастіше жінки взагалі відмовляють чоловікам у праві на відпочинок: якщо чоловік прийшов з роботи і ліг на дивані, це вже привід для ехидних жартів, а то і прямого висловлення невдоволення з боку жінки. Чоловік, за відчуттям жінок, просто зобов'язаний приносити користь 24 години на добу, як зафрахтований авіалайнер, простій якого на землі - це прямі збитки авіакомпанії. Жінок такий стан справ не влаштовує, так і підмиває закотити скандал або дати чоловікові стусана. І закочують ці скандали. Або висловлюють своє невдоволення у формі постійного бурчання, «зудіння» і «пиляння»: «Що це за мужик, якщо нічого не робить, тільки думає (!) / дивиться футбол / сидить за комп'ютером» - обурюються жінки.

У чому суть такої поведінки? Все в тому ж споживчому ставленні. Підсвідомо жінки переконані, що чоловіки існують тільки для задоволення їх бажань або, як вони міркують, «для користі сім'ї».

Дайте пояснення цієї ситуації з різних теоретичних позицій.

Ситуація 2.

Ех, яка красуня! Що там, коли заміж? Давай, не барися, а то про діток думати уже пора!

Чимало українців та українок, після того, як чують від жінки ці чотири слова – “Я не хочу дітей” – ціпеніють. Людей різного віку, у тому числі моїх однолітків, таке “одкровення” неодноразово шокувало. І завжди починалися дуже схожі розмови – про стакан води у старості, материнський інстинкт та призначення. Якщо чесно, то дивно чути про егоїзм звинувачувальним тоном від тих, які народжують дітей, щоб мати певність у стакані води перед смертю. Коли я казала таке в 12, з цього здебільшого сміялись і просили “не каркати”, зараз мені 24, і жах з'являється в очах людей, але часто звучать сумніви: ще підростеш – захочеш, усі хочуть, не придумуй. Але таки не всі.

Прокоментуйте цю ситуацію з точки зору формування гендерної ролі.

Ситуація 3.

В останні роки гендерні зміни можна простежити по діснеївських мультфільмах. Якщо подивитися на жіночі персонажі - вони все частіше відстоюють своє право на вибір, індивідуальність, самостійні рішення

(«Рапунцель: заплутана історія», «Принцеса і жаба», «Хоробре серце», «Моана»). А герої-чоловіки вчаться брати на себе більше відповідальності («Ральф», «Принцеса і жаба»). Показовим є мультфільм «Суперсімейка-2», де головною темою став розподіл ролей у сім'ї: тато залишився вдома з дітьми, а мама відправилася рятувати світ.

Які ще гендерні зміни Ви помітили у масовій культурі? Які гендерні стереотипи, на Вашу думку, зберігають високу стійкість?

Ситуація 4.

У Швеції спробували системно реалізовувати гендерно нейтральне виховання. Саме тут в минулому році відкрилися два гендерно нейтральних дитячі садочки, де дітей заборонено називати «хлопчик» і «дівчинка». Вихователям наказано звертатися до малюків тільки «hen» («воно»). У них не передбачені окремі зони для гри в ляльки або конструктори. Іграшки перемішані, щоб дівчатка і хлопчики могли гратися разом. Однак, навіть у самій Швеції більшість експертів сходяться на думці, що гендерно нейтральні дитячі садочки, швидше за все, не вирішать проблему стереотипів. Адже при переході в початкову школу діти все одно будуть стикатися з розмежуванням соціальних ролей за гендерною ознакою.

Яке Ваше ставлення до гендерно нейтрального виховання? Як Ви думаєте, які заходи, могли б допомогти вирішити проблему гендерних стереотипів у сімейному вихованні та освітньому процесі?

Ситуація 5.

У Саудівській Аравії «Модель Хулуд» (так вона себе йменує у соцмережах) арештували після того, як в інтернеті з'явилося відео, на якому вона гуляє по вулиці древнього міста Ушайкір у короткій спідниці. Жінка стверджувала, що ролик виклали в мережу без її відома. Поліція заарештувала її за «неналежний одяг», і їй могло загрожувати тюремне ув'язнення і штраф. Після того, як про арешт жінки повідомило державне телебачення Саудівської Аравії, багато людей виступило на її захист у Twitter, жінку відпустили, вирішили не карати.

Поясніть механізм повернення до виконання гендерних ролей та особливості його дії щодо жінок та чоловіків.

Ситуація 6.

Відповідно до законодавства України чоловіки мають право йти у декрет. Лише 2% скористалися цим правом.

Як це можна пояснити з точки зору гендерної психології?

Ділова гра: «Вартість гендерного стереотипу»

Мета: проблематизація традиційного сприйняття ролей чоловіків та жінок, демонстрація прихованої дискримінації та асиметрії у суспільстві; закріплення уявлення про феномен соціокультурного конструювання гендерного досвіду індивіда.

Необхідні матеріали: ватмани, маркери, глянцеві журнали, ножиці, клей.

Хід роботи:

Етап 1. Колективне колажування. Робота виконується у гомогенних за статтю групах. Кожна мікрогрупа створює колаж «Типовий чоловік» та «Типова жінка» з використанням глянцевих журналів. Можливе використання, крім журналів, будь-яких предметів з сумок, кишень для допомоги у створенні образів. Мікрогрупи презентують свої уявлення і після цього складається на дошці перелік типово жіночих та типово чоловічих якостей.

Далі відбувається спільне обговорення наступних питань:

- Чи зустрічали жінок/чоловіків з протилежними, до визначених у списку, якостями?
- Чи можуть чоловіки мати «типові жіночі якості»? І навпаки?

Зазвичай у процесі обговорення стає зрозуміло, що відмінності між індивідами однієї статевої групи можуть перевершувати відмінності між статями. Отже, робиться висновок про відносність та сконструйованість уявлень, а також про те, що варіативність статево-рольової поведінки недостатньо усвідомлюється, а суспільство тяжіє до пояснення відмінностей біологічною статтю. Коли ми аналізуємо себе та інших через категорії жіноче та чоловіче, то маємо на увазі соціально сконструйовані гендерні характеристики.

Етап 2. Мозковий штурм: «В яких сферах суспільство чекає різної поведінки?». Студентам пропонується пригадати прочитану вдома українську народну казку «Про Марійку та сплячого легіня» та висловитися щодо відмінностей в очкуваннях суспільства від жінок та чоловіків, виокремити сфери відмінностей (сім'я, кар'єра, політика, секс, зовнішність та інші), а також того, наскільки уявлення мінливі з часом. Виокремлюються нормативні очікування та пануючий дискурс в сучасному українському суспільстві щодо чоловіків та жінок, характеру їх взаємин. Звертається увага, що висловлені уявлення досить стійкі і тому впливають на людей, змушують їх змінювати свою поведінку, щоб виправдовувати соціальні очікування.

Етап 3. Вправа «Ціна стереотипу». Виконання вправи починається з актуалізації теоретичного змісту понять «соціальний стереотип», «гендерний стереотип» та їх природи. На основі теоретичного аналізу та аналізу досвіду студентів виокремлюється декілька стереотипів для аналізу:

- чоловік – годувальник; чоловік – незворушний «мачо».
- жінка – берегиня; жінка – приваблива «барбі».

По кожному стереотипу роздуми студентів заносяться до таблиці:

Для чоловіка		Для жінки	
Вигоди	Втрати	Вигоди	Втрати

У процесі заповнення добре видно обмеження традиційних уявлень для обох статей, що знижує якість життя. Тут доречно обговорити, яким чином і для чого у суспільстві підтримуються стереотипи, пригадати роль різних інститутів та агентів соціалізації.

Етап 4. Рефлексія. На цьому етапі студентам пропонується описати ідеальні уявлення про гендерно збалансоване суспільство, де створюються можливості для розвитку індивідуальності та самореалізації кожного. А також поміркувати над тим, як особисті гендерні стереотипи проявляються в стосунках з близькими, дітьми, з колегами по навчанню та роботі?

Практичне завдання: «Соціально-психологічний аналіз гендерних ролей»

Вступний коментар. Інформація про типові моделі поведінки та особистісні якості, «чоловіче» та «жіноче», транслюється такими соціальними інститутами, як сім'я (батьки, сестри, брати), школа (товариство однолітків, вчителі, система освіти), засоби масової інформації. У процесі гендерної соціалізації людині транслюються гендерні стереотипи, які закріплюють рольові моделі поведінки.

Гендерна роль є соціальною роллю. Кожна людина в своєму житті грає кілька ролей у залежності від ситуації. Роль має свою мету і спрямованість, шаблон, за яким ми вибудовуємо свою поведінку. Іноді роль приносить нам деякі вигоди, іноді вона створює нам труднощі. Проблема ролі - її вузька спрямованість, відсутність гнучкості, замкнутість. Усвідомлювати, які ролі ми граємо, дізнаватися, які ролі грають оточуючі, необхідно для більш ефективної взаємодії з іншими і, перш за все, з самим собою, адже часто внутрішньоособистісні конфлікти засновані на тому, що людина грає в житті дві діаметрально протилежні ролі, які мають різні цінності, цілі.

Традиційні гендерні ролі ускладнюють індивідуальний саморозвиток і самовираження як жінок, так і чоловіків. На всіх рівнях соціальної реальності є

гендерні конфлікти. Головним у вирішенні протиріч, викликаних гендерною диференціацією, є оволодіння продуктивними способами вирішення конфліктів.

Мета: поглиблення знань про соціально-психологічну природу гендерної ролі, рефлексія власних гендерних ролей.

Хід роботи:

Етап 1. Створення простору гендерних ролей особистості. На початку актуалізуються теоретичні знання студентів про гендерні ролі, їх традиційну основу та зміни в гендерних стереотипах. Студенти діляться своїми спостереженнями про зміну образів у кіно, мистецтві, на телебаченні. Можна поставити студентам такі питання, щоб вони прислухалися до своєї готовності відмовитися від певних стереотипних уявлень:

Чи мають жінки служити в армії? Чи мають чоловіки однаково брати участь у догляді за дітьми? Чи є у жінки право на аборт? Чи має жінка брати прізвище свого чоловіка при укладанні шлюбу?

Далі студенти звертаються до теоретичних знань про різновиди гендерних стереотипів. Утворюються робочі мікрогрупи, які спільно заповнюють таблицю відповідно до такої інструкції: «Впишіть у другий стовпчик відомі Вам гендерні стереотипи, розподіливши їх на стереотипи, що стосуються сфери міжособистісних відносин та сімейної сфери, професійної діяльності та особистісних характеристик чоловіків і жінок. Далі подумайте, які гендерні ролі транслуються записаними гендерними стереотипами та дайте їм назву (назви мають відображати суть ролі, наприклад, «Синя панчоха», «Берегиня», «Дружина», «Дон Жуан», «Мачо» та ін.) і впишіть у третій стовпчик таблиці».

Після виконання завдання кожна група представляє свої результати у формі відповідей на питання: Які є парні ролі (наприклад, чоловік / дружина)?

Наявність яких гендерних ролей може скласти внутрішньоособистісний і міжособистісний конфлікти? Визначте позитивні і негативні сторони засвоєння гендерних ролей.

Таблиця для групової роботи

	Гендерні стереотипи	Гендерні ролі
Сім'я та сфера міжособистісних стосунків		
Професійна діяльність		
Особистісні характеристики		

Етап 2..Соціально-психологічний аналіз гендерних ролей. Кожен студент індивідуально із внесених до таблиці ролей має вибрати три, які грає сам у житті та описати за схемою:

1. Гасло. Для кожної ролі можна підібрати гасло - це фраза, яка описує саму ідею цієї ролі, її світосприйняття.
2. Переваги і недоліки. Кожна роль, з одного боку, має свої переваги, вигоди, з іншого - має недоліки, втрати.
3. Переконавання і цінності - на що орієнтована дана роль, які віра, мета, переконання, передбачені нею.
4. Дії - як роль проявляє себе.
5. Здібності - це можливості, вміння реалізовувати свої цінності і переконання.
6. Контекст - ситуація, сфера життя, в якій реалізується роль.

Етап 3. Рефлексія отриманого досвіду На завершення викладач просить надати зворотний зв'язок:

1. Чи були складнощі при виконанні завдання?
2. Які гендерні ролі було складніше описувати (чоловічі / жіночі)?
3. Які гендерні ролі мають, на Ваш погляд, більше негативних сторін?
4. Які власні гендерні ролі Ви виділили? Які ролі Вам більше перешкоджають у житті, а які допомагають? Що Ви не очікували отримати в ході виконання цього завдання? Що було для Вас новим і важливим при виконанні цього завдання?

Практичне завдання «Самодіагностика гендерних ролей»

Вступний коментар. У розділі 2 ми торкалися питання діагностики гендерних ролей. Нагадаємо, що гендерні ролі вивчаються опосередковано через гендерні стереотипи. Надійними та валідними методами діагностики гендерних ролей є опитувальники. **«Шкала статево-рольової поведінки»** вимірює ступінь включення людей у бажану для своєї статі та сексуально-специфічну поведінку. **«Шкала жіночих настанов»** дозволяє оцінити рівень традиційності-егалітарності гендерних рольових настанов. Spence та Helmreich розробили опитувальник, який пропонує визначити, наскільки індивід вірить у те, що підхід до чоловіків та жінок має бути різним у сферах роботи, навчання, повсякденної активності. Разом з тим, в останні роки з'явилась низка нових опитувальників, із особливістю застосування яких Вас може познайомити це практичне завдання.

Мета завдання: познайомитися з методиками, що дозволяють дослідити статево-рольову поведінку. Самодіагностика дозволить Вам здійснити рефлексію своїх стереотипів та обговорити окремі теоретичні положення цієї теми.

Необхідні матеріали: тексти і бланки опитувальників для вивчення гендерних характеристик: Опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї»; Тест «Прислів'я» (Додаток Ж).

Хід роботи:

Етап 1. Психологічна самодіагностика. Під час заняття пропонується познайомитися з психологічними методиками для вивчення статево-рольової поведінки та під керівництвом викладача виконати методичку 1.

Етап 2. Обробити та проаналізувати письмово отримані результати.

Етап 3. Візьміть до уваги ідею методички «Прислів'я» та на її основі створіть анкету з 7-ми традиційних висловлювань та 3-ох маскуючих, скориставшись українською народною творчістю.

Кінолекторій «Гендерна дискримінація та сексизм»

Вступний коментар. Гендерні стереотипи визначають практики пригнічення у взаємодії між людьми: сексизм і дискримінацію. У структурі лекції їх детально розглянуто. Тут ми звернемо увагу на механізми відтворення пригнічення у життєдіяльності людей. Зазвичай це відбувається у три етапи: 1) зовнішнє пригнічення (прояв сексизму в зовнішній оцінці поведінки і діяльності людини), 2) внутрішнє пригнічення (прояв сексизму в самооцінці поведінки і діяльності), 3) людина, як суб'єкт пригнічення інших (прояв дискримінації щодо інших людей).

Мета завдання - поглиблення усвідомлення названих механізмів, а також формування засад критичного аналізу ситуацій сексизму та дискримінації в різних сферах життя.

Необхідні матеріали: фотографії, що ілюструють ситуації дискримінації та сексизму з особистого досвіду студентів, художній фільм «Біллі Еліот» (2000).

Хід роботи:

Етап 1. Дискусія про сексизм та дискримінацію на основі фотоілюстрацій сексизму та дискримінації з досвіду студентів. Дискусія про сексизм та дискримінацію розпочинається з презентації фотоілюстрацій. Якщо група невелика, то кожен студент може презентувати підібрані за бажанням фото і охарактеризувати ситуацію, що на них зображена. Представлення відбувається у формі відповіді на питання: Який гендерний стереотип представлений у цій ситуації? Наскільки він поширений? Чому ця ситуація визначається ними як ситуація сексизму чи дискримінації? Щодо кого виявляється пригнічення? Яка його форма? Як можна запобігти цій ситуації?

Етап 2. Перегляд обраних студентами фрагментів фільму. Для кращого усвідомлення механізмів сексизму та дискримінації студентам

пропонується обговорити фрагменти переглянутого вдома фільму «Біллі Еліот». Фільм дозволяє використовувати різні методичні прийоми аналізу, дає можливість побачити дію стереотипів, а також внутрішнє та зовнішнє пригнічення.

Сюжет фільму

«Біллі Еліот» (англ. Billy Elliot) – це британський кінофільм, поставлений за сценарієм Лі Холла режисером Стівеном Долдрі. Місце дії - вигадане місто Еверінгтон у реальному графстві Дарем, Великобританія. У головних ролях - Джеймі Белл, він грає 11-річного Біллі, який прагне стати професійним балетним танцюристом; Гері Льюїс - батько Біллі; Джеймі Древен - старший брат Біллі; Джулі Уолтерс - викладач балету.

Дія відбувається в 1984 році, під час страйків британських шахтарів, і зосереджується на 11-річному Біллі Еліоті, на його любові до танцю, на його надії стати професійним балетним танцюристом. Біллі живе зі своїм батьком вдівцем Джеккі, старшим братом – Тоні та старою бабусею - Нен, яка колись теж прагнула стати професійною танцівницею. І Джеккі, і Тоні - шахтарі, які беруть участь у страйку.

Джеккі бере Біллі до спортивного центру, щоб той почав займатися боксом, як і належить синові шахтаря. Але Біллі не приваблює цей вид спорту. Замість цього його увага прикута до балетного класу, заняття якого вимушено проходять у тренажерному залі, бо балетну студію, розташовану на першому поверсі будівлі, перетворили в їдальню для страйкуючих шахтарів. Потай від батька Біллі починає брати уроки балету. Незабаром тренер з боксу повідомляє Джеккі про відсутність його сина на тренуваннях, і через якийсь час таємниця юного Біллі розкривається. Джеккі вважає, що балет не чоловічий вид спорту і захоплення його сина є певним відхиленням від норми. Він категорично забороняє Біллі відвідувати заняття. Але той, захоплений танцем, все ж продовжує таємно брати індивідуальні уроки у своєї викладачки з танців - Джорджії Вілкінсон.

Джорджія вважає, що Біллі досить талановитий, і пропонує йому спробувати вступити в Королівську балетну школу Лондона. Через арешт Тоні під час сутички між поліцією і страйкуючими шахтарями, Біллі пропускає прослуховування. Джорджія йде в будинок Біллі, щоб розповісти Джеккі про втрачену можливість. Джеккі і Тоні приходять в лють, боячись, що Біллі вважатимуть гомосексуалістом, та у вкрай різкому тоні випроваджують Джорджію. Дають зрозуміти Біллі, що не може бути й мови про те, щоб він пов'язав своє життя з балетом.

Незабаром батько Біллі бачить танцюючого сина і розуміє, що той дійсно повністю захоплений танцем. Джеккі робить все можливе, щоб допомогти йому здійснити свою мрію і дати шанс вибратися з маленького шахтарського селища в світ. Для навчання в Королівській балетній школі потрібні гроші. Джеккі хоче вийти із страйку, але старший син відмовляє його від цього. Джеккі продає дороге серцю прикраси, що належали колись його дружині, матері Біллі. Батько і син їдуть в Лондон на прослуховування. Біллі виступає приголомшливо, про що свідчить крайня зацікавленість і щире здивування приймальної комісії. Однак після прослуховування, будучи вкрай схвилюваним, Біллі вдаряє іншого хлопчика. Приймальна комісія заявляє про неприпустимість таких дій, але на питання: «Що ти відчуваєш, коли танцюєш?», поставлене Біллі, хлопчик дає оригінальну, щиру відповідь, що свідчить про його цілковите захоплення танцем. Через деякий час сім'я Елліотів отримує лист з Королівської школи балету з повідомленням про зарахування Біллі Еліота.

У заключній частині фільму глядач бачить вже дорослого двадцятип'ятирічного Біллі Еліота, який досяг своєї мрії. Він виходить на сцену в Уест-Енді, виконуючи провідну партію балету Лебедине озеро в постановці Метью Борна. Джеккі, Тоні і друг дитинства Біллі - Майкл дивляться на нього з глядацької зали.

Етап 3. Обговорення фільму. Обговорення фільму відбувається у два етапи: спочатку відбувається обговорення обраних студентами фрагментів. Вони обґрунтовують їх вибір для ілюстрації сексизму та дискримінації. Далі пропонується зосередитися навколо таких питань:

1. Чи закономірною є нерівність чоловіків та жінок?
2. Чи існує сексизм та дискримінація чоловіків?
3. У яких сферах життя таких практик багато, і де вони відсутні?
4. Що Ви розумієте під поняттям гетеросексизм?
5. Чи помічали Ви за собою сексистські настанови та дискримінаційні дії? Як Ви це усвідомили?

Рекомендована література:

1. Андреева Г. М. (2000). Социализация. *Социальная психология*. М.: Аспект-Пресс (С.288-303).
2. Горнойстай П. П. (2007). *Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности*. К.: Интерпресс ЛТД.
3. Майерс Д. (2000) *Социальная психология*. СПб.: Питер (С.158-194; 433-483)
4. Орбан-Лембрик Л.Е. (2003). Статеворольові параметри особистості. *Соціальна психологія*. К.: Академвидав (С.155-159).

5. Пайнс Э., Маслач К. (2000). Практикум по социальной психологии. СПб.: Питер (С.168-207)
6. Титаренко Т.М. (2008). Соціальна психологія особистості. *Основи соціальної психології*. К.: Міленіум (С. 397-400).
7. Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія*. К.: Академвидав (С.158-196)
8. Lopata H.Z. Stockard Jean (2006) Gender and Social Roles. J.Saltzman Chafetz (Ed.), *Handbook of the Sociology of Gender* (pp 229-246). Houston: Springer Science+Business Media, LLC
9. Helgeson, Vicki S. (2012). *The psychology of gender* (4th ed.). Boston: Pearson (pp 67-101).
10. Flouli A. Meanings of sexism and gender equality. O.V. Avramenko, T.V. Lisova (Ed.), *Gender Studies: Learning, Research, and Practice*. Proceedings of the 2nd International Conference "Gender Studies: Learning, Research, and Practice" and the Workshop for Young Researchers "Gender Studies: Education, Gender Equality, Democracy, and Peace" (April 16-20, 2018) (С.43). Kropyvnytskyi: KOD Publishing House.

Розділ 6. ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Ми поводимо себе так, немов бути чоловіком або жінкою є окрема внутрішня реальність, істина, факт про нас. Насправді, це феномен, що постійно перебудовується. Коли говоримо, що гендер є перформативним, ми також говоримо про те, що не існує наперед визначеного гендеру (Джудіт Батлер).

Уявлення про себе як представника чоловічої або жіночої групи стане предметом обговорення у цьому розділі. Ми розглянемо, як відбувається ідентифікація людини зі своєю статтю та нормами своєї гендерної ролі. У результаті такої ідентифікації люди набувають здатності не лише до усвідомлення своєї приналежності до певної статі, але і описі себе з використанням категорій мужності/жіночності. Люди починають здійснювати оцінку своїх психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними гендерними моделями.

Будемо розбиратися у співвідношенні таких понять, як сексуальність, статеві та гендерна ідентичність, а також послідовністю їх формування в онтогенезі людини. Важливим моментом нашого спільного дослідження проблеми є з'ясування того, як гендерна ідентичність інтегрується в особистість і які функції в ній виконує. Гендерна ідентичність презентує характер проходження людиною кризи самовизначення щодо гендерних норм, очікувань, тому для нас важливо буде поміркувати про її варіативність. Іншими словами, про вибір особистістю варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

При підготовці до практичного заняття Вам буде необхідно опрацювати лекційний матеріал, перевірити засвоєне з допомогою питань для самоперевірки. Виконуючи завдання для самостійної роботи, Ви поглибите свої знання та опрацюєте додаткові матеріали, необхідні для обговорення на занятті.

6.1. Поняття гендерної ідентичності

Поняття «ідентичність» - одне з відносно нових і одночасно популярних понять у психології особистості, яке утвердилось завдяки роботам Еріка Еріксона. Еріксон звернув увагу на те, що підсумком підліткового віку стає більш-менш оформлене уявлення людини про себе як про цілісну особистість, у чомусь схожу на інших, у чомусь відмінну.

Утвердження цього поняття в психології пов'язане з його теоретичним осмисленням та операціоналізацією в межах основних теорій: психоаналізу, біхевіоризму, конгнітивізму. У процесі затвердження в понятійному психологічному апараті поняття «ідентичність» було розділено на персональну (особистісну) ідентичність (тотожність самому собі) і соціальну ідентичність (у руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Гернера) (Антонова, 1996).

Гендерна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Поняття соціальної ідентичності описує те, як інші люди визначають людину на основі широких соціальних категорій або ознак, таких як стать, вік, професія або етнічна належність. Це ті

компоненти «Я» людини, які вона переживає на рівні усвідомлення приналежності до певної групи (Клецина, 2003). Соціальна ідентичність - це результат процесу

Гендерна ідентичність - базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, при цьому найбільш значуще, як сама людина себе категоризує.

соціальної ідентифікації, що розуміється як процес визначення себе через членство в соціальній групі. Соціальна ідентифікація виконує важливі функції як на груповому, так і особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство отримує можливість включити індивідів у систему соціальних зв'язків та стосунків, а особистість реалізує базову потребу приналежності до групи, яка забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливу на групу (Титаренко, 2008).

Гендерна ідентичність - це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію. Проблемою гендерної ідентичності або близькими до неї питаннями в Україні займалися І. Бондаревська, Т. Данильченко, Т. Говорун, О. Кікінеджи, М.Ткалич та ін.

Важливо зауважити, що у вітчизняній психології присутні два умовно подібних терміни, які використовують для визначення цього виду соціальної ідентичності: *статева ідентичність* і *гендерна ідентичність*. Однак за кожним терміном стоїть різне розуміння даного феномену. Термін «статева

ідентичність» використовується дослідниками, які «жіноче» або «чоловіче» в особистості вважають багато в чому біологічно детермінованим. Термін «гендерна ідентичність» культивується тими, хто «створення гендеру» вважає елементом культури, а «чоловіче» та «жіноче» розуміє як соціальні конструкти.

Завдяки поняттю «гендерна ідентичність» контекст досліджень статі людини розширюється до вивчення гендерних відносин та великих гендерних груп. Так, у руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера чоловіки і жінки розглядаються як соціальні групи, що володіють різним соціальним статусом. Відомо, що високостатусні групи найчастіше оцінюються в термінах компетентності та економічного успіху, а низькостатусні – в термінах доброти, добросердя, гуманності і т. п. У зв'язку з цим, позитивні риси жіночого стереотипу (теплота, емоційна підтримка, поступливість) служать компенсацією за відсутність досягнень у «силовій позиції». Як у членів низькостатусної групи, у жінок, порівняно з чоловіками, менш розвинене почуття ідентифікації зі своєю групою; вони схильні переоцінювати чоловічі досягнення і гідності та недооцінювати свої, переймаючи точку зору більш високостатусної групи - чоловіків (Майерс, 2000).

Російська вчена Л. Г. Степанова (2009) пропонує наступну схему їх співвіднесення:

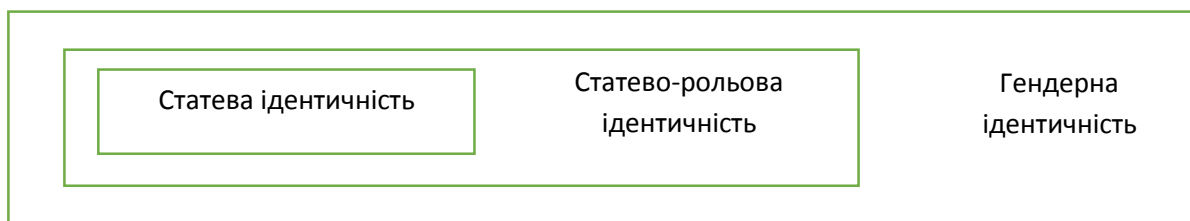

Рис.6.1. Модель гендерної ідентичності

Вона вважає, що у феномені статевої ідентичності перш за все акцентуються соматичні ознаки, на базі яких формується ідентичність людини як представника певної статі. У феномені статево-рольової ідентичності особливої значущості набувають психологічні та поведінкові прояви особистості. У гендерній ідентичності на перший план висуваються соціокультурні параметри категорій "чоловіче" та "жіноче", у відповідності до яких людина ідентифікує себе з конкретною гендерною групою, конструюючи свою ідентичність як представник певної статі

Гендерна ідентичність є продуктом соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови її зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна, акушерська) стать. З цього починається процес гендерної соціалізації, в ході якої дитину цілеспрямовано

виховують таким чином, щоб вона відповідала прийнятим у даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів «жіночність» та «маскулінність» формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і ролі, її поведінку, а також самооцінка. Це базова структура соціальної ідентичності, яка характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи. При цьому найбільш значимо, як сама людина себе категоризує.

Рис. 6.2. Співвідношення гендерної, статевої та сексуальної ідентичності в соціально-конструктивістському підході.

На думку Н. І. Ловцової, гендерна ідентичність в онтогенезі формується першою, коли дитина отримує знання про гендерні маркери (2-3 роки). Наступною актуалізується статева ідентичність (у 6 років), коли у дитини виникає впевненість, що біологічна стать є постійною. Останньою формується сексуальна ідентичність - у підлітковому віці. На цей процес меншою мірою впливають батьки, а більшою – інші агенти соціалізації (однолітки, ЗМІ) (Ловцова, 1999). Нині вважається, що множинність та плинність образів маскулінності і фемінності проявляється не лише в історії, але й у житті кожного індивіда, який, на думку І. С. Кона, у різних ситуаціях з різними партнерами "розирає" і представляє різну маскулінність і фемінність як основу гендерної ідентичності. Тому ключове поняття статевої ідентичності – «статева роль» – у контексті гендерної ідентичності замінюється категорією "гендерний дисплей" (Кон І. С., 2001).

Гендерна ідентичність може вступати у протиріччя з біологічною статтю індивіда. Існують два види гендеру в залежності від збігу ідентичності та статі: *цисгендерна* та *трансгендерна*. Люди, у яких гендерна ідентичність повністю

збігається зі статтю, називаються цисгендерами або цисгендерними. Якщо ідентичність і біологічна стать особистості не збігаються, то таку людину вважають трансгендером або трансгендерною особистістю.

6.2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності

Структура гендерної ідентичності утворена наступними компонентами:

- когнітивний, або пізнавальний, компонент (виявляється в усвідомленні приналежності до певної статі і описі себе з використанням категорій мужності / жіночності);

- афективний, або оцінний, компонент (оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності / фемінності);

- конативний, або поведінковий, компонент (презентація самого себе як представника гендерної групи, способи розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей) (Клецина, 2003).

Поняття «ідентичність» найтісніше пов'язане з поняттям «Я-концепція особистості». Ідентичність – це провідна характеристика Я-концепції, що відображає більш-менш усвідомлювану і прийнятну для особистості її когнітивну складову (образ Я, картину Я), що забезпечує цілісність і безперервність особистості впродовж життя. У даному контексті гендерна ідентичність може бути представлена твердженням «Я як жінка» або «Я як чоловік». У зв'язку з цим нерідко ідентичність вивчають, використовуючи психологічний інструментарій, розроблений для Я-концепції.

Види гендерної ідентичності. У сучасній психології виділяються чотири *типи гендерної ідентичності*: маскулінний, фемінний, андрогінний і недиференційований. Маскулінний тип пов'язаний з високими показниками маскулінних ознак (наприклад, агресивність, наполегливість, схильність до ризику, незалежність, мужність) і низьким ступенем вираженості фемінних якостей. Фемінний тип пов'язаний з високими показниками фемінних властивостей (жіночність, доброта, уважність до інших людей, емпатія і т.д.) і низьким рівнем проявів маскулінності. Андрогінний тип поєднує вираженість як маскулінних, так і фемінних якостей особистості. Недиференційований тип передбачає низькі показники по обох групах якостей - як маскулінних, так і фемінних.

Відштовхуючись від ідей С. Бем, В. Каган виокремлює традиційну, ізомерну (людина ідентифікується із стандартами іншої статі), недиференційовану (стан кризи, сплутаності ідентичності, невизначеності) та андрогінну (ідентифікація із зразками маскулінності та фемінності водночас) ідентичності (Каган, 1991).

Ще один підхід фіксує увагу на формуванні ідентичності у відповідності до соціальних очікувань. Основними критеріями сформованої ідентичності є адекватність засвоєння гендерної ролі, норм, образів у процесі статево-рольової соціалізації, а також міра задоволеності власною статевою належністю, орієнтація на свою стать. За сукупністю цих критеріїв вирізняють: адаптивну, інверсійну, індіферентну та амбівалентну ідентичність (Ткалич, 2016).

У силу різного досвіду, який отримують жінки та чоловіки в процесі соціалізації, можна говорити про особливу чоловічу та жіночу ідентичності.

Жіноча ідентичність. Жіночу ідентичність визначають через категоризацію себе як представника жіночої соціальної групи. Жіноча ідентичність передбачає відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій.

Конструювання жіночої ідентичності безпосередньо пов'язують зі специфічним для жінки «жіночим досвідом». Він починає створюватися завдяки особливостям соціалізації дівчаток. Батьки з дитячого віку створюють гендерно нормований образ новонародженої дитини (бантики, довге волосся, нарядні сукні та ін.), а також заохочують гендерно нормовану поведінку (нерішучість, емпатійність, пасивність і т. п.). Надалі «бути дівчинкою» «допомагають» інститути соціалізації, найважливішими агентами яких є ровесники, а також ЗМІ, що найбільш жорстко відстоюють гендерні рольові стереотипи.

Чоловіча ідентичність – це категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи і відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій. У процесі соціалізації хлопчик знаходиться в більш складному становищі, ніж дівчинка. Його вихователі, як правило, жінки, що обумовлює недостатність об'єктів для ідентифікації. Крім того, «чоловічий» набір рольової поведінки більш

Рис. 6.3. Плакат феміністичної майстерні, що передає специфічний жіночий досвід. Суспільство досі вважає, що менструація - це щось «брудне», щось, що належить приховувати і чого потрібно соромитися. Перші жертви такого ставлення - дівчатка, яким часто ніхто не розповідає про те, що буде відбуватися з їх організмом. А коли менструації, нарешті, починаються і переляканій

обмежений і жорсткий, а традиційне виховання не підтримує проявів «чоловічої» поведінки (незалежної, ініціативної, активної та ін.). Подальша соціалізація хлопчиків пов'язана з соціальними бар'єрами на шляху розвитку маскулітності, які провокують емоційно-когнітивний дисонанс. Його наслідком є «статеворольова розгубленість» або перебільшені маскулітні статево-рольові орієнтації (Бендас, 2001; Кон, 2001).

На перший погляд, сучасне суспільство висуває до поведінки дівчаток менш жорсткі нормативні вимоги, ніж до поведінки хлопчиків. Крім того, з дитинства їх оточують вихователі-жінки, з якими дівчинка може ідентифікувати себе. Однак, менша цінність «жіночого» в суспільстві ускладнює розвиток позитивної Я-концепції дівчинки. Належність до «кращої половини людства», але реально «менш цінної» соціальної групи, яка має менші можливості і владу, народжує проблеми зі становленням жіночої ідентичності, особливо якщо дівчинка має високі соціальні здібності і схильна до лідерства (Румянцева, 2003).

Розвиток гендерної ідентичності. Становлення гендерної ідентичності тісно вплетене у генезу когнітивних здібностей та особистості в цілому.

Первинне уявлення про власну статевоприналежність формується у дитини вже в півтора року, і саме це уявлення стає найбільш стійким і стрижневим компонентом самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її обсягу та ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору.

Рис. 6.4. Фемінна фотосесія мами з маленькими дочками розміщена у соціальній мережі.

У 5-6 років формується система статевої ролі та ідентичності, як входить до ядра особистості.

У 3-4 роки вона вже здатна усвідомлено визначити стать оточуючих людей, але найчастіше пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками, крім того, статевоприналежність вважається дітьми даного віку змінною характеристикою. Незворотність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6-7 років, що супроводжується підсиленням статевої диференціації в поведінці та установках.

Сензитивним етапом розвитку гендерної ідентичності є підлітковий вік та юність. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості особистості. Можна виділити три етапи розвитку гендерної ідентичності в

підлітковому віці: 1) недиференційованість фемінних і маскулінних ознак в образі "Я"; 2) гіпердиференціація фемінних і маскулінних ознак; 3) інтеграція фемінних і маскулінних ознак в образі "Я". Сучасні дослідження показують вираженість андрогінного типу гендерної ідентичності, характерну як для хлопчиків, так і для дівчат. Спостерігається змішаність у вираженні чоловічих і жіночих якостей у підлітків. Форма "гендерного протесту" частіше зустрічається у дівчат, які прагнуть до прояву маскулінності, іноді навіть гіпертрофованої, в своїй поведінці, зовнішності. Надалі відбувається закріплення прийнятих моделей "чоловічого" і "жіночого" стилю поведінки, на підставі яких формуються нові відносини з однолітками - представниками протилежної статі.

У дорослому віці гендерна ідентичність - це складно структуроване утворення, що включає:

- усвідомлення власної статевої приналежності;
- сексуальну орієнтацію;
- «сексуальні сценарії»;
- гендерні стереотипи і гендерні переваги (Кон, 1999).

6.3. Гендер та сексуальність

Поняття стать, гендер та сексуальність у багатьох культурах, зокрема і у нашій, є взаємопов'язаними. Гендерна психологія сексуальності розкриває специфіку сексуальних відносин, що задана ієрархією ролей гендерної схеми.

Сексуальність є предметом міждисциплінарної галузі знання - сексології. Термін «сексуальність» з'явився у 1889 р в роботі, присвяченій аналізу жіночих захворювань, які не зустрічаються у чоловіків; такі відмінності неминуче пов'язувалися з проявами жіночої сексуальності, наявність якої у жінки, на думку медиків того часу, вважалася протиприродною.

Поняття сексуальності виражає те, як суспільство та окремі люди організують, розуміють та репрезентують еротичні та репродуктивні дії. Практика сексуальності виявляє сексуальну орієнтацію або сексуальну ідентичність особистості. **Сексуальна ідентичність** - це усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг. Цей термін зазвичай обмежується позначенням віднесення людиною себе до гетеро-, гомо- чи бісексуальності. Він не описує моделі сексуальної поведінки, оскільки є багато людей, що виражають сильну особисту гомосексуальну ідентичність, але нерідко беруть участь в гетеросексуальних контактах, і навпаки (Денисова, 2002).

Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини. На різних етапах дослідження сексуальності в центрі уваги дослідників виявлялися різні її аспекти. Довгий час сексуальність розглядалася під тиском біологічного чинника в нерозривному зв'язку з репродуктивністю, що служило критерієм визначення норми здоров'я, мотивації, сексуально-еротичної поведінки та визначало інтерес вчених до пошуку причин різноманіття сексуального досвіду людей. Методологічною основою цих досліджень були положення біологічного детермінізму, згідно з якими визначальне значення не тільки для статі, форми тіла і темпераменту, але і для сексуальних уподобань і поведінки людини мають вроджені генетичні та фізіологічні чинники.

Упродовж ХХ ст. відбулися глибинні зрушення в сексуальній культурі, обумовлені досягненнями медицини, появою ефективної контрацепції і особливо змінами в системі гендерних відносин. Основна тенденція цих трансформацій полягає в тому, що у суспільній свідомості прояви сексуальності стали сприйматися як важлива, самоцінна сфера життя, яка не потребує виправдання дітонародженням, подружніми правами або профілактикою здоров'я.

Сексуальність – сукупність психічних реакцій, переживань і вчинків, пов'язаних з виявом статевого потягу.

Принципово нові теоретичні ідеї про розуміння сексуальності були сформульовані з опорою на принципи

соціального конструкціонізму. Американські соціологи Джон Геньон і Вільям Саймон у книзі «Сексуальна поведінка: соціальні джерела людської сексуальності» (1973) прийшли до висновку про те, що треба говорити не просто про «вплив» культури на сексуальність, а про соціокультурне конструювання сексуальної поведінки і мотивації, оскільки навіть саме розмежування «сексуального» і «не сексуального» є умовним.

Французький філософ Мішель Фуко в тритомній «Історії сексуальності» (1976-1984) більш радикально стверджував, що історія сексуальності - не просто еволюція способів соціального регулювання сексуального «потягу», «інстинкту» або «потреби», а процес постійного створення і переконструювання нових соціально-психологічних реальностей (Фуко, 1996).

М. Фуко вказав на дискурсивну природу сексуальності. Людина може класифікувати явище як «сексуальне» тільки в контексті існуючих у даному суспільстві і відомих йому норм і практик репрезентації сексуального. По-друге, він обґрунтував, що мова, слова, способи репрезентації сексуального - це не просто вираз наших почуттів і думок, а й форми соціального контролю. По-третє,

творчість М. Фуко справила величезний вплив на філософську теорію фемінізму, на основі якої сформувався гендерний підхід у дослідженні сексуальності.

Ідеї соціального конструювання гендеру через жорстку вимогу гетеросексуальності знайшли розвиток у роботах Г. Рубіна, Д. Батлера, Е. Гросса, Т. Лауретіса, І. С. Косовскі. Г. Рубін зазначає, «сексуальність є сполучною ланкою між гендером; левова частка придушення жінок корениться саме в ній, передається з її допомогою, конституюється всередині неї» (Рубін, 2001).

Відповідно до положень соціального конструкціонізму, сексуальність розуміється як соціальний конструкт, обумовлений особливостями соціальної взаємодії індивіда і способами інтерпретації тієї чи іншої поведінки на основі зразків дій, адекватних культурі і конкретному контексту. У рамках соціального конструкціонізму центральним є питання про сексуальні значення і способи, якими вони соціально виробляються і відтворюються в різних культурних контекстах. Не заперечуючи повністю значення біологічних факторів у виникненні основних фізичних особливостей, соціальні конструкціоністи підкреслюють, що «природне» може діяти тільки через інтерпретацію і наділення культурними змістами. У процесі взаємодії з соціальним оточенням «дитина спочатку засвоює зовнішні ярлики, а потім у неї з'являється внутрішня здатність знаходити відповідні назви для своїх дій. Таким чином, активність отримує більш точне визначення і зв'язується із структурою соціально-культурних очікувань, потреб, які надають поведінці сексуальний сенс (Луковицкая, 2003).

6.4. Феномен «queer-ідентичність»

Норма гетеросексуальності. До цієї норми привернула увагу феміністична критика. Гендер – це не тільки ідентифікація з однією із двох статей, але також приписані гендерні стосунки. Цими стосунками є передбачений сексуальний потяг до іншої статі – гетеросексуальність. У сучасному суспільстві це привілейований та домінуючий вираз сексуальності, яка розцінюється як "природна" форма людського сексуального бажання. Вона є нормалізованою у Західній культурі за допомогою інституційних дій, права та соціальної політики. Але останнім часом гетеросексуальність, як норма, піддається проблематизації, зокрема, феміністською

«Квір» - все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. Квір як «парасолькова ідентичність» дозволяє об'єднувати в собі різний набір сексуальних ідентичностей. **Гомосексуальна ідентичність** – це усвідомлення та прийняття своєї гомосексуальної орієнтації.

критикою і розцінюється, насамперед, як політичний інститут для підпорядкування жінок чоловікам. Річ (1980) використовувала термін примусова гетеросексуальність для позначення соціальної практики і розпоряджень, які гарантують відтворення гетеросексуальності як привілейованої форми сексуальної орієнтації. Гетеросексизм ігнорує інші типи досвіду, крім гетеросексуальності і гетеросексуального життєвого стилю (Шевченко, 2016).

Лібералізація гетеронормативності. З підвищенням цінності індивідуальності людини та її свободи, гетеронормативність починає піддаватися критичному перегляду в різних сферах суспільної свідомості. Усвідомлення впливу принципу гетеронормативності на характер гендерних відносин, розмивання меж традиційних гендерних ідентичностей, виникнення феномену неосексуальностей у сучасній культурі призвели до виникнення нового феномена - «queer-ідентичність».

Квір-теорія - це міждисциплінарний академічний проект, що склався в кінці 1980-х - початку 1990-х років як радикальна теоретична альтернатива більш конвенційним концепціям гендеру та сексуальності, які лежали в основі мейнстрімних феміністських і ЛГБТ-рухів.

Детальніше про її сутність можна прочитати у Аннамарі Джагос «Введение в квир-теорию» (Джагос А., 2002). До першоджерельних праць можна віднести роботи Мішеля Фуко, які заклали основи дискурсивного погляду на гендерні та квір-дослідження, а також роботи згадуваної вище Джудіт Батлер («Gender Trouble», «Bodies that Matter»).

Рис.6.5. Переможниця конкурсу "Євробачення-2014" Кончіта Вурст. У 2015 році вона представила в Берліні свою автобіографічну книгу. У книзі під назвою "Я, Кончіта. Моя історія" австрієць Том Нойвірт описує непростий шлях, який привів підлітка з нетрадиційною сексуальною орієнтацією на сцену, де він виступав як співак-травесті і став переможцем престижного пісенного конкурсу і першою "бородатою жінкою" в історії "Євробачення".

Поняття «queer» (у перекладі з англійської «дивний», «ненормальний», «педік») вживалось спочатку як образливе сленгове позначення гомосексуалів, слово поступово стало звичним для гей-активістів і гендерних теоретиків та змінило оціночну конотацію. У науковий обіг термін «квір» був уведений американською феміністкою Терезою де Лауретіс у 1991 році (Жеребкіна, 2011). Дивакуватість, невідповідність стандартам і гендерний нонконформізм пропонувалося вважати не пороком, а творчим процесом пошуку нестандартних

виразів власної сексуальної індивідуальності, які розхитують репресивну патріархальну гетеронормативну бінарність (чоловіче / жіноче / гетеро / гомо / норма / патологія), завжди організовану за принципом ієрархії соціально нерівноцінних компонентів.

Таким чином, термін «квір» описує все, що не вписується у патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального». Іншими словами, ним позначається все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. А оскільки з гендерної дихотомією пов'язаний і феномен гендерної ідентичності, що відображає соціальний розподіл людей на чіткі гендерні групи (за статтю і сексуальними перевагами), то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших і взаємно поведінкових практиках.

Найбільш відомими концепціями квір-суб'єктивності є теорія гомосексуальної квір-ідентичності Терези де Лауретіс та Ів Кософскі Седжвік; теорія квір-ідентичності як «експериментального бажання» сучасного феміністського філософа Елізабет Гросс. Лауретіс вважає, що гомосексуальна квір-суб'єктивність сконструйована як мінлива і негативна сутність, а її суб'єкт є ексцентричним і визначається в термінах ексцесу, перверсії і дезідентифікації (Лауретіс, 2000). Концепція квір-ідентичності Ів Кософскі Седжвік спрямована на легітимізацію міноритарних / гомосексуальних дискурсів у культурі. Квір-суб'єктивність за визначенням Елізабет Гросс властива як гей-лесбійській так і гетеросексуальній суб'єктивності, якщо вона відхиляється від заданих культурою рамок (Barát, E., 2011).

Істотну теоретичну неоднорідність позицій у квір-теорії спробуємо конспективно представити у вигляді наступних тез:

По-перше, гендер і сексуальність розглядаються як продукти інкультурації репродуктивної біології людини.

По-друге, термін «квір» загострює увагу на тому, що у повсякденній рутині життя неможливо чітко зафіксувати кордони сексуальної визначеності.

По-третє, квір-теорія не ототожнює гомосексуальну ідентичність з квір-ідентичністю, оскільки, скоріше, декларує відхід від нормативності та сталості, ніж чітку визначеність.

Різні «непристойні», з точки зору соціальних очікувань, практики (наприклад, гомосексуальні сім'ї) в умовах гетеронормативності є ганебними на рівні публічності. Відмова ж від офіційної публічності веде до виникнення «лицемірної» сексуальності, а з іншого боку - до цілком закономірних спроб

влади призупинити лібералізацію сексуальності: адже вона кардинально підриває колишній соціальний порядок.

По-четверте, розуміння ідентичності як процесу і дискурсивного ефекту, а не сутності або стану. Одна з фундаторок квір-теорії Джудіт Батлер бачить вихід з кола дискурсивної детермінації гендеру у потенціалі пародії, тобто ігор, із значенням і контекстом зрушень, що розхитують нормативність зсередини і витягають соціальну сконструйованість гендерних категорій (яскраві приклади - травесті-культура, дрег, кроссдрессінг і ін.).

Нарешті, п'ятим важливим аспектом квір-теорії є увага до інших, суміжних форм інакшості - наприклад, інвалідності та процесів маргіналізації і виключення на перетині гендерних, расових, класових та інших соціально значущих ознак.

Таким чином, «квір» - це своєрідна парасолькова ідентичність, множинна за суттю, що дозволяє поєднати різноманітний набір сексуальних ідентичностей.

Форми «розхитування» гендерної нормативності

У колишньому СРСР для позначення специфічної субкультури почали використовувати італійський термін «травесті». Термін вживався в театрі для позначення ампула: актриси, яка грала хлопчиків. Слово «травесті» набуло сексуального підтексту - нібито люди переодягаються для того, щоб викликати якісь сексуальні бажання, наприклад, щоб завоювати іншого чоловіка. Але взагалі дрег і травесті - це одне і те ж, два терміни, що позначають одне явище.

Дрег-Квін – сленговий вираз, що використовується для позначення артистів (зазвичай чоловічої статі), що використовують жіночі образи, переодягаючись в одяг жіночого гендеру. Дрег-квін далеко не завжди є геями або транссексуалами. Одягаючи одяг, пов'язаний з жіночим гендером, Дрег-Квін часто використовують перебільшення певних особливостей (характеристик) для гротескного, драматичного або сатиричного ефекту. Термін Дрег-Квін часто помилково прирівнюють до терміну трансвестизм. Головною відмінністю Драг-Квін від трансвестита є те, що метою переодягання служить саме розвага глядача.

Кроссдрессінг (від англ. Cross-dress, дослівно одягнутися інакше) - носіння одягу протилежної статі з метою отримання естетичної або, іноді, сексуальної насолоди. Людей, що займаються кроссдрессінгом, називають «трансвеститами». Свого часу в Західній Європі існувало табу на носіння жінками елементів чоловічого одягу. Такі ж табу зараз діють у деяких мусульманських країнах на носіння чоловіками жіночого одягу вважається неналежним на Заході і по нині.

Ставлення до нетипових гендерних ідентичностей та гомосексуальності. Ставлення до гомосексуальності торкається глибинних, часто не усвідомлюваних мотивів формування ставлення до сексуальності. Якщо узагальнити висловлювання широкого загалу українців щодо гомосексуальності, то їх можна звести до таких стереотипів:

1. Гомосексуалісти володіють рольовими характеристиками протилежної статі. Геї і гетеросексуальні жінки сприймаються як більш фемінні, ніж лесбійки і гетеросексуальні чоловіки; гетеросексуальні чоловіки і лесбійки сприймаються більш маскулініми, ніж геї і гетеросексуальні жінки.
2. Люди асоціюють гомосексуальність з різними порушеннями емоційного зв'язку і проблемами гендерної ідентичності;
3. Гомосексуальність є агресивною, геї намагаються поширити свою орієнтацію на інших людей, можуть приставати, спокушати та ін.

Отже, гомосексуальність сприймається як ненормальність, близькість до патології і тому викликає, крім цікавості, страх, оскільки загрожує руйнуванням звичної картини світу. Світу, де саме гетеросексуальність є нормою. Гомофобія - це ставлення до сексуальної орієнтації, яке може бути спрямоване на будь-кого; це страх перед гомосексуалізмом або боязнь спілкування з гомосексуалістами. Ворожість до гомосексуальності ґрунтується не стільки на індивідуальній, скільки на суспільній психології. У науковій літературі термін «гомофобія» зараз замінюється терміном «гетеросексизм», який визначається як певна ідеологія, що заперечує, принижує і стигматизує будь-які не гетеросексуальні форми поведінки, ідентичності, відносин або громади (Майєрс, 2000).

В американській психології проведена ціла низка емпіричних досліджень цього явища та його природи. Емпіричні дані показують, що гомофобія є найбільшою серед чоловіків та хлопчиків підліткового віку. І це не випадково, гомосексуалізм загрожує нормам гетеросексуальності, яка добре вписується у чоловіче домінування (Гамільтон, 2007).

Гендерні особливості і гендерна роль, за даними досліджень, пов'язана із ставленням до гомосексуалізму, оскільки гомосексуальна поведінка підриває традиційні уявлення про жіночі і чоловічі ролі. Так, з'ясовано, що чоловіки, які набрали високі бали за гіпермаскуліністю, домінуванням і мають традиційні рольові стандарти, більш негативно ставляться до гомосексуалізму (Whitley, 2000, 2001). Також з'ясовано, що чоловіки менш терпимі до гомосексуалізму в порівнянні з жінками, оскільки така поведінка несе більше загрози чоловічому статусу (Kite & Whitley, 2003).

Гомофобні стосунки фіксують у сім'ї та школі, вони пов'язані з ігноруванням, образами, антигеївськими коментарями, цькуванням, що

призводить до віктимізації та депресивних розладів у дітей (Tharinger, 2008). Міжнародні дані зв'язали гомофобні відносини і поведінку з самогубством і зловживанням алкоголем серед ЛГБТ-молоді (McDermott, Roen & Scourfield, 2008). Аналогічні дані отримані українською дослідницею Світлою Іванченко з глибинного інтерв'ю (Іванченко, 2009).

Дорослі ЛГБТ теж піддаються віктимізації, оскільки знаходяться під тиском упередженості. Це викликає у людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією постійний гнів та занепокоєння, пригнічений настрій і зниження

Дослідження проблем трансгендерності в Україні

Перше і єдине емпіричне дослідження, присвячене проблемі трансгендерності в Україні, було проведене Світлою Іванченко у 2009 році в 10 областях України. Глибинне інтерв'ю включало особисту історію (сім'я, місце проживання, навчання); самоідентифікацію, усвідомлення своєї трансгендерності, процес переходу, сексуальність, випадки дискримінації в сім'ї, школі, на роботі; проблеми здоров'я і медичної допомоги; оцінку потреб трансгендерних людей. Респонденти обиралися «методом снігової кулі». Усього було опитано 36 осіб віком 18-51 р, серед них переходять з жіночого в чоловічий гендер (FtM) - 24 чол., 12 - з чоловічого у жіночий (MtF); 2 - трансвестити. В основному це жителі столиці та обласних центрів (Київ, Кіровоград, Донецьк, Луганськ, Миколаїв, Одеса, Хмельницький, Харків, Херсон); лише троє опитаних проживають у невеликих містах. Зробили хірургічну корекцію статі і поміняли документи - 5 чол.; тільки поміняли документи - 2 чол., 23 людини планують корекцію статі у більш-менш доступний для огляду час.

Основні результати. Більшість респондентів відзначали проблеми ідентифікації в дитинстві і юності, негативну реакцію суспільства на спроби утвердити свою гендерну ідентичність. Як результат - самотність, відчуття страху, депресії. В поодиноких випадках трансгендери знаходили підтримку рідних або інших осіб (учитель). Точна кількість суїцидальних спроб невідома, проте в ході інтерв'ю було відзначено три, і 5 чоловік говорили про суїцидальні думки. Проблема корекції статі в Україні є складною багатоетапною процедурою, яка займає 10 і більше років. Проте дві третини респондентів орієнтовані на повну корекцію, невелика частина хоче поміняти тільки цивільну статі (документи). Гормональні препарати, націлені на формування вторинних статевих ознак бажаного гендеру, беруть більше половини респондентів, причому не за призначенням лікаря, а самостійно, на свій страх і ризик.

Соціальний контекст проблеми трансгендерності в Україні такий, що трансгендерам дуже складно отримати будь-яку консультацію і медичну допомогу, оскільки в регіонах профільних фахівців немає, існує лише два центри в Києві, в які вони можуть звернутися. Цей процес утруднений тим, що видача дозволів на хірургічну корекцію статі видається спеціальною комісією, яка, до того ж, довгий час не працювала. Основна проблема трансгендерних людей в Україні полягає в тому, що їм нікуди звернутися за допомогою і підтримкою - відсутні медичні, соціальні, юридичні інститути, немає і неформальних організацій, що захищають інтереси трансгендерів.

самооцінки (Swim, Johnston, & Pearson, 2009). Ще більш важким наслідком дискримінації є гетеросексуальні злочини на ґрунті ненависті.

Трансфобія визначається як ірраціональний страх перед трансгендерами, транссексуалами, трансвеститами. Порушення ними гендерної норми викликає вищу

інтенсивність негативного ставлення, ніж до геїв, лесбійок та бісексуалів (Kosciw et al., 2009). Тому трансгендери стикаються високими показниками фізичного насильства, сексуального насильства і домагання, причому не тільки від незнайомих, але й від знайомих людей (Stotzer, 2009).

Певну зміну ставлення до гомосексуальності в бік толерантності пов'язують з тим, що ця категорія в останні роки стала більш видимою і персоналізованою. Цьому сприяють телебачення, кіно, книги, публічні люди. Однак, найбільшу роль відіграє досвід міжособистісного спілкування (Mažeikiene N., 2015).

Гетеросексизм - система поглядів і переконань, заснована на ідеях про гетеронормативність, що передбачає гетеросексуальність єдиною природною морально і соціально прийнятною формою сексуальності людини. Слід зазначити, що не всі гетеросексуали поділяють таку ідеологію, тому гетеросексуальність сама по собі не передбачає гетеросексизм.

Висновки

1. Гендерна ідентичність - це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує у самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію. Вона є базовою структурою соціальної ідентичності і характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, але не з точки зору оточення, а з позиції самої людини. Іншими словами, як сама людина себе категоризує.

2. Гендерна ідентичність включає систему знань про себе як чоловіка та жінку, ставлення до себе через призму цих знань, а також виявляється у формах самопрезентації гендеру, у діях та мові. Розвиток гендерної ідентичності не припиняється все життя, найбільш відповідальними періодами є дитинство та підлітковий вік. У дорослому віці гендерна ідентичність є складно структурованим утворенням, що включає: усвідомлення власної статевої приналежності; сексуальну орієнтацію; «сексуальні сценарії»; гендерні стереотипи і гендерні переваги.

3. Усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг виражається у понятті сексуальна ідентичність. Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини.

4. Усе, що не вписується в патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального», окреслюється через «квір». Оскільки з гендерною дихотомією пов'язаний феномен гендерної ідентичності, то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших поведінкових практиках.

5. Упереджене ставлення до людей з нетрадиційною орієнтацією називається гетеросексизм та проявляється через гомофобію. Її основу складають стереотипні уявлення про людей нетрадиційної орієнтації та норма гетеросексуальності.

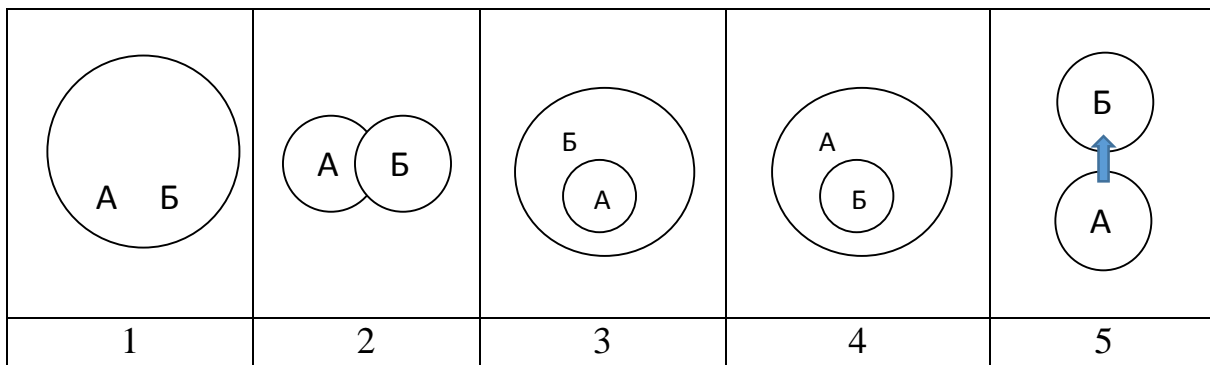
Ключові терміни: ідентичність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, гендерна ідентичність, сексуальна ідентичність, цисгендерна та трансгендерна ідентичність, традиційна ідентичність, гемосексуальна ідентичність, сексуальність, квір-ідентичність.

Завдання для самоперевірки

1. виправте неточність у визначенні поняття «гендерна ідентичність»:

«Гендерна ідентичність - базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, при цьому не важливо, як сама людина себе категоризує».

2. В якому відношенні знаходяться пари наступних понять?:

а) гендерна ідентичність – б) статева ідентичність;

а) гендерна ідентичність – б) сексуальна ідентичність;

а) гендерна ідентичність – б) гендер;

3. Виберіть правильні відповіді:

1) *Усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе з використанням категорій мужності / жіночності) - це функція:*

а) когнітивного компоненту; б) афективного компоненту;

в) конативного компоненту.

2) Функцією якого компоненту є презентація самого себе як представника гендерної групи, способів розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей?:

- а) когнітивного компоненту; б) афективного компоненту;
- в) конативного компоненту.

3) Оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності / фемінності) виявляється через дію:

- а) когнітивного компоненту; б) афективного компоненту;
- в) конативного компоненту.

4) Якщо людина ідентифікується із стандартами іншої статі, то її ідентичність є:

- а) традиційною; б) ізомерною;
- в) недиференційованою; г) андрогінною.

5) Здатність усвідомлено визначати стать оточуючих людей на основі зовнішніх, випадкових ознак виникає у дітей у:

- а) до півтора року; б) 3-4 роки; в) 5-6 років; г) 6-7 років; д) молодшому шкільному віці.

4. Вставте пропущені слова у пропоновані висловлювання:

«Поняття сексуальності виражає те, як суспільство та окремі люди організують, розуміють та репрезентують ... та ... дії».

«Усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг, віднесення людиною себе до гетеро-, гомо- чи бісексуальності – це ...».

5. Оцініть правильність висловлювань: «+» (правильно) - «-» (неправильно)

«Квір-ідентичність та гомосексуальна ідентичність є синонімічними поняттями».

«Гендерна психологія сексуальності розкриває специфіку сексуальних відносин, що задана ієрархією ролей гендерної схеми».

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить усі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

3. Заповніть анкету (Додаток 3) «Персональний сексуальний досвід». Важливо це зробити максимально відверто, щоб здійснити рефлексію свого

досвіду. Які з виявлених особливостей Вашого досвіду Ви готові обговорити під час заняття? Які ні? Поміркуйте, чим зумовлений Ваш опір?

4. Знайдіть в Інтернеті сторінки, де підлітки та юнаки обговорюють свою сексуальну автобіографію, свій перший сексуальний досвід. Познайомтеся з історіями сексуальності від жінок та чоловіків. Роздрукуйте на заняття оповіді, які Вам відгукнулися емоційно, є, на Ваш погляд, відвертими та ілюструють вплив оточення на формування сексуальності людини.

5. Познайомтеся з аналітичною запискою «Стан та проблеми ЛГБТ-руху в Україні» та додатком до неї, розміщеними на сторінці Інституту стратегічних досліджень в Україні (Ресурс доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1206/>). Опрацюйте статтю української дослідниці С. М. Іванченко «Трансгендерність, гендерна ідентичність і гендерні стереотипи» (Ресурс доступу: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/259-ivanchenko8.html>).

6. Передивіться вдома фільм «Дівчина з Данії» режесера Тома Хупера, знятий на основі однойменного роману Девіда Еберсхоффа, що розповідає про першу трансгендерну жінку, якій було зроблено операцію з корекції статі. Головні ролі у фільмі виконали Едді Редмейн і Алісія Вікандер. Світова прем'єра стрічки відбулася 5 вересня 2015 року в конкурсній програмі Венеціанського кінофестивалю. Фільм вийшов у прокат 27 листопада 2015 року. За свою роль Вікандер була удостоєна премії «Оскар» за кращу жіночу роль другого плану. Оберіть фрагменти, які б Ви хотіли обговорити на занятті.

7. Проаналізуйте та обговоріть при підготовці до заняття ситуативні задачі з кейсу до даного розділу.

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Експерименти Дж. Мані і А. Ерхарда з гермафродитами внесли корективи в розуміння біологічної статі. Вони досліджували групу гермафродитів з генетичними чоловічими статевими ознаками. Дітей розділили на пари. Одна дитина з кожної пари перенесла операцію і гормональну терапію і стала особою чоловічої статі; її виховували як хлопчика. Інша дитина після операції і лікування гормонами набула жіночої статі і виховувалася як дівчинка. Діти, виховані як хлопчики, засвоїли традиційні чоловічі ролі і одружилися на жінках; діти, виховані як дівчатка, вирости, усвідомлюючи себе жінками, їх подальше життя і сексуальний досвід відповідали віковим нормам.

Чи можна результати експериментів з гермафродитами, що доводять вирішальну роль соціального чинника в гендерній соціалізації, перенести на розуміння розвитку гендерної ідентичності людей з чітко визначеною біологічною статтю? Поясніть свою думку.

Ситуація 2.

Головна мета дослідження Natsal - спрогнозувати майбутні тенденції щодо СНІД. Перші два етапи опитування проводилися в 1990-1991 і 1999-2001 роках і дозволили простежити зміни протягом десятиліть. Результати третього (Natsal-3) показують, що британці відчують себе більш комфортно зі своєю сексуальністю і демонструють більшу толерантність, ніж раніше. Кількість жінок, які розповіли, що мали статеві контакти з іншими жінками, зросла в чотири рази за 20 років і в два рази - за останнє десятиліття. Гомосексуальні контакти серед чоловіків збільшилися з 3,6% (1 з 28 учасників опитування) у 1990 році до 4,8% (кожен двадцятий опитуваний). Ці зміни свідчать, насамперед, про те, що британці стали більше експериментувати в ліжку, а також більш відверто розповідати про своє сексуальне життя.

Жителі Туманного Альбіону стали також більш терпимими один до одного. Так, у 1990 році тільки чверть респондентів не бачила нічого поганого в одностатевих стосунках. Сьогодні такої думки дотримуються половина чоловіків і дві третини жінок. Опитування Natsal-3 показало також, що:

- Сьогодні британці частіше відвідують сексопатологів, ніж десятиліття тому.
- Незапланована вагітність асоціюється з сексом до 16 років, палінням, уживанням наркотиків, депресією, низькою навчальною успішністю і браком сексуального виховання в школі.
- Кожна десята жінка (9,8%) повідомила, що її примушували займатися сексом проти її волі. Але тільки в 15% сексуального насильства злочинцем був незнайомий чоловік.
- 17% опитаних відзначили, що проблеми зі здоров'ям впливають на їх сексуальне життя, але менше чверті з них звернулися за допомогою до фахівця.
- Ті учасники дослідження, кому важко говорити про секс з іншими, більш імовірно, мають сексуальні розлади (Прочитати оригінал цієї статті англійською Ви можете на сайті BBC Future - <http://www.bbc.com/future>).

Поясніть цінність цього дослідження для вивчення гендерної ідентичності та сексуальності в Україні.

Ситуація 3.

«Сексуальність, так само як і художній смак або смак в їжі, одязі розвивається з роками. І в цьому ми стаємо мудрішими, досвідченішими, наші горизонти розширюються і кайфу від сексу тільки більше! Було б нерозумно

дотримуватися старовинних стереотипів, зупинятися в середині життя (а 50-60 за сьогоднішніми мірками якраз середина життя)»).

Які стереотипи жіночої та чоловічої сексуальності Вам відомі? Як вони пов'язані з віком людини?

Термінологічний розігрів

Мета: налаштувати студентів на інтелектуальну роботу, актуалізувати зміст основних понять, що стосуються попередньої та нової теми.

Хід роботи:

Етап 1. Студентів розділяють на дві групи і кожна отримує набір карток, з вказаними на них різними термінами. Студенти різних груп не мають знати, які саме терміни написані на картках. Впродовж 5-7 хвилин групи працюють над складанням визначень кожного поняття. Після завершення відведеного часу, групи по черзі зачитують визначення, при тому не називають сам термін. Друга група має відгадати термін, визначення якого наводиться.

Табл. 6.2. Орієнтовний перелік термінів

Гендерний стереотип	Гендерна роль
Гендерна соціалізація	Диференціальне підсилення
Диференціальне моделювання	Гендерна сегрегація
Сімейна роль	Ідентифікація
Агенти соціалізації	Інститути соціалізації
Сексизм	Дискримінація
Гендерна схема	Андрогінія
Гендерна ідентичність	Гендерна ресоціалізація
Стать	Гендер
Фемінність	Маскулінність
Стереотипізація	Сексуальність
Сексуальна орієнтація	Соціальна роль
Квір-ідентичність	Статева ідентичність

Етап 2. Складання блок-схеми з основних понять, що стосуються проблем гендерної соціалізації, гендерної ролі, гендерного стереотипу та гендерної ідентичності. Основним завданням є розвиток навичок аналізу та структурування наукових категорій, що стосуються даної предметної галузі. У мікрогрупах студенти складають графічну схему, яка показує зв'язок понять, розкритих на першому етапі, а також співвідношення між ними. По завершенню

творчої роботи представник від кожної групи зображує свій варіант на дошці або ватмані та презентує її групі. Студенти ставлять питання спікерам та групі, що презентує свій варіант схеми. На завершення спільно підсумовуються сильні і слабкі сторони кожного малюнка.

Психологічна вправа «Гендерний фотоальбом»

Вступний коментар. Ця вправа допоможе дослідити витoki гендерної ідентичності. Прийом, яким ми скористаємося для вивчення гендерної ідентичності та її розвитку, – це ранні дитячі фото. Фото з дитинства – це спосіб візуального відтворення гендерного досвіду, що допомагає краще відтворити процес самокатегоризації, агентів впливу та емоцій, з ними пов'язаних. У процесі створення розповіді про події минулого, закарбовані у фото, Ви можете усвідомити характеристики своєї гендерної ідентичності, а також шляхи і способи їх формування.

У сучасному світі фотографія є одним з варіантів сприйняття повсякденного життя, в цьому феномені відображаються соціально значущі реальності. Тому наш інтерес до фотографії - це інтерес до повсякденного вияву гендерної ідентичності у житті, інтерес до комунікативних особливостей фотографії, до її соціальної природи. Розглядання зображення на фотографії – це момент внутрішнього діалогу з собою «Іншим». Цей «Інший» є своєрідним «внутрішнім соціумом», умовою для самовизначення, він переносить, проектує систему взаємозв'язків у внутрішній простір «Я». Фотографія активізує внутрішній діалог та виступає механізмом здійснення рефлексії нашого гендерного досвіду.

Мета: актуалізувати досвід ранньої гендерної соціалізації та розвитку гендерної ідентичності, здійснити рефлексію досвіду. У процесі цієї роботи у Вас буде можливість зрозуміти способи і механізми конструювання власної гендерної ідентичності.

Необхідні матеріали: фотографії з дитинства, які презентують ранні спогади про себе як дівчинку або хлопчика, орієнтовна схема опису фотографій та їх обговорення в парах.

Хід роботи:

Це завдання виконується у різних форматах: індивідуальному та парному.

Етап 1. Викладач пропонує познайомитися із вступним коментарем, де відображено сутність роботи з фотографіями.

Етап 2. Цей етап передбачає індивідуальну роботу із створення опису фотографій. Пропонується обрати одне з відібраних фото та описати його за схемою:

1. Чому саме це фото Ви обрали?

2. Яким чином воно презентує Вас як дівчинку / хлопчика?
3. Пригадайте конкретну ситуацію Вашого фотографування та основні емоції. Ваше ставлення до ситуації та до себе.
4. Які люди дотичні до цієї ситуації?
5. Які конкретні очікування цих людей до Вас як дівчинки / хлопчика? Як Ви про них дізналися?
6. Яка участь батьків у представлених фото? Хто з батьків був Вам ближчим на різних етапах дитинства та підлітковості?
7. Що в дитинстві Вам говорили батьки та інші дорослі про те, яким має бути дівчинка / хлопчик?
8. Які «послання» з дитинства Ви наслідуете у житті? Які моделі стосунків наслідуете?
9. Які механізми, прийоми, способи найчастіше використовували оточуючі для формування Вашої ідентичності і Ваших гендерних уявлень?

Етап 5. Студенти обмінюються результатами опису фотографій у парах. На завершення кожен намагається відповісти на питання: Що дізнався про своє самовизначення як дівчинки / хлопчика? Хто впливав на цей процес? Чого не очікували отримати в ході виконання цього завдання?

Практичне завдання «Самодіагностика гендерної ідентичності»

Вступний коментар. Як було вже зазначено в теоретичній частині розділу, гендерна ідентичність – це усвідомлення своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі. Вона забезпечує пов'язаність кожного з нас із культурними визначеннями мужності і жіночності. Її виникнення є результатом процесу взаємодії нашого «Я» з іншими людьми. Гендерна ідентичність виявляє себе як суб'єктивний досвід психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис у свій внутрішній світ. Іншими словами, гендерна ідентичність - це аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі, усвідомлення своєї приналежності до статі в соціальному контексті, тобто усвідомлення і переживання індивідом позиції «Я» стосовно конкретних зразків або еталонів статі.

Оскільки, гендер найбільш ранній, центральний і активно-організуючий компонент Я-концепції, то і гендерна ідентичність є базою нашого «Я». У більшості людей гендерна ідентичність відповідає біологічній статі, а це, в свою чергу, формує почуття приналежності до чоловічої або жіночої статі, об'єднує основні гендерні характеристики. Людина демонструватиме характеристики, відповідні статі, щоб підтримувати почуття приналежності до даної статі. Однак,

чоловік або жінка навіть з несуперечливою гендерною ідентичністю може демонструвати характеристики і поведінку, асоційовану з іншою статтю. Глобальна гендерна ідентичність, як правило, зберігається незмінною впродовж життя, а очікування, життєві інтереси, риси особистості, статево-рольова поведінка можуть варіювати, внаслідок вікових трансформацій і накопичення життєвого досвіду.

Мета завдання: познайомитися з методиками дослідження гендерної ідентичності та сприяти розвитку навичок аналізу власної гендерної ідентичності. При виконанні цього завдання засвоєння теоретичної інформації здійснюється в процесі наукового самопізнання Вами своїх персональних властивостей. При використанні самодіагностики практичне завдання поєднується з процесом саморефлексії та обговоренням теоретичного матеріалу.

Необхідні матеріали: тексти і бланки опитувальників для вивчення гендерних характеристик: Тест Куна і Макпартленда «Хто Я?»; Опитувальник С. Бем (Додаток 3).

Хід роботи:

Етап 1. Психологічна самодіагностика. Під час заняття пропонується познайомитися з психологічними методиками для вивчення гендерної ідентичності та під керівництвом викладача виконати дві методики.

Етап 2. Підготовка письмової роботи рефлексивного змісту: «Психологічний аналіз гендерної ідентичності».

Заповнення та обробка опитувальника «Хто Я?» Куна та Макпартленда. Опитувальник «Хто Я?» розроблений представниками інтеракціоністської орієнтації М. Куном і Т. Макпартлендом. Він використовується для виявлення ролі гендерних характеристик у структурі Я-концепції особистості, а також для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості.

Викладач роздає бланки і зачитує інструкцію. Наголошується на необхідності записувати відповіді якомога швидше. Питання «Хто я?» пов'язане з характеристиками сприйняття людиною себе самої, тобто з її образом Я або Я-концепцією. Відповідаючи на питання «Хто я?», людина вказує ролі і характеристики-визначення, з якими вона себе співвідносить, ідентифікує, тобто з соціальним статусом і тими рисами, які, на її думку, пов'язані з нею. Вимога тесту дати двадцять висловлень, пов'язаних з уявленням про власну ідентичність, виходить з визнання дослідниками складної і багатовекторної природи Я-концепції. Передбачається, що людина, що добре рефлексує, дає більше відповідей, ніж людина з менш розвиненим уявленням про себе, або більш «закрита». Прийнято вважати, що ті характеристики самого себе, які

досліджуваний записує на початку свого списку, найбільше актуалізовані в його свідомості, є більш усвідомленими і значущими для суб'єкта.

Обробка та обговорення результатів. Дані тесту «Хто Я?» обробляються з використанням методу контент-аналізу. Пропонується виділити наступні категорії:

- сімейні та міжособистісні ролі (до цієї категорії належать варіанти відповідей: я - мати, дружина, син, чоловік, подруга і ін.);
- професійні ролі (я - майбутній вчитель/ка, студент/ка, дослідник/ця);
- інші соціальні ролі, в основному ці ролі стосуються сфери відпочинку (я -любитель-рибалка, спортсмен/ка, читач/ка).

Ці три категорії складають зміст соціальної ідентичності досліджуваних.

Наступні три категорії розглядаються як складові особистісної ідентичності:

- фемінні характеристики - особистісні риси, традиційно приписувані образу жінки (я - турботлива, чутлива, залежна, ніжна, мрійлива);
- маскулінні характеристики - особистісні риси, стереотипно пов'язані з образом чоловіка (я - сильний, сміливий, цілеспрямований, самостійний, незалежний, агресивний);
- нейтральні характеристики - особистісні риси, які не включаються до стереотипних характеристик маскулінності / фемінності (я – веселий/ла, красивий/ва, добрий/ра, вірний/на, акуратний/на, трудолюбивий/ва, лінивий/ва).

Окремо з'ясовується, чи була присутня в самоописах характеристика, що позначає стать (я - чоловік / жінка, юнак / дівчина), і визначається порядок її згадки (перші три місця свідчать про значимість цієї характеристики в структурі Я-концепції особистості).

Після обробки результатів студентам пропонується підрахувати кількість характеристик у кожній з виділених категорій і занести результати в таблицю, представлену нижче.

Таблиця 6.2. Результати обробки опитувальника «Хто Я?»

	Сімейні ролі	Професійні ролі	Інші соціальні ролі	Фемінні характеристики	Маскулінні характеристики	Нейтральні характеристики
Кількісні значення						

Теоретичні знання, які можуть органічно включатися в процес інтерпретації результатів, - це теорія гендерної схеми С. Бем, інформація про гендерні стереотипи та джерела формування гендерної ідентичності.

Бути чоловіком чи жінкою означає постійно перебувати в умовах гендерної оцінки. Ми оцінюємо себе та інших на основі уявлень про те, якими мають бути чоловіки та жінки. Співвіднесення власних уявлень з загальноприйнятими відграє важливу роль у психологічному самопочутті особистості. Відповідно до гендерних стереотипів маскулінності / фемінності чоловіки повинні бути компетентні, домінантні, незалежні, агресивні, самовпевнені, схильні міркувати логічно, здатні управляти своїми почуттями, а жінки - більш пасивні, залежні, емоційні, дбайливі й ніжні. Відповідність стереотипам про рольове покликання чоловіків і жінок передбачає, що для жінок головними соціальними ролями є сімейні ролі, для чоловіків – професійні ролі. Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхами, а жінок - за наявністю сім'ї та дітей.

Велика кількість гендерно маркованих самовизначень вказує на те, що гендерна ідентичність займає провідне місце у структурі Я-концепції особистості. Якщо в числі перших трьох відповідей є самоопис, що позначає стать, а сімейні ролі і фемінні характеристики у жінок домінують над професійними і маскулініними (у чоловіків навпаки), то можна зробити висновок про наявність у студентки / студента статево типізованої Я-концепції. Статево типізована людина - це та, чиє самовизначення і поведінка збігаються із зразками, що відповідають гендеру в суспільстві [3, с. 73].

Якщо стать не згадується взагалі або згадується у кінці списку, а такі категорії, як «інші соціальні ролі» і «нейтральні характеристики» мають більшу кількість згадок, ніж інші категорії, то можна говорити про Я-концепцію, що не є статево типізованою.

Серед висловлювань про себе можуть бути як позитивні, так і негативні характеристики. З огляду на їх співвідношення, можна визначити емоційно-оцінну складову Я-концепції. Якщо негативні самоописи стосуються статево типізованих характеристик, то можна припустити наявність у особи внутрішньоособистісних конфліктів гендерного плану. Спектр інтерпретаційних позицій опитувальника може бути розширено. На основі вивченого теоретичного матеріалу, студенти можуть доповнити варіанти інтерпретацій отриманих даних самостійно.

Заповнення та обробка опитувальника С. Бем. Опитувальник статево ролей BSRI, розроблений Сандрою Бем. Його мета – виявлення ступеня вираженості маскулініних і фемінних характеристик, а також визначення типу особистості: маскулініного, фемінного, андрогінного.

Обробка і обговорення результатів. Результати обробляються відповідно до наведеної в додатку Є інструкції. Тип особистості може бути визначений на

основі первинних значень: студенти з високим показником маскулінності і низьким показником фемінності належать до маскуліного типу особистості; поєднання низької маскулінності і високої фемінності характерне для фемінного типу особистості; високі показники маскулінності і фемінності характерні для високого рівня андрогінності; низькі показники маскулінності і фемінності характерні для низького рівня андрогінності. Другий варіант визначення типу особистості заснований на підрахунку індексу маскулінності - фемінності.

Обговорення результатів проводиться в контексті інформації про концепцію андрогінії С. Бем. Андрогінія – це поєднання традиційно жіночих і чоловічих рис. Вона визначає здатність людини варіювати поведінку, залежно від ситуації; допомагає формуванню стійкості до стресів, сприяє досягненню успіхів у різних сферах життєдіяльності.

Важливість концепції андрогінії полягає в тому, що вона дає можливість усвідомлення однакової привабливості якостей, які традиційно вважаються жіночими і чоловічими. Це особливо важливо в світлі того, що чоловічі якості представляються як більш нормативно бажані. У процесі обговорення результатів звертається увага студентів на дані про більш високий рівень соціально-психологічної адаптації осіб з андрогінним типом особистості. Пропонується висловити свою думку щодо цього питання на сонові власного досвіду.

Ділова гра «Розробка програми сексуальної освіти для підлітків»

Вступний коментар. Стать, гендер та сексуальність у багатьох культурах взаємопов'язані феномени. Сучасна гендерна психологія доводить, що як гендер, так і сексуальність є соціально сконструйованими явищами. Сексуальність впливає на формування гендерної ідентичності особистості і несе на собі відбиток гендерних стосунків, влади і підпорядкування.

Незважаючи на процеси лібералізації сексуальності, в Україні тема сексуальності залишається закритою і недостатньо обговорюваною, як у сім'ї, так і у школах. Сексуальна освіта може зустрічати опір батьків і вчителів, оскільки асоціюється з розбещенням. Батьки уникають розмов про появу дітей на світ, про планування сім'ї, догляд за тілом, полюції та менструацію та ін., що засвідчує малу довіру в дитячо-батьківських взаєминах. Ця задача часто перекладається на товариство ровесників, яке здійснює передачу інформації у нетолерантній манері. Через це підлітки виявляються не підготовленими до багатьох важливих моментів їх життя, зокрема, першого сексуального досвіду, і часто травмуються.

Дискурси сексуальності по-різному впливають на соціалізацію хлопчиків і дівчаток, і це не повною мірою враховується в освіті. Шкільна освіта використовує програми, де спостерігається авторитарне придушення дискурсу жіночого сексуального бажання; просування дискурсу жіночої сексуальної віктимізації (жертвності); явну привілейованість заміжньої гетеросексуальності над іншими практиками сексуальності. Наше спостереження за виховними заходами в школі на цю тему показує, що жінок подають часто як реальних або потенційних жертв чоловічого бажання, дівчат вчать захищати себе від хвороб, небажаної вагітності, застерігають від того, щоб дати «скористатися собою». Такий дискурс репрезентує чоловіків як нападників, агресорів, хижаків, похитливих «тварин», які хочуть тільки одного від дівчат - сексу. За межами пануючого обговорення знаходиться жіноча суб'єктність та чоловіча емоційність.

Мета завдання: осмислення стереотипів сексуальності, з якими стикається особистість у процесі культурного конструювання сексуальності, а також рефлексія своїх власних страхів і опорів у цій темі та їх урахування при створенні та проведенні інтерв'ю з цієї теми.

Хід роботи:

Підготовчий етап. Оскільки проблема для обговорення є доволі делікатною, вона потребує підготовки. Вдома студенти відповідають на питання анкети про власний сексуальний досвід (Додаток І), знайомляться із відвертостями про перший сексуальний досвід на форумах в Інтернет (наприклад, <https://rebenok.by/community/index.php?topic=76403.0>)

Етап 1. Групова дискусія на тему «Хто має найбільший вплив на сексуальність?». Студентам пропонується на основі самоаналізу та прочитаної автобіографії висловитися щодо чинників впливу на сексуальність людини у нашій культурі.

Етап 2. Розробка програми сексуальної освіти для підлітків. Уявіть, що від Вас залежить впровадження програми сексуальної освіти, якою б Ви її зробили? (Запропонувати розділитися на малі групи і розписати свої програми на аркуші ватману, представити їх усій групі і обговорити.)

Етап 3. Аналіз відвертостей про перший сексуальний досвід у малих групах: Чому він виявився саме таким у дівчат? Як Ви думаєте, чи впливає початок сексуального життя на подальші стосунки дівчат з чоловіками? Які можна сформулювати теми дослідження?

Кінолекторій «Трансгендерність – порушення гендерної ідентичності чи її варіація?»

Вступний коментар. Трансгендерність - загальний термін для позначення людей, чий гендер (соціальна стать) і біологічна стать не збігаються. До цієї категорії включені люди, які вважають себе належними до протилежної статі - транссексуали, трансвестити, а також андрогіни, інтерсексуали і бігендери. Трансгендерна особистість (ТО) або, коротко, трансгендер, може зовні проявляти себе відповідно до своєї біологічної статі або бажаної статі, або по черзі (наприклад, у зовнішньому світі відповідно до паспорта, у вузькому колі - бажаного гендеру). Людина, яка бажає привести у відповідність свій образ і тіло шляхом гормональної та хірургічної корекції, називається транссексуалом. Існують дві основні перехідні форми транссексуалів: з чоловічого гендеру в жіночий - MtF (Male-to-Female); з жіночого в чоловічий - FtM (Female-to-Male) (Іванченко, 2009).

Мета: поглиблення уявлення про природу гендерної ідентичності, розвиток толерантності, рефлексія свого сприйняття множинності гендерної ідентичності, співставлення свого сприйняття із сприйняттям інших.

Необхідні матеріали: стаття про трансгендерність української дослідниці С. М. Іванченко (Ресурс доступу: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/259-ivanchenko8.html>), фільм «Дівчина із Данії» для онлайн перегляду обраних студентами фрагментів.

Хід роботи:

Етап 1. Обговорення статті про дослідження трансгендерності в Україні. Студентам пропонується поділитися враженнями про прочитане, проаналізувати вплив стереотипів на соціалізацію трансгендерних дітей, обговорити емпіричні дані якісного дослідження, проведеного психологом.

Етап 2. Перегляд обраних студентами фрагментів фільму. Для кращого усвідомлення особливостей життя і взаємодії в цій маргінальній для суспільства групі, ми пропонуємо студентам подивитися фільм «Дівчина з Данії». Фільм дозволяє використовувати різні методичні прийоми аналізу, дає можливість побачити внутрішній (самоствавлення) та зовнішній (ствавлення до цієї групи в суспільстві) аспекти.

Сюжет фільму. Дія відбувається в 1920-х роках у Копенгагені. Ілюстратор і художниця Герда Вегенер просить свого чоловіка Ейнара Вегенера попозувати їй у якості жіночої моделі. Портрети набувають популярності і Герда продовжує писати картини із своїм чоловіком у якості жінки. Ейнар, одного разу відчувши себе жінкою, не може повернутися до колишнього життя. Незважаючи на численні спроби забути ці відчуття, Ейнар не може залишатися чоловіком і

починає жити під ім'ям Лілі Ельбі. Згодом Ельбі стає першою людиною, якій зробили операцію з хірургічної корекції статі.

Етап 3. Обговорення фільму. Обговорення фільму відбувається у два етапи: спочатку відбувається спонтанне обговорення обраних студентами фрагментів. Далі пропонується зосередитися навколо таких питань:

1. Як змінюється ставлення суспільства до трансгендерності за останні десятиліття?
2. Які почуття виникають у Вас до чоловіка у жіночому одязі?
3. Яке ставлення найближчого оточення до людини, яка виявляє не типові для статі форми поведінки?
4. Чому лікарі ставлять цим людям діагноз шизофренія?
5. Що змінилось у Вашому сприйнятті трансгендерності?

Рекомендована література:

1. Антонова Н.В. (1996). Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии*, № 1.
2. Джагоз А. (2008). Введение в квир-теорию. М.: Канон.
3. Иванченко С. Н. (2009) Трансгендерность, гендерная идентичность и гендерные стереотипы. *Психологические исследования*, № 6(8). Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/259-ivanchenko8.html>.
4. Луковицкая Е. Г. (2003) Сексуальность: стереотипы и реальность. В: И. С. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.404-410). СПб.: Питер.
5. Румянцева П. В (2003) Гендерная идентичность. В: И. С. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.171-176).СПб.: Питер.
6. Степанова Л. Г. (2009) Формирование гендерной идентичности у современных юношей и девушек. *Психологическая наука и образование*, №5. (С. 67–72).
7. Титаренко Т. М. (2008) Соціальна психологія особистості. *Основи соціальної психології*. К.: Міленіум (С. 377-440).
8. Ткалич М. Г. Гендерна психологія (2016). К.: Академвидав (С.55-127).
9. Barát, E. (2011). Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary”. In Lisa Downing, Robert Gillet (eds). *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. London: Ashgate, 85-98.

Частина III. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділ 7. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРСТВА

Тільки ті жінки в політиці реалізуються успішно, які абсолютно не відповідають українському стереотипові берегині, жінки-матері у вишій сорочці, котра співає колискових пісень а-ля Ніна Матвієнко... У політиці досягає успіху сильна, агресивна жінка, яка критично, жорстко дивиться на світ... Рішучість іти ва-банк, тверезий погляд, неймовірний критицизм щодо владних структур, відсутність традиційної м'якості. Наше суспільство на сході України й на заході, обираючи парламент, обрало саме таких жінок. Тобто це свідчить про багато цікавих процесів, пов'язаних із зміною стереотипів у суспільстві...» (З інтерв'ю із Соломією Павичко - літературознавицею, однією з фундаторок східноєвропейського фемінізму).

У цьому розділі ми обговоримо проблеми, які оформились на стику гендерних досліджень, соціальної та організаційної психології. Спробуємо знайти відповідь на наступні запитання: Чому на ключових посадах у менеджменті та у високій політиці в Україні критично переважають чоловіки? Невже жінки не здатні до лідерства, чи вся справа у відсутності бажання? Чи, справді, жінки керують групами якимось по-особливому?

У центрі обговорення будуть психологічні теорії, які пояснюють специфіку жіночого лідерства та труднощі жінок у реалізації їх прагнень на лідерську роль. Ми подивимося на жіноче лідерство з точки зору концепції «гендерного потоку», концепції токенизму, теорії рольової конгруентності та інших гендерних теорій. Хотіли б привернути вашу увагу до так званих моделей жіночого лідерства, що передбачають «м'які» способи керівництва. Знайомство з ними може бути корисним як жінкам, так і чоловікам, оскільки ці моделі втілюють ідеологію сучасного менеджменту.

Оскільки, жінки в процесі професійного становлення стикаються з не схожими з чоловіками проблемами, як то відсутність зразків лідерства своєї статі, «скляна стеля», упередженість щодо їх можливостей громадськості, то поміркуємо разом про специфічні завдання розвитку лідерського потенціалу саме жінок.

На практичному занятті Ви зможете поглибити розуміння гендерної теорії лідерства, а також дослідити свої стереотипи лідерства, визначити уявлення про себе «Я-лідер».

7.1. Гендер і досягнення

У 2017 році кабінет міністрів України затвердив Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. «Метою програми є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, сприяння утвердженню принципу рівності жінок і чоловіків у пріоритетних сферах соціального та економічного розвитку в Україні, ефективному розв'язанню проблем та усуненню диспропорцій гендерного розвитку з чіткою орієнтацією на права людини», – йдеться у повідомленні. Програма враховує рекомендації ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, міжнародних моніторингових інституцій у галузі прав людини, а також положення міжнародних договорів, зокрема Угоди про асоціацію Україна – ЄС. Передбачається зменшення гендерного дисбалансу у сферах державної служби та управління людськими ресурсами (зокрема, розроблення та внесення до програм курсів підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків).

Скляна стеля – термін для позначення невидимого і формально ніяк не позначеного бар'єру, який обмежує кар'єрне просування жінок, безвідносно до їх професійних якостей, певного рівня соціальної ієрархії в організації, області чи державній системі. Пізніше був розширений і на інші соціальні групи та меншини (етнічні, сексуальні тощо).

Актуальність таких заходів пов'язана із наявністю значного **гендерного розриву** у сфері менеджменту, державного управління, великої політики.

Водночас в Україні забезпечені рівні можливості в доступі до освіти та охорони здоров'я незалежно від гендеру. Найбільший дисбаланс зафіксовано у співвідношенні жінок та чоловіків на посадах міністрів, тут показник є максимально зсунутим у бік чоловіків. За цим показником Україна посідає тільки соту позицію з 144 країн у рейтингу.

Іншими словами, статистичні дані показують тенденцію вимивання жінок із керівництва на високих щаблях управління, попри державне сприяння гендерній рівності через законодавчу базу та квоти жінок у політиці. В американському менеджменті ще у 80-х роках цьому дали пояснення через виразний термін **«скляна стеля»**. Про неї говорять, коли усунуті законодавчі перешкоди, але зберігаються невидимі соціальні обмеження, на які наштовхуються жінки, що прагнуть досягти успіху в кар'єрі. Сьогодні скляна стеля виявляється у прихованих обмеженнях щодо жінок не тільки в управлінському зростанні, але й у рівні оплати праці.

За індексом розриву в рівні заробітної плати між жінками та чоловіками Україна посідає 61 місце серед 144 країн. Цьому факту знаходять правдоподібні пояснення. Наприклад, що жінки в силу традиції зайняті на переважно «жіночих» роботах, за які платять менше, ніж за традиційно «чоловічі». Або жінки самі вибирають низькооплачувану роботу, віддаючи перевагу кращим умовам праці: хорошому соціальному клімату, можливості допомагати іншим, більш гнучкому графіку або легшій роботі (гіпотеза компенсуючих відмінностей). Одне з поширених пояснень невідповідності зарплати чоловіків і жінок засноване на принципі оцінки людського капіталу, що вираховується через інвестиції, зроблені в освіту в минулому. Однак, незважаючи на переконливість

Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні

Загальне співвідношення чоловіків і жінок серед керівників організацій та підприємств становить 60% до 40%. Цікавий факт, що наближеним до гендерного балансу є приватне підприємництво, де жінки становлять 46% жінок. Водночас жінки набагато рідше керують підприємствами або організаціями (зокрема урядовими та різними неурядовими організаціями), їх лише 30% серед керівників підприємств.

Статистика засвідчує, перелік видів діяльності підприємств, у керівництві яких однозначно переважають чоловіки або жінки, дуже обмежений. Однак існує тенденція, коли чоловіки на керівних посадах у традиційно «жіночих» сферах є в цілому більш поширеним явищем, ніж жінка-керівник у традиційно «чоловічій» галузі. Гендерно збалансованими (приблизно порівну чоловіків та жінок у керівництві) виявились такі галузі: готелі і ресторани, державне управління, мистецтво / спорт / розваги, операції з нерухомістю, охорона здоров'я, а також торгівля (серед ФОП).

Жінки є керівниками переважно у сферах, які співвідносяться зі стереотипами щодо традиційно жіночих видів діяльності: освіта і догляд за дітьми, розвиток дітей, соціальна допомога (а також діяльність профспілок), готельна робота, ресторани, роздрібна торгівля продуктами харчування та одягом, пошиття одягу, індустрія краси, туризм, мистецтво і відпочинок, облік і аудит. Освіта – це єдина галузь, де переважають жінки-керівники (керівники-жінки – 69%). Проте частка жінок-керівниць знижується відповідно до віку учнів. Жінок багато в керівництві дошкільними закладами (98%), менше у початковій освіті (87%), ще менше у середній освіті (68%), мало серед ректорів університетів, керівників управлінь освіти.

Чоловіче лідерство є типовим для таких сфер, як транспортні, будівельні та сільськогосподарські організації. Можна виокремити ті області, де абсолютна більшість керівників (більше 80%) є чоловіками, – це будівництво, сільське господарство, транспорт, енергетика та видобувна промисловість. Переважно чоловіки очолюють підприємства, що займаються вирощуванням зернових, будівництвом, оптовою торгівлею, комплексним обслуговуванням об'єктів, це якщо говорити про окремі види економічної діяльності в різних галузях. До того ж чоловіки керують більшістю релігійних організацій та багатьма громадськими організаціями.

(Дослідження підготоване Програмою розвитку ООН <https://medium.com/@UNDPUkraine/>)

аргументів, вони не можуть пояснити того факту, що існує розрив в оплаті чоловікам та жінкам за однакову працю.

Ситуація в Україні незначно розходиться із ситуацією в багатьох інших країнах, де, незважаючи на те, що ні у здібностях, ні у мотивації між чоловіками та жінками не виявлено вагомих відмінностей, ріст жінок у соціальних структурах є обмеженим.

Іглі та Карау пояснюють низькі досягнення жінок у лідерстві двома дискримінаційними процесами. Перший дискримінаційний процес виявляється у процесі найму на роботу, коли менеджери з персоналу віддають перевагу кандидатам-чоловікам перед кандидатами-жінками навіть тоді, коли досвід лідерства у чоловіка незначний. Другий дискримінаційний процес пов'язаний очікуванням від жінки керівництва з використанням стандарту чоловічого лідерства. Однак, коли жінки проявляють чоловіче лідерство, їх поведінка розглядається, як порушення жіночого поведінкового стандарту, що призводить до негативної їх оцінки як лідера. Оцінки зі сторони оточення покращувалися, коли стать та роль співпадали, Таким чином, конгруентність жіночої та лідерської ролі може привести до кращого сприйняття жінок у лідерській ролі та підвищення результативності (Eagly, A. H., & Karau, S. J., 2002).

Ці дискримінаційні процеси мають глибоку психологічну природу. З психологічної точки зору, основними перешкодами для жінок у розвитку лідерства в будь-якій сфері є стереотипи жіночого лідерства та несприятливі умови навчання.

Перша і найбільш значна перешкода – це неймовірно стійкий негативний стереотип жіночого лідерства, яким стверджується нездатність жінок управляти людьми. В останні десятиріччя проведено значне число емпіричних досліджень гендерних стереотипів лідерства і зібрано цікавий матеріал. З'ясовано, що стереотип є настільки непроникним для сприйняття жіночого успіху, що успішні жінки-менеджери виявляються в більшій ізоляції в організаціях, ніж неуспішні (Bartol, Martin, 1986). Самі жінки, які досягли кар'єрного успіху, є носіями упередженості і не схильні допомагати іншим жінкам у кар'єрі (Rojahn, Fischer, Willemsen, 1997). Стереотипи лідерства негативно відображаються на лідерах обох статей. Спостерігачі критично оцінюють чоловіка-лідера за помилки в маскулінних завданнях (результативність, ризик, прийняття рішення), тоді як жінку-лідера критикують за помилки в сфері взаємин (Florence, 2008).

Друга перешкода, вище виділена нами, має об'єктивний характер – це відсутність можливості у жінок навчатися та ідентифікуватися з топ-лідерами своєї статі. Низка досліджень доводить, що процес наставництва є більш

ефективним, якщо його суб'єкти за багатьма параметрами є схожими (Massobu., Jacklin, 1978; Powell, 1990).

Наслідки відстороненості жінок від лідерства, управління та влади фіксуються на рівні особистості жінки, на рівні її стосунків та на рівні суспільства в цілому.

На особистому рівні соціальні перешкоди спонукають жінок до формування комплексу захисних стратегій, які Сюзана Вольш та Катрін Кессел (Walsh S., Cassell C., 1995) назвали «гендерний менеджмент». Він веде до втрат і передбачає:

- надмірне функціонування на роботі, яке виражається у тому, що жінки більше часу проводять на робочому місці, ніж чоловіки;
- використання типово жіночих способів ведення ділових перемовин, якими допускається кокетство, лестоці, приниження своїх здібностей, щоб стимулювати чоловіків щось робити самих;
- приховування свого особистого життя, наприклад, уникання розмов про дітей, щоб уникнути ярлика неефективного працівника.

Ще одним особистісним наслідком дії гендерних стереотипів є виникнення у жінок страху успіху. Страх успіху виявляється в обдарованих жінок (наділених лідерськими здібностями) в униканні успіху, відмові від професійного зростання, стратегії «на крок позаду» чоловіка, незапланованій вагітності перед підвищенням, применшенні своїх досягнень та інших діях, що підривають кар'єру. Чого бояться жінки? Бояться не самого успіху, а його наслідків для

3 психологічного дослідження гендерної політики організацій

Маріана Ткалич (2015) вивчала гендерну політику організацій та дискримінацію на робочому місці. На основі отриманих даних вона прийшла до висновку:

Гендерна політика сучасних організацій потребує змін, оскільки часто є джерелом гендерної дискримінації. Загалом гендерна дискримінація в українських організаціях виражена на помірному рівні. Аналіз психолого-організаційних чинників гендерної дискримінації показав, що чоловіки та жінки однаково бачать її рівень, вікові та освітні відмінності в уявленнях є незначними і проявляються лише в окремих питаннях, так само незначним є вплив сімейного стану. Співробітники з високим рівнем маскулінності не бачать гендерної дискримінації щодо жінок, з фемінної – навпаки, її помічають. Андрогінні співробітники відчувають найнижчий тиск дискримінації в організаціях за статевою ознакою. Персонал державних підприємств відзначає нижчий рівень дискримінації, ніж персонал приватного сектору. У промислово-виробничій сфері гендерна дискримінація виражена більше, ніж в освітній та медичній, сфері соціально-правового захисту населення та сфері послуг. Персонал моногендерних організацій оцінює успішність жінок вище, ніж персонал гетерогендерних.

значимих відносин та жіночності, які асоціюються з ним. Вплив гендерних стереотипів на мотивацію досягнення жінок проявляється у тому, що вони відчують тривогу через успіх у нетрадиційних для них сферах, таких, як менеджмент та велика політика. За результатами дослідження страху успіху Г.В. Турецька (Турецкая, 1998) виділяє наступні його емпіричні референти:

- недооцінка своїх професійних досягнень та перспектив;
- відмова від подальшого просування у робочій ролі;
- відмова від подальшого просування у справах, застрягання на певному рівні;
- відчуття недостатньої жіночності, страх втрати жіночності у зв'язку з кар'єрою;
- тривога про збереження сім'ї або інших значимих відносин, яка відчувається у зв'язку із професійним успіхом;
- почуття провини стосовно недостатнього часу та уваги до рідних.

Міжособистісними наслідками стереотипу, за даними О.Бендас (Бендас, 2009), є деформація стосунків у сім'ї та на роботі: засудження жінки-лідера близькими та друзями; надання підлеглими переваги чоловіку в ролі боса; скептицизм та поблажливе ставлення чоловіків-керівників до жінок-лідерок; обмеження жінок інформацією, виходячи з уявлення «воно їм не треба»..

З боку суспільства дистанціювання жінок від лідерства та влади виявляється у дефіциті в управлінні ненасильницьких, «м'яких» методів впливу. Залучення здібних жінок до управління пов'язується із розвитком гуманітарного потенціалу менеджменту та політики в країні.

7.2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства

Дослідженню жіночого лідерства у психології не приділялось достатньо уваги аж до останнього часу. В основному вивчалось лідерство чоловіків у менеджменті організацій та у політиці. Теорії лідерства та керівництва, як правило, ґрунтувалися на даних вивчення чоловіків, а результати досліджень вважалися універсальними для обох статей. Жіноча психологія, що переймалась питаннями справедливості, взаєминами жінок із суспільством, фізіологічними процесами жінок, мало уваги приділяла жіночому лідерству.

Маскулінізованість досліджень лідерства є зрозумілою, оскільки чоловіки історично займали більшість керівних посад. Жінки в політиці та керівництві вищого рівня є ще доволі нове явище. Однак завдяки жіночим рухам жінки виборювали і продовжують виборювати собі місце на керівних посадах, і їх

частка стає все вагомішою, через це активнішими є запити до психологічного вивчення феномену жіночого лідерства (Helgeson, Vicki S., 2012; Юмьел, 2003).

Стать, як вагома змінна в дослідженнях лідерства, почала вивчатися лише з початку цього століття. У останні десятиліття дослідження гендерних аспектів лідерства здійснюється в таких основних напрямках: 1) дослідження поведінки лідера; 2) дослідження гендерної ідентичності лідера; 3) крос-культурні дослідження лідерства; 4) дослідження особистості лідера; 5) дослідження перешкод лідерству жінок. Аналіз цих новітніх напрямів було здійснено О.Бендас (Бендас, 2015). Далі представимо стислий огляд різних сучасних підходів до вивчення жіночого лідерства на основі її даних.

Дослідження стилів лідерства. Перший напрям досліджень спрямований на виявлення відмінностей у стилях лідерства чоловіків та жінок. За даними мета-аналізу (Eagly, A. H., Johannesen-Schmidt, M. C., & Van Engen, M. L., 2003) можна констатувати схильність жінок до іншого типу лідерства – трансформаційного лідерства, а чоловіків – до транзакційного. Транзакційне лідерство передбачає раціональну взаємодію, ділові відносини в межах посадових обов'язків, свого роду угоду. Трансформаційне лідерство ґрунтується на емоційному впливі і спрямоване на зміну внутрішніх установок послідовників. Отже, трансформаційний лідер може бути охарактеризований як вихователь.

Дослідження гендерної ідентичності лідерів. Друга сучасна тенденція вивчення жіночого лідерства – це вивчення гендерної ідентичності. Декілька мета-аналізів було спрямовано на перевірку гендерного стереотипу, згідно з яким лідерство – маскулінний феномен. Загалом було виявлено, що лідери частіше були маскулінні, ніж фемінні чи андрогенні; тенденція відповідати гендерному стереотипу маскулінності більше виражена у чоловіків, ніж у жінок

Дослідження гендерної ідентичності жінок-майбутніх менеджерів

У дослідженні Ірини Бондаревської (2009) з'ясовано, що жінки-майбутні менеджери андрогінного, маскулінного й фемінінного типів гендерної ідентичності прагнуть до активної самореалізації як у професійній сфері, так і в царині особистих стосунків. Лише серед жінок-майбутніх менеджерів недиференційованого типу гендерної ідентичності переважає прагнення до переживання кохання, філософське ставлення до життя і прагнення здоров'я.

Жінки-майбутні менеджери, незалежно від типу гендерної ідентичності, підтримують традиційні патерни гендерних стосунків, що може викликати труднощі в реалізації управлінських функцій.

та збільшується з часом (Van Engen, M. L., Van der Leeden, R., & Willemsen, T. M., 2001).

Крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства. Важливі дані про особливості жіночого лідерства дають крос-культурні дослідження. Т.Бендас (Бендас,2009), у своєму теоретичному аналізі наводить приклади такого дослідження Зокрема в дослідженнях Еммерік в рамках двофакторної моделі поведінки лідера (вплив гендерних і культурних характеристик), виявлено, що жінки мають більш високі показники за параметром «ініціююча структура» (орієнтація на задачу) і за параметром «увага» (орієнтація на відносини). Однак гендерні відмінності виявились незначними поза західною культурою.

Особистісний підхід є найвпливовішим у дослідженні жіночого лідерства. В останні роки центральну вагу було приділено двом особистісним змінним – це домінантність жінок та їх соціальний інтелект. У результаті експериментальних досліджень взаємодії в діадах домінантних та низькодомінантних учасників різної статі при вирішенні різних завдань було встановлено, що домінантні жінки не мали переваг ні перед чоловіками, ні перед іншими жінками – недомінантними. Отже, майже за півстоліття гендерні стереотипи практично не змінилися (Conner, J. O., & Strobel, K., 2007).

У дослідженні Петрушихіної Е.Б. (Бендас, Петрушина, 2015) встановлено, що керівники-жінки значно перевершують своїх колег за рівнем загального емоційного інтелекту і міжособистісного емоційного інтелекту (за методикою Д. Люсіна). Причому відмінності стосуються не тільки показників емоційного інтелекту, а й багатьох аспектів психологічної ефективності: авторитету керівника, задоволеності роботою, мотивації співробітників. Водночас за даними мета-аналізу Д.Дея жінки мають більш низькі показники за рівнем самомоніторингу, засобами якого здійснюються регуляція самопрезентації та побудова привабливого для інших образу. Р. Елліс і С. Кроншоу в лабораторних експериментах на малих групах виявили, що самомоніторинг виступає особистісною детермінантою лідерства, насамперед, для чоловіків, а не для жінок (Бендас, 2015).

Дослідження внутрішніх перешкод жіночому лідерству. Основна увага в цих дослідженнях приділяється вивченню стереотипів у суспільстві щодо жінок-лідерок, про які ми згадували вище. Дослідження Хойт і Кеннеді, проведені у 2008 році, довели, що жінки з самого дитинства зустрічаються з такими очікуваннями, які забезпечують втрати лідерства в подальшому. Жінкам пропонуються взірці ефективного керівництва, які часто асоціюються з чоловіками (Rogem, & Вајај, 2012). В мета-аналізі сприйняття лідерства чоловіки

сприймалися, як більш активні, і ці якості у свою чергу сприймалися, як лідерські (Koenig, Eagly, Mitchell, & Ristikari, 2011). Отже, коли ми думаємо про керівника, то асоціативно думаємо, що це чоловік. Разом з тим, не можна не помітити, що прогрес у плані жіночого представництва у менеджменті є, однак дискримінація жінок-лідерок зберігається (Duehr & Bono, 2006).

7.3. Гендерні теорії лідерства

Осмислення гендеру як провідного чинника лідерства, а також причин відсторонення в суспільстві жінок від цього статусу розглядаються в межах гендерних теорій лідерства. Представимо їх аналіз на основі аналітичного огляду, зробленого О.Бендас (Бендас, 2009)

1. Концепція «гендерного потоку». Висунута Барбарою Гутек з співавторами. Ця концепція фактор гендеру вважає домінуючим: він є настільки потужним, що поширює свій вплив на інші ролі, в тому числі і на роль лідера, заповнюючи собою, подібно до потоку, все навколо. Виникає так званий «гендерний ефект», коли стать стає більш значущою, ніж всі інші чинники. Відповідно до цієї концепції сприйняття лідера, в тому числі і його ефективності, залежить, перш за все, від його статі. Можна припустити, що існують культури, де гендерний ефект виникає частіше і легше, ніж в інших. Це необхідно з'ясувати в подальших дослідженнях.

2. Теорія гендерного відбору лідерів. Теорія розроблена Дж. Боумен із співавторами та С. Суттон із співавторами. Автори виходять із припущення, що люди взагалі, і в організаціях зокрема, пред'являють різні вимоги по відношенню до лідерів різної статі. По відношенню до жінок ці вимоги вищі. Так, щоб отримати ту ж менеджерську посаду, на яку претендує чоловік, жінка повинна продемонструвати набагато вищу порівняно з ним компетентність, щоб зняти вплив упереджень проти себе. Ряд даних, проаналізованих у попередньому параграфі, укладаються в цю схему.

3. Концепція токенізму. Концепція була запропонована Розабет Кентер ще в 1977 році, але відноситься до найбільш впливових і дотепер. Концепція постулює, що на групову динаміку впливає склад групи. Група може бути однорідною (наприклад, складається з представників однієї статі, віку, раси та ін.). Але досить часто ми маємо справу з різнорідними за складом групами.

Ті члени групи, які за поданою ознакою (стать або раса, наприклад) складають більшість, були названі домінантами, а ті, хто кількісно лише символічно був представлений у групі, отримали назву «токенів» (буквально: символів). Токени через свою малу чисельність більш помітні, більш стереотипно сприймаються, їх характеристики перебільшуються в порівнянні з домінантами.

Рис. 7.1. Жінки-токени на діловій нараді.

Токени – члени групи, які представлені лише символічно. Жінки в діловому світі, як малочисельні, сприймаються як токени: більш виразно, стереотипно та перебільшено, порівняно з більшістю.

перебільшуються в порівнянні з домінантами. Так, жінки-лідери в чоловічому діловому світі виступають у ролі токенів. Розабет Кентер виявила чотири неформальні ролі жінок-токенів:

- 1) «мати» (від неї чекають емоційної підтримки, а не ділової активності);
- 2) «спокусниця»: тут токен виступає лише сексуальним об'єктом для чоловіка з високим посадовим статусом в організації, викликаючи обурення у колег-чоловіків;
- 3) «іграшка, талісман» – мила, але не ділова жінка, що приносить удачу;
- 4) «залізна леді»: їм приписувалася нежіноча жорсткість, і вони були особливо ізольовані від групи.

Усі ці ролі заважають жінкам зайняти положення рівних домінантів у групі, знижують їх можливості службового зростання, і змінити цю ситуацію може лише збільшення їх числа серед лідерів.

Своє несприятливе становище в групі токени можуть компенсувати, використовуючи так званий «**спокушуючий менеджмент**» (impression management), спосіб вплинути на інших людей, сформувати у них враження про себе за допомогою слів, дій і поглядів. Одним із проявів такого менеджменту є інграціяція. Це поняття було введено Е. Джоунсом і означає здатність людини бути привабливою для інших людей, домагатися її симпатії і любові.

Теоретична модель інграціяції розроблена Р. Лайденом і Т. Мітчеллом. Людину, яка викликає особливе ставлення у оточуючих (симпатію і любов), називають інграціатором, а об'єкт інграціяції – мішенню. Інграціаторами можуть виступати і лідер, і послідовник. Е. Джоунс і Т. Піттмен емпірично встановили чотири типи інграціаторних стратегій:

1) самопрезентація (мішень переконують у наявності позитивних якостей у інтраціатора: наприклад, жінка-начальник повідомляє про себе підлеглому, що вона є досвідченим працівником, що підсилює сприйняття її компетентності);

2) посилення інших (похвала і лестощі: наприклад, підлеглий зізнається своєму начальнику, що йому дуже подобається працювати з ним);

3) подібність думок (згода з судженнями партнера і демонстрація подібності цінностей);

4) виділення фаворитів.

У дослідженнях було встановлено, що менеджери найбільш часто застосовували інтраціацію по відношенню до своїх підлеглих при виборі свого заступника, а також у випадках, коли їм треба було переконати оточуючих, що вони підходять для керівної посади. Вважається, що інтраціація може допомогти жінкам-лідерам зрівняти свої шанси з чоловіками, зокрема у встановленні добрих взаємовідносин з підлеглими. Тим більше, що роль інтраціатора, згідно з гендерними стереотипами, більше підходить жінці, ніж чоловікові, за даними досліджень Д. Кіпніса і С. Шмідта.

4. Статусна теорія створена Дж. Бергером з колегами. Вона має багато прихильників: М. Локхід і К. Холл, Лінда Карлі, Б. Меккер і П. Ветцель-О'Нейл, Еліс Ігли та ін. Суть її полягає в наступному. У суспільстві чоловік і жінка не рівні: перший має високий статус, друга – низький. Ця нерівність закріплюється у відповідних гендерних стереотипах. Тому і в діловому світі чоловік згідно зі

Рис. 7.2. Стратегії впливу жінок у великій політиці: інтраціація та провокація.

Нова сенаторка шокувала присутніх на церемонії принесення присяги в бразильському парламенті своїм відвертим вбранням. Після гострих обговорень її вигляду вона на сторінці в інстаграм поряд з фото помістила список своїх професійних досягнень і написала про те, що не стане змінювати свій спосіб життя, якщо стала депутатом.

стереотипами спочатку сприймається як високостатусний, а жінка – як низькостатусний індивід. Щоб стати лідером у групі, низькостатусному її члену доводиться долати більше перешкод, ніж високостатусному, навіть якщо він має кращі знання і здібності, ніж хто-небудь ще в групі, що аналогічно жіночому лідерству.

Високостатусного індивіда оцінюють, як більш компетентного, він має більш бажані атрибути, як порівняти з низькостатусним, тому першому надаватиметься більш сприятливий режим і можливості для того, щоб добре виконувати роботу і впливати на інших людей. У результаті

він, дійсно, стає більш впливовим. Будучи низкостатусними, жінки змушені демонструвати за допомогою експресивної поведінки підтримки і згоди з високостатусними індивідами, що вони не прагнуть узурпувати владу. Однак підвищення статусу (завдяки своїй компетентності або ж завдяки офіційній посаді) дозволяє жінці-лідеру проявляти поведінку особи з більш високим статусом (чоловічу поведінку), зокрема стиль, орієнтований на задачу.

Рис. 7.3. Ілюстрація орієнтації жінки на маскулінний стандарт лідерства з відомого радянського кіно. Героїня нежіночна, нещаслива та самотня. Чи може такий образ сприяти ідентифікації з роллю лідерки?

5. Теорія рольової конгруентності

Еліс Іглі. На погляд дослідниці, щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки-лідери повинні вести себе конгруентно (відповідно) до їх гендерної ролі (сукупності тих стереотипних очікувань, які суспільство висуває даному індивіду як представнику певної статі), тобто вони мають у своїй поведінці і мотивації відповідати гендерному стереотипу. З іншого боку, роль лідера також висуває свої вимоги до індивіда. І оскільки, згідно зі стереотипами, ця роль є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною та лідерською ролями.

Негативні упередження проти жінок-лідерів можуть викликати у них зниження самооцінки, невпевненість у собі, і, відповідно, погіршення продуктивності роботи. І хоча компетентні жінки здатні подолати ці складності, чоловіки отримують перевагу при порівнянні їх з жінками в ролі лідера, оскільки подібних бар'єрів для них не існує.

Еліс Іглі вважає, що пом'якшення рольового конфлікту у жінок-лідерів приведе до зростання їх досягнень. Цьому пом'якшенню можуть сприяти:

- а) реальні успіхи жінок;
- б) вибір посад у тій сфері зайнятості, де лідерська роль за стереотипом не надто маскулінізована, а, ймовірно, андрогінна;
- в) демонстрація фемінного лідерського стилю – демократичного і орієнтованого на взаємини (Eagly J. H., Johnson B. T., 1990; Eagly A. H., Karan S. J., Makhijani M. G., 1995).

Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається **трансформаційним**. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацію, увагою до потреб інших (Bass, 1999). Трансформаційне

лідерство має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними якостями більш схильні до трансформації (Eagly, 2003).

Жінки частіше сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки. Одним з пояснень того, чому трансформаційне лідерство частіше зустрічається серед жінок, є те, що цей стиль включає стосунки. Поєднання проактивності та комунікативності вигідне лідерам обох статей, однак відсутність андрогінності для лідерів-жінок є більш небезпечним (Van Engen, M. L., Van der Leeden, R., & Willemsen, T. M., 2001).

Трансформаційне лідерство заохочує завершення задачі, підтримуючи стереотипи жіночності, що обумовлює високий рівень гендерної конгруентності. Окрім того, в стереотип жіночого виховання добре вписується властивий трансформаційному лідерству індивідуальний підхід та інтелектуальна стимуляція. Навпаки, надихаюча стимуляція більше пов'язана зі сприйняттям лідера-чоловіка. Як бачимо, жінкам може бути вигідно поєднати надихаючу мотивацію з більш гендерно конгруентним трансформаційним лідерством, щоб виправдати очікування ефективного лідерства (Eagly, A. H., & Karau, S. J., 2002).

Отже, на шляху у жінки-лідера зустрічаються дві типові проблеми. Досить часто добре підготовлена у професійному сенсі жінка не вміє пристосуватися до стереотипу управління, скроєного за «чоловічими мірками», що передбачає, як позитивний зразок, наявність суто чоловічих якостей: твердості, наполегливості, авторитарності, схильності до знеособленого управління, емоційного аскетизму.

У цій ситуації жінка повинна або «зламати себе», прийняти далеку від неї модель поведінки, що неминуче позначиться на її загальному життєвому образі, або зробити колосальні зусилля для ствердження в очах колективу і оточення свого права на особливий, «жіночий» варіант виконання ролі, або ж відмовитися від керівних домагань (що найчастіше і відбувається).

7.3. Лідерський потенціал у жінок та його розвиток

Проблема формування лідерських якостей особистості завжди приваблювала увагу дослідників, оскільки лідери – це майбутнє держави. Однак, чи існують моделі «виращування» керівників-лідерів? Як здійснити перетворення лідерського потенціалу в усталені здібності особистості? Чи однаковими способами можна «виращувати» лідерів та лідерок?

Лідерський потенціал – це системне, інтегративне особистісне утворення, що є єдністю інтелектуальних, мотиваційних, емоційно-вольових та професійно-ціннісних якостей. Лідерський потенціал є важливою складовою професійного

потенціалу майбутнього керівника, політика. Потенційність вказує на ймовірність, майбутнє особистості та є аспектом її відкритості до становлення та використання в діяльності своїх можливостей. Більшість досліджень виходять з того, що лідерський потенціал – це універсальне явище і не виокремлюють гендерної специфіки його розвитку.

Основу розуміння розвитку лідерських здібностей складають загально-психологічні закономірності. Зупинимося стисло на їхньому змісті:

- Сензитивність психічного розвитку. У науковій літературі відсутні дані про вікову сензитивність щодо розвитку лідерського потенціалу. Ймовірніше, варто говорити про те, що в кожному віці ефективний розвиток лідерства можливий при опорі на вікові новоутворення: ті процеси, що знаходяться в зоні активного дозрівання. Наприклад, у юності розвиток лідерства не можливий без опори на гіпотетико-дедуктивне мислення, рефлексію та «Я-образ».

- Мотивація лідерства. Ядром розвитку лідерського потенціалу є активізація мотивації досягнення, домагання особистістю статусу лідера.

- Лідерський потенціал – це явище динамічне, він формується та проявляється в управлінні групами і має весь час обновлятися. Досвід лідерства дає людям можливість зрозуміти власні порівняно слабкі та сильні сторони.

- Розвиток лідерського потенціалу неможливий без залучення вольових зусиль особистості і прагнення щодо набуття знань, умінь та якостей, потрібних для управління людьми;

- Для формування лідерства необхідні такі умови, які сприяють вияву активності, ініціативи, співробітництва. Тому лідер потребує освіти з акцентом на гуманітарні науки, які закладають широку основу для формування світогляду та самовизначення особистості.

Програми розвитку лідерського потенціалу жінок. На кінець минулого століття великі компанії частіше почали звертатися до програм розвитку лідерських якостей, розроблених спеціально для жінок у відповідь на запит, щоб найбільш здатні співробітники реалізовували свій потенціал (Yoder, 2001). Для того, щоб задовольнити зростаючий попит на лідерів, топ бізнес-школи таких університетів, як Гарвард, Стенфорд, INSEAD, а також такі установи, як Центр творчого лідерства і Сіммонська школа менеджменту, першими розробили жіночі програми розвитку лідерських якостей у 1970-х і 1980-х роках, створили нову нішу в жіночій освіті.

Однак, як показує їх аналіз, «ранні» педагогічні підходи до навчання не могли відповісти на запити практики, оскільки не мали цілісної, теоретично обґрунтованої і дієвої бази. Ці програми використовували зазвичай два підходи:

1) підхід «додайте жінок і перемішайте», що забезпечував навчання як для жінок, так і для чоловіків за однаковими програмами. Такий підхід передбачав, що потрібно просто створити квоти для представництва жінок, а стать не має значення для розвитку лідерства.

2) підхід «виправте жінок», що потребував спеціальних програм для жінок. Ці програми виходили з того, що стать має велике значення, але акцентували дефіцитарність жінок у сфері лідерства. Оскільки жіноча соціалізація не дозволяє успішно конкурувати в світі чоловіків, жінок навчали навичкам, які їх колегам-чоловікам дісталися як щось само собою зрозуміле (проактивність, ініціатива, домінування).

Незважаючи на те, що обидва підходи можуть формувати певні корисні навички і тактики, вони неадекватно описують організаційні реалії, з якими стикаються жінки, і не можуть сприяти формуванню стійкого потенціалу до керівництва.

Третій тип програми не просто враховує значущість статі, але намагається віднайти сильні сторони жіночої соціалізації. До третього типу програм відноситься модель Рікетс (Ricketts, J. C., & Rudd, R. D., 2002), яка передбачає розвиток лідерства жінок у процесі вирішення двох основних взаємопов'язаних завдань: інтерналізація особистості лідера; розвиток підвищеного почуття мети (постановка мети на основі усвідомлених цінностей).

Побудова й інтерналізація лідерської особистості займає центральне місце в процесі становлення лідера, з погляду сучасних теорій. Інтерналізація особистості лідера забезпечує відчуття лідера в собі, також можливість бути сприйнятим іншими в якості лідера. Оскільки жінкам пропонуються чоловічі

Дослідження кар'єрних орієнтацій магістранток

Наші дослідження показали, що 90% магістранток різних спеціальностей привабливою перспективою в кар'єрі вважають інтеграцію зусиль людей, управління ними. Для 67% досліджених дівчат кар'єрна орієнтація «менеджмент» є провідною, тобто управління людьми становить смисл їх професійного майбутнього. Однак тільки одна з десяти добре усвідомлює цінність для себе кар'єри менеджера та раціонально підходить до її планування, узгодження з планами на сім'ю. Більшість, говорячи про життєві плани дальністю в 10 років, бачить себе в колі родини та в ролі рядових працівників. Отже, дівчата, орієнтовані на менеджмент, несвідомо відкидають значущу цінність у кар'єрі на користь сім'ї, керуючись стереотипами. Спеціальні програми розвитку лідерства для дівчат мають метою підтримати їх свідоме життєве та професійне самовизначення (Щотка, 2017; 2018).

взірці лідерської особистості, які входять у суперечність зі стандартами жіночності, засвоєними в процесі ранньої соціалізації, інтерналізація моделі лідера для них є ускладненою. Коли жінка проявляється як лідер, інші підтримують її в цій активності або протидіють цьому, допомагають або перешкоджають подальшому укріпленню її в цій ролі. Отже, потенційна лідерка накопичує досвід і формує власне відчуття лідера, а також отримує зворотний зв'язок про готовність або неготовність прийняти на себе роль лідера. Підтвердження своєї власної точки зору в якості лідера зміцнює впевненість у собі, підвищує мотивацію до керівництва і пошуку нових можливостей для вираження лідерських якостей. У міру того, як можливості і потенціал для здійснення керівництва ростуть, зростає також ймовірність колективного схвалення від організації, наприклад, присвоєння нових керівних посад. Визнання і підтвердження підсилюють самоідентифікацію жінки як лідера, що, в свою чергу, активізує пошук нових можливостей, зростання і подібне.

Інтерналізація особистості лідера допомагає підтримувати рівень інтересу і сили духу, які необхідні для розробки і застосування складних навичок лідерства та взяття на себе ризиків експериментування з незнайомими аспектами управління людьми. У цій «позитивній спіралі» особистість рухається від лідерського потенціалу до централізованого і яскраво вираженого, заснованого на фактичних досягненнях лідерства. З негативного боку невдача в спробі отримання нагороди за свої лідерські спроби зменшує впевненість у собі, а також мотивацію пошуку можливості для розвитку, експериментування і взяття на себе нових ролей, тим самим послаблює самоідентифікацію як керівника.

Особистість лідера пов'язана, за Рікетс, з «почуттям мети», яке спирається на усвідомлені цінності особистості та орієнтацію на розвиток соціальних систем. Для жінок-лідерок важливо підтримувати ті цілі, які узгоджуються з їх особистими цінностями, має значення визначеність жінки в системі життєвих пріоритетів «кар'єра-сім'я». Підвищене «почуття мети» дозволяє виходити за межі своєї зони комфорту, зміщує увагу від того, що є, до того, що можна досягти, і дає їм вагомі підстави для подолання своїх страхів і невпевненості. Коли ж керівники стають надмірно зосередженими на спробах бути сприйнятими оточенням заради кар'єри, вони стають не в змозі вийти за межі своєї зони комфорту і втрачають зв'язок зі своїми основними цінностями. Лідери, якими рухають страхи і невпевненість, надихають на те ж саме інших.

Ще один підхід, що враховує специфіку жіночої соціалізації і ті виклики, які очікують жінку в кар'єрі та лідерстві, належить Кілінські та Андерсон (Kelinsky, Anderson, 2015). Їхня програма розвитку лідерства для жінок має на меті допомогти молодим жінкам усвідомити свої дійсні кар'єрні орієнтації та

інтереси, відкрити покликання, розвинути автономію, розширити повноваження з прийняття рішень у безпечному просторі. На їх погляд, стійкий потенціал жінок до керівництва (лідерства) може бути сформованим, якщо: 1) допомогти усвідомити жінкам значущість для себе лідерства в кар'єрі; 2) познайомити з традиційними та нетрадиційними моделями лідерства; 3) розвинути відчуття «Я-лідер» через ідентифікацію з еталонами жіночого лідерства; 4) сприяти розвитку відчуття успіху, як лідера, та критичній оцінці гендерних стереотипів та упередженостей.

Висновки

1. Менеджмент і політика є тією сферою для жінок, де існує «скляна стеля». Коли усунуті законодавчі перешкоди, така стеля обмежує ріст жінок у владі та менеджменті непомітно. Її утворюють приховані соціальні обмеження, які існують на рівні стереотипів та упередженостей.

2. Гендерні аспекти лідерства почали вивчатися з 90-х років минулого століття. Сучасні дослідження гендерних аспектів лідерства реалізуються в таких основних напрямках: дослідження поведінки лідера залежно від статі; 2) дослідження гендерної ідентичності лідера; 3) крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства; 4) дослідження особистості лідерів різної статі та їх соціального сприймання; 5) дослідження психологічних перешкод для лідерства жінок.

3. Гендер як ключовий чинник пояснення лідерства виступає у гендерних теоріях лідерства, до яких відноситься концепція «гендерного потоку», теорія гендерного відбору лідерів, концепція токенізму, статусна теорія, теорія рольової конгруентності. Остання доводить, що конгруентність жіночої та лідерської ролі може привести до кращого сприйняття та результативності. Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається трансформаційним. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацію, увагою до потреб інших. Трансформаційне лідерство має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними якостями більш схильні до трансформації. До того ж жінки частіше сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки.

4. Лідерський потенціал жінок принципово не співпадає із змістом лідерського потенціалу чоловіків, оскільки не збігаються організаційні та кар'єрні виклики. Більшість підходів до навчання лідерству жінок не враховують такої специфіки або виходять з концепції жіночих дефіцитів у лідерстві. Стійкий потенціал жінок до лідерства може бути сформованим, якщо допомогти жінкам усвідомити значущість для себе лідерства в кар'єрі; познайомити з

традиційними та нетрадиційними моделями лідерства; розвинути відчуття «Я-лідер» через ідентифікацію з еталонами жіночого лідерства; сприяти критичній оцінці гендерних стереотипів та упередженостей.

Ключові поняття: «скляна стеля», трансформаційне лідерство, лідерський потенціал, гендерний потік, токени, гендерний менеджмент, інтерналізація особистості лідера, інграціяція.

Завдання для самоперевірки

1. *Бар'єр, який обмежує кар'єрне просування жінок певною сходинкою в кар'єрі, безвідносно до їх професійних якостей, – це:*

а) страх успіху; б) скляна стеля; в) дискримінація.

2. *Гендерні аспекти лідерства почали вивчатися:*

а) з 70-х років минулого століття; б) з 90-х років минулого століття;
в) після 2000 року.

3. *Відмінності в стилі керівництва жінок та чоловіків вивчаються у напрямі:*

а) дослідження поведінки лідера залежно від статі;
б) дослідження гендерної ідентичності лідера;
в) крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства;
г) дослідження особистості лідерів різної статі;
д) дослідження психологічних перешкод для лідерства жінок.

4. *Доповніть фразу, яка розкриває сутність трансформаційного лідерства:*

«Лідерство, яке втілює ідею ... , називається трансформаційним. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацією, увагою до ...».

5. *Чи вірним є твердження: «Жінки більш схильні до трансформаційного лідерства, ніж чоловіки»?:* а) вірне; б) хибне.

6. *Виправте неточність у даному визначенні терміну «страх успіху»:*

«Страх успіху у жінок – це переживання, пов'язані з неможливістю успіху для жінки».

7. *Чи згодні Ви з твердженням, що трансформаційне лідерство частіше зустрічається серед жінок?:* а) так; б) ні.

8. *Концепція, яка вважає, що сприйняття лідера, у тому числі і його ефективності, залежить, перш за все, від його статі, належить:*

а) Б. Гутек; б) Дж.Боумену; в) Р.Кентер; г) Дж. Бергер; д) Е.Іглі.

9. Яка з гендерних теорій лідерства стверджує, що жінка, щоб отримати менеджерську посаду, повинна продемонструвати набагато вищу компетентність, ніж чоловік, щоб зняти вплив упереджень щодо неї ?:

- а) концепція «гендерного потоку»; б) теорія гендерної відбору лідерів;
- в) концепція токенизму; г) статусна теорія; д) теорія рольової конгруентності.

10. Відмітьте напрями формування лідерського потенціалу жінок:

- а) усвідомлення значущості для себе лідерства в кар'єрі;
- б) орієнтація в моделях лідерства; в) ідентифікація з роллю лідера;
- г) засвоєння гендерних норм; д) рефлексія гендерних стереотипів.

11. Яка з гендерних теорій лідерства стверджує, що, оскільки, згідно зі стереотипами роль лідера є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною та лідерською ролями ?:

- а) концепція «гендерного потоку»; б) теорія гендерного відбору лідерів;
- в) концепція токенизму; г) статусна теорія; д) теорія рольової конгруентності.

12. Кого можна віднести до токенів в організаціях ?:

- а) чисельну більшість; б) символічну меншість; в) жінок.

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

3. Проаналізуйте дані статистичного аналізу «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ», (електронний ресурс: <http://socialdata.org.ua/edrrou-gender/>). Складіть стислу характеристику гендерного балансу/дисбалансу у різних сферах. Які причини дисбалансу в менеджменті? Знайдіть інші джерела статистичних даних. Чи співпадають вони? Як жінки представлені в топ-менеджменті, бізнесі та політиці в інших країнах? Підготуйтеся до обговорення цих питань на занятті.

4. Які напрями досліджень та теорії склалися в гендерній психології лідерства? Які провідні принципи, дослідницькі підходи та методи використовуються в дослідженнях гендерних аспектів лідерства українськими психологами? Зробіть огляд вітчизняних психологічних журналів серії «Організаційна та економічна психологія» (ресурс доступу: <http://orgpsy-journal.in.ua/>)

5. Познайомтеся з біографіями жінок – відомих політиків та топ-менеджерів. Що дозволило їм, на вашу думку, досягти визнання громади, колективу? Чи можна їхній стиль лідерства назвати «м'яким»?

6. Проаналізуйте та обговоріть ситуативні задачі з кейсу до даного розділу

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Журналістка Ганна Бикова спробувала виділити 5 типажів українських жінок у політиці. Прочитайте ці характеристики та проаналізуйте виділені типажі за вираженістю ознак фемінності та маскулінності. Як за цими характеристиками Ви б оцінили інших відомих жінок-політиків? Чи, насправді, конгруентність гендерної та лідерської ролі забезпечує більшу ефективність жінок у високій політиці в українських реаліях?

«Сталеві .блоки». Це жінки, які не просто диригують цим «оркестром», вони самі пишуть собі політичне лібрето. Це лідери, сильні і харизматичні особистості, на думку багатьох – «чоловіки в спідниці». Перший приклад, який я назву, – Юлія Тимошенко. Вона найдовше в історії незалежної України є найбільш пізнаваною і цитованою жінкою-політиком. До слова, на думку журналу «Фокус», Тимошенко вже втретє стала найвпливовішою жінкою в нашій країні. За даними більшості соціологічних досліджень в Україні, Тимошенко – основний конкурент Петра Порошенка на наступних виборах глави держави. Другий приклад – Інна Богословська. У минулому – бізнесвумен, юрист, сьогодні – відомий громадський діяч, політик, який має своє бачення і стратегію. У своїй нововиданій книзі вона заявляє, що висуватиме свою кандидатуру на пост президента. На завершення скажу: якщо Тимошенко – головний конкурент Порошенка, то Богословська – головний конкурент Тимошенко. Третьої настільки сильної жінки в українському політикумі поки що немає.

«Дружина». Це жінки, які в політиці перебувають «за чоловіком». Або вони увійшли в політичне поле ситуативно (приклад – Марина Порошенко як перша леді), або ж давно займаються політикою і допомагають у кар'єрі чоловіку (приклад – Марина Кінах як дружина і партнер Анатолія Кінаха). Почнемо з Марини Порошенко. Перша леді успішно справляється зі своєю роллю,

особливо, як порівняти її з попередницею (нагадаю: Людмила Янукович свого часу відмовилася від цієї ролі). В Україні перша леді проводить багато благодійних заходів, турбується про здоровий розвиток і освіченість українців. За кордоном – гідно представляє нашу культуру, супроводжуючи чоловіка. Важливо і те, що за два з половиною роки правління Порошенка його дружина жодного разу не порушила дипломатичний етикет і дрес-код.

Марина Кінах – трохи інший приклад, але не менш яскравий і успішний. На відміну від Марини Порошенко, політика – її власний вибір. Марина Кінах завжди була соратницею, другом і партнером свого чоловіка Анатолія Кінаха (нагадаю: Анатолій Кінах – экс-секретар Ради національної безпеки і оборони й экс-прем'єр-міністр України). Марина Кінах та Марина Порошенко мають ще одну спільну рису: вони обидві – багатодітні матері і прекрасно справляються з вихованням дітей і онуків.

Наведу і третій приклад типу «дружини» в політиці. Але вже не такий успішний. Це Ірина Луценко – дружина Юрія Луценка (першого генпрокурора України, який не має юридичної освіти). Нині вона – народний депутат України від партії президента. Ірина Луценко потрапила в політику і стала народним депутатом на запрошення Юлії Тимошенко (як № 18 у виборчому списку партії «Батьківщина»). Це сталося тоді, коли Юрій Луценко був під політичним переслідуванням і знаходився в колонії. Ірина Луценко стала народним депутатом тільки тому, що була потрібна Тимошенко як елемент піар-стратегії. Ніякого інтелектуального значення для парламенту вона не представляла. Її негативно характеризує й те, що до наступних виборів вона перекинулася в іншу політсилу – Блок Петра Порошенка.

«Мужик». Не плутайте з першим пунктом. Тут мова йде про жінок, які намагаються стати чоловіками у всіх зовнішніх проявах: риторичі, жестах, іміджі. Наведу два несхожі приклади: Надія Савченко та Тетяна Чорновіл. Надії Савченко властиві імпульсивність, готовність постійно кидатися «на амбразуру», прямолінійність, стилістична грубість. Спочатку суспільство сприйняло Надію Савченко як «борця». Але людині, яка ніколи не перебувала в політиці, не можна ставити політичний діагноз і приписувати типаж. Це можна буде зробити лише через час. Сьогодні Савченко показала, що за рік «в'їхати в тему» – вивчити всю систему координат у політиці й основні закони – неможливо. Надії Савченко слід було б вибрати одну тему і розвиватися в ній. Зрозумівши свої помилки, вона починає змінювати риторичу й імідж, додає спідниці і зачіски, косметику і каблукі. І, за моїми даними, теж планувала балотуватися на наступних президентських виборах.

Тетяна Чорновіл відома Україні як найбільш агресивна жінка-депутат в Україні. Вона неодноразово була призвідницею бійок і постраждала від побиття. Їй притаманні чоловіча імпульсивність і прямолінійність. Але істеричність, регулярні спроби вдарити своїх колег або хоча б в них плюнути – не робить Чорновіл честі ні як жінці, ні як політику.

«Бізнес леді». Високоінтелектуальний типаж, який має як свої плюси, так і ризики. Це жінки, які прийшли в політику після потужної бізнес-кар'єри. При цьому вони залишилися справжніми леді. Відмінний приклад – Наталія Королевська. Вершиною її політичної кар'єри стала посада міністра соціальної політики. Сьогодні Королевська займає аналогічну посаду в альтернативному, опозиційному уряді і керує громадським рухом «Жінки за мир». Основний ризик, який несе цей типаж, – неготовність делегувати повноваження іншим членам політичної команди, знаючи, що ти сам, як хороший менеджер, можеш зробити краще. На мій погляд, це одна з причин програшу Королевської і її партії «Україна – Вперед!» у президентських перегонах 2012 року.

«Дольче Габбана». Це жінки, для яких Верховна Рада – не більш, ніж головний подіум країни. Їхня мета – якомога краще одягнутися, прийти в Раду, потрапити в об'єктиви камер і пальчиком натискати кнопки. Один із прикладів – Олена Кошелєва з Радикальної партії Олега Ляшка. Ставши депутатом за списком партії (13-е місце), Олена прославилася своїми еротичними фото із соцмереж, дорогими сумками, шубами і аксесуарами. А в перший день свого депутатства не змогла відповісти на запитання журналіста про державний устрій України.

Як бачимо, з п'яти типажів явне зло в собі таїть тільки один – п'ятий. Якщо витіснити цю категорію чотирма іншими – професіоналами, благодійницями, знавцями своєї справи – українська політика вийде на новий рівень (Ганна Бикова, політтехнолог, провідний експерт Інституту публічної політики та консалтингу Інпол в своїй статті (Ресурс доступу: <http://inpolit.org/5-tipazhej-ukrainskih-zhenshhin-v-politike-anne-bykova>, 11.07.18 року).

Ситуація 2.

З інтерв'ю зі спеціалісткою з добору персоналу: «Більшість жінок хочуть, щоб все було ідеально, перш ніж вони подадуть заявку на розгляд своєї кандидатури на вакансію, і вони вважають, що у них обов'язково повинен бути вчений ступінь, щоб вони «ідеально» підходили під бажані вимоги. Взагалі, немає такого поняття, як «ідеально». Можу сказати напевно, що чоловіки не чекають того, щоб стати ідеальними. Вони просто сміливо і голосно заявляють про себе і кажуть, що, якщо їм щось незнайоме, то вони в цьому розберуться і це

в порядку речей для них (<https://officiel-online.com/lichnosti/intervju/leadership-school-4-women-in-culture/>).

Дайте психологічне пояснення такій поведінці жінок та чоловіків на ринку праці. Як це може відобразитися на їх кар'єрі?

Ситуація 3.

Познайомтеся з думкою менеджера з персоналу щодо гендерного балансу в організаціях. Чи існують приховані небезпеки такої позиції для лідерок?

«Я визнаю, що не знаю, яким має бути ідеальний гендерний баланс у суспільстві, як і не можу знати, чи отримаємо ми коли-небудь п'ятдесятивідсотковий паритет. Знаєте, якщо Ви подивитеся на скандинавські держави, вони фактично прагнуть до паритету з точки зору кількості жінок в уряді і в бізнесі. Я не знаю, наскільки це хороша ідея, адже ви, в першу чергу, повинні знайти кращу людину для конкретної посади, а не ганятися за процентним співвідношенням. В ідеалі ми маємо стати суспільством і державою, де найкраща людина обирається для обраної роботи. Саме так баланс між чоловіками і жінками буде відновлений природним чином. Ми поки що далекі від цього».

Ситуація 4

Одна з лідерок у сфері коучингу висловила таку думку: «Є великі жінки-лідери, наприклад, Шеріл Сандберг, яка займає посаду головного операційного директора Facebook. Я не можу сказати, що мені подобається все, що робить Facebook, але мені однозначно подобається той факт, що Шеріл займає цю позицію. Вона відіграє провідну роль і тим самим спонукає інших жінок бути активними. Я думаю, що це важлива частина того, щоб бути жінкою-лідером, – ти є мотиватором для інших жінок, які дивляться на тебе». *Поясніть значення для жінок на «старті» кар'єри жіночих моделей лідерства.*

Семінар «Жінка та лідерство в політиці, бізнесі та менеджменті»

Мета: з'ясувати внутрішні за зовнішні перешкоди розвитку жіночого лідерства, історію становлення та сучасний стан наукових досліджень у цій галузі.

Питання для обговорення:

1. Які перешкоди жіночому лідерству в українському суспільстві?
2. Як з точки зору різних теорій пояснюється дефіцит жінок у топ-менеджменті та великій політиці?
3. Які психологічні умови мають бути створені для розвитку жіночого лідерства?

Викладач актуалізує знання студентів щодо проблеми гендерних аспектів лідерства на основі звернення до об'єктивних індексів та статистичних даних, з якими студенти мали познайомитися вдома. На занятті обговорюються питання у відповідності до плану. Студенти діляться своїми знаннями та поглядами стосовно прочитаного, ставлять одне одному додаткові запитання, обговорюють проблеми, які викликали ускладнення у розумінні. На завершення пропонується обговорити, чи впливають стереотипи на сприйняття ефективності виконання лідерської ролі чоловіками?

Дискусія «Ефективний лідер: він чи вона?»

Вступний коментар. Традиційна система освіти, як шкільна, так і університетська, мало враховує подвійність ролей, яка чекає на жінку в процесі життєвого і соціального дорослішання. Тому далеко не всім жінкам вдається впоратися з реальними суперечностями. Багато з них так і не усвідомлюють глибинних мотивів своїх невдач в особистому житті або професійній долі, пов'язують їх зі збігом обставин, волею випадку або приходять до заниження самооцінки. Насправді, ситуація багато в чому має об'єктивний характер, бо корінь проблеми – у взаємній невідповідності і жінок, і суспільства до гармонійного поєднання ролей.

Мета завдання: ознайомити студентів із колом проблем вступу сучасної жінки в професійне життя та домагання лідерства, охарактеризувати їх природу; проаналізувати власні цінності та виробити власне ставлення до самореалізації як лідерів.

Необхідні матеріали: дані статистичного аналізу «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ», картки «Особистісні якості ефективного лідера»

Хід роботи:

Етап 1. Асоціації на слово-стимул «Лідер».

Асоціації. Викладач пропонує студентам написати асоціації на слово «Лідер». Коли списки складені, студенти озвучують свої асоціації, що відображають той сенс, який вони вкладають у поняття «лідер». Досвід проведення цієї вправи показує, що багато хто використовує поняття «лідер», відштовхуючись від образу чоловіка, застосовує для опису маскулітні характеристики.

Етап 2. Виконання практичного завдання.

Студентів просять висловити ставлення до типу людей, яким властива переважна орієнтація на професійну діяльність, яка доходить до відмови від сім'ї

і народження дітей; ставлення до роботи в жіночому колективі; ставлення до роботи під керівництвом жінки. Вони мають обґрунтувати свою позицію.

Далі викладач звертається до домашнього завдання: аналізу біографій відомих лідерів, чоловіків та жінок. Вони працюють у мікрогрупах і створюють перелік особистих якостей ефективного лідера. Коли списки складені, студентам пропонують подумати, чи є серед них ті якості, які частіше виявляють чоловіки або жінки? Далі просять студентів висловитися щодо природи відмінностей у «чоловічому» та «жіночому» стилі, перевагах та обмеженнях кожного.

Етап 3. На завершення викладач актуалізує матеріал про теорію рольової конгруентності. Студентів повертають до питань, які піднімалися на початку роботи, проводиться аналіз того, чи змінилося їх ставлення.

Для закріплення результатів заняття студентам пропонується написати в якості домашнього завдання невелике есе на тему «Моя майбутня кар'єра». Есе має бути написане у вільній формі, але містити відповіді на наступні запитання: наскільки важлива кар'єра в моєму житті, як я бачу свою ідеальну кар'єру, що може допомогти і що завадити в її реалізації? Яка допомога потрібна у самовизначенні в цінностях «сім'я-робота»?

Психологічний тренінг «Розвиток лідерського потенціалу жінок»

Вступний коментар. Сучасні програми лідерства для жінок спираються на розуміння гендерної специфіки викликів для лідерів та ставлять метою допомогти молодим жінкам усвідомити свої дійсні кар'єрні орієнтації, дослідити свої справжні інтереси, відкрити покликання, розвинути автономію, розширити повноваження з прийняття рішень у безпечному просторі (Kelinsky, Anderson, 2015).

Під час міні-тренінгу створюються умови для: розпізнавання та демонстрації традиційних та нетрадиційних лідерських якостей; ідентифікації себе як лідера та рефлексії лідерських якостей; акцентується увага на вдосконаленні якостей, які будуть використовуватися в найближчий час, зокрема в навчанні, на практиці, у громадській роботі.

Тренінг має формат сократівського семінару: діалог, зосередженість на досвіді успішного лідерства в минулому та нинішньому груповому процесі.

Вправа «Повернути свій голос». Мета: підвищення самооцінки та розширення прав та можливостей. Учасниць просять рухатися та кричати у стилі, що відображає її особистість. Ця проста на перший погляд вправа надає жінці можливість попрактикуватися у використанні автентичного голосу. У

комфортних умовах жінки можуть безпечно висловлювати свою думку, ділитися своїм досвідом та використовувати свій голос без ризику санкцій.

Ділова гра «Назви цього лідера». Мета: спонукати учасниць задуматися над тим, кого вони вважають лідерами і чому; підвищити поінформованість про моделі лідерів та про позитивні якості, якими вони володіють, а також сприяти ідентифікації жінок з лідерством та формувати впевненість у собі як лідері.

Учасницям пропонується подумати про лідера (пригадати, уявити) та написати на окремі картці продовження речення: «Бути лідером означає...». Далі просять написати 3 конкретні якості лідера. Далі учасниць просять за близькістю їх індивідуальних рефлексій лідерства розділитися на чотири невеликі групи. У мікрогрупах обговорюються якості лідера та створюється модель лідера, результати обговорення фіксуються на листі формату А-2. Результати мікрогруп презентуються усій групі, аналізуються колективно. У результаті дискусії народжується більш об'ємне визначення лідерства через залучення поглядів, які виходять за межі традиційних рамок лідерства. Кожен список лідерських якостей вивішується у кімнаті під час тренінгу. Він слугує нагадуванням про те, як дівчата індивідуально та спільно визначають лідерство. Іншими словами, це допомагає усвідомленню соціально-психологічної природи лідерства

Вправа «Особисте обговорення лідерства». Мета: поєднати якості з попередньої вправи з позитивними особистими історіями. Більш досвідчені учасниці можуть виступити як взірці для наслідування. Суть завдання полягає в тому, що учасницям пропонується поділитися у великій групі досвідом лідерства за останній рік, розповісти про успішні аспекти цього досвіду.

Тематичне дослідження. Мета: допомогти учасницям практикувати лідерство через симуляції та групове обговорення. Група довільно розділяється на чотири підгрупи, кожна з яких має розробити свій проект на тему «Проект роботи зимової школи лідерства для підлітків». Після спільної роботи в малих групах проводиться обговорення процесу спільної діяльності в таких аспектах: орієнтація на стосунки чи співробітництво, баланс активності та слухання іншого; ініціативи та відповідальності, типовий характер зворотного зв'язку (критичний, емпатійний, рефлексивний, арефлексивний).

Далі один з учасників групи представляє сценарій роботи школи. Під час презентації учасники мають можливість відповідати, ставити запитання та пропонувати інші рішення. В якості фінальної дії кожен учасник пише свою персональну заяву про місію керівництва, яка зберігається для використання в майбутньому.

Рекомендована література:

1. Бендас Т В. (2009). *Психологія лідерства*. Спб: «Питер» (С.142-220)
2. Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ
Режим доступу:<http://socialdata.org.ua/edrrou-gender/>
3. Індекс гендерного розриву-2017. Режим доступу:
<http://edclub.com.ua/analityka/indeks-gendernogo-rozryvu-2017>
4. Постанова від 11 квітня 2018 р. № 273. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. 2018. Режим доступу: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/ministriv-kabinetu-postanovi/postanova-2018-64361.html>
5. Клецина И. С. (ред.) (2003). *Практикум по гендерной психологии*. Спб.: Питер, (С.300-329).
6. Ткалич М.Г. (2015). *Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій*: монографія. Київ-Запоріжжя: ЗНУ.
7. Ткалич М.Г. (2015). Психолого-організаційні особливості гендерної політики організацій та дискримінації на робочому місці. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. III(21). Issue: 43. Режим доступу: www.seanewdim.com.
8. Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія*. К.: Академвидав (С.197-214)
9. Щотка О.П. (2018). Гендерна психологія лідерства та кар'єри. В кн. О.Щотка (ред.) *Соціально-психологічна підготовка менеджера освіти*. Ніжин:НДУ,
10. Щотка О.П. (2017) Розвиток кар'єрної орієнтації «менеджмент» у магістранток. *Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та УАОП*. № 1 (8). 91-97.

Розділ 8. ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА

У той день, коли жінка зможе любити завдяки своїй силі, а не завдяки слабкості, коли вона буде любити не для того, щоб бігти від себе, а для того, щоб себе знайти, не для того, щоб відректися від себе, а для того, щоб себе утвердити, – у той день любов стане для неї, як і для чоловіка, не смертельною небезпекою, а джерелом життя (Симона де Бовуар «Друга стаття»).

Насильство є багатоаспектною проблемою – юридичною, медичною, психологічною та соціальною. Даний розділ висвітлює причини поширеності гендерного насильства в наш час, його різновиди, форми та психологічні наслідки. Фокусом нашої уваги буде насильство саме щодо жінок, як вразливої до насильства категорії. Ми розглянемо чинники насильства стосовно жінок та віктимізацію жінок у нашому суспільстві.

Матеріали розділу переконують Вас, що насильство, вчинене проти жінок, обумовлює складні порушення на фізичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівнях. Ви зможете ознайомитися з картиною наслідків психологічного, фізичного та сексуального насильства, які виявляються через схожі реакції та симптоми і мають певну специфіку. При всіх типах насильства у жінки може виникнути відстрочена тривожна реакція на травму – посттравматичний стресовий розлад.

Основна мета роботи психолога з жертвами насильства – це зменшення та ліквідація наслідків травматичних переживань. Наслідки насильства, не будучи скорегованими, відбиваються на майбутньому жінки, її життєвому сценарії, характері взаємин та процесі соціалізації. Саме тому більшість жінок-жертв потребують специфічної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

Безумовно, не політолог, вчитель чи соціолог має здійснювати корекцію наслідків насильства – це завдання для спеціально підготовлених до роботи з психологічною травмою психологів та психотерапевтів. Фахівець повинен орієнтуватися в проблемі і можливостях різних підходів та сучасних методах консультування та психотерапії, щоб своєчасно й усвідомлено рекомендувати жінці та її оточенню звернутися за допомогою до відповідного спеціаліста.

8.1. Поняття гендерного насильства

Проблематика насильства привертає увагу вчених з кінця минулого століття і є міждисциплінарною: досліджується в річищі багатьох соціальних наук. Її актуалізацію пов'язують із загостренням конфліктів на світовій арені та усвідомленням їх невідворотних наслідків. Проблема насильства для України є особливо актуальною, оскільки ми знаходимося в стані війни, а за час військових дій вже втрачено більше ніж 12 тисяч життів. На сьогодні ми маємо тисячі постраждалих як фізично, так і психологічно від військового конфлікту.

Сучасні підходи розглядають *насильство* здебільшого крізь призму політичного функціонування влади та у контексті лінгвістичних реалій культури. Психологічні аспекти насильства вивчалися в різних аспектах такими психологами, як Д.Левінсон, Дж.Кобрін, Д.Фінкелхорн, Д.Іванієк, К.Брон, Р.Ленг, А.Міллер та ін. Однак дотепер у вітчизняній науці не склався повноцінний термінологічний апарат у цій сфері знань. В англійській літературі основні узагальнюючі терміни в цій сфері – це «violence», «abuse» та «neglect». Перше позначає крайню форму жорстокості стосовно іншого, «abuse» позначає форми насильства, що пов'язані із зловживанням людиною, використанням людини мимом її волі і нанесенням їй різноманітної шкоди (тобто образа, зневаження, картання, лайка, експлуатація, розбещення, жорстоке поводження), а «neglect» – більш приховані форми насильства: занедбання, нехтування, зневаження, ігнорування, забування, відсутність турботи.

Спектр психологічного насильства включає:

а) активний аспект психологічного насильства – психологічні впливи агресивного характеру (погрози, приниження, картання, зневаження, знуцання, висміювання надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборона на певну поведінку та переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб тощо), умисні дії (різною мірою усвідомлені), спрямовані використання

Гендерне насильство в контексті війни в Україні

За даними 22-ї доповіді моніторингової місії ООН з прав людини, через російську агресію з 2014 року загинули понад 10 220 українців. Серед них – 2335 українських військовослужбовців (включаючи трьох жінок).

З початку війни на сході *втрати за весь період конфлікту серед мирного населення склали щонайменше 2725 осіб: 1568 чоловіків, 961 жінка, 93 хлопчики, 47 дівчаток та 56 дорослих невідомої статі.* https://24tv.ua/ukrayina_tag1119

іншого для отримання певних вигод (психологічних, фінансових, соціальних тощо);

б) інтерактивний аспект психологічного насильства – характер психологічної взаємодії (на одному полюсі домінантність, непередбачуваність, афективність, а на іншому невпевненість, безпорадність та самоприниження);

в) пасивний аспект психологічного насильства – це психологічні ефекти впливів, названих вище (втрата довіри до себе та світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, тривожність, поступливість, комунікативна некомпетентність та відстороненість, низька самооцінка, затримка фізичного та психічного розвитку, депресія, різні форми залежності, психосоматичні розлади тощо).

Використовуючи таку диференціацію, ми можемо розглядати *насильство як деструктивну інтерперсональну форму взаємодії*, яка обумовлює негативні зміни в особистості всіх учасників. З одного боку, проявляється у зловживаннях та «перпитрейтеризації (від англійського perpetrator – злочинець), а з іншого, невротизації та «віктимізації» (від англійського victim – жертва).

Отже, зазвичай використовуваний термін «насильство» позначає тільки крайній ступінь вияву нанесення шкоди, який пов'язаний із застосуванням фізичного насильства, тоді як насильство має широкий діапазон варіацій, різну інтенсивність та рівні прояву. З психологічного погляду, *насильство* – це не просто знищення іншого чи нанесення йому фізичної або психологічної шкоди, а *особливий тип стосунків між людьми*. Він характеризується тим, одна людина ставиться до іншої як до засобу задоволення власних потреб. Вона знецінює, нехтує потребами іншої людини аж до зловживання нею, тобто діє всупереч з волею людини (О.М.Черепанова, 1997).

Очевидно, що насильство, де і коли б воно не відбувалося (мир чи війна), не є гендерно нейтральним явищем, тому важливо відділяти його гендерний аспект та здійснювати гендерний аналіз на різних рівнях, зокрема і на психологічному. Самі гендерні стосунки потребують від дослідників пильної уваги в аспекті насильства, оскільки гендерні стосунки пронизують усі сфери нашого життя і є напруженими за природою.

Гендерне насильство стало вивчатися в 70-х роках у соціальних науках завдяки феміністичній критиці та рухам, які зробили це явище із замовчуваного «видимим» та акцентували увагу на ролі соціуму в його походженні. Хотілось би

Насильство – це такий характер стосунків між людьми, що виявляє ставлення однієї людини до іншої як засобу задоволення власних потреб, нехтування потребами іншої людини аж до зловживання нею.

Гендерне насильство – це механізм відтворення гендерної системи, побудованої на домінуванні чоловіків над жінками та біполярності гендерів.

відмітити внесок у розробку цієї проблеми в Україні Н.Аніщук, Г.Гриценко, С.Іванченко, М. Маєрчик, О.Плахотнік, О.Савчук та ін.

Гендерне насильство вирізняється з-поміж інших форм тим, що його мішенню є людина як представник певної гендерної групи. Відповідно до такого розуміння, гендерним слід вважати насильство чоловіків стосовно як жінок, так і інших чоловіків, а також насильство жінок проти чоловіків та інших жінок. Статистичні дані свідчать, що чоловіки частіше є агентами агресивних дій, ніж жінки, водночас, самі частіше страждають від агресії. Війни, кримінальні епізоди, вуличне хуліганство та інше забирають із життя багатьох чоловіків або травмують їх тіло та психіку (Stockard Jean, 2006). При такому широкому визначенні поняття гендерного насильства суттєво розмивається.

У більш вузькому розумінні гендерне насильство ототожнюють з насильством щодо жінок. Думається, що не варто лукавити, та визнати, що насильство жінок стосовно чоловіків теж має місце, але поширене значно менше. А от жіноча гендерна роль «пасивної» і «слабкої» статі, гендерна нерівність, нерівні можливості на ринку праці тощо роблять жінок групою, вразливішою до насильства.

При визначенні гендерного насильства на ґрунті гендерного підходу, насамперед, має значення нерівність владних відносин між чоловіками та жінками. Важливою рисою для характеристики сутності явища гендерного насильства є відтворення системи, побудованої на домінуванні та підпорядкуванні одних груп людей іншими. Тому гендерне насильство ми

Феміністичне мистецтво проти насильства

Японська мисткиня **Йоко Оно** написала на своїй сторінці у Фейсбуці: «Жінки різного віку, з усіх куточків світу: запрошую вас надіслати свідчення шкоди, заподіяної вам за те, що ви народилися жінками (будь-якої мовою, у будь-яких виразах, без обмеження в кількості слів), і надіслати його на електронну пошту проекту. До листа необхідно долучити фотографію своїх очей. Листи і фотографії були об'єднані у інсталяції **«Відродження»**. Відкриття проекту відбулося 7 вересня 2016 року у Міському художньому музеї Рейк'явіка.

<https://femwork.org/kritika/ukrayinska-art-stsena-ta-feminizm/>

можемо розуміти як механізм встановлення гендерних режимів на основі структурної гендерної нерівності.

«Традиційний» гендерний порядок та його відтворення обумовлює два типи проблем, які легітимізують агресію та насильство на підставі гендеру.

Перший тип проблем викликаний непорушністю гендерного поділу статей, який впливає з «біології і природи». Ця установка наказує людям і їхнім тілам бути або чоловіком, або жінкою з усіма правилами щодо поведінки, бажань, цілей і под. Тіло повинне легітимізувати нашу гендерну ідентичність, саме воно має бути тим, що підтверджує відповідність загальноприйнятим рамкам. Цим завданням слугують, наприклад, «конкурси краси», які проводяться на різних соціальних рівнях та різних установах. Ці конкурси усталюють уявлення про те, що означає бути «жінкою, в чийй ідентичності не сумніваються». Непорушні норми також торкаються поведінки чоловіка, який «має заробляти гроші для родини», «бути головним», «сильним» або жінки, яка має «в усьому підтримувати чоловіка», «турбуватися», «толерувати» та інше. Тож «непорушність» традиційних норм провокує агресію до людей, котрі не вписуються в межі нормативної моделі. Наприклад, такий гендерний неформат, як трансгендерні люди, постійно стикається з негативним ставленням до себе в соціумі і різними варіантами насильства.

Другий тип проблем викликаний наявністю гендерних ієрархій «домінування-підпорядкування». Це означає, що насильство по відношенню до жінок, що порушують гендерну установку підпорядкування, соціально легітимізується і не засуджується, до того ж вина покладається, в першу чергу, на жінку. Хворобливе прагнення чоловіків відповідати штучному еталону мужності, демонстрація гіпермаскулінності породжують нові форми «ринкової маскулінності», в основі яких лежить феномен насильства: торгівля жінками, проституція, порнографія та ін. (Данилова, 2003).

Отже, гендерне насильство невіддільне від нормативного тиску гендерних очікувань та ієрархічної організації стосунків між жінкою та чоловіком. Кожен з нас привчається жити за гендерними нормами та оцінювати поведінку інших за відповідністю до них, як наслідок, ми самі стаємо елементом соціального контролю і тиску.

8.2. Різновиди гендерного насильства

Для розуміння виявів гендерного насильства важлива орієнтація в його різновидах. У психологічній літературі насильство класифікується за декількома параметрами:

- явне чи приховане – у залежності від стратегії поведінки кривдника (гендерне насильство переважно набуває прихованих форм «приватного» насильства, є непомітним для загалу);
- таке, що відбувається тепер або є фактом минулого (оскільки факт насильства жінками часто замовчується, то психологи мають справу з ним як фактом минулого, який знижує якість життя жінки у теперішньому);
- одиничне чи множинне, що триває роками (зазвичай гендерне насильство є тривалим, оскільки вплетене в певний характер стосунків);
- за місцем спричинення насильства та оточенням: дома з боку родичів, на роботі з боку колег чи керівника, на вулиці – з боку незнайомих.
- за соціальним статусом постраждалих: насильство над дітьми, жінками, літніми людьми, як найбільш незахищеними групами.

Найбільшого поширення набула емпірична класифікація форм насильства, згідно з якою варто виокремлювати фізичне, сексуальне та психологічне насильство.

Фізичне насильство – умисне маніпулювання тілом людини як об'єктом, що призводить до фізичних пошкоджень різної тяжкості. До фізичного насильства відносяться не лише вбивство, побої, але й обмеження у сні, їжі, змушення до вживання алкоголю та наркотиків. В Україні правоохоронці найбільшою мірою ідентифікують саме фізичне насилля. Згідно з опитуванням громадської думки «Права людини в Україні» 2009–2010, 21 % українців стикалися з фізичним насильством (побиття, замикання, зв'язування, примушування стояти нерухомо).

Сексуальне насильство – умисне маніпулювання тілом людини як сексуальним об'єктом, змушення до сексуальних дій з метою отримання сексуального задоволення або іншої вигоди. До сексуального насильства відноситься не лише сексуальне розбещення (дотики, маніпулювання статевими органами, статевий акт), але й утягування до порнобізнесу та проституції. Особлива увага звертається правоохоронцями, психологами, соціальними працівниками на сексуальне насильство щодо жінок з боку інтимного партнера (*intimate partner and sexual violence against women*), оскільки таке насильство потрапляє у зону невидимого насильства.

Психологічне насильство (поведінкове, інтелектуальне, емоційне тощо) – умисне маніпулювання людиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктивних характеристик (свободи, достоїнства, прав тощо), що руйнує стосунки прихильності між людьми, або, навпаки, таке що фіксує ці стосунки і призводить до різних деформацій та порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного та особистісного) розвитку.

Жертва гендерного насильства часто страждає від декількох форм насильства водночас. Наприклад, жінки-жертви сексуального насильства часто переживають разом фізичне насильство (побої, голодування тощо) та психологічне (погрози вбити, покалічити, висміювання). Російський психолог А.Б.Орлов наступним чином встановлює співвідношення даних форм насильства: за своїм обсягом поняття «сексуальне насильство» менше, ніж «фізичне насильство», поняття «фізичне насильство» менше, ніж поняття «психологічне насильство». Саме психологічне насильство руйнує «межі Я» жінки, формує залежну особистісну організацію і, як наслідок, створює психологічний базис «перцептивної» готовності жінки до інших форм зловживань нею, зокрема фізичного та сексуального насильства (Орлов, 2000). Отже, розгляд генези даних форм насильства показує, що «ядром» насильства щодо жінок є психологічне насильство, на основі якого виникають фізичне та сексуальне насильство.

Часто форми насильства щодо жінок представляються у формі «клаптикової ковдри», наприклад, Л. Кобилянська та Т. Мельник (2005) виділяють наступні основні прояви гендерного насильства: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке виявляється у родинних стосунках; фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке має місце у суспільстві; фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке відбувається з боку держави або при нехтуванні зобов'язань державою; насильство, пов'язане з порушенням прав жінок у зонах збройних конфліктів; загроза насильства для осіб окремих груп, як-от: жінки національних меншин, біженки, мігрантки, жінки похилого віку, жінки-репатріантки тощо. Найпоширенішими видами гендерного насильства у світі вважаються зґвалтування, домашнє насильство, проституція, секс-торгівля, сексуальні домагання.

Існують також приклади гендерного насильства, які пояснюються культурою, традиціями і звичаями, наприклад, ранні або дитячі (часто примусові) шлюби, обрізання жіночих статевих органів, убивство честі. Певні типи гендерного насильства можуть бути як з боку партнера, так і з боку держави, як-от примусовий аборт чи примусова стерилізація. Всесвітня організація охорони здоров'я розробила класифікацію видів насильства відповідно до життєвого циклу жінки (див. табл.8.1).

Статистика служб екстреної допомоги свідчить, що у 80% випадків звернень жінок йде мова про домашнє насильство (domestic violence) або, мовою українського законодавства, насильство в сім'ї. Оскільки воно реалізується у приватному просторі, його погано розпізнають та карають органи правосуддя, через це воно є складним для протидії.

Таблиця 8.1. Типи насильства відповідно до віку жінок (класифікація ВООЗ)

№	Віковий цикл	Типи насильства
1	До народження	Селективні за статтю аборти
2	Дитинство	Жіноче дітовбивство; фізичне, сексуальне і психологічне насильство
3	Дівочтво	Дитячий шлюб; обрізання жіночих статевих органів; фізичне, сексуальне і психологічне насильство; інцест; дитяча проституція і порнографія
4	Підлітковий вік і повноліття	Насильство в процесі залицяння і зустрічей (наприклад, згвалтування від інтимного партнера, обливання кислотою); сексуальні стосунки через економічну необхідність; інцест; згвалтування; сексуальні домагання; примус до проституції і порнографії; торгівля жінками; примусовий секс у шлюбі; насильство з боку партнера; вбивство з боку партнера; психологічне насильство; зловживання жінками з інвалідністю; примусова вагітність
5	Літній вік	Примусове «самогубство» або вбивство вдів з економічних причин; сексуальне, фізичне і психологічне насильство

Означена проблема надзвичайно важлива передусім тому, що насильство й жорстокість у сім'ї руйнують особистість як жертви, так і насильника, вони руйнують саму соціальну інституцію, часто є причинами злочинності в суспільстві.

В умовах збройного конфлікту, який сам по собі є насильством, відбувається поширення домашнього насильства не тільки на території конфлікту, а й по всій країні: через стрес, викликаний війною, тривогу і психологічний стан демобілізованих учасників бойових дій після повернення їх з війни. Про можливий зв'язок між збройним конфліктом та випадками домашнього та гендерно-обумовленого насильства згадується і в доповіді Управління Верховного комісара з прав людини за березень 2014 року по січень 2017 року «Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом в Україні». Зокрема, в доповіді зазначено, що дослідження свідчать, що конфлікт може призводити до підвищення рівня домашнього насильства у зв'язку з припиненням надання

Офіційні дані щодо домашнього насильства в Україні

- Впродовж року до органів правопорядку звертається близько 165 тис жінок (реальна кількість жертв домашнього насильства, за оцінками, вп'ятеро більша).
 - Майже 70% жінок піддаються різним формам знущань і принижень.
 - Щороку в Україні від побоїв чоловіків гине 1,5 тис жінок.
 - Щороку свідками і жертвами домашнього насильства стають 3 млн. дітей.
 - Діти скривджених матерів у шість разів частіше намагаються накласти на себе руки. 50% з них схильні до зловживань наркотиками і алкоголем.
 - Майже 100% матерів, які зазнали насильства, народили хворих дітей (переважно з неврозамми, заїканням, енурезами, церебральним паралічем, порушенням психіки).
 - Домашнє насильство в Україні – причина 100 тис днів госпіталізації, 30 тис звернень до відділів травматології, 40 тис викликів лікарів.
 - 23% тяжких насильницьких злочинів відбуваються в родинях.
- Дані озвучені в парламенті Іриною Луценко у 2018 році.

послуг і руйнуванням механізмів перенаправлення, підвищенням терпимості до насильства у суспільстві, полегшенням доступу до зброї та посттравматичними стресовими розладами серед учасників бойових дій.

Достовірної статистики з цього приводу бракує, проте служби, які надають послуги жертвам насильства, з початку конфлікту реєструють зростання випадків насильства щодо жінок, що можуть бути пов'язані саме з війною. Їх основою є такі ситуації: протилежні політичні погляди членів сім'ї, які можуть призводити до фізичного або психологічного насильства; ситуації, коли чоловіки забороняють своїм жінкам виїжджати за межі території, що контролюється озброєними групами; випадки домашнього насильства у сім'ях демобілізованих військовослужбовців .

Гендерне насильство через латентний характер (локалізований переважно у приватній сфері) є складним для виявлення та подолання. Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та про боротьбу з цими явищами (так звана Стамбульська конвенція) було ухвалено 2011 року, Україна підписала її 7 листопада 2011 року, але досі не ратифікувала. Конвенція пропонує комплексно підходити до боротьби з насильством. Вона визнає структурний характер насильства щодо жінок і те, що воно є виявом історично нерівного співвідношення сил між чоловіками й жінками. Відповідно, долати насильство щодо жінок слід у ширшому контексті досягнення юридичної і фактичної гендерної рівності. Конвенція передбачає різні форми протидії гендерно зумовленому насильству, зокрема: допомога у скаргах, притулки, куди жертва насильства може піти від насильника на перший час, телефонні лінії допомоги, захист і підтримка дітей-свідків. У кожному притулку має працювати

Законодавча база боротьби з насильством щодо жінок

Гендерне насильство є грубим порушенням прав людини. На протидію йому спрямовано багато міжнародних документів: Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, або Стамбульська конвенція (2011);

Декларація ООН про викорінення насильства проти жінок (1993);

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) та інші. У багатьох випадках гендерне насильство є порушенням українського законодавства, може кваліфікуватись як адміністративне правопорушення або кримінальний злочин. На протидію гендерному насильству спрямовані такі Закони України: «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001), «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», окремі статті Кримінального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення України.

психотерапевт, який пройшов спеціалізовану підготовку для роботи з травмами, а також працює у феміністській парадигмі.

Найголовнішими напрямками громадської боротьби з насильством є:

- подолання стереотипів, сексизму, мізогінії; громадські кампанії, робота зі ЗМІ та з органами влади; навчання (лекції, семінари, тренінги) для зацікавлених органів влади і діячів громадянського суспільства;
- подолання ієрархій у суспільстві, увага до перетинів різних форм дискримінації;
- сексуальна просвіта, розвиток культури згоди в сексуальних стосунках; нетолерантність до насильства та обвинувачення жертв насильства, делікатна взаємодія з останніми.

За останнє десятиліття проблематика насильства по відношенню до жінок, зокрема домашнього насильства, стала більш озвученою в Україні. Важлива роль в означених процесах належить інформаційно-просвітницькій роботі. З метою висвітлення проблеми гендерного насильства як порушення прав людини, поглиблення розуміння та обізнаності стосовно всіх форм насильства, створення простору, вільного від гендерного насильства, щорічно з 25 листопада по 10 грудня проводиться Всесвітня кампанія «16 днів проти гендерного насильства». Проблемі насильства щодо жінок було присвячено окремий номер гендерного журналу «Я» (2007), діє масовий онлайн-курс «гендерне насильство». З 2008 р. важливого значення в контексті подолання гендерного насильства набуває підготовка фахівців, вільних від гендерних упереджень і дискримінаційних практик. Важливу роль виконують різні організації, які займаються питаннями

допомоги жінка-жертвам домашнього насильства: «Ла Страда – Україна», «Розрада», «Прогресивні жінки» та ін.

Найбільшою проблемою залишається те, що домашнє насильство серед широкого загалу все ще бачиться «надуманим» і вимагає доказів його існування. При цьому кожен аргумент впирається в логіку «жінка сама спровокувала». Поєднуючись з відсутністю дієвих правових механізмів, установками на «традиційні цінності», дана проблема знаходиться тільки на початку свого вирішення.

8.3. Чинники насильства щодо жінок

У психологічній науці існує декілька моделей насильства:

- соціальні моделі (пояснюють насильство зовнішніми чинниками та умовами, як то соціально-економічні, правові, культуральні, освітні тощо);
- психосоціальні моделі, що намагаються інтегрувати психологічні та соціальні чинники; у даних моделях чинники насильства поділяються на структурні (структура переваг та цінностей малої групи, ієрархія влади, наявність підструктур та проникність меж), ситуативні та комунікативні;
- патопсихологічна модель, що центрована на схильності до насильства певної групи людей (патологічні патерни поведінки, акцентуації та психопатії характеру тощо).

Феміністичний та неофеміністичний підходи акцентуються на структурному рівні детермінації насильства, іншими словами, соціально-культурних чинниках. Проблема насильства щодо жінок пов'язується переважно з дослідженнями *патріархального типу культури, культури сексуального насильства та культури насильства в цілому*.

Психологічний аналіз *патріархату*, проведений О. Даниловою, приводить її до визначення насильства як практики соціального нормування, інформаційного тиску і примусу з метою збереження влади і контролю (Данилова, 2003). Завдяки цим практикам патріархальна ідеологія продовжує себе і виявляється через розповсюдженість випадків дискримінації за гендерною ознакою. Укорінені в суспільній свідомості установки щодо непорушності гендерних ієрархій, а також табу на будь-які варіації щодо гендерної ідентичності обумовлюють інтолерантність до жінок та чоловіків, які відхиляються у своїх тілесних формах («товста», «хлюпик» та ін.) та поведінці від норми гендеру («стара діва», «лузер»), а також до представників ЛГБТ спільнот. Те ж походження має прагнення чоловіків закріпити свою першість,

ствердити свою силу, проявити гіпермаскулінність через вияви насильства. Отже, насильство стосовно жінок стає лише одним із елементів «тріади чоловічого насильства» – насильство чоловіків щодо жінок, чоловіків щодо чоловіків та щодо себе (Міллет, 1998).

Ще одним аспектом пояснення соціальної детермінації насильства щодо жінок є дослідження культури зґвалтування. У фемінізмі культура зґвалтування визначається найважливішою причиною гендерно забарвленого насильства. Термін «культура зґвалтування» з'явився у 1970-х роках, зокрема, його використано в назві документального фільму 1975 року про зґвалтування у в'язницях як частину ширшого контексту. Також термін «культура, що підтримує зґвалтування» вжила Сьюзен Браунміллер у праці «Проти нашої волі: чоловіки, жінки та зґвалтування». Із цього зрештою виросла окрема концепція, яка здобула широку популярність у феміністському русі (Гриценко, 2019).

Концепція культури зґвалтування розглядає сексуальне насильство як частину великої культури, яка нормалізує і раціоналізує насильство. Йдеться про зняття відповідальності з того, хто вчинив акт насильства, та перекладання її на жертву. Культура зґвалтування будується на ієрархії, де чоловік посідає вище місце, а секс є способом домінувати, встановлювати і стверджувати свою владу.

Секс як спосіб утвердити владу проявляється у різних формах: зґвалтуваннях на війні, проституції, в'язничних зґвалтуваннях. Зґвалтування стає інструментом завойовницьких воєн – як колективна дія, що утверджує власну владу і приналежність до категорії «справжніх чоловіків» (Мещеркіна, 2001).

Важлива частина культури зґвалтування, що утверджує як норму зведення жінки до предмета, – це об'єктивація жіночого тіла у рекламі. Об'єктивація українською може перекладатися як «опредметнення». Цей термін є потужним інструментом феміністського аналізу завдяки американським феміністкам Андреа Дворкін, Марта Нуссбаум, Катарін МакКіннон, Наомі Вульф. Об'єктивація – процес опредметнення жінок, зведення її до картинки, до абстрактного образу, штучно наділеного характеристиками, які відповідають інтересам чоловіків. Наприклад, «усі жінки люблять секс», «усі жінки люблять сильну руку», «жінкам подобається бути спокушеними», «жінкам подобається нічого не вирішувати», «усі жінки хочуть бути красунями з ідеальними пропорціями і рисами обличчя». Часто тіло зображується частинами (сідниці, губи, тіло, голова якого виходить за межі кадру), ми не бачимо жінку як особистість. Часто в сексистській рекламі є елементи домінування й підкорення, а то й відкрите насильство чоловіка над жінкою. Один із варіантів сексистської реклами – пін-ап, що є явищем попкультури, плактний жанр, у якому жінку зображують напівоголеною, у сексуалізованих позах. Метою жанру є чоловіче сексуальне і психологічне задоволення.

Згідно з теорією об'єктивації, високий рівень опредметнення жінок у культурі може призводити до самооб'єктивації, і впливати на сприйняття жінкою свого тіла. Жінку-об'єкт характеризує особливе ставлення до себе, як до ресурсу для розваги, задоволення потреб інших, зокрема сексуальних. Їм властива недостатня поінформованість про стан свого тіла, гіпертрофована увага до зовнішності, стурбованість, пов'язана з безпекою, соромливість щодо свого тіла. Експериментальні дослідження з високою достовірністю доводять, що самооб'єктивація жінок обумовлює розлади харчової поведінки (Fredrickson, Roberts, Noll, Quinn, & Twenge, 1998; Calogero, 2004; Roberts & Gettman, 2004), депресії, сексуальні дисфункції, неприйняття свого тіла, почуття провини за насильство (McKinley & Hyde, 1996).

Наслідком культури зґвалтування є уявлення про те, що жіноча сексуальність «провокує» сексуальну агресію і жінка відповідальна за сексуальну поведінку чоловіка щодо неї. Жіноче тіло стає предметом, який не належить жінці як особистості, а секс – це щось, що є у жінки, і вона може це дати, а якщо не дає, – можна взяти самому. Культура зґвалтування проникає в різні верстви населення і почасти відбивається на системі політичних поглядів.

Загально прийнятим стає те, що жінка має нести відповідальність за можливу сексуальну агресію щодо неї, має стежити, куди і з ким вона ходить, як одягається, що вживає. Під зґвалтуванням при цьому мають на увазі лише насильство стороннім чоловіком, а зґвалтування, яке вчинили знайомий, партнер, старший член родини та інші, залишаються невидимими. Так чоловіки ніби поділяються на дві категорії: «вуличного нападника» та того, котрий «має право». Жінки теж поділяються на дві категорії – «порядні» і «непорядні». Остання група – це секс-працівниці, щодо яких проблема сексуального насильства не розглядається взагалі (Гриценко, 2019).

Культура зґвалтування відбивається у світогляді правоохоронців та медичних працівників, обумовлює їх упередженість щодо жінок-жертв насильства. Часто судовий процес відбувається з епізодами публічного приниження гідності жінки, ігноруються різні типи реагування жертви (зокрема «ступор»), а також проблеми із відтворенням ситуації насильства («все вигадує»). Таке нехтування, у свою чергу, мотивує жінок замовчувати,

Реклама бренду Francesco Biasia S.P.A. як об'єктивація жіночого тіла

Рис. 8.1. Пін-ап на тему війни в Україні. Автор плакатів Святослав Пащук за їх допомогою переконує, що «сепаратизм шкідливий для вашого здоров'я» і закликає придбати серію постерів із звабливо оголеними дівчатами у камуфляжі для підтримки української армії. Реальні жінки: віськові, лікарки, психологи, волонтерки, які беруть участь у бойових діях нарівні з чоловіками, залишаються невидимими, натомість тиражується карикатурний образ жінок пасивних, оголених і дурних. Інтернет-видання «Експрес» від 2.10.2014.

приховувати інциденти, відтак до статистики потрапляє лише частина випадків насильства.

Зі сказаного можна зробити висновок, що культура зґвалтування є виявом загальної культури насильства. У культурі насильства існує специфічне ставлення до жертви й агресора незалежно від різновиду насильства, у ній роль і відповідальність жертви перебільшується, а роль і відповідальність агресора недооцінюється. Гендерне насильство в таких суспільствах знижує статус жінок, спонукає їх турбуватися про безпеку, необхідність захисту (Yodanis, 2004). Сексистські анекдоти, традиційні гендерні ролі, упередженість щодо зґвалтування, порнографія, ЗМІ, що підсилюють стереотипи щодо чоловіків, як сексуальних та агресивних, а жінок як сексуальних об'єктів та залежних, – усі ці соціальні умови є в полі зору дослідників.

Узагальнюючи аналіз впливу соціальних та культурних умов, які сприяють

поширенню насильства щодо жінок, виділимо основні чинники ризику в українських реаліях:

1. Відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки психологічного насильства щодо жінок: приниження, тролінгу, цькування.
2. Демонстрація насильства у засобах масової інформації, об'єктивація жінок у рекламі.
3. Права громадян на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, що закріплені у Конституції, які не дозволяють своєчасно виявити факт насильства та здійснити втручання.
4. Відсутність ефективної превентивної політики держави.
5. Недостатнє розуміння суспільством насильства щодо жінок як соціальної проблеми
6. Низька правова грамотність населення.
7. Погана поінформованість жінок про свої права.
8. Недосконалість законодавчої бази.

Структура суспільних відносин не позбавляє індивіда свободи волі, і за кожним актом насильства стоїть відповідальність дорослої дієздатної особистості.

Психологічні дослідження за весь час існування цієї науки шукали ключі до розуміння поведінки жертв і агресорів. Із сучасних психологічних теорій слід згадати висновок про те, що поведінка агресора чи жертви може бути подібною і повторюваною.

Леонор Уолкер запропонувала модель циклічного характеру домашнього насильства, згідно з якою домашнє насильство – це повторюваний цикл дій, що включає 4 фази:

1. Наростання напруги в сім'ї (зростає невдоволення в стосунках, порушується спілкування між членами сім'ї, жертва намагається втихомирити агресора);
2. Насильницький інцидент (відбувається спалах жорстокості вербального, емоційного або фізичного характеру, що супроводжується люттям, суперечками, звинуваченнями, погрозами, залякуванням).
3. Примирення (кривдник приносить вибачення, пояснює причину жорстокості, перекладає провину на жертву, іноді заперечує те, що сталося, або переконує жертву в перебільшенні подій).
4. Спокійний період у відносинах (насильницький інцидент забутий, кривдник прощений, якість відносин між партнерами повертається до першої фази).

З часом кожна фаза стає коротшою, спалахи жорстокості стають частішими і мають більшу загрозу. Жертва не може вирватися з кола і вирішити ситуацію самостійно, для цього їй потрібна допомога спеціаліста (Бареа, 2013).

Дослідження Еріка Берна вказують, що одна з передумов для повторюваності певної ситуації (необов'язково насильницької) – сценарна поведінка, тобто така, що відтворюється за одним сценарієм із різними людьми. Знання про цю відтворюваність принесло у психотерапію можливість для клієнта вийти зі сценарію і сформулювати нові, конструктивніші способи поведінки.

Цю концепцію розвиває далі концепція трикутника Капмана – психологічна і соціальна модель взаємодії людей, яка передбачає, що в системі стосунків є три ролі: «жертва», «переслідувач» і «свідок», – і вони динамічно змінюють одна одну (про це детальніше далі). Реакція свідка може допомагати постраждалому, шкодити йому або бути байдужою. Кейте Вайнгартен виокремлює два основних виміри у переживанні спостереження насильства: 1) чи усвідомлює людина, що відбувається; 2) чи має вона можливість вплинути на ситуацію. У результаті комбінації цих чинників виокремлюється чотири позиції свідка, кожна з яких задає свій діапазон наслідків для людини, її найближчого оточення та спільноти в цілому:

- 1) свідок, що розуміє ситуацію, і на цій основі здійснює компетентне втручання, – активний ефективний свідок;

- 2) свідок, який прагне втрутитися у ситуацію без достатнього її розуміння, – активний неефективний свідок;
- 3) свідок, який не розуміє того, що відбувається, і залишається байдужим до ситуації насильства, – пасивний свідок;
- 4) свідок, який розуміє ситуацію, але не відчуває сили, щось змінити у ній, – безпомічний свідок, який переживає найбільший стрес від внутрішнього конфлікту.

Роль свідка заслуговує окремої уваги, оскільки кожен із Вас в силу своїх професійних обов'язків чи життєвої ситуації може ставати спостерігачем страждань людини через насильство. Ви, як професіонал, маєте обіймати при цьому першу з названих вище чотирьох позицій. Власне, ця тема одним із завдань ставить підготувати Вас бути компетентним свідком.

Важливо зазначити, що так званий «трикутник насильства» є динамічною структурою, – ролі у ситуації насильства можуть змінюватися, тобто свідок може ставати жертвою, або жертва перетворюватися на свідка. У новій ситуації насильства потенційна жертва може ставати кривдником або, навпаки, кривдник перетворюватися на жертву (Зиновьева, Михайлова, 2003).

Серед помітних праць на цю тему слід згадати роботи Джудіт Герман «Психологічна травма та шлях до видужання» і «Батьківсько-дочірній інцест». Вони створені на основі тривалої роботи авторки з жертвами сексуального й сімейного насильства і представляють теорію психологічної травми та практику психотерапії травми з феміністських позицій (Герман, 2015). Психолог Ланді Банкрофт у книжці «Чому він це робить» узагальнює свою роботу з чоловіками, які чинять домашнє насильство. На його думку, проблема полягає передусім у чоловіках, і саме вони відповідальні за припинення насильства в родині. Приниження партнерки, пише Банкрофт, не є результатом динаміки стосунків, і зміна її поведінки чи спроби краще зрозуміти партнера не призводять до змін на краще. Він наполягає, що корегувати в цьому разі потрібно чоловіків, і не їхні емоції, а їхню поведінку та систему цінностей. Із ним погоджується Майкл Кауфман, котрий запроваджує поняття тріади чоловічого насильства як сукупності насильства проти жінок, насильства проти чоловіків та насильства проти самих себе. Кауфман визнає агресію токсичною частиною маскуліності, вбудованою суспільством і вихованням у структуру чоловічої психіки, та пропонує її позбуватися (Кауфман, 1987).

Відомою на українських теренах є книга Робін Норвуд «Жінки, які кохають занадто сильно» (Норвуд, 1990) Норвуд визнає поширеність проблеми насильства і вбачає його причини у психології жінки, яка, на її думку, надто залежна від чоловіка, тому важливо змінити їх ставлення до себе як жертви.

Жінки, стають жертвами насильства через їхню соціальну віктимізацію та через формування у них навчальної безпорадності. Віктимізація –

Віктимність – потенційна здатність стати жертвою злочинного наміру, коли цього можна було б уникнути.

це процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу; віктимізувати означає: перетворити когось на жертву злочину. Віктимність – це така соціально-психологічна сукупність рис особи, що зумовлює високу ймовірність стати об'єктом злочинного посягання. Віктимність має різний рівень вияву: чим вища віктимність особи, тим більша ймовірність того, що вона стане жертвою злочину.

Норми жіночності вимагають від жінок покірності, неагресивності, підкорення, що цілком вписується у модель навченої безпорадності Мартіна Селігмана. Відчуття безпорадності, на його погляд, формується, коли людина не отримує досвіду розв'язання складних життєвих завдань; у неї не сформована потреба у пошуку; вона вважає, що будь-хто може справитися із завданням, але не вона; тривалий час знаходиться в ситуаціях, де не бачить зв'язку між власними діями та їх наслідками (Майєрс, 2012).

Отже, з точки зору сучасної психології, насильство щодо жінок стає результатом дії комплексу чинників на рівні індивіда, взаємодії, структурно-динамічних процесів малої групи (наприклад, сім'ї) та суспільства в цілому. Наявність якогось одного фактору ризику ще не означає появи насильства, а, скоріше, вказує на ймовірність його появи. При цьому наявність сприятливих чинників (соціальні навички, позитивна ідентифікація «Я» тощо) зменшує вплив факторів ризику. З точки зору психології, саме комунікативні чинники («емоційна відчуженість – співзалежність», «нехтування інтересами – гіперопіка») є ключовими, що визначають насильство в малих групах: особливості міжособистісної взаємодії є «інгібітором» або «каталізатором» дії структурних та ситуативних чинників і в останньому випадку призводять до ескалації насильства або «вимушеної спіралі насильства».

8.3. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція

Незалежно від того, що спричинило насильство та форми його вияву, воно накладає відбиток у вигляді близьких та віддалених наслідків.

До **найближчих наслідків** відносяться: фізичні травми, місцеві пошкодження, а також нудота, головні болі, крововилив у очні яблука, втрата

свідомості, симптоми, що характерні для синдрому струсу. До найближчих наслідків насильства відносяться також гострі психічні порушення у відповідь на будь-які агресивні дії. Ці реакції можуть виявлятися у вигляді збудження, прагнення кудись бігти, сховатися або у вигляді загальмованості, зовнішньої байдужості. Однак в обох випадках жінка переживає сильний страх, тривогу та гнів, можлива важка депресія з почуттям власної неповноцінності.

Серед **віддалених наслідків** насильства виокремлюють різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки.

Соматична патологія. Наслідком насильства можуть бути специфічні для конкретного насильства захворювання (фізичне – пошкодження органів та систем, сексуальне – захворювання, що передаються статевим шляхом), а також психосоматичні розлади, що залежать від форми вчиненого насильства (ожиріння, різка втрата ваги, алергійні захворювання, несимптоматичні болі, заїкання тощо).

Емоційні реакції на насильство можуть бути наступними:

1. почуття провини за постійне насильство;
2. почуття відповідальності за скоєне насильство;
3. переживання втрати;
4. амбівалентність почуттів;
5. страх бути покинутим;
6. потреба у надмірній увазі.
7. страх тілесних ушкоджень;
8. сором насильства;
9. страх за майбутнє.

Особистісні зміни внаслідок насильства та нехтування також різноманітні. Найбільш універсальною особистісною реакцією на будь-яке насильство є *низька самооцінка* жінок, що сприяє закріпленню психологічних порушень. Такі жінки переконані, що вони гірші за інших і не заслуговують на повагу та гарне ставлення. Тому більшість із них навіть не протидіють насильству над собою саме із бажання хоч в чомусь бути потрібними. Часто жертви насильства *страждають депресіями* та відрізняються *аутоагресивною* поведінкою. Також усім жертвам насильства властивий *низький самоконтроль* та порушення соціальної поведінки. Жертвам фізичного насильства більше властива агресивність, руйнівна поведінка на роботі та вдома.

Найтяжчим наслідком насильства є *компульсивне повторне переживання травматичних подій* – несвідомий пошук та потрапляння у ситуації, що подібні до первинного травматичного досвіду. У психологічній літературі описаний феномен «ревіктимізації» – схильності травмованих індивідів потрапляти у

ситуації, де вони стають жертвами. Проте, при повторному переживанні травми суб'єкт може виступати не лише в ролі жертви, але і в ролі агресора. Наприклад, дівчата, що стали жертвами сексуального насильства, займаються проституцією, жінки, що були жертвами фізичного насильства, самі стають прихильниками жорсткого виховання власних дітей.

Соціальні наслідки насильства виявляються у нанесенні шкоди для самої жінки та суспільства в цілому. Жінки, що пережили насильство, мають *труднощі з соціалізацією*: у них порушені зв'язки з оточенням, вони можуть шукати вирішення своїх проблем в асоціальному середовищі. Це нерідко пов'язане з їх кримінальною поведінкою, алкогольною та наркотичною залежністю, проституцією та сексуальними девіаціями.

Суспільні втрати внаслідок насильства – це втрата життя в результаті вбивств жінок або їх самогубств, втрата виробничого потенціалу (втрата здоров'я та криміналізація жертв та агресорів) та виховних ресурсів сімей. І насамкінець – це відтворення жорстокості у суспільстві, оскільки внаслідок вище описаного феномену «повторного переживання травмуючих подій» жертви в минулому самі часто стають насильниками стосовно слабших.

Отже, насильство має широкий спектр близьких та віддалених наслідків, які фіксуються на соматичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівні, і відбиваються на сьогоденні та майбутньому жінки, її життєвому сценарії, характері взаємин. Саме тому більшість жінок-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

Практично всі жінки, якими зловживали чи нехтували чоловіки, пережили *психологічну травму*, що залишає слід у вигляді особистісних, емоційних та поведінкових особливостей, які негативно впливають на їх особистісне життя. *Суб'єктивна сила потрясіння* внаслідок скоєного насильства є виключно індивідуальною реакцією на травматичну подію, пов'язаною, насамперед, із тим, що руйнується довіра до людей.

Травма (травматичний стрес) – це особливе інтенсивне переживання, що потрясає душу, результат особливої взаємодії людини з ситуацією, яка її оточує. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила подію, що виходить за межі звичайного людського досвіду (травматичну ситуацію) і потребує екстраординарних зусиль для опанування наслідками – загроза власному життю, загроза фізичному здоров'ю, загроза цілісності образу «Я» (Патанова, 2004).

Травматична ситуація може бути одноразовою або повторюваною (постійні приниження, побиття чи гвалтування). Психологічна реакція на травму проходить три самостійні фази:

- фаза психологічного шоку (пригнічення активності, порушення орієнтації в оточенні, дезорганізація діяльності; заперечення того, що відбулося);
- фаза емоційного відреагування на подію та її наслідки (страх, тривога, гнів, плач тощо);
- фаза адаптації до нових обставин існування.

Якщо процес нормального реагування порушується, відбувається фіксація на травмі і наступний перехід до постстресового стану у хронічну форму – **посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)**.

ПТСР відноситься до групи тривожних розладів, він внесений до міжнародного класифікатора нервово-психічних та поведінкових розладів МКБ-10. Посттравматичний стресовий розлад – це один із можливих наслідків переживання травматичного стресу, що є непсихотичною, відстроченою або затяжною реакцією людини на травматичний стрес, властивий приблизно половині жертв насильства.

Залежно від рівня укоріненості травми симптоматика ПТСР може виявлятися через: повторюване переживання травми, постійне уникання стимулів, що нагадують про травму, нездатність пригадати про важливі аспекти травми, блокування емоційних реакцій, відчуженість від інших людей, звуження життєвої перспективи, підвищений рівень настороженості, труднощі зі сном, фізіологічні реакції на ситуації, які відображають травму, дезадаптація у різних сферах життєдіяльності.

Специфічною особливістю сімейного насильства, як глибоко травматичної ситуації, по-перше, є те, що насильником та пасивними спостерігачами є люди, стосунки з якими для жінки є значущими (як наслідок, руйнується базова довіра до людей та світу); по-друге, – це повторюваність актів насильства, відповідно, повторюваність переживання жінками-жертвами травматичного стресу та обмеження емоційного відреагування (як наслідок, акумуляція травматичного досвіду).

Жінкам-жертвам насильства властиве застосування неконструктивних **механізмів психологічного захисту**, які відгороджують їх від переживання власних та чужих почуттів, спогадів та дій. Мета психологічних захистів полягає у збереженні «Я» та зниженні тривоги. Заради знецінення власних травматичних спогадів жінки-жертви насильства використовують такі механізми: заперечення, проекція, ізоляція почуттів, дисоціація (Дыхне, Моховщиков, 2007).

Заперечення виникає внаслідок неспроможності жертви насильства одночасно визнати добрі та погані сторони чоловіка та захищає жінку від усвідомлення фактів нехтування, ворожості та презирства щодо неї.

Проекція – це наділення інших своїми думками та почуттями, її можна спостерігати у реакціях на незнайомих чоловіків, історіях, які створюються жінками, котрі пережили насильство.

Ізоляція почуттів – це їх трансформація у неіснуючі. При цьому жінка не сприймає всю повноту свого гніву або печалі. У результаті почуття заморожуються, виникає емоційна «тупість», яка уникати болю, оскільки повною мірою відчувати надто важко.

Дисоціація – це відстрочена реакція на травму, яка відграє суттєву роль у розвитку посттравматичного стресового розладу. За допомогою цього механізму захисту певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда. Характерними симптомами дисоціативних станів є:

- порушення почуття часу;
- порушення мислення до архаїчних форм;
- почуття втрати контролю над поведінкою;
- зміни в емоційній експресії;
- зміни образу тіла;
- порушення сприйняття;
- зміна смислу та значущості ситуацій;
- вікова регресія;
- висока схильність до навіювання;

Крайнім виявом дисоціативної реакції є розщеплення особистості на декілька особистостей, які не знають про існування інших, мають різні уподобання, характер та поведінку.

За даними дослідників, найбільшу травматичну силу та ризики розвитку у жінок посттравматичного стресового розладу має сексуальне насильство. Саме тому приділимо окрему увагу описаним у літературі наслідкам для психіки та особистості жінки травми зґвалтування. Травматичними наслідками сексуального насильства є порушення статевої ідентифікації, яке виявляється через деформацію статевої ролі (так дівчатка нехтують жіночістю, віддають перевагу чоловічим якостями) та відчуження Я-тілесного (жінка соромиться та знецінює власне тіло), разом із тим можуть відбуватися порушення сексуальної орієнтації та сексуальних стосунків із партнером (випадкові статеві стосунки, сексуально-агресивна поведінка, панічне уникання сексуальних стосунків).

Отже, сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей жінки, повторюваності ситуацій зловживання, позиції інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному проживається різними жінками. Це обумовлює складність оцінки травматичного стану жінки і необхідність врахування суб'єктивної сили потрясіння у кожному конкретному випадку вчиненого насильства.

При наданні психологічної допомоги жінці-жертві психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. У ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам *психологічного насильства*, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

Основна мета психологічної допомоги жертвам насильства полягає у зменшенні сили та ліквідації травматичних переживань, поступовому звільненні жінки від психологічних захистів, які у світлі нового досвіду стали неконструктивними, а також поступове формування її нового уявлення про себе. Дана мета конкретизується психологами через низку конкретних завдань:

- 1) підвищити здатність говорити і думати про пережите без ніяковіння;
- 2) сприяти вираженню почуттів у зав'язку з пережитим;
- 3) сприяти зменшенню почуттів провини, сорому, безсилля;
- 4) допомогти в укріпленні почуття власної значущості;
- 5) сприяти самовизначенню дитини, розвитку позитивного сприйняття власного «Я», зокрема «фізичного Я»;
- 6) дослідити та модифікувати способи осмислення ситуації насильства, себе та своїх стосунків;
- 7) сформувати нові форми поведінки;
- 8) сприяти диференційованій взаємодії з оточуючими людьми (Зиновьева, Михайлова 2003; Алёшина, 1999).

Як видно із змісту перерахованих завдань, фокусом корекційних впливів психологів стають водночас емоційні, когнітивні, поведінкові аспекти та самосвідомість дитини.

У роботі з жінками-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формат, що можуть поєднуватися між собою. Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективно у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія (декілька років). На жаль, у

реальності допомога останнього типу може бути надана незначній кількості жінок, перш за все, через несформовану культуру звернення.

Терапевтичний процес потребує координації зусиль не лише багатьох спеціалістів, але і поєднання різних підходів: спеціалісти в даній сфері переважно дотримуються еkleктичного підходу. Найбільш ефективними вважаються: когнітивно-поведінкова психотерапія, гештальт-терапія, психодрама, арт-терапія. Для зменшення тривоги доведено ефективність технік візуалізації, релаксації, глибокого дихання тощо (Малкіна-Пих, 2008).

У вітчизняній психотерапії мало обговорюється феміністична психотерапія в роботі з наслідками насильства. Виділимо основні її принципи як ціннісно-теоретичного підходу.

- Узяти до уваги соціальний контекст, у якому живе клієнтка. Переосмислити поняття «труднощі» (distress) так, щоб воно охоплювало внутрішні й зовнішні чинники труднощів. Загальна традиція психотерапії закликає звертати увагу на зовнішні чинники, але досить побічно, тому без спеціального акценту на цьому їх можна випустити з уваги. Психотерапевтичні практики відтворюватимуть пригноблення, якщо обмежаться поясненням, що страждання жінок — результат їхньої індивідуальної дезадаптації, а не, навпаки, результат постійних намагань адаптуватися до патріархальних очікувань суспільства.

- Орієнтація на відновлення контролю над власним життям та підсилення (empowerment) жінки з метою змінити її власне життя і світ навколо. Цей підхід долає вивчену безпомічність та в кінцевому підсумку допомагає вирішувати більше проблем. Принцип відновлення влади над власним життям фундаментальний, будь-яке втручання, що забирає у постраждалої цю владу, у кращому разі несприятливе, у гіршому – шкідливе.

- Уважна робота з темою і контекстом насильства, з особистою відповідальністю. Розширене наповнення поняття «насильство», що передбачає

Психологічна допомога – широка, багаторівнева сфера психологічної практики, що здійснюється у формах консультування та психотерапії.

Психологічне консультування – безпосередня робота з людьми, спрямована на вирішення різноманітних психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних стосунках, де основним засобом впливу є певним чином побудована бесіда.

Психотерапія, на відміну від психологічного консультування, орієнтована, в основному, на розв'язання глибоких проблем людини, що складають базис більшості життєвих труднощів та конфліктів. Проте відмінність між консультуванням та психотерапією є досить умовною, оскільки в процесі роботи психолога з клієнтом він може працювати з проблемами різних рівнів та застосовувати різні методи втручання.

також економічне і психологічне насильство. Сексуальне насильство тлумачиться, як будь-які дії, проти яких були явні заперечення або на них не могло бути згоди. Говорити про відповідальність постраждалої від насильства та її можливі вигоди слід лише після того, як добре опрацьована відповідальність того, хто чинив насильство. До того моменту це буде частиною культури насильства. Говорячи про відповідальність постраждалої від насильства, слід уникати висловів «притягувала» чи «провокувала», і до самого слова «відповідальність» теж треба ставитися обережно. Слід уникати акценту на жертвності й безпомічності, часто вивчена безпомічність вже є в ситуації. Також слід віддавати частину відповідальності відносинам влади, які створюють сприятливі умови для насильства і жорстокого поводження.

- Відмова зберігати сім'ю чи стосунки за замовчуванням або як пріоритет. Патріархальну психотерапію орієнтовано на збереження стосунків, хіба що клієнтка заявляє інший запит, а на практиці їй однаково може нав'язуватися це збереження. Пропонувати усвідомити, що стосунки чи шлюб можуть розпастися, і це нормально.

- Відмова прощати тих, хто вчинив насильство. Введення в ситуацію теми прощення змінює оптику з «насильства» на «конфлікт». Конфлікт визначається просто різницею інтересів, тоді як у ситуації насильства зазвичай є бажання продемонструвати свою владу, а не розв'язати суперечність інтересів.

- Уважність до впливу дискурсів «обвинувачення жінки» та «обвинувачення матері». У роботі з темою стосунків із батьками визначення відповідальності не лише матері, а й батька. Якщо, скажімо, батько покинув матір вагітною, не можна розглядати ситуацію, ніби він просто відсутній, як було б, наприклад, у ситуації його раптової загибелі.

- Депатологізація сексуальних проблем жінки. Пошук основних чи додаткових витоків проблеми у зовнішніх обставинах ситуації.

- Дослідження жіночого досвіду депресії з урахуванням зовнішніх обставин ситуації. До цих обставин треба зараховувати і становище жінки в партнерських стосунках, і її соціально-економічне становище. Шукати пояснень, альтернативних суто медикалізованим.

- Робота з розладами харчової поведінки та образу тіла в тіло-позитивній парадигмі. Відмова від патріархальних вимог до зовнішності.

- Увага в парній і груповій терапії до того, щоб жінки мали рівні з чоловіками можливості висловитися і бути почутими. Відокремлення сімейної терапії із взаємними проблемами від терапії односторонньої жертви насильства. Сімейну терапію розраховано на взаємні проблеми. Вона може допомогти налагодити

комунікацію, однак, нормальна комунікація неможлива, якщо одна людина не поважає іншу і прагне уникнути рівності в діалозі .

- Визнання політичної природи психотерапевтичної роботи і владної позиції психотерапевта замість віри в нейтральність психотерапевта. Клієнтка іде на терапію змінювати себе, тому надзвичайно уважна до думки психотерапевта. Остання ж, якщо вона підкріплена вірою у згадану нейтральність, підтримує небезпеку опинитися під впливом «само собою зрозумілих» і прихованих уявлень та переконань, особливо в гендерному аспекті. Робота з такими переконаннями на власній психотерапії і супервізії.

- Профілактика сексуального насильства психотерапевтів щодо клієнток. Створення й ефективне функціонування етичних комісій, куди постраждалі могли б звернутися. Ліцензування психотерапевтичної діяльності.

- Відмова від гетеро- і циснормативності. Клієнтки і клієнти, котрі не є гетеросексуальними чи цисгендерними, мають право на рівноправне й уважне ставлення до себе без патологізації і зайвої проблематизації їхньої специфіки.

- Доступність психотерапії для жінок із різних спільнот, культур, релігійних груп, майнових страт. Урахування їхніх особливостей, увага до свого можливого домінування. Феміністський психотерапевт не цінує своїх клієнток із вищого чи середнього класу більше, ніж із робітничого класу (Evans Kathy M., Kincade Elizabeth Ann, Seem Susan Rachael, 2011)

Висновки

1. Термін «наси́льство» описує широке поле явищ з різною мірою його вияву. З психологічного погляду, наси́льство – це деструктивна інтеперсональна форма взаємодії, що, з одного боку, проявляється у зловживаннях та перпитрейтеризації учасників спілкування, а з іншого, у їхній невротизації та «віктимізації».

2. Гендерне наси́льство вирізняється з-поміж інших форм тим, що його мішенню є людина як представник певної гендерної групи. Гендерне наси́льство ми можемо розуміти як механізм встановлення гендерних режимів на основі структурної гендерної нерівності.

3. Аналізуючи гендерне наси́льство, варто враховувати його характер (явний чи прихований), час вчинення (задавнене чи актуальне), повторюваність (одиничне чи множинне), місце спричинення (вдома, на роботі, на вулиці), характер зловживань (фізичне, сексуальне, психологічне). Часто жертви страждають від різних зловживань, але завжди в основі наси́льства знаходиться психологічне наси́льство.

4. Наси́льство над жінками будемо розглядати як результат дії комплексу чинників на рівні індивіда, взаємодії, структурно-динамічних процесів малої

групи (наприклад, класу чи сім'ї) та суспільства в цілому. Наявність якогось одного фактору ризику ще не означає появи насильства, а скоріше, вказує на ймовірність його виникнення. При цьому наявність сприятливих факторів (соціальні навички, позитивна ідентифікація «Я» тощо) зменшує вплив факторів ризику.

5. Насильство розгорається як драматична колізія між носіями трьох ролей: «кривдник», «жертва», «свідок». Реакція свідка може допомагати постраждалому, шкодити йому або бути байдужою. Жінки не так часто, як чоловіки, зазнають насильства, однак у них вищі ризики через віктимізацію.

6. Незалежно від того, що спричинило насильство та форми його вияву, воно накладає відбиток на особистість жінки у вигляді близьких та віддалених наслідків. Серед віддалених наслідків насильства виокремлюють різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки. Сімейне насильство призводить до психічної травматизації жінки і відбивається на її майбутньому, її життєвому сценарії, характері взаємин. Сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей жінки, повторюваності ситуацій зловживання, позиції інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному проживається різними жінками.

7. Більшість жінок-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому. При наданні психологічної допомоги жінці-жертві психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. В ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам *психологічного насильства*, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру жінки (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

8. На думку спеціалістів по роботі з жінками, що постраждали від насильства, не існує загальноприйнятої технології надання психологічної допомоги. У роботі з дітьми-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формати, які можуть поєднуватися між собою. Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія, яка спирається на принципи феміністичної психотерапії.

Ключові слова: насильство, гендерне насильство, культура згвалтування, об'єктивація, сексуальне насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, рольовий трикутник насильства, психічна травма, посттравматичний стресовий розлад, психологічні захисти, психологічне консультування, психотерапія.

Завдання для самоперевірки

1. У якому рядку правильно перераховані чинники, що визначають тяжкість наслідків насильства?:

- а) індивідуальні особливості жертви та насильника, тривалість, частота та тяжкість зловживань, реакція близьких оточуючих;
- б) вік жертви, тривалість зловживань, реакція близьких оточуючих, рівень інтелектуального розвитку дитини;
- в) індивідуальні особливості жертви, частота та тяжкість зловживань, реакція оточуючих.

2. Один із неконструктивних механізмів захисту, що відгороджує жертву насильства від травматичних переживань, спогадів таким чином, що певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда, – це:

- а) дисоціація; б) заперечення; в) ізоляція

3. Умисне маніпулювання людиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктивних характеристик (свободи, достоїнства, прав тощо), що руйнує стосунки прихильності між людьми, або, навпаки, таке, що фіксує ці стосунки і призводить до різних деформацій та порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного та особистісного) розвитку, – це:

- а) фізичне насильство; б) сексуальне насильство;
- в) психологічне насильство; г) нехтування.

4. Поняття психологічне насильство є ширшим, ніж поняття фізичне насильство:

- а) так; б) ні.

5. У якій із названих позицій свідок переживає найбільший емоційний стрес?:

- а) свідок розуміє ситуацію і на цій основі здійснює компетентне втручання;
- б) свідок втручається у ситуацію без достатнього її розуміння;
- в) свідок не має достатнього розуміння ситуації і не втручається у неї;
- г) свідок розуміє ситуацію, але не відчуває сили щось змінити у ній.

6. Завершіть запропоновані висловлювання правильно:

«Характер стосунків між людьми, що виявляють ставлення однієї людини до іншої як засобу задоволення власних потреб, нехтування потребами іншої людини аж до зловживання нею, – це...».

«Механізм відтворення гендерної системи, побудованої на домінуванні чоловіків над жінками та біполярності тендерів, – це...».

«Якщо відбувається фіксація на травмі і постстресовий стан переходить у хронічну форму, виникає...».

7. Оцініть правильність висловлювань: «+» (правильно) - «-» (неправильно)

«Концепція культури згвалтування розглядає сексуальне насильство як частину великої культури, яка нормалізує і раціоналізує насильство».

«Феміністичні принципи психотерапії передбачають нейтральність психотерапевта та не надають значення політичній природі психотерапевтичної роботи і владній позиції психотерапевта».

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить усі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал та складіть логічні схеми до кожного питання плану.

3. Ознайомтесь із Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству 2011 року (№ 4952). Опитайте студентів, викладачів та знайомих: чи знайомі вони з цією конвенцією? Чи відомо їм про зміни у кримінальному кодексі України, що вступили у дію 11.01 2019 року щодо згвалтування та сексуального насильства? Який висновок з опитування Ви можете зробити.

4. Вивчіть зміст тематичних випусків гендерного журналу «Я», присвячених проблемі насильства: «Гендерне насильство», 2007, №20 (<http://krona.org.ua/assets/files/journal/Gendernyi-zhurnal>) та «Гендер та насильство», 2016, №2_41 (http://krona.org.ua/zhurnal-ya.html?nav_start=20). Опрацюйте статтю на Ваш вибір і на цій основі підготуйте невеличкий виступ на «Конференцію «Психологічні аспекти гендерного насильства».

5. За бажанням можна прослухати окремі лекції масового онлайн-курсу на платформі Прометеус «Жінки і чоловіки: гендер для всіх», який містить окрему тему «Гендерне насильство»: <https://courses.prometheus.org.ua/courses/IRF>

6. Познайомтеся з напрямом у мистецтві, що називається арт-фемінізм та із найбільш знаковими перформансами (<http://artukraine.com.ua/tag/feminism/>). Поміркуйте над використанням перформативних методів, з якими ми

знайомилися при вивченні теми «Методологія та методи гендерної психології» для дослідження та зміни ставлення до насильства самих жінок та свідків.

7. Підберіть та зробіть вирізки з глянцевого журналу малюнків, зображень, фотографій, які об'єктивують жіноче тіло.

8. Проаналізуйте та обговоріть ситуативні задачі з кейсу до даного розділу

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

У Китаї, де діє політика «одна сім'я – одна дитина», жінці на ім'я Лю Сінвень посеред ночі насильно зробили аборт, коли вона була вже на 6 місяці вагітності.

Як повідомляє The Daily Mail, Лю і її чоловік Чжоу мали сина. Після його народження жінці в лікарні встановили внутрішньоматкову спіраль. Однак засіб контрацепції дав збій, і Лю знову завагітніла. Разом з чоловіком вона вирішила народити другу дитину і заплатити штраф, оскільки в Китаї заборонено без дозволу влади народжувати другу дитину. Однак серед ночі в будинок Лю і Чжоу увірвалися представники Комітету з питань планування сім'ї КНР. Вони стягнули вагітну матір з ліжка і силою забрали її в лікарню, при цьому її чоловіка побили і утримували вдома, не пояснюючи, куди відвезли його дружину. У лікарні Лю зробили ін'єкцію, яка вбила дитину в її утробі. Через два дні жінка народила мертву дитину.

«Коли я знайшов дружину в клініці народної медицини, я запитав, що вони зробили з неї. Чи їй зробили аборт? Вона сказала, що так. Я вийшов з палати, щоб Лю не бачила, як я плачу», – розповів Чжоу.

Однак історія не залишилася невідомою, і про неї дізналася китайська преса. На запити журналістів, місцеве відділення компартії в місті Вейфан пообіцяло провести розслідування за фактом насильницького аборту.

Адвокат з прав людини китайський дисидент Чень Гуанчен повідомив, що тільки у 2005 році він задокументував 130 000 випадків примусових абортів і примусової стерилізації. А з 1980 року проведено більше 360 млн. абортів (<https://ru.tsn.ua/svit/v-kitae-zhenshine-nasilno-sdelali-abort-na-6-mesyace-beremennosti-327251.html>). **Який меседж такої соціальної політики для жінок та чоловіків, що проживають у Китаї? Які наслідки можна спрогнозувати для гендерних стосунків?**

Ситуація 2.

У 2012 році в Європейському Журналі Соціальної Психології (European Journal of Social Psychology) було опубліковано провокаційне дослідження, в якому стверджувалося, що об'єктивація жіночого тіла має глибоке ментальне коріння: ми орієнтовані сприймати жінку як суму частин тіла.

У цьому дослідженні учасникам були показані зображення середньостатистичного чоловіка або жінки, сфотографовані з голови до колін. Після паузи їм показували ці ж зображення, але одне було оригіналом, а друге трохи «відфотошоплене» в районі грудей або талії. Досліджувані мали визначити, який варіант зображення вони бачили до цього. На наступному етапі експерименту всі дії повторювалися так само, але тут потрібно було вибрати з двох зображень, де замість цілого тіла людини був показаний тільки обрізаний торс.

Незалежно від гендеру випробуваних оригінал фотографії на фото обрізаного (сексуалізованого) жіночого торсу вгадувався набагато легше, ніж у першому випадку фото у повний зріст. Для зображень чоловіків вірно протилежне: їх сексуалізовані частини тіла краще запам'ятовувалися при показі фотографій у повний зріст, ніж обрізаного торса.

«Сприйняття частин лежить в основі того, як ми думаємо про об'єкти: будинки, машини і под. Коли мова йде про людей, ми сприймаємо їх як ціле», – говорить дослідниця Сара Герве, докторка соціальної психології університету Небраска-Лінкольн. – Зазвичай ми не поділяємо людей на частини, за винятком тих випадків, коли мова йде про жінок. Це дуже показово. Жінки сприймаються приблизно так само, як неживі об'єкти».

Які психологічні наслідки для жінок має об'єктивація їх тіла? Які загрози їхній безпеці вона несе? Які шляхи зміни такого типу сприйняття жінки Ви могли б запропонувати?

Ситуація 3.

Лист жінки, яка зазнає домашнього насильства: «Я трохи опишу свою проблему, а потім поставлю запитання. Нашій сім'ї цього року виповнюється 15 років. Ми з чоловіком ровесники, доньці – 14 років, синові – 12. Мій чоловік, коли напідпитку, зрідка намагається влаштувати домострой – піднімає руку. Намагається вдарити по голові або головою (моєю, звісно) об стіну чи підлогу. Раз на півроку, буває рідше, буває частіше.

Уперше це сталось на 6-му місяці спільного життя, на 4-му місяці вагітності. Не скажу, що не спровокувала сама. Ляпаса дала за хамські слова та матюки. Так і сталось. Перша реакція. У кіно надивилася. Дурна. Думала, що всі на білих конях лицарі – вагітних дружин бережуть. Та й взагалі: б'ють жінок

тільки у фільмах жахів або гвалтівники. Нічого подібного, побив по голові одразу, на вулиці, а коли впала в замет – додав ногою. Жінка гуляла з собакою, намагалася заступитися – він і їй пригрозив.

Чому не пішла тоді – не знаю. Страх, несподіванка, а найбільше сором, що таке сталося зі мною. Я не біла і пухнаста. Свої таргани в голові. Страшенно не люблю, коли мною командують, особливо ті, хто взагалі не повинен.

Але з чоловіком завжди раджуся з питань грошей, покупок, рішень. Нас вважають дружною сім'єю, веселою (чоловік – душевний, усім допоможе, та й я ніколи не відмовлюся). Робимо все самі, вдома – ремонт, у школі намагаємося допомагати. Діти розумні, ми їх дуже любимо, вони нас також. Молодший останнім часом лише розперезався, почав огризатися.

Останній випадок чоловікового домострою я характеризую як напад. Я вже багато років, коли він приходить п'яний, доброзичлива та добра. Намагаюся не провокувати нічим. Діти переживають. Один раз син урятував, двері в кухню не відпустив ні на мить, поки чоловік не заснув. Навіть зараз чую його зірваний дитячий голос, як він кричав. Тому намагаюся нічим не загострювати. Але його претензії бувають із порога, причому дуже неймовірні. Або ще зміна міміки – від усмішки до гніву. Страшна річ.

Востаннє я зовсім злякалася. Прийшов уночі. Їсти сів, усміхається. А потім піднімає очі від тарілки – і висловлює претензії, чому фарбую волосся без його дозволу. За волосся – голова до підлоги і над очима кулак. Боляче. Не знаю, скільки часу тримав... Очі кров'ю налиті.

Але найстрашніше пізніше. Наказав лягати спати. А сам сів поруч на ліжку і хвилин десять розмірковував: убити мене зараз чи потім – однаково коли, немає значення. І бити мене треба нещадно за мою пиху. Вранці нічого не пам'ятає, та я вже й не хочу ні про що говорити.

Багато днів роздумую. Доходжу висновку, що черговий «напад» може призвести до сумних наслідків. Ставлення дітей до батька може різко змінитися від любові до ненависті. Що достеменно страшніше травми від розлучення за мирних обставин. Розумію, що, почавши процес розлучення, додавши не описувані тут риси характеру чоловіка, вороття не буде. Проїдеться танком.

Але! Все-таки хочу розібрати ситуацію з психологом. Я знаю, що в мене в самої багато промахів у поведінці. Чи можна якось вплинути на ситуацію? Які поради можете дати, щоб і сім'ю зберегти, і всі не каліками стали?». (Лист з публікації Лириси Ковальцової: <https://lady.tochka.net/ua/6580-nasilie-v-seme-kakikh-zhenshchin-byut-muzhya/>)

Які різновиди насильства представлені у тексті? Які стратегії кожної діючої особи? Проаналізуйте взаємозв'язок фізичного, сексуального, психологічного та структурного насильства.

Ситуація 5.

Феномен психологічного насилля робить видимим низку інших проблем, які можна віднести до особистого як політичного. Одна з них – загальний низький рівень психологічної культури та відсутність відчуття власних «кордонів» та поваги до «кордонів» інших (партнерів, дітей, родичів). Нижче розміщене так зване «Родичівське бінго» авторства Наталії Сліпенко – картинка-мем, яку поширюють в українських соцмережах перед кожним традиційним святом, – збірка типових проявів психологічного тиску на молодих жінок з боку їхніх родин.

Які методи психологічної самооборони можна використати у ситуації гендерного тиску для відстоювання власних потреб?

А коли ти вийдеш замуж?	Ну в тебе хоть мальчик єсть?	Та рожать скоро треба, потом тяжко буде	Тобі шо, ніхто не нравиться?	Я ще хочу на твоїй свадьбі погулять
Хто ж тебе замуж візьме, якщо ти катлети не жариш?	Я ще хочу дожить до внуків	Якшо у нас не буде внуків, який тоді смисл жизни?	Дві баби дома, чого мужик должен посуду мить?	Ти ж девочка
Хочеш, щоб чоловік тоже в хаті шось робив? Якась ти странна	Поїж іще, я для кого готовила?	Ти вже поправилась, тобі менше їсти нада	Потому шо я мужик	Ти б мені шось їсти зробила... А чого я должен собі робить?
На шо ти похожа? Одівайся красиво	Ну, як ти так будеш думать, ніхто тебе замуж не візьме	Ти знов не здержуєшся, треба ж здержуватся	В тебе характер такой тяжолий	Женщина должна уміть всьо
Якшо замуж не вийти, який тоді смисл жизни?	Тобі вже нада з кимсь зустрічатся	І саме главное – жениха тобі харошого	У жінки на першому місці должна быть сім'я	Всьо равно краще, чим без мужика

Круглий стіл «Психологічні аспекти гендерного насильства»

Мета: поглибити теоретичні знання студентів про різні рівні детермінації насильства та різні рівні протидії йому.

Хід роботи:

Етап 1. : підготовчий. Студенти опрацьовують самостійно статті з двох номерів гендерного журналу «Я», присвячені проблемі насильства.

Етап 2. Студентам надається можливість висловитися щодо психологічних аспектів насильства, представлених у журналі «Я». Кожен студент має можливість виступити з коротким повідомленням.

Етап 3. Обговорюються питання щодо теоретичного підходу до вивчення насильства, провідних принципів, методів. Спільно шукаються відповіді на такі запитання:

1. Який психологічний сенс Ви вкладаєте у поняття «насилля», «гендерне насилля»?
2. Що Ви розумієте під поняттями «культура насильства», «культура зґвалтування», «насильницьке мислення»?
3. Як часто та у яких різновидах, формах насильство зустрічається у вашому буденному житті? У чому виявляє себе гендерний аспект насильства?
4. Чому гендерне насильство набуває прихованих форм?
5. Як Ви розумієте проблему правового та психологічного захисту від насильства?

Дискусія «Секс без згоди – це злочин?»

Вступний коментар. Секс без згоди визнається зґвалтуванням відповідно до законодавства десяти країн Європи. Зміни до Кримінального кодексу відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі з цими явищами» набирають чинності з 11 грудня 2019 року і долучають нас до кола країн, де потрібна згода на секс.

Як Вам відомо, особливо часто стається сексуальне насильство у шлюбі, і жінки не говорять про це, не йдуть у поліцію: жінки у шлюбі не ідентифікують примушування до сексу як насильство та порушення їх прав або ж бояться фізичного, психологічного чи матеріального тиску чоловіка.

Відповідно до онлайн-опитування (охоплено 1220 осіб, переважна більшість опитаних жінки – 80%), проведеного ГО «Центр «Жіночі перспективи» у 2018 році – майже всі охоплені опитуванням (94 %) дали ствердну відповідь на запитання «Чи обов'язково, на вашу думку, отримати згоду іншої людини на секс?». Однак лише чверть охоплених опитуванням осіб повідомили, що ніколи не погоджувались на секс, якого не хотіли. Значна частина респонденток та респондентів повідомили, що погоджувались на секс, якого не хотіли за певних умов: 51% – через почуття обов'язку перед партнером чи партнеркою, з

яким/якою перебували у шлюбі чи інтимних стосунках; 23% погоджувались на небажаний секс, щоб уникнути образ та звинувачень від ініціатора чи ініціаторки через відмову; 16% погоджувались на секс через страх втратити партнера чи партнерку; 16% погоджувались з інших причин. Через застосування ініціатором чи ініціаторкою сили чи погрози її застосування на секс погоджувались 8%, а через залежність від ініціатора чи ініціаторки сексу погоджувались 7%. Ці дані свідчать, вважають дослідниці, про існування насильницьких практик у сексуальній активності опитаних, а також те, що культура згоди поки що не є глибинним переконанням та цінністю для українок та українців і невід'ємною частиною нашого життя, є очевидним (дані наводяться за новинами інтернет-видання

«ЗІК»(https://zik.ua/news/2018/12/11/zgoda_na_seks_prosto_yak_chay_ukraintsya_m_rozpozily_pro_seksualne_1467393).

Мета: познайомитися із змістом поняття «культура згоди на секс» та практиками формування такої культури, формування навичок критичного аналізу соціальної реклами.

Необхідні матеріали: відеоролик із соціальної реклами у формі мультфільму «Згода на секс: просто, як чай!», який використовували поліцейські в Англії для підвищення обізнаності про культуру згоди після прийняття законодавства, за яким секс без згоди – це злочин (https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=pVIs7h95GFQ)

Хід роботи:

Етап 1. Заслуховуються результати опитування студентами знайомих щодо їхньої орієнтації у правових основах протидії насильству.

Етап 2. Спільний перегляд просвітницького мультфільму, дубльованого ГО «Центр «Жіночі перспективи».

Етап 3. Робота в мікрогрупах над запитаннями:

1. У чому полягає гендерний аспект сексуального насильства?
2. Чому насильниками є в основному чоловіки?
3. Проаналізуйте атитюди насильника та жертви відносно сексуального насильства.
4. Поясніть взаємозв'язок сексуального насильства та психологічного насильства.

5. Як Ви розумієте висловлювання сучасних феміністок «Не вчіть свою дочку берегтися від насильників, навчіть сина не бути гвалтівником».

Етап 4. Групи представляють результати обговорення. Дискусія завершується пошуком відповіді на запитання: Чи не є дана соціальна реклама продовженням «культури згвалтування», яка переносить відповідальність за

насилля на жертву? Якою має бути соціальна реклама «ненасильницької культури»?

Практичне завдання «Арт-перформанс у роботі з насильством»

Вступний коментар. Арт-фемінізм – мистецтво, створене свідомо в контексті феміністичної теорії мистецтва. Як рух арт-фемінізм виник у кінці 1960-х – початку 1970-х. Він не був пов'язаний з будь-яким конкретним стилем або медіа, а характеризувався рядом зусиль, спрямованих на надання жінкам місця в світі, особливо в світі мистецтва. Арт-фемінізм є одним з найбільш значних перетворень в образотворчому мистецтві другої половини двадцятого століття.

Представниці арт-фемінізму виборювали рівну представленість чоловіків та жінок на виставках. У 1971 мистецтвознавець Лінда Нохлін (Linda Nochlin) опублікувала в «Арт Ньюз» і в каталозі до виставки «25 сучасних художниць» новаторське есе «Чому немає великих художників-жінок?», де дослідила соціальні та економічні фактори, які завадили талановитим жінкам досягти того ж статусу, що і їхні колеги-чоловіки. Предметом розгляду Нохлін стало питання, чи є в жіночій творчості якась суто жіноча суть. Ні, немає, наполягала вона, і не може бути. Погоджуючись, що великих художників рангу Мікеланджело серед жінок немає, вона стверджувала, що причини криються в системі суспільних інститутів, включаючи освіту, де домінують чоловіки і принижується значення жінки. Один з аргументів Нохлін полягав у тому, що концепції «генія», «майстерності» і «таланту» розроблені чоловіками стосовно чоловіків, і слід дивуватися, що жінки взагалі чогось добилися.

Ліппард була переконана, що прихована особливість в образній системі жінок-художниць все-таки є та виділила коло особливостей жіночої творчості. Griselda Pollock і Rozsika Parker, вивчаючи мову історії мистецтва, поставили під сумнів центральне місце оголеної жіночої натури в західному каноні, запитуючи, чому чоловіки і жінки представлені настільки по-різному. Критик Джон Бергер зробив висновок, що «Чоловіки дивляться на жінок. Жінки бачать себе розглянутими», саме так західне мистецтво повторює нерівні відносини, вже закладені в суспільстві.

Арт-фемінізм, як соціально-політичний рух, приніс у мистецтво багато яскравих імен художниць, що запропонували альтернативний формат, яскраві та виразні перформанси, що робили помітним жіночий досвід та проблеми жінки у чоловічому світі.

Мета: знайомство з перформативними дослідженнями, де мистецтво застосовується щоб емоційно привернути увагу до проблеми, побачити проблему з іншої сторони, знайти нешаблонні шляхи її вирішення.

Необхідні матеріали: візуальна презентація творів феміністичного сучасного мистецтва, що висвітлюють різні аспекти насильства щодо жінок, фарби, папір, жіночі журнали, клей, ножиці.

Хід роботи:

Етап 1. Студенти знайомляться зі вступним коментарем. Переглядають фото-презентацію робіт сучасних художниць з напряму арт-фемінізм.

Етап 2. Обговорення найбільш відомих перфомансів, пов'язаних з темою насильства. Поясніть, як перфоманс допомагає переглянути усталене ставлення до проблеми? Як він допомагає перейти до практичного вирішення проблеми?

Марта Рослер «Краса не знає болю»

Одна з перших робіт найважливішої фігури американського критичного мистецтва, що створила серію фотоколажів, де використані солоденькі ілюстрації з «жіночого глянцею». Рослер змонтувала фрагменти жіночих тіл з кухонними приладами (тостером, плитою, холодильником, посудомийною машиною і под.) і модним одягом. У цих монтажах – максимальне наочне розкриття теми об'єктивації тіла жінки, примушування і до безкоштовної домашньої праці і до директив «індустрії краси».

Марина Абрамович: жорстокість

Одним з головних об'єктів всередині перформансу стала сама Марина Абрамович: художниця, жінка, тіло. Посудіть самі: у виставковому залі стоїть стіл, на ньому 72 предмета (від троянди до скальпеля). Правило всього одне: відвідувачі можуть робити з цим тілом перформера все що завгодно, в тому числі використовувати предмети, що лежать на столі. Спочатку публіка поводитися пасивно, оглядалася (що, до речі, нагадує поведінку хижака перед нападом). Потім художницю стали чіпати, повертати її тіло, розрізати одяг ... і проколувати шкіру шипами, робити надрізи, пити її кров. Кульмінацією став момент, коли один із глядачів взяв пістолет і прицілився в Марину Абрамович. На щастя, через секунду інший відвідувач виставки забрав у нього зброю, але атмосфера напруги і агресії буквально заповнила весь простір. І рівно через 6 годин, як і було заплановано, Абрамович встала і пішла у напрямку до виходу з галереї. Публіка стала розбігатися в різні боки, боячись не її, а себе – того, що вони можуть зробити з безвольним жіночим тілом

Йоко Оно: беззахисність.

До речі, в більш м'якій і лаконічній формі та ж ідея надання пасивного жіночого тіла натовпу була представлена дружиною відомого музиканта Джона Леннона – Йоко Оно. У 1964 році вона почала серію перформансів під назвою «Відріж шматочок». Публіці пропонувалося взяти ножиці і відрізати від сукні художниці частину тканини. Клаптик за клаптиком її звільняли від одягу, поки художниця не стала повністю голою.

Незважаючи на те, що робота Оно схожа на перформанс Абрамович, у даній роботі прочитується ще один важливий сенс, ще одна тема – тканину, виробництво якої здавна було жіночою прерогативою, жіночим, якщо можна так висловитися, мистецтвом. Тому, дозволяючи оточуючим розрізати своє плаття, вона тим самим символічно демонструвала звільнення сучасної жінки від соціального і культурного придушення і її устремління до повного визволення / оголення, пошуку жінкою свого власного шляху, не схожого на шлях чоловіка. І відмінність цих шляхів стає кристально ясною саме в той момент, коли ми починаємо бачити фундаментальну відмінність між чоловіком і жінкою – в ситуації, коли кожен з них голий, очищений від усіх культурних нашарувань.

Етап 3. Студентам викладач озвучує інструкцію: «Пригадайте випадок жорстокого поводження з Вами і намалюйте свій психоемоційний стан, використовуйте колір, лінії, метафори або символи, намагайтесь втілити власне переживання, при цьому зовсім не важливо наскільки Ваш малюнок може подобатись іншим. Після створення малюнку опишіть свій психоемоційний стан, те, як із цього стану бачаться інші люди, світ в цілому. Склейте малюнок та тексти.

Етап 4. Створення інсталяції «Почуття з минулого». У приміщенні натягуються, як павутиння, нитки між різними предметами, на них прищепками прикріплюються малюнки з текстами. Після цього студентам пропонується повзаємодіяти з цим простором почуттів, як кому хочеться.

Етап 5. Групове обговорення. Які почуття були в процесі виконання індивідуального завдання, при взаємодії з загальним полем почуттів постраждалих від насильства? Що змінюється, коли розповідаєш про свої почуття, коли зустрічаєшся з досвідом переживань інших? Як хотілось діяти в цьому просторі? Як реально діяли і чому? Чому люди залишаються відстороненими, коли поряд страждання? На завершення студентам повертаються їх малюнки і вони можуть зробити з ними все, що бажають.

Психологічна вправа «Колективний колаж»

Мета: усвідомлення наслідків соціального тиску гендерних норм та об'єктивації жіночого тіла.

Хід роботи:

Викладач пропонує студентам створити колективний колаж, в якому об'єднати у ціле підібрані вдома вирізки з глянцевого журналу. Пропонується дати йому назву. У прогалинах між глянцевиими картинками студентів просять намалювати чи написати ручкою те, чого соромляться жінки, орієнтуючись на чоловічі очікування від їх зовнішності, тіла, поведінки.

Рекомендована література:

1. Герман, Дж. (2015) *Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору*. Львів: Видавництво Старого Лева/
2. Данилова О.Л. (2003) Психология восприятия насилия: культурный и гендерный аспекты. В И. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.388-403). СПб: Питер.
3. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. (2003) *Психология и психотерапия насилия*. М.
4. Кауфман М. (1987) Конструювання маскулінності та триада чоловічого насильства. Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/triada-cholovichogo-nasilstva-134030.html>
5. Малкина-Пых И.Г. (2008) *Психологическая помощь в кризисных ситуациях*. Справочник практического психолога. М.: Эксмо (С.477-568)
6. Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія* К.: Академвидав (С.93-105)
7. Athanasiades C., Deliyanni-Kouimtzis V. (2010) The experience of bullying in secondary school students, *Psychology in the Schools*, 47, 4, 328-341
8. Helgeson, Vicki S. (2012) *The psychology of gender* (4th ed.) Boston: Pearson (pp 67-101)
9. Mažeikiene N. (2015). The Role of Biographical Narrative in Critical and Feminist Social work. In: Elżbieta H. Oleksy, Aleksandra M. Różalska and Marek M. Wojtaszek. Eds.). *The Personal of the Political - Transgenerational Dialogues in Contemporary European Feminisms*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle upon Tyne.
10. Tereškinas, Artūras, Petkevičiūtė, Rūta, Bučaitė-Vilkė, Jurga, Indriliūnaitė, R. (2016). *Vyrai nusivylimo ekonomikose: tarp gero gyvenimo ir socialinės atskirties*. Mokslo studija. Kaunas: VDU.

Розділ 9. ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

Слово не річ, а вічно рухливе та мінливе середовище діалогічного спілкування»

Михайло Батін «Проблеми поетики Достоєвського».

Ця тема дозволяє помітити вплив мовних значень та мовленнєвих практик на формування гендерної ідентичності. Тут Ви дізнаєтеся про те, що світ сприймається нами через мову, а також про те, як на наше сприйняття впливає інформація і оцінки, закладені в ній. Мова чітко фіксує все те, що уявляється суспільством, як норма. Те, для чого немає слова, немов зникає, стає непомітним, незначущим та невидимим. Наприклад, тривалий час таким «невидимим» суб'єктом була жінка та її досвід. Водночас, мовлення здатне змінювати, трансформувати існуючий порядок речей у сфері гендеру.

Ми розглянемо роль феміністської критики в розкритті «сексизму» в мові та обґрунтуванні «чоловічої» мовної картини світу. Обговоримо результати «ранніх» емпіричних досліджень, які виявили відмінності у спілкуванні чоловіків та жінок, причини нерозуміння між статями, вияв домінування чоловіків над жінками у спілкуванні. Ці дослідження реабілітували цінність багатьох жіночих комунікативних практик, таких, як плітки, світські розмови та ін. Здійснимо методологічну критику цих «ранніх» напрацювань і розкриємо необхідність врахування динамічності та контекстуальності вербальної та невербальної поведінки. Значна увага буде приділена сучасним дослідженням, які проводяться на ґрунті постмодерністської методології та пост-феміністичних ідей.

Під час практичного заняття у Вас буде можливість поглибити теоретичні знання з теми, дослідити, як панівний гендерний дискурс впливає на гендерну ідентичність, як у повсякденних практиках ми відтворюємо свій гендер. Важливим напрямом практичної роботи буде знайомство з оповідними рамками культури, через які ми упорядковуємо свій гендерний досвід.

9.1. Гендер у мовному вимірі

Мова – це система знаків та символів, а також основний компонент культури. Конкретні слова необхідні для опису понять, які є важливими для людей. Без таких слів дуже важко думати і майже не можливо говорити про предмети, ідеї та ситуації. Мова знаходиться під впливом думки, а думка, у свою чергу, формується завдяки мові. Сотні досліджень у психолінгвістиці та когнітивній психології доводять, що мова впливає на те, що ми помічаємо, як ми думаємо, що ми пам'ятаємо, як ми підходимо до вирішення задач. Лінгвістична відносність вказує на те, що мови не тільки відображають культуру, поведінку, пізнання чи ставлення їх ораторів, але і формують їх, заохочуючи одні з них і нехтуючи інші.

Мовлення – це процес користування мовою у комунікативних цілях. Якщо структурними одиницями мови є слова та речення, то у мовленнєвому спілкуванні це – висловлювання, як одиниця смислу. Мовлення набуває певного смислу і може бути зрозумілим тільки у структурі немовленнєвого контексту. Контекстом називають обставини, в яких відбувається конкретне спілкування.

Зв'язок гендеру та мови вивчається в межах багатьох наук, що цікавляться людиною в контексті культури та суспільства (антропологія, соціологія, мовознавство, психологія).

Гендер у мовному вияві почав активно вивчатися завдяки феміністській критиці мови та феміністській лінгвістиці. Ці дослідження мали яскраво виражений ідеологічний і політичний характер: їх метою було викриття гендерної нерівності та патріархальних стереотипів, експлікація «сексизму» в мові, обґрунтування андроцентричності мовної картини світу. Феміністична лінгвістика постулювала визначальний вплив мови на сприйняття і мислення,

Лінгвістична гендерологія – науковий напрям у складі міждисциплінарних гендерних досліджень, в межах якого на базі лінгвістичного понятійного апарату вивчається гендер у його мовному вияві.

Гендерна асиметрія в мові - нерівномірна представленість у мові осіб різної статі, яка відзначена феміністською критикою мови, а також провідними постмодерністськими теоретиками

Гендерночутлива мова – це мова, позбавлена андроцентризму, сексизму та будь-яких інших дискримінаційних сенсів.

чоловічий контроль над мовою і «відчуження» жінок від мови, «замовчування» жіночого досвіду. У цьому параграфі ми зупинимося на деяких феноменах, які потрапили в поле уваги завдяки феміністській критиці. Їх обговорення спонукає вчених, фахівців у різних сферах, журналістів та письменників бути уважними до слів, пов'язаних зі статтю (Smith C.A., Johnston-Robledo I., McHugh M.C., Chrisler J.C., 2010).

Власне ім'я. У будь-якій культурі мова є силою. Боротьба за «владу імені» постійно розгортається в політиці і ЗМІ. Професіонали у цих сферах сприймають мову дуже серйозно та підбирають необхідні знаки. Чи є автор цього посібника «дівчинкою», «сонечком», «пані» або «чарівною жінкою»? Відповіді мають значення: вони впливають на те, як ви, читачі, будете думати про автора та продукт його діяльності.

Перший крок до соціального прогресу – це «назвати проблему». Бетті Фрідан (Friedan, 1963) згадала про незадоволеність жінок з вищою освітою, які провели свої кращі роки вдома і були зайняті домашньою роботою та вихованням дітей, як «проблема, яка не має імені». До мобілізації правозахисного руху щодо геїв одностатеві відносини називалися «любов'ю, яка не сміє вимовляти своє ім'я».

Під час другої хвилі фемінізму було розроблено багато нових термінів для позначення проблем, які необхідно вирішити. До прикладу, назвемо декілька: згвалтування, сексуальні домагання і насильство в сім'ї. В результаті іменування типів насильства стосовно жінок був виявлений масштаб цієї проблеми. Тепер ми можемо обговорювати насильство в публічній та приватній сферах, а жінки-жертви насильства можуть побачити, що їх досвід не є універсальним і інші жінки зустрічаються з подібним, разом з тим правозахисники тепер здатні лобіювати встановлення юридичних визначень і кримінального переслідування.

Не тільки існування імені надає важливість досвіду, а й відсутність імені передбачає, що в досвіді немає нічого, що варто обговорювати. Тому такі «затоплені» аспекти гендерного досвіду потребують легалізації. Наприклад, до 1980 року психологи багато говорили про «материнство», але мало використовували термін «батьківство» (Lamb, 1976). Вважалося, що батьки мало що роблять для своїх дітей, крім того, що приносять додому регулярну зарплатню. Іншим прикладом може бути означення груп сексуальних меншин та людей з ненормативним гендером. Відносно недавніми термінами є «гей», «сексуальна орієнтація», «трансгендер» (Crawford, 2001). Можливість вибору імені для своєї групи (наприклад, лесбіянка, а не «жіночий гомосексуаліст») дозволяє більш точно передає її сутність і сприяє самоповазі.

Низка дослідників (Smith, C. A., Schmoll, F., Konik, J., & Oberlander, S., 2007; Cosgrove, L., 2004) звернула увагу на те, що вживані медичні терміни можуть породжувати комплекс негативних почуттів у жінок, нехтують їх емоційний досвід. Завдяки цьому у полі зору з'явився ряд медичних термінів чи висловів, що можуть впливати на сприйняття та самопочуття жінки. У одному з

Андроцентризм – глибинна культурна традиція, що зводить загальнолюдську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, що репрезентується як універсальна об'єктивність, у той час як інші суб'єктивності, і насамперед, жіноча, репрезентується як відхилення від норми, як маргінальна. Таким чином, андроцентризм – це не просто погляд на світ з чоловічої точки зору, а видача чоловічих нормативних уявлень і життєвих моделей за універсальні соціальні норми і життєві моделі.

досліджень зафіксовано, що різні слова, що використовуються для опису розміру тіла, дають різні реакції жінок, наприклад, слово «повна» жінка сприймається більш позитивно, ніж «з ожирінням». До таких емоціогенних слів можна віднести такі українські слова, як «старородяща», «викидень» та ін.

Феміністська критика привернула також увагу до особливої проблеми у наукових джерелах – вживання висловлювання «протилежна стать». Більш адекватними можуть бути фрази «інша стать» або «крос-стать», оскільки сотні психологічних

досліджень показують, що чоловіки і жінки скоріше схожі між собою, ніж різні.

На додаток до винаходу нової термінології, щоб позначити та зробити явним жіночий досвід, феміністські активістки 1970-х років зосередились на реформуванні сексистських і андроцентричних аспектів використання мови.

Андроцентризм у мові. Що таке мовний андроцентризм? Це відображення у мові первинності чоловічого та другорядності жіночого, передусім через вживання слів одного роду на позначення груп осіб обох статей. Феміністки стверджували, що чоловічий рід виключає жінок з розмови; вказує на те, що чоловіки – це «стандарт», а жінки – «інше»; і передбачає, що жінки не можуть виконувати дії, позначені складними термінами, які відносяться до категорії чоловічих занять (поліцейський, бізнесмен, менеджер, прокурор), а чоловіки – такі дії, що позначені термінами «прибиральниця», «посудомийниця». Андроцентричним вважається і вставка гендерного маркера перед загальною характеристикою сфери діяльності, наприклад, жінка-адвокат; жінка-математик, жінка-менеджер. Статистика показує, що, дійсно, жінок менше на керівних посадах та більше у малооплачуваних професіях. На такому прикладі ми бачимо, як мова одночасно відображає та підтримує гендерну соціальну нерівність, роблячи невидимими жінок у нестереотипних для їхньої статі професіях та акцентовано виділеними у низькооплачуваних галузях.

Дослідження впливу андроцентричного мовлення на дітей

Досліджуваних просили проілюструвати історію, написану про героїв, яких позначали іменниками чоловічого роду. Досліджувані малювали майже виключно хлопчиків і чоловіків (Harrison & Passero, 1975; Schneider & Hacker).

Незалежно від наміру доповідача / автора слухачі / читачі думають про осіб чоловічої статі, коли використовуються слова чоловічого роду в текстах, і ці образи можуть вплинути на їхнє розуміння, інтерес і пам'ять. Наприклад, люди, які читають юридичні документи, написані з вживанням переважно слів чоловічого роду, вважають, що закон відноситься тільки до осіб чоловічої статі (Hamilton, M. C., Hunter, B., & Stuart-Smith, S., 1992), і що жінки мають менший інтерес або схильність подати заявку на роботу, якщо реклама написана з вживанням таких іменників (Vem & Vem, 1973; Stericker, 1981).

Дійсно, з одного боку **вживання фемінітивів** – директорка, секретарка, поетеса, мисткиня робить видимими жінок у цих сферах, а з іншого боку закінчення часто набувають зневажливо-зменшувального характеру, наприклад, критикеса, шефиня. Декому фемінітиви ріжуть слух, однак, це може бути наслідком простої незвичності. Адже такі слова, як учениця чи студентка, глибоко укорінилися у буденному мовленні і не викликають опору.

Мовний сексизм. Мовний сексизм – це вираження у мовленні поглядів та переконань, які принижують та стереотипізують особу за ознакою статі чи її сексуальної орієнтації. Сексиськими є висловлювання, що, по-перше, фіксуються на відмінностях між статями. По-друге, змальовують жінок як залежних від чоловіків. По-третє, ігнорують досягнення жінок та відмовляють їм у поведінці чи зацікавленнях, що виходять за рамки стереотипів.

Дослідники-феміністки, які використовують аналіз дискурсу і аналіз метафор у своїй роботі, згадують багато випадків, які ілюструють те, як передаються гендерні стереотипи та інші культурні переконання засобами мови. Наприклад, Емілі Мартін (Martin, 1991) проаналізувала зміст підручників з біології, і виявила, що переконання вчених про гендерні ролі було чітко викладено в текстах. Мужність пов'язувалась з активністю, а жіночність із спілкуванням (наприклад, турбота, пасивність). Метафора запліднення розкривала такий порядок речей: сперматозоїди були описані, як енергетичне плавання до мети, а яйцеклітини були описані, як пасивне очікуванні контакту. Мовне цюкування, мовний тролінг зазвичай реалізується великою кількістю негативних термінів для позначення жіночого тіла і сексуальності, жіночого розуму, а також застосовується для негативних означень лесбіянок і геїв.

Неупереджене наукове мовлення. В Україні бракує досліджень гендерного дискурсу в наукових психологічних виданнях. Однак в американській психологічній асоціації (АПА), завдяки тиску феміністичної критики, цим питанням було приділено достатньо уваги. Починаючи з 70-х років минулого століття, розроблені рекомендації з неупередженого мовлення в

наукових виданнях. Деякі висловлені АПА погляди, видається, будуть корисними для дослідників на українських теренах.

Усім, хто має справу з науковим текстом, рекомендується уникати виключно чоловічого роду та частіше вдаватися до вживання фемінітивів. Бажаним є використання паралельно форми жіночого та чоловічого роду або взагалі уникання фіксації на статі, якщо це не є принциповим моментом дослідження. При оформленні результатів дослідження можна послуговуватися збірними іменниками. Наприклад, не читач, а читацьке коло, не слухач, а аудиторія. Але ще важливіше коректне використання самих психологічних термінів «гендер», «стать», «статеві відмінності». Визнається важливим відійти від розуміння «фемінності» та «маскулінності» як біполярних конструктів, уникати в науковому мовленні гендерної поляризації та мовної генералізації («усі білявки тупі» чи «усі чоловіки зрадники»). Окремим питанням є розробка коректної та толерантної термінології для груп з нетрадиційно гендерною та сексуальною ідентичністю. Цей підхід сприяв усталенню нових термінів, які підкреслюють варіативність гендерної ідентичності та самовизначення людини щодо гендерних норм. Так, у науковому мовленні усталюються такі терміни: «сексуальна орієнтація», «сексуальна прихильність», «трансгендер» та «квір».

9.2. Гендерні особливості спілкування

9.2.1. Гендер та вербальне спілкування

Бурхливий розвиток вивчення мовних аспектів гендеру було започатковано зверненням до так званого «жіночого мовлення». За декілька десятиліть, починаючи з 70-х років минулого століття, в західній психології, психолінгвістиці, соціолінгвістиці накопичилось чимало цікавих досліджень гендерної мовної (вербальної) комунікації. Дослідження об'єднувало розуміння того, що гендер виявляє себе через типові форми комунікативної поведінки. Всі «ранні» дослідження гендерних особливостей мовного спілкування Маурін МакХаг та Женіфер Хембауг (McHugh M., Hambaugh J. 2010) розділили на чотири напрями:

- вивчення стилю жіночого мовлення як дефіцитарного;
- вивчення природи нерозуміння між статями;
- вивчення комунікативного домінування чоловіків;
- вивчення жіночої мовної культури.

Далі обговоримо окремі результати та дамо їх критичний аналіз з точки зору сучасної методології гендерної психології.

Дефіцитарний стиль жіночого мовлення. Поштовхом до інтенсивних психолінгвістичних досліджень у цьому напрямку стала робота «Мова та її місце у житті жінки» Робін Лакофф (Lakoff, 1975), яка актуалізувала питання про гендерні відмінності у мовленні. Її метою було зрозуміти, як використання мови може розповісти нам про нерівність між статями. Вона доводила, що жінок навчають використовувати мову таким чином, щоб вона відповідали статусу підлеглого. Її теорія ґрунтувалась на аналізі ЗМІ, саморефлексії та інтуїтивних спостереженнях. Було встановлено, що жінки використовують більше описових прикметників і менше образливих слів, ніж чоловіки; жінки використовують більше ввічливих форм та запитань; жінки використовують більше інтенсифікаторів, живих перешкод, сумнівів і гіперправильної граматики; жінки більш нерішучі щодо прямих запитів і висловлювань думок, ніж чоловіки.

З досліджень випливає, що жіноче мовлення є дефіцитарним внаслідок чоловічого домінування і виражає слабкість, невизначеність і неважливість, на відміну від стандарту або нейтрального мовлення, яким розмовляють чоловіки. Не досліджуючи окремо мовлення чоловіків, вона припустила, що це є стандарт, а жіноче мовлення менш прийнятне. Лакофф стверджувала, що жінки не можуть легко вирішити свої проблеми, просто прийнявши стиль мовлення чоловіків. За словами Лакофф, жінка, яка говорить, як чоловік, піддається критиці за те, що вона не жіночна, а жінка, яка використовує жіночий стиль мовлення, «висміюється, як нездатна думати ясно, нездатна взяти участь у серйозному обговоренні».

Подальші дослідження підтвердили висунуті нею гіпотези щодо відмінностей. Однак було виявлено варіативність у моделях вербальної поведінки як чоловіків, так і жінок. Встановлено, що, дійсно, більшість жінок демонструє «жіночий стиль мовлення», однак він зустрічається й у чоловіків. Чоловічий спосіб мовленнєвої поведінки властивий і жінкам, які мають високий статус (Carli, 1990, Aries, 1996; Mulac, 2006).

З точки зору психології, важливо, що ця серія досліджень спонукала до аналізу та подолання психологічної дефіцитарності жінок, зокрема розробки програм розвитку у жінок впевненості в собі та вмінь вести переговори, проводячи свою лінію. Однак, з точки зору феміністичної критики, з якою важко

Вербальне спілкування – процес встановлення, підтримки цілеспрямованого, прямого або опосередкованого контакту між людьми за допомогою мови.

Мовленнєва комунікація – передача інформації мовними засобами у процесі взаємодії.

Мовленнєва поведінка – сукупність мовленнєвих вчинків.

Контекст – обставини, в яких відбувається певна комунікативна подія.

не погодитися, ці дослідження, ймовірно, обслуговують стереотип відмінностей, ніж звертають увагу на варіативність у середині груп і мало аналізують контекст вияву мовленнєвих відмінностей.

Нерозуміння між статями. Другим напрямом досліджень вербального спілкування стало вивчення труднощів розуміння між статями, які часто в буденних розмовах артикулюються, як «незрозуміла жіноча логіка» або «жінки з Венери, а чоловіка з Марсу». Отже, фокус на відмінностях залишається і тут, однак, у поле зору потрапляє соціолінгвістична субкультура: «чоловіча» та «жіноча». Жінки і чоловіки, залучені в розмову, розглядаються як форма крос-статевого, крос-культурного спілкування. Ці субкультури мають різні правила залучення та інтерпретації комунікації, їх вплив особливо очевидний у дитинстві.

Гендерні відмінності в мовленнєвій спрямованості у дітей, підлітків та дорослих в розмовах з одностатевими друзями були досліджені Екерт, Гудвін, Таннет та іншими (Ekert, 2008; Gudvin, 2008; Johnson & Aries, 1983; Tannen, 1990). Їх аналіз базується на спостереженнях дитячих взаємодій дівчаток і хлопчиків в одностатевих групах, де вивчаються мовні стилі. Ґрунтуючись на своїх спостереженнях за взаємодією дітей в одностатевих ігрових групах, дослідники роблять висновок, що дівчатка докладають зусилля для встановлення і підтримання тісних стосунків, і, отже, їхнє спілкування засноване на рівності і співробітництві; дівчатка навчаються критикувати інших прийнятними способами й інтерпретувати повідомлення інших більш точно. З іншого боку, гра для хлопчиків підкреслює конкуренцію, хлопчики навчаються відстоювати своє домінуюче становище, завойовувати і підтримувати аудиторію та протистояти іншим. Таким чином, гендерні відмінності у використанні мови, сформовані у дитинстві, є причиною складностей у спілкуванні між дорослими різної статі.

Рис.9.1. Розмова для жінок – це можливість встановити зв'язок; для чоловіків кожна взаємодія – шлях до перемоги або до програшу (Танен, 1990).

Дослідження дорослих жінок, як то розмова з подругами, також підтвердили позицію, що розмова жінок має інтерактивний, нецілеспрямований, спільний характер, тоді як для чоловіків вона є прагматичною, індивідуалістичною, спрямованою на досягнення.

Слабким місцем крос-комунікативного підходу є:

- по-перше, те, що новий акцент на відмінностях між жінками і чоловіками не стільки сприяє порозумінню між статями, скільки поляризує їх;
- по-друге, однобокість тлумачення соціалізації спілкування, адже діти не навчаються спілкуватися виключно в одностатевих групах, вони також набувають правил для взаємодії в сім'ї і в інших змішаних статевих контекстах; як і в інших крос-культурних групах, люди, швидше за все, будуть коригувати і змінювати свої стилі у відповідь на дії одне одного, і більшість зможе прийняти точку зору іншого;
- по-третє, модель субкультур універсалізує досвід кількох пар і ігнорує інші фактори, такі, як раса / етнічна приналежність, соціальний клас, регіон і контекст, які також впливають на стилі і зразки;
- по-четверте, модель гомогенізує чоловіків і жінок, спрощує складні моделі спілкування, не бере до уваги закономірності нерівності і домінування в спілкуванні між статями.

Гендерні відмінності як домінування. Цей підхід є найбільш задіяним у гендерних дослідженнях. Ним стверджується, що очевидні гендерні відмінності у спілкуванні породжуються різницею у владі та статусі. Поведінка, що приписується жінці, часто є поведінкою людини, яка знаходиться у нижчому статусі. В цьому напрямі вивчалися різні індикатори гендерної нерівності:

- активність комунікатора та тривалість розмов;
- асиметричне переривання бесіди, контроль над темою розмови;
- маркування, тролінг жіночих звернень;
- використання брутальностей та сленгу у мовленні.

Тривалість розмови. Одним зі способів домінування в розмові є активність та взятий для себе час комунікатором. Існує розповсюджений стереотип, що жінки говорять більше, ніж чоловіки. Однак не все так однозначно, відмічають Джеймс, Дракич (Jaums, Dracich, 1993) та Таннен (Tannen, 1990). Їх аналіз показує, що 43% досліджень на цю тему доводять, що чоловіки говорять більше, ніж жінки; тільки в 2 з 56 досліджень жінки говорили більше, ніж чоловіки. Дослідники прийшли до

Рис.9.2. Ситуативні чинники домінування в розмові. Частота переривань розмови може бути пов'язана не стільки зі статтю, скільки статусом людини. Самар і Алібахші (2007) продемонстрували в своєму дослідженні міжстатевих дискусій, що більш освічені і більш досвідчені співрозмовники перебивали інших ораторів незалежно від їх статі.

висновку, що чоловіки говорили більше, ніж жінки, у задачно-орієнтованих контекстах, а жінки в особистісних. Ці результати підкреслили важливість контексту і ставлень самих виступаючих, які впливають на розмову чоловіків і жінок.

Переривання розмови та перебивання співрозмовника. Переривання визначається як порушення культурної практики виступу комунікатора. Дослідження Уест та Цимермана (West & Zimmerman, 1983) виявило два цікаві факти: 1) чоловіки перебивають частіше, ніж жінки, а жінок переривають частіше, ніж чоловіків; 2) жінки переривають жінок приблизно так само, як чоловіки переривають чоловіків, але жінки мало переривають чоловіків, тоді як чоловіки часто перебивали жінок. Таким чином, вчені зробили висновок, що переривання одночасно сигналізує про різницю в статусі і є засобом підтримки та вираження влади.

Проте, погодьтеся, іноді переривання може бути виразом інтересу та підтримки розмов, як це трапляється у дружньому спілкуванні. Тому важливим є зауваження Таннен (1990), яка припустила, що асиметрична взаємодія виникає, коли один комунікатор неодноразово перебиває/перериває, а інший багаторазово поступається. Відповідно саме тоді можна говорити про домінування та контроль за розмовою.

Опір жіночим проханням. Чоловіки також можуть домінувати над жінками в розмові, частково ігноруючи або знецінюючи жіноче мовлення. Один із прикладів – коли співрозмовники чоловічої статі позначають жіноче мовлення як «ниття». Таннен (1990) стверджувала, що маркування прохань жінок як ниття є одним із способів знецінення жіночого мовлення, що виправдовує відмову виконувати прохання. Її дослідження показують, що чоловіки не пристають на прохання жінок, щоб їх не вважали «підкаблучниками». Чоловік може бажати виконати прохання своєї партнерші, але він вважає за краще чекати, щоб його поведінка здалась поведінкою з власної ініціативи. Оскільки жінки «не розуміють» необхідність чоловіків «зберегти обличчя» і часто повторюють своє прохання, воно потім розглядається чоловіками як ниття.

Брутальність мовлення. Чи має значення гендерна відмінність у використанні вульгарних або грубих слів? Так, оскільки небажання жінок використовувати нецензурні слова обмежує їх здатність висловлювати певні почуття, особливо гнів. Ненормативна лексика, як правило, розглядається як засіб самовираження, як спосіб передачі почуття. Крім того, використання нецензурних слів може бути функціональним або ефективним у певних контекстах. Що показують дослідження? У дослідженнях виявлено, що чоловіки лаються на публіці більше, ніж жінки, та використовують більш грубе мовлення,

ніж жінки, в цілому. Хоча розрив між жінками у використанні нецензурних слів звужується, чоловіки продовжують вимовляти більш образливі слова частіше, ніж жінки. Цікаво, що і жінки, і чоловіки лаються частіше в одностатевих групах, ніж у змішаних (Jay, 2009).

Дослідження Шерер і Сагарін (2006) продемонстрували функціональну цінність брутальності. Вони довели, що непристойність на початку або кінці висловлювання підвищує переконливість промови. Однак в гендерному ключі маємо такий результат: чоловіки були ефективні у використанні ненормативної лексики для переконливості мовлення, в той час як жінки при такій стратегії були оцінені як порушники норми (Burgoon, Dillard & Doran, 1985).

Отже, контроль чоловіків над промовою, використання переривань і ненормативної лексики можна інтерпретувати як способи зберегти владу та підтримувати нерівність.

Словесна культура жінок. З попередніх досліджень помітно, що жіноче мовлення часто маркується негативно. У відповідь на девальвацію жіночого мовлення деякі феміністські теоретики та дослідники спробували підійти до «жіночого мовлення», як до словесної культури жінок. Такий підхід дозволяє переглянути цінність багатьох форм поведінки жінок, які традиційно були маргіналізовані і тривіалізовані «чоловічими дослідженнями» (Johnson, 1994, p.153). Дослідники в цьому напрямі реабілітували такі форми спілкування як: короткі відповіді (активне слухання у формі коротких підтримуючих фраз: «Невже!», «Як гарно!», «О, Боже!»), світські розмови, а також плітки.

По-перше, ці дослідження показали, що *короткі відгуки жінок на розмови чоловіків* є ознаками включеності, небайдужості та підтримки. Тоді як використання мінімальних відповідей чоловіками засвідчує, що вони не зацікавлені в промовах жінок. За словами Фішмана (Fishman, 1978), жінки роблять більшу частину рутинної розмовної роботи, але не контролюють взаємодію або вигоду, оскільки чоловіки роблять це за них.

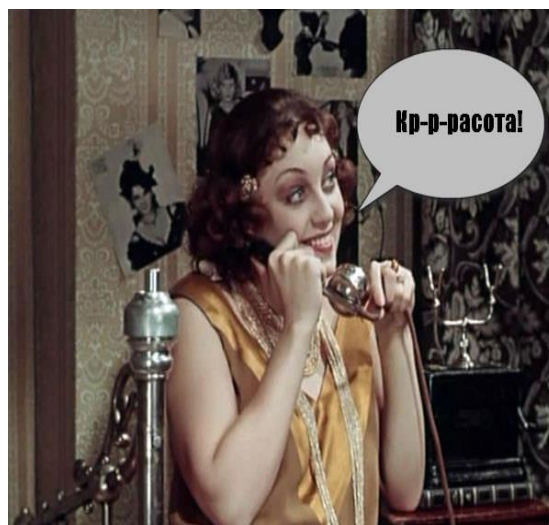

Рис. 9.3. Героїня роману Ільфа та Петрова «12 стільців» прославилась надкороткими реакціями. Еллочка Щукіна легко і вільно обходилася тридцятьма фразами. Деякі слова, вигуки та фрази з цієї тридцятки: «Хаміте», «Хо-Хо!», «Мрак», «Жах», «Парніша», «Не вчіть мене жити», «Кр-р-расота!», «Подумаеш!» «Залізно!» «Колосально!»...

«Порожня балаканина» або *світські розмови жінок*, щодо яких можна чути багато критики та анекдотів від чоловіків. Чи можуть вони розглядатися як ефективні з точки зору підтримки міжособистісних стосунків, дотримання соціально-емоційних потреб діади або групи? Так, показують дослідження. Наприклад, жінки-менеджери з їхньою допомогою створюють корпоративний дух в організації, налагоджують взаємодію, застосовують більш «м'які» форми впливу. Керівниці застосовують світську бесіду як засіб для створення і підтримки солідарності та колегіальності в своєму підрозділі, в той час як при взаємодії з однолітками вони не використовують цю стратегію. Отже, жінки-менеджери більшою мірою сприяють позитивній соціально-емоційній розмові, наприклад, демонстрації згоди або підтримки, ніж це роблять чоловіки (James and Dracich, 1993).

Останні тенденції в навчанні управлінню припускають, що традиційний чоловічий стиль безпосередності і авторитету не є тепер в пріоритеті. Сучасний підхід підкреслює необхідність для менеджерів стилю, спрямованого на стосунки, а не на задачу. Реляційна практика описується як поведінка, орієнтована на потреби інших і спрямована на досягнення консенсусу і гарних робочих відносин. Реляційна практика може допомогти просунути головні цілі організації. Цей стиль міжособистісного спілкування часто розглядається як більш характерний для жінок. Отже, те, що колись було обернене проти жінок, зараз цінується на деяких робочих місцях. Більш «жіночий» менеджер може розглядатися як кращий спосіб мати справу з різними особистостями, а «ніжні» маніпуляції груповою динамікою можуть запобігати можливим збоям на робочому місці швидше і ефективніше. За іронією долі, жінки, які отримали підвищення до вищих рівнів управління, можуть потребувати навчання світським розмовам, запрошувальній риторикі і непрямим запитам. Це

Рис.9.4. Світська розмова вважається пустопрожньою жіночою балачкою. Однак, згідно з аналізом Муллани, якщо бос схвалює світську бесіду, то група братиме активну участь у такій розмові.

дозволило б їм бути більш успішними на основі використання переважно «м'якого» стилю, ніж «чоловічого» або прямого.

Реляційні практики можуть просувати цілі сусідства, сім'ї та роботу. Світські розмови зазвичай використовуються для встановлення і підтримки соціальних відносин і служать для колегіальності на робочому місці. Це також може бути ефективно використано для влади (як засіб маскування

репресивних дій), протидії або оспорування директив або влади інших (Holms, 2008).

Плітки традиційно розглядалися як пусті, а іноді і злі, розмови про справи інших, що пов'язують з жінками. Маркування розмов жінок – це один із прикладів зневаги в суспільстві до жіночих розмов. Поширеним визначенням плітки є інформаційна або оцінна розмова про когось, хто не присутній в ситуації особисто, отже, про третю особу. Якщо жартома, то коли люди говорять про деталі повсякденного життя іншого, – це плітка; коли вони пишуть про них, – це література; а коли історики запитують про ці деталі, – це усна історія. Міжособистісне спілкування є одним з найбільш поширених і центральних типів соціальної взаємодії, і більше половини розмов дорослих людей стосується тих, кого немає поряд.

Плітки виконують важливі соціально-психологічні функції:

- встановлення зв'язків і встановлення відносин;
- формування наших уявлень про людей та спонукання до зміни цих уявлень;
- викриття і контроль осіб, які порушують групові норми;
- підсилення групового зв'язку та близькості;
- саморозкриття;
- вияв інформаційної агресії;
- трансляція інформації з нижчих статусних рівнів в організації;
- передача скарг;
- вираження своєї фрустрації.

Дослідження пліток показує, що культурні уявлення про плітки як пусті і негативні розмови про інших жінок, як мінімум, є неточними. Крім того, плітки виконують важливі позитивні функції в стосунках, дружбі, групах, організаціях і спільнотах. У дослідженні Маккобі виявлено, що плітки передбачають саморозкриття та секретний обмін думками і є важливими для дівочої дружби (Massoby, 1998).

У деяких спільнотах і контекстах жінки створюють і підтримують спільність через обмін інформацією про людей в соціальній організації. Низка досліджень емоційної інтенсивності пліток в залежності від статусу вказує, що варто чекати більш оцінних пліток від дівчаток з вищим статусом, оскільки це допомагає їм у консолідації в одну статусну групу. З'ясовано, що дівчата залюбки використовують плітки в конкуренції з іншими та для самоствердження. Ймовірно, плітки є конкурентною стратегією жінок (McDonald, Putallaz, Grimes, Kupersmidt & Coie, 2007).

І чоловіки, і жінки використовують плітки, а найбільш обговорюваними є романтичні стосунки та інтимні стосунки (Левін і Кімел, 1977). Такі плітки

передають важливу інформацію, яка використовується в прийнятті шлюбних рішень і виборі партнера. Згідно з результатами Пауер (Power, 1998), чоловіки схильні брехати з іншими чоловіками про сексуальну поведінку і привабливість жінок, в той час як жінки частіше говорять про статус чоловіків.

Жінки мають сильний інтерес до справ інших жінок, і вони виявляють дещо інший зразок пліток, ніж чоловіки (McAndrew, 2008). Низка вчених (Tannen, 1990, Джонсон і Фінлей, 997) з'ясували, що чоловіки схильні говорити на безособові теми і людей, яких вони не знають особисто, а жінки надають перевагу розмовам про особисті стосунки або близьких друзів. Отже, чоловіча розмова не розглядається як плітки, але розглядається як цікавий і безтурботний обмін новинами, інформацією і думками. Розмова про знаменитостей виконує іншу функцію: це може допомогти чоловіку ідентифікуватися з іншими. Зв'язок чоловіків через обговорення футбольних ігор і спортсменів схожий, але не ідентичний жіночим пліткам, тому що в таких розмовах відсутній елемент особистого розкриття і деталі приватного життя людей. Чоловічі плітки не пов'язують їх разом, але закріплюють нормативні межі мужності і таврують все,

що не є чоловічим.

Мейнсплейнінг – новий термін для позначення поблажливої манери вести розмову чоловіка з жінкою, що виявляється у використанні максимально спрощених пояснень та апеляції на статі.

У емпіричному дослідженні підслуханих розмов (Levin & Arluke, 1985) у студентській кімнаті відпочинку одного з американських університетів було з'ясовано, що обговорення інших далеко

не завжди є негативним. У чоловіків і жінок майже четверта частина розмов була з негативними оцінками, однак близько чверті коментарів мали позитивну тональність; інші 50% були оцінені як нейтральні. Також дослідження виявило, що жінки пліткують лише трохи частіше, ніж чоловіки.

В подальших дослідженнях позитивної ролі пліток було показано, що форми і функції пліток розрізняються за віком, аудиторією, етнічною приналежністю, членством у групі і статусом, і, лише певною мірою, за статтю.

Отже, плітки – це нитка, яка використовується для створення соціальної тканини нашого життя.

Чи існують гендерні особливості спілкування, які можна вважати недоліками чоловіків? Чи можна розуміти їх з точки зору їхньої цінності? Ці запитання ще чекають на відповідь. Ймовірно, до таких особливостей відносять нездатність чоловіків говорити про свої почуття та агресивний їх вияв.

Культурний підхід до статі та мовлення, що розвивають Henley і Kamarae (2008), розвиває думку, що жінок привчають бути двомовними, тобто вміти грамотно говорити обома мовами: «жіночою» та «чоловічою», тоді як чоловіки

Дослідження гендерних відмінностей самопрезентації у спілкуванні

Г.Хлаповська (2014) з допомогою аналізу розмов на сайті знайомств виявила, що партнерські відносини приваблюють переважно жінок, а серед чоловіків прихильників традиційної та партнерської моделей поведінки приблизно порівну.

Досліджено характеристики та рольові позиції жінки, які приваблюють чоловіків у рамках взаємодії на сайтах знайомств. Серед основних характеристик жіночої привабливості виявилися такі: зовнішність жінки, її статура (стрункість) та вміння стежити за собою, і, навпаки, відштовхує намагання жінки домінувати над чоловіком та повчати його.

не повинні вивчати жіноче мовлення. Отже, чоловіки можуть продовжувати розглядати жінок як таких, що не піддаються дешифруванню і вибудовувати неадекватні стратегії та тактики спілкування. Дослідники стверджували, що жінки через засоби масової інформації навчаються прочитувати мовчання, емоційну невиразність і злість. Читаючи любовні романи, дівчата і жінки навчаються розглядати негативні аспекти чоловічого мовлення як ознаки прихильності, а любовні романи дають жінці розуміння того, що вони несуть відповідальність за своє спілкування і спілкування своїх партнерів.

9.2.2. Гендер та невербальне спілкування

На межі тисячоліть було проведено декілька мета-аналізів (Hall, 1984, 2000, 2006b; Leaper & Ayres, 2007; Dovidio, Ellyson, Keating, Heltman & Brown, 1988 та ін.), які дозволили говорити про гендерні відмінності у невербальному спілкуванні. Відмінності стосовно невербальної поведінки виглядають таким чином:

1. Жінки частіше посміхаються, ніж чоловіки, частіше кивають, тіло більш нахилене вперед, відстань є ближчою, вони використовують більше жестів, частіше доторкаються, мають виразнішу міміку та більш точно виражають свої емоції. Їхня соціальна перцепція є більш точною, навіть при доступі лише до інформації про зовнішність.

2. Чоловіки виявляють більшу тілесну експансію (займають більше простору), говорять голосніше, роблять більше помилок у мовленні (повтори, пропуски, незавершеність думки, запинання тощо), використовують більше мовного сміття для заповнення пауз. Чоловіки балакучіші, ніж жінки та з більшою ймовірністю перебивають партнера по спілкуванню. В гендерній взаємодії демонструють візуально своє домінування частіше, ніж жінки. Високий коефіцієнт візуального домінування означає, що людина більше дивиться на інших, коли говорить сама, ніж коли слухає. Чоловіки частіше використовують таке невербальне мовлення, яке відповідає людям з високим статусом.

3. Чоловіки та жінки, які мають високий соціометричний статус, відкрито виражають свої переживання, але їхні емоції різні за модальністю: у жінок – щастя, а у чоловіків – гнів.

Встановлено, що має значення тип розв'язуваної комунікативної задачі. Наприклад, жінки мали меншу перцептивну точність у стереотипно чоловічих сферах, наприклад, оцінці продуктивності, і вищу в оцінці зовнішності. Також було виявлено, що гендерні відмінності у невербальній комунікації є доволі стабільними впродовж життя людини. За даними Хола та Картера, як жінки, так і чоловіки здатні доволі непогано на рівні буденного досвіду відображати гендерні відмінності у невербальній поведінці. Їхні оцінки практично збігаються із встановленими в дослідженнях (Schmid Mast M., Sczesny S., 2010).

З усього зазначеного можна зробити висновок, що гендерні відмінності в невербальному спілкуванні значною мірою відповідають розповсюдженим стереотипам про роль чоловіка та жінки. Про жінок як більш соціально орієнтованих та турботливих, про чоловіків як більш орієнтованих на владу та домінування. Жінки та чоловіки набувають багатьох форм невербальної поведінки внаслідок гендерної соціалізації. «Граючи жінку», важливо продемонструвати підтримуючу поведінку (наприклад, кивати, посміхатися) та інтерес до партнера (міміка, міжособистісна сензитивність). Роль чоловіка потребує самопросування (більше заявляти про себе голосністю, займаним простором). Лише певною мірою можна говорити про невербальну поведінку жінок як таку, що відповідає більш низькому статусу. За емпіричними дослідженнями, здається, що більш коректно говорити не про невербальну експресію нерівності статусів чоловіків та жінок, а про більшу орієнтацію жінок на спілкування, ніж чоловіків.

Підбиваючи підсумки «ранніх» досліджень гендерних аспектів спілкування, виділимо декілька їх особливостей: розуміння мужності і жіночності як набору внутрішньо властивих індивіду рис; спрощене розуміння

Менспрединг

Чоловіча манера сидіти, широко розкинувши ноги у суспільному транспорті, зневажаючи приватний простір іншої людини, – менспрединг.

Недавнє дослідження у Великобританії показало, що більше 70% жінок зустрічаються з таким регулярно.

У суспільному транспорті Мадриду чоловікам заборонили сидіти з надмірно розставленими ногами та просять їх поважати особистий простір жінок. Підготовлений навіть спеціальний знак.

гендерного домінування; недооцінка ролі контексту у створенні гендерних смислів; ігнорування соціальних причин і наслідків гендерних відмінностей в комунікації і абсолютизація дихотомії «чоловіче – жіноче». Думається, що істотними методологічними проблемами, що можуть закріплювати «наукові» стереотипи про мову і гендер, є демонстрація статистично незначних відмінностей, універсалізація результатів, а також аналіз гендеру у відриві від інших аспектів соціальної ідентичності, таких, як вік, статус, етнічність та ін.

Помічено, що дослідники гендеру в останні десятиріччя стали значно критичнішими стосовно використовуваних методів та обирають більш складний аналіз статі та комунікації. Очевидно, що вербальні та невербальні змінні не можуть бути розглянуті поза контекстом. Розмова є активним процесом, який відбувається в певному контексті і включає в себе комунікантів, які мають різні статуси, проблеми і різні ідентичності, крім статі. Контекст, в якому вивчається гендерна поведінка, критично важливий при плануванні дослідження та правильній інтерпретації отриманих даних.

9.3. Створення гендеру у спілкуванні

Аналіз теоретичних і методологічних принципів сучасних гендерних досліджень дозволяє умовно розділити їх на дві групи. В рамках першого підходу гендерно специфічна вербальна поведінка є частиною гендерної ролі, тобто гендер, як соціальна категорія, передує її мовленнєвому оформленню. В межах другого підходу гендер трактується як продукт дискурсу, тобто визнається, що мовлення не індексує гендерну ідентичність, а створює, конструює її.

Причина названих методологічних розбіжностей пов'язана з різним розумінням відносин між гендером і статтю. Дослідники виділяють три парадигми в концептуалізації даних категорій. В межах першого підходу гендер трактується як соціально опосередковане вираження біологічної статі. Індивіди «засвоюють» чоловічий чи жіночий тип поведінки в залежності від того, до якої біологічної категорії вони були віднесені за народженням. У другому підході гендер символізує стать. Гендерна ідентичність в рамках даного підходу базується на колективному досвіді існування в якості члена соціальної групи «чоловік» або «жінка», тобто прийнятті певних гендерних ролей, щоб відповідати культурним очікуванням.

В межах третього підходу (парадигма неоднорідності – heterogeneity) думка про те, що стать є основою гендеру, визнається ідеологічною фікцією. На думку його прихильників, неправомірно вважати, що світ «природним чином»

Гендерне спілкування – різновид соціально-рольового спілкування, де люди взаємодіють як представники своїх гендерних груп.

Гендерна комунікація характеризується використанням вербальних та невербальних засобів для демонстрації знання норм статево-рольової поведінки.

Дискурс – це певна послідовність комунікативних подій, що відбуваються між комунікатором та слухачем. Може мати вербальну та невербальну форми. У дискурс-аналізі акцент робиться на з'ясуванні прихованих детермінант, контекстів мовленнєвих висловлювань.

поділений на дві групи, чоловіків і жінок. Цей поділ вироблено історично, щоб узаконити соціальну гендерну ієрархію. Мова не йде про заперечення статевого диморфізму, а лише про те, що біологічні відмінності набувають значимості, коли в силу соціальних, економічних і політичних причин вони стають основою для класифікації людей і їхнього включення в певні ієрархії (за аналогією з класовими або расовими відмінностями).

Очевидно, що дослідники, які трактують гендерно специфічну комунікативну поведінку як частину соціальної ролі, стоять на позиціях парадигми аналогії. Гендерне спілкування, з цієї точки зору, є різновидом соціально-рольового спілкування, в межах якого люди взаємодіють як представники гендерних груп. Визначальним чинником поведінки стає те, яку гендерну роль ми виконуємо, яку гендерну групу ми представляємо. Мовлення в такому спілкуванні виконує обслуговуючу функцію і характеризується спрямованістю на демонстрацію знань норм статево-рольової поведінки. Незважаючи на те, що норми мовленнєвої поведінки між статями відносяться до норм за замовчуванням, їх виконання доволі суворо контролюється у суспільстві. Особливості гендерно орієнтованого мовлення визначають очікування з боку отримувача повідомлення. Ці очікування обумовлені гендерними стереотипами стосовно того, як мають говорити чоловіки та жінки. Чим більш офіційною є ситуація, тим більш формалізованими є очікування слухачів щодо мовленнєвого оформлення гендерної ролі. Наслідком такої ситуації є певною мірою знеособленість гендерно-орієнтованого мовлення, коли учасники говорять немов не від себе, а від імені гендерної групи (Куницина, Казаринова, Погольша, 2003).

До парадигми неоднорідності тяжіють дослідники, які вважають гендер продуктом мовленнєвих перформаций (дій, практик). Це є представники теорії соціальної драматургії (І.Гофман), етнометодології (Г. Гарфінкель) і теорії символічного інтеракціонізму (Дж.Мід). Погляд на мовлення, як динамічну реальність, спонукав переосмислити знайомі категорії «чоловік» і «жінка» і звернутися до вивчення того, як гендерні ідентичності (як традиційні, так і ті, що суперечать звичним нормам) конструюються в конкретних мовленнєвих практиках. «Чоловічі» та «жіночі» мовленнєві форми, таким чином,

відокремлюються від реальних чоловіків і жінок і усвідомлюються як лінгвістичні ресурси конструювання гендеру в соціальній практиці.

На зміну розумінню мови як індикатора гендерної ролі, привноситься розуміння мови як дискурсу, як соціальної практики, яка, будучи детермінованою соціальними структурами, одночасно створює і відтворює їх. Дискурси, або способи бачення з певної точки зору, виявляються в тексті або у мовленні і служать для відображення, підтримки, побудови і протидії соціальним практикам. Дискурс-аналіз – це спроба зрозуміти соціальні проблеми, в тому числі гендерної нерівності й ідеології, які виражаються в дискурсі, з'ясувати, чий інтереси обслуговуються, чий ні.

Вагомий вплив на розуміння гендеру як дискурсивного конструкту мала когнітивна психологія. Зокрема, це розробка проблеми значення, що акцентувало активну природу розуміння і можливість створення значень (смислів) в процесі їх інтерпретації учасниками комунікації. Когнітивні дослідження виявляють когнітивні механізми, які задіяні в процесах мовленнєвого конструювання гендеру – категоризація, перцептивна організація, когнітивна компетентність, образність та ін.

Сучасні дослідження апелюють до гендеру як контекстуального соціального конструкту, який створюється та відтворюється у повсякденній взаємодії. Одне з ключових понять, що пояснює цей процес, є «гендерний дисплей». Поняття, введене Ірвіном Гофманом, означає різноманіття уявлень і проявів «чоловічого» і «жіночого» в міжособистісній взаємодії. Гендерний дисплей, або конвенційний прояв чоловічого та жіночого, зводиться до поєднання мовлення, міміки, костюма та гриму. Конструювання гендеру нами здійснюється кожен хвилину. Кожен з нас повсякчас бере участь у «маскарадї» представлення власної статі у взаємодії з іншими таким чином, що гра за правилами здається природним проявом людського Я. Однак гендерний дисплей не є універсальним, він соціально-культурно обумовлений. Різні культури, різні історичні епохи, різні соціальні групи виявляють різні гендерні дисплеї, що унеможлиблює їх зведення до біологічних детермінант (Словник гендерних термінів).

Засоби вираження своєї приналежності до статі І. Гоффман називає формальними конвенційними актами. Ці своєрідні моделі чоловічої та жіночої поведінки, прийнятні у конкретній ситуації, сприяють збереженню та відтворенню норм повсякденної взаємодії (будь-яка ситуативна поведінка завжди є гендерно забарвленою). Виконавцями конвенційних актів є соціально компетентні діючі особи, які включені у соціальний порядок. Соціальний порядок, у свою чергу, гарантує їм захист від неадекватних індивідів. Бути

чоловіком або жінкою та виявляти це – означає бути, за І. Гоффманом, соціально компетентною особою.

В українській психології питання мовленнєвого конструювання гендеру досліджується Т.Титаренко, Т.Говорун, О.Кікнеджі. Сучасна психологія особистості, що розробляється українським дослідником Тетяною Титаренко (Титаренко, 2013), дозволяє говорити про гендерну ідентичність, як вплетену в ідентичність особистості сконструйовану сутність, яка змінюється під дією чисельних життєвих контекстів, різноманітних дискурсивних практик. В такому плинному контексті виникає множинність версій гендерної ідентичності та легалізується прагнення особистості експериментувати з реальністю, зокрема і з гендерними нормами.

Гендерна ідентичність як соціальна конструкція виявляється у взаємодії і проявляється у діалозі. Саме лінгвістична дійсність є тим простором, в якому особистість асимілює гендерний досвід, самовизначається, вибудовує свою гендерну ідентичність. Гендерна ідентичність конструюється жінками та чоловіками в прийнятих рамках, що визначаються дискурсивними практиками, в свідомому опорі або ж згоді з обмеженнями, заданими суспільством.

Ще одним напрямом аналізу процесу конструювання гендерної ідентичності у спілкуванні є вивчення цього процесу у віртуальному просторі – інтренет-спілкуванні. Ця проблема доволі плідно вивчалась російським

Рис. 9.6. Весілля – ситуація комунікації, де гендерні норми є суттєвими. Фото демонструє роботу гендерного дисплею, самовиявлення статевої приналежності та сексуальних переваг.

«Гендерний дисплей», з точки зору І.Гоффмана, – це детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості; самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру.

психологом Дмитрієм Воронцовим (Воронцов, 2008). Він відмічає, що, оскільки комп'ютерне спілкування орієнтується тільки на текстові знаки і виключає невербальні маркери гендеру, такий вид спілкування теоретично дозволяє розігрувати будь-яку ідентичність, яку тільки можна уявити. Віртуальна персону може існувати окремо від свого реального аніматора, живучи тільки в контексті взаємодії з мережевим партнером. Люди можуть перевтілюватися в мережі в людину іншої статі, сексуальної орієнтації, раси, вступати в тривалі романтичні і сексуальні віртуальні зв'язки.

Різноманітність, множинність, перформативність і спільне конструювання гендерних ідентичностей в межах конкретних текстів і спільнот практиків є пріоритетом сучасних досліджень мови та гендеру. Вони зацікавлені в розкритті того, як мова допомагає встановити і підтримувати суспільний порядок і відносини влади, і те, як мовлення кидає виклик рутині, сприяє соціальним змінам. З постмодерністської позиції, мовні зміни є важливим аспектом соціальних змін та розвитку особистості.

Висновки

1. Лінгвістична гендерологія – це міждисциплінарний напрям, складовою якого є когнітивна та соціальна психологія. Завданням цього напрямку є вивчення гендерної ідентичності особистості лінгвістичними засобами.

2. Розвиток досліджень взаємозв'язку мови та гендеру включає декілька етапів: феміністична критика мовного сексизму та андроцентризму, емпіричні дослідження відмінностей, домінування та нерозуміння; критика методології ранніх досліджень мови гендеру, а також перехід до постмодерністської перспективи розуміння гендерної ідентичності.

3. В «ранніх» дослідженнях мови і гендеру гендерна ідентичність «зчитувалася» з лінгвістичних форм. Їхній аналіз показує, що для більшості робіт 1970-80-х рр. характерне розуміння мужності і жіночності як набору внутрішньо властивих індивіду рис, спрощене розуміння гендерного домінування, недооцінка ролі контексту у створенні гендерних смислів, ігнорування соціальних причин і наслідків гендерних відмінностей в комунікації і абсолютизація дихотомії «чоловіче – жіноче».

4. На зміну акценту на вивченні конвенційної системи, прийшло розуміння мови як дискурсу, як соціальної практики, яка, будучи детермінованою соціальними структурами, одночасно створює і відтворює їх. Постмодернізм звертається до критичного вивчення мови – аналізу явних і неявних структурних відносин домінування, дискримінації, влади і контролю, виражених у мовленні.

5. Гендерне спілкування в сучасних дослідженнях має два основні напрями аналізу у психології: соціально-рольовий та конструктивістський. Перший розглядає гендерну комунікацію як відтворення норм гендерної ролі. Другий привертає увагу до здатності мови та мовленнєвих практик створювати та перетворювати гендерну ідентичність.

Ключові поняття: мова, мовлення, мовленнєве спілкування, вербальна та невербальна комунікація, гендерне спілкування, гендерна комунікація,

андроцентризм, мовний сексизм, гендерно чутливе мовлення, реляційна розмова, плітки, етнометодологія, гендерний дисплей, дискурс, дискурс-аналіз.

Питання для самоперевірки

1. Дослідження взаємозв'язку мови та гендеру було розпочато у:

- а) 60-ті роки минулого століття; б) 70-80-ті роки минулого століття;
- в) 90-ті роки минулого століття.

2. Вставте пропущені слова на місце крапок у визначення:

«Гендерно чутливе мовлення – це мовлення, позбавлене ... та будь-яких інших дискримінаційних сенсів».

3. Продовжіть почате речення:

«Нерівномірна представленість у мовленні осіб різної статі, яка відзначена феміністською критикою мови, а також провідними постмодерністськими теоретиками ...»

4. Нерозуміння між статями в теорії лінгвістичних гендерних субкультур, пояснюється:

- а) умовами соціалізації в гомогенних за статтю групах;
- б) гендерною нерівністю; в) дефіцитом вербальних здібностей у жінок.

5. Який з поглядів відповідає сучасному розумінню взаємозв'язку мови та гендеру?:

- а) гендер передує мовному оформленню;
- б) гендер є продукт дискурсу.

6. Певна послідовність взаємопов'язаних мовленнєвих актів – це:

- а) дискурс; б) мова; в) мовлення; г) мовна ідентичність.

7. виправте помилку у визначенні:

«Андроцентризм – глибинна культурна традиція, що не зводить загальнолюдську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, а репрезентує інші суб'єктивності».

8. Чи відповідають ці висловлювання постмодерністській перспективі дослідження?:

«Влада – це атрибут, яким володіє людина або група», «Чоловіки і жінки конструюють свою ідентичність в прийнятих рамках, що визначаються дискурсивними практиками, і будують свої бажання і дії в свідомому опорі або згоді з цими обмеженнями».

9. Відмітьте функцію пліток, як жіночої вербальної практики:

- а) стабілізація групи; б) вияв агресії;
- в) ідентифікація із значущими фігурами; г) домагання на статус.

10. Жіноча вербальна практика, яка описується як поведінка, орієнтована на потреби інших і спрямована на досягнення консенсусу і гарних робочих відносин, що може допомогти просунути головні цілі організації, – це:

- а) реляційна розмова; б) плітки; в) активне слухання.

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть у психологічний словник ключові поняття теми, систематизуйте їх. Створіть малюнок-схему, у якому відобразить всі вивчені Вами поняття, а також зв'язки між ними.

2. Прочитайте лекційний матеріал, познайомтесь із рекомендованою літературою та складіть логічні схеми до кожного питання семінару.

3. Проаналізуйте публікації в журналах АПА (Psychology of Men & Masculinity; Feminism & Psychology; Psychology of Women Quarterly; Women & Therapy; Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity) та вітчизняних наукових виданнях (Актуальні проблеми психології, Проблеми політичної психології, Наукові студії з соціальної та політичної психології). З'ясуйте: чи піднімаються питання психології гендерного спілкування? У межах яких теоретичних напрямів здійснюються емпіричні дослідження гендерного спілкування в сучасній психології? Які провідні принципи, дослідницькі підходи та методи використані в дослідженнях? Чи представлені результати дослідження лінгвістичного конструювання гендеру?

4. Опрацюйте статі Титаренко Т.М. (див. рекомендовану літературу). Запишіть у зошит важливі тези, складні для розуміння моменти.

5. Познайомтесь з аналізом гендерного дискурсу у ЗМІ <https://genderindetail.org.ua/library/ukraine/genderniy-diskurs-u-suchasnih-media-na-materialah-monitoringu-regionalnoi-presi-2017-2018-134487.html>.

Використайте ці матеріали для підготовки до обговорення на «конференції».

6. Підберіть публікації з жіночих журналів, які негативно маркують жіноче тіло та конструюють жіночу невпевненість та відчуття залежності. Для початку познайомтесь з історією, що присвячена сприйняттю товстого тіла на сайті: https://update.com.ua/istorii_tag

7. Зніміть на приховане відео два сюжети початку розмови однієї людини з різними співрозмовниками за статтю. Передивіться вдома відзняті відео. Які засоби творення гендеру у цій взаємодії з обох сторін Ви помітили? Які сюжети конструювання гендеру у повсякденній взаємодії Вам відомі? Як задіяний у гендерній комунікації контекст?

8. Пропонуємо Вам провести невеликі дослідження того, як ми кожного дня створюємо гендер у міжособистісній взаємодії. Для цього виконайте наступні

завдання: спробуйте повести себе нетипово для своєї статі. Якщо Ви жінка, то спробуйте приєднатися до гравців у футбол, наговорити хлопцям компліменти щодо їхньої зовнішньої привабливості, а якщо хлопець, то спробуйте вийти з макіяжем чи фарбованими нігтями. Можете самі придумати свої експериментальні ситуації з обміну гендерною роллю. Як Ви себе почували? Як реагували на це інші?

9. Обговоріть ситуації з кейсу проблемних ситуацій з однокласниками до заняття.

Практикум

Кейс проблемних ситуацій

Ситуація 1.

Таннен (1990) припустила, що в інтимних відносинах жінки і чоловіки часто відчують труднощі у спілкуванні. На її думку, гендерні відмінності сягають корінням в різні світогляди жінок і чоловіків: чоловіки розглядають взаємодію з точки зору конкуренції, в той час як жінки використовують мову заради спілкування. В аналізі Таннен, жінки пов'язані зі створенням і підтримкою спільноти, тому що вони мають спостерігати, передбачати. Чоловіки, з іншого боку, стурбовані свободою волі і підтриманням свого статусу в конкурентному, ієрархічному світі. Для жінок розмова – це можливість встановити зв'язок; для чоловіка кожна взаємодія може привести до перемоги або до програшу. Таннен назвала жінок залученими в «розмови про взаєморозуміння», тоді як чоловіки беруть участь в «репортажах». У своїх творах для популярної аудиторії Таннен використовує анекдоти і приклади, щоб продемонструвати, як і чому жінки і чоловіки мають різні перспективи в тій же ситуації. Чоловіки не просять допомоги або вказівок, тому що прохання підриває цілеспрямованість, прохання – це форма безпорадності, через це чоловіки не розділяють своїх проблем з іншими. Жінки, однак, діляться своїми проблемами, просять про допомогу. Таннен (1990) підкреслила, що розмова чоловіків цінується більше, а розмова жінок знецінюється і маркується негативно. Вона поширила свої результати на усіх чоловіків і жінок, нехтуючи варіації.

Дайте критичний аналіз відомому дослідженню відмінностей у спілкуванні жінок та чоловіків. Запропонуйте план дослідження, який би враховував контекст спілкування (індивідуальний, ситуативний та культурний).

Ситуація 2.

Є одна форма спілкування, якій приділяється мінімальна увага – це вуличні домагання. У багатьох культурах жінок вчать ігнорувати або спрощувати такі взаємодії (Gardner, 1995), але дослідження показують, що цей досвід може мати негативний вплив на жінок (Swim, Myers, Cohen & Ferguson, 2001).

Запропонуйте методи вивчення вуличного домагання, а також його нової форми «кібердомагання».

Ситуація 3.

Пост в соціальній мережі: «Пішла я вчора в супермаркет за всяким. Стою в черзі на касі, викладую все, що нагребла. Тут за мною в чергу стають два чоловіки. І ось настав той тріумфальний момент, коли треба було дістати з візка прокладки. Дістаю і думаю: щас спугну цю грубу, але таку тендітну в душі натуру цих чоловіків.

Як у воду дивилась: "Сірьожа, я тебе умалюю, давай поміняєм очередь!" Сірьожа гигає своїм грубим голосом, забирає півас і якісь сухарики, і вони переходять на іншу касу. Мені стало 1) смішно так, що пробило на хіхі-хаха прям на касі, 2) гордо, що я прям екстрасенска в душі (тепер задумуюсь, щоб піти на кастинг). У такі моменти розумію, наскільки актуальні наші програми про місячні на Громадському радіо минулого місяця».

Що Ви думаєте про необхідність програм на радіо про жіночі менструації? Які теми закриті для обговорення для жінок, які для чоловіків у публічному та у приватному просторі? Як це може відобразитися на розвитку та психологічному благополуччі особистості?

Ситуація 4.

Так, Таннен (1990) зауважила, що чоловіки більше говорять на публіці. Жінки можуть більше розмовляти в особистих ситуаціях зі знайомими людьми, щоб зберегти відносини.

Джеймс і Дракіч (1993) повідомили, що чоловіки особливо схильні говорити більше, ніж жінки в офіційних задачно-орієнтованих взаємодіях. Багато досліджень показали, що чоловіки дають більше вказівок, інформації та думок, ніж жінки в змішаних статевих групах (Фішман, 1978; Джеймс і Дракіч, 1993; Wood & Karten, 1986).

У групах, які приймають рішення з чоловічої теми (наприклад, автомобілі) або нейтральної теми (наприклад, подорожі), Келлі, Уайлдман і Юрі (1982) виявили, що чоловіки говорять більше, ніж жінки.

Який висновок можна зробити з цих результатів? Як можна пояснити отримані результати?

Ситуація 5.

Дослідження Мензи (1991) з вивчення використання грубого мовлення канадськими рибалками показало, що рибаки використовують багато принизливих і непристойних посилань на жінок.

Чоловіки частіше використовують терміни, що відносяться до анатомії жінок, ніж жінки (Jay, 2009)

Чоловіки виробляють і використовують більше сленгових термінів для жіночих статевих органів, ніж жінки (Braun & Kittzinger, 2001; Stapleton, 2003).

Який висновок можна зробити з цих результатів? Як можна пояснити отримані результати?

Ситуація 6.

Помічено, що розмови і думки жінок в іспанському селі зосереджені на людях і їх особистому житті, в той час як роль і увага чоловіків були прикуті до землі, урожаю і статі. Чоловіки працювали в полях у ізоляції. Частина ролі жінок полягала в розповсюдженні інформації, передачі новин про розмови і події; їх плітки включали збір, поширення та аналіз певних частин сільської історії. Однак, розмови жінок все рівно маркувалися негативно.

Чому розмови жінок, незважаючи на їх цінність, маркувалися негативно?

Ситуація 7.

Інформатор описав досліднику плітки медсестер в лікарні: негативні плітки більшості медсестер були про лікарів і інших медсестер.

Як можна пояснити отримані результати? Які позитивні функції виконують плітки жінок на роботі?

Ситуація 8.

На сайті міністерства освіти та науки України – Лідію Гриневич представлено іменником чоловічого роду – «міністр».

Зробити видимими жінок на посадах міністрів можуть допомогти фемінітиви.

Для творення фемінітивів в українській мові вживають:

- суфікс -к: прем'єрка, депутатка; таких фемінітивів найбільше;
- суфікс -иц, що додається до слів чоловічого роду із суфіксами -ець, -ик: переможець – переможниця, речник – речниця;
- суфікс -ес додається до слів іншомовної основи: критик – критикеса;
- суфікс -ин: графиня, видавчиня, шефиня.

Який варіант придатний для випадку з міністрами? Чи варто це робити?

Ситуація 9.

Всім відомий феномен пліткування бабусь-сусідок, які проводять час на лавках біля під'їздів будинків. *Яка позитивна соціально-психологічна функція пліток літніх жінок?*

Конференція «Психологічні закономірності гендерного спілкування»

Мета: поглибити теоретичні знання студентів про психологічний зміст, структуру, розвиток та форми вияву гендерної комунікації.

Хід роботи:

1. Підготовчий етап: студенти опрацьовують самостійно наукові статті у відомих психологічних журналах за останні роки, де наводяться результати досліджень гендерного спілкування.

2. На занятті заслуховуються доповіді студентів на основі здійсненого теоретичного та експериментального пошуку. Обговорюються питання щодо теоретичного напрямку, на якому ґрунтуються дослідження, провідних принципів, дослідницьких підходів та методів; аналізуються результати досліджень «жіночої культури спілкування», контексту спілкування. З'ясовується: Що набуто у процесі проведення теоретичного та емпіричного дослідження? Які зроблено відкриття? Які складнощі у дослідженні проблем гендерного спілкування виникають? Чому?

3. Як підсумок узагальнюються основні теоретичні підходи до вивчення гендерного спілкування, аналізуються механізми формування гендерної ідентичності у повсякденному спілкуванні.

Практичне завдання «Конструювання гендерної ідентичності у повсякденному спілкуванні»

Вступний коментар. Це практичне завдання має на меті загострити вашу увагу на повсякденних практиках створення та вияву гендерної ідентичності у взаємодії людей. Відзначимо, що соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслиуються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше її інтерпретація), задаються, насамперед, мовою як важливим атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід.

Мета: з'ясувати роль мови у конструюванні гендерної ідентичності, поглибити уявлення про дослідження гендерних аспектів спілкування у психології; формування навичок використання відеоматеріалів для дослідження гендерної взаємодії у ситуаціях буденного спілкування, поглиблення уявлення про контекстуальність мовленнєвих практик.

Необхідні матеріали: картки для малювання; відео, відзняті студентами у повсякденних ситуаціях взаємодії жінок та чоловіків.

Хід роботи:

Етап 1. Актуалізація теоретичних знань про гендерну психологію спілкування.

Питання для обговорення:

1. Мовне позначення гендеру: як ми застосовуємо мову в науковому, літературному та буденному мовленні?
2. Які здобутки та недоліки «ранніх» досліджень гендеру?
3. Що таке гендерне спілкування з позиції соціально-рольового підходу?
4. Як через мовленнєві практики відбувається конструювання гендерної ідентичності?
5. Який зв'язок між гендером та невербальною поведінкою?

На занятті обговорюються питання відповідно до плану. Студенти діляться своїми знаннями та поглядами стосовно прочитаного. Ставлять одне одному додаткові запитання. Обговорюють проблеми, які викликали ускладнення у розумінні.

Етап 2. Створення та обговорення малюнків «Розмова у діаді». Пропонується намалювати символічне зображення розмови між жінками; між чоловіками, між чоловіком та жінкою.

Етап 3. Написання міні-твору з описом інтерації між учасниками взаємодії. Обговорення феноменів «маркування», «поляризації», «вербального дефіциту», «домінування» в контексті гендерних аспектів комунікації. Спонування студентів до рефлексії власних уявлень про відмінності та подібності гендерних практик чоловіків та жінок.

Чи знають вони чоловіків, котрі люблять поговорити? Чи знають жінок, які практикують спілкування, спрямоване на задачу? Які варіанти самопрезентації себе як жінки чи чоловіка потрібно застосувати?

Етап 4. Перегляд відео, відзнятих студентами.

Етап 5. Виокремлення феноменів створення гендеру у міжособистісній взаємодії. Обговорення феноменів «гендерна комунікативна роль», «гендерний дисплей», «гендерні практики» на основі статті Титаренко Т.М. (2013) Вплив гендерних практик інтерпретації життєвого досвіду на розвиток особистості //

Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н.В. Чепелевої. – С.202-217 (Ресурс доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/1564/>)

Практичне завдання: «Оповідні рамки культури та особистий гендерний досвід»

Вступний коментар. Це практичне завдання фокусує на когнітивних оповідних рамках, які ми запозичуємо в культурі для впорядкування власного гендерного досвіду. Мова дозволяє закарбувати в соціальній пам'яті найбільш значимі з погляду культури події, дає змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їхню трансляцію кожній окремій особистості – члену даної культури. Як наслідок, ті чи інші значимі культурні події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу.

Як зазначає українська дослідниця текстів Н.В.Чепелева (2007), дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані в ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень. До основних типів текстів культури можна віднести символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти. Усі вони можуть бути представлені в оповідній (нарративній) або описовій формах.

Найрозповсюдженішими видами текстів, які транслують соціокультурний досвід, є нарративи, що становлять собою єдність інтерпретацій та сенсів. Вони позиціонують людину як активного оповідача історій, головного героя її життєвого світу. Кожний переказ історії може бути новим її прочитанням, коли люди у співтворчості з іншими переписують історії власного життя та беруть відповідальність за них. Як справедливо відзначає Т.М.Титаренко, індивідуальний нарратив складається під тиском розтиражованих сюжетів і популярного жанру.

Мета: поглибити уявлення про мовне конструювання гендерної ідентичності та здійснити рефлексію його інтепретативних схем, покладених в основу упорядкування власного гендерного досвіду. У процесі цієї роботи у Вас буде можливість зрозуміти способи і механізми конструювання власної гендерної ідентичності.

Необхідні матеріали: інструкція до написання «Книги життя» (методика розроблена та описана М.Смульсон (Смульсон, 2007), авторська модифікація).

Хід роботи:

Етап 1. Цей етап передбачає індивідуальну роботу з написання «Книги життя; «Моя жіноча/чоловіча історія». Інструкція написання «Книги життя жінки/чоловіка»:

1. Уявіть собі, що Ви збираєтесь писати книгу про своє життя як чоловіка/жінки. Ясно, що це непросте завдання, що потребує часу, осмислення, вмінь. І все ж, прохання до Вас: назвіть основні розділи цієї книги (стільки, скільки вважаєте за необхідне). Обов'язково назвіть ті розділи, які відповідають сучасному періоду Вашого життя і майбутньому (близькому і віддаленому).
2. Тепер оберіть один з розділів та коротко розкажіть про його основні події.
3. Пригадайте ваші улюблені книги, фільми, серіали. Опишіть головну лінію улюблених сюжетів.

Етап 2. Студентам в парах пропонується обговорити створені сюжети та співвіднести їх з культурними зразками. Який нормативний життєвий сценарій для жінок/для чоловіків? Як Ваш сюжет співвідноситься з нормативним?

Етап 3. Як підсумок, студентам пропонується прочитати вступний коментар та обговорити постмодерністську перспективу в дослідженнях розвитку гендерної ідентичності. У групі здійснюється систематизація і виокремлення механізмів і способів, що визначають становлення гендерної ідентичності у мовній дійсності.

Ділова гра «Чоловіки з Марсу, а жінки з Венери?»²

Вступний коментар. Виступаючи у гендерному спілкуванні як представники своїх гендерних груп ми говоримо немов би не від себе, а від «імені групи», з якою ідентифіковані. Таке спілкування можна назвати знеособленим, формалізованим, грою, згідно з очікуваннями. У діалозі з іншими на рівні сенсів, уявлень, текстів, цінностей, тобто того, чим люди можуть обмінюватися між собою, а також з культурою та соціокультурними спільнотами ми набуваємо здатності породжувати нові змісти, самовизначатися. Це завдання привертає увагу до гендеру як великих груп, процесу міжгрупової комунікації, гендерної взаємодії та ролі діалогічних практик для гендерного самовизначення особистості.

Мета: вивчення уявлень студентів про маскуліність та фемініність, виявлення особливостей гендерного дискурсу в Україні та дослідження ставлення студентів до змін в існуючій гендерній системі.

² Практичне завдання створене за матеріалами Г.М.Малишевой (2003) Гендерная психология больших групп// Практикум по гендерной психологии. СПб: Питер.

Необхідні матеріали: листи ватману, кольорові маркери, інші матеріали для творчої роботи.

Хід роботи:

Етап 1. Існує уявлення про те, що чоловіки та жінки – це люди з різних планет. Спираючись на таке буденне уявлення, викладач пропонує студентам уявити, що справді існує дві різні планети. На першій живуть люди з чоловічими характеристиками, а на другій – з жіночими. Однак існує ще одна планета, мешканці якої поєднують в собі і ті, й інші якості.

Етап 2. Студенти утворюють три підгрупи, кожна з яких отримує свою інструкцію-схему створення опису планети (інструкції містяться після опису ділової гри). Особлива увага приділяється пануючому дискурсу статі та гендеру на кожній планеті.

Етап 3. Кожна група висуває спікера для презентації доповіді на спільній «конференції». Зазвичай після доповіді ставляться запитання.

Етап 4. На спільному обговоренні прописуються «діалоги» планет.

Етап 5. Рефлексія виконання вправи здійснюється шляхом пошуку відповідей на наступні запитання: На які уявлення Ви спиралися при описі планет? Де і коли Ви з ними маєте справу? Яка міра їх істинності? Яке їх походження? Навіщо вони підтримуються у суспільстві? Як вони впливають на особистість?

Інструкція для планети чоловіків. Уявіть собі деяку сонячну систему, яка складається з 3-х планет. Ваш корабель потрапив у цю систему. Її необхідно дослідити. Вашій науково-дослідній групі належить висадитися на одній з планет, вивчити її і надати соціально-психологічний звіт про виконану роботу (5-хвилинну доповідь на загальній конференції). Потрапивши на планету, Ви зрозуміли, що всі її жителі мають тільки чоловічі якості. Ви відвідали Планету маскулінності. Опишіть її, будь ласка, спираючись на запропоновані нижче пункти.

- Природні умови і явища (атмосфера; клімат; кількість материків; місця, придатні для життя; комфорт і т. п.).
- Соціальні відносини (рівень розвитку цивілізації; суспільство, його структура і закони; основні заняття; входження в різні групи; статус, ставлення до жителів інших планет; ставлення до них інших мешканців системи та ін.).
- Матеріальні характеристики жителів (статус, рівень життя; облаштованість побуту; забезпеченість).
- Міжособистісні відносини (наявність близьких, інтимних стосунків; загальноприйняті форми взаємодії між близькими людьми; виховання дітей,

методи виховання; життєвий шлях дитини, як дитина стає повноправним членом даного суспільства).

- Психологічні характеристики жителів (потреби, інтереси, що переважають, емоції; очікування; відношення і уявлення про майбутнє; страхи; що, на їхню думку, про них думають, соціальні уявлення про них у суспільстві та ін.) .

Крім того, вашій групі необхідно надати на суд колег деякий «продукт маскулінної культури». Можна, наприклад, переказати зміст популярної на планеті книги або перелік розділів якогось підручника, переписати рубрики з поширеного журналу / газети або що-небудь ще.

Інструкція для планети жінок. Уявіть собі деяку сонячну систему, яка складається з 3-х планет. Ваш корабель потрапив у цю систему. Її необхідно дослідити. Вашій науково-дослідній групі належить висадитися на одній з планет, вивчити її і надати соціально-психологічний звіт про виконану роботу (5-хвилинну доповідь на загальній конференції). Потрапивши на планету, Ви зрозуміли, що все її жителі мають тільки жіночі якості. Ви відвідали Планету жіночності. Опишіть її, будь ласка, спираючись на запропоновані нижче пункти.

- Природні умови і явища (атмосфера; клімат; кількість материків; місця, придатні для життя; комфорт і т. п.).
- Соціальні відносини (рівень розвитку цивілізації; суспільство, його структура і закони; основні заняття; входження в різні групи; статус, ставлення до жителів інших планет; ставлення до них інших мешканців системи та ін.).
- Матеріальні характеристики жителів (статус, рівень життя; облаштованість побуту; забезпеченість).
- Міжособистісні відносини (наявність близьких, інтимних стосунків; загальноприйняті форми взаємодії між близькими людьми; виховання дітей, методи виховання; життєвий шлях дитини, як дитина стає повноправним членом даного суспільства).

Крім того, вашій групі необхідно надати на суд колег певний «продукт фемінної культури». Можна, наприклад, переказати зміст популярної на планеті книги або перелік розділів якогось підручника, переписати рубрики з поширеного журналу / газети або що-небудь ще.

Інструкція для безгендерної планети. Уявіть собі деяку сонячну систему, яка складається з 3-х планет. Ваш корабель потрапив у цю систему. Її необхідно дослідити. Вашій науково-дослідній групі належить висадитися на одній з планет, вивчити її і надати соціально-психологічний звіт про виконану роботу (5-хвилинну доповідь на загальній конференції). Потрапивши на планету, Ви зрозуміли, що тут не існує поділу на «чоловіче» та «жіноче», її жителі не розуміють подібного поділу. Ви відвідали Гендерно-Нейтральну Планету

(можливий варіант – Безгендерну Планету). Опишіть її, будь ласка, спираючись на запропоновані нижче пункти.

- Природні умови і явища (атмосфера; клімат; кількість материків; місця, придатні для життя; комфорт і т. п.).
- Соціальні відносини (рівень розвитку цивілізації; суспільство, його структура і закони; основні заняття; входження в різні групи; статус, ставлення до жителів інших планет; ставлення до них інших мешканців системи та ін.).
- Матеріальні характеристики жителів (статус, рівень життя; облаштованість побуту; забезпеченість).
- Міжособистісні відносини (наявність близьких, інтимних стосунків; загальноприйняті форми взаємодії між близькими людьми; виховання дітей, методи виховання; життєвий шлях дитини, як дитина стає повноправним членом даного суспільства).

Крім того, вашій групі необхідно надати на суд колег деякий «продукт гендерно-нейтральної культури». Можна, наприклад, переказати зміст популярної на планеті книги або перелік розділів якогось підручника, переписати рубрики з популярного журналу / газети або ще щось.

Рекомендована література:

1. Воронцов Д.В. (2008). *Гендерная психология общения*. Ростов-на-Дону:Издательство ЮФУ.
2. Говорун Т. В. (2004) *Гендерна психологія*. К. : Академія.
3. Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. (2003) *Межличностное общение*. СПб.: Питер.
4. Клецина И. С. (ред.). (2003) *Практикум по гендерной психологии*. СПб.: Питер, 2009.
5. Денисова А. (ред) (2002). *Словарь гендерных терминов*. М.: Информация XXI век.
6. Титаренко Т.М. (2013). Гендерні практики життєконструювання у сучасному інформаційному просторі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, Вип. 33(36), 31–38.
7. Титатенко Т.М. (2008) *Сучасна психологія особистості*. К.: Каравела, 2013 (С. 193-230).
8. Ткалич М.Г. (2016) *Гендерна психологія*. К.: Академвидав (С.158-196)
9. McHugh M., Hambaugh J. (2010) *Gender Research in General. Communication. She Said, He Said: Gender, Language, and Power*. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology*. (pp 379-410). London: Springer Science+Business Media.

10. Schmid Mast M., Sczesny S. (2010) Gender Research in General. Communication. Gender, Power, and Nonverbal Behavior. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 411-425). London: Springer Science+Business Media.
11. Smith C.A., Johnston-Robledo I., McHugh M.C., Chrisler J.C. (2010) Gender Research in General. Communication. Words Matter: The Language of Gender. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 361-378). London: Springer Science+Business Media.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ІНДЗ (ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ)

1. Гендерна ідентичність у дитинстві.
2. Розвиток гендерної ідентичності у підлітковому віці та юності.
3. Гендер та розвиток особистості дорослих.
4. Гендерна ідентичність у контексті старіння.
5. Гендерні відмінності у сексуальності.
6. Гендерні відмінності та харчова поведінка.
7. Гендерна соціалізація та гендерні відмінності в емоційному розвитку.
8. Гендерні особливості вербальної та невербальної комунікації.
9. Гендерні особливості креативності особистості.
10. Академічні здібності та нахили школярів: гендерно-психологічний аналіз.
11. Математичні здібності дівчат у контексті гендерної соціалізації.
12. Психофізіологія гендерних відмінностей.
13. Гендерний аспект ставлення до здоров'я.
14. Гендерні стратегії опанування стресом.
15. Психологічне благополуччя: гендерний ракурс.
16. Гендерні особливості ведення переговорів.
17. Гендерна політика організацій та особливості гендерної взаємодії.
18. Гендерна дискримінація та мобінг в організаціях.
19. Гендерна психологія великих груп.
20. Гендерні аспекти агресивності та просоціальної поведінки.
21. Феміністична психотерапія: теорія та практика.
22. Психотерапія з чоловіками: зміст та процес.
23. Гендерні стратегії створення іміджу.
24. Гендерна ідентичність: консервативна та контраверсійна.
25. Ненормативна ідентичність та ризики психологічного неблагополуччя.
26. Гендерні особливості мотивації досягнення.
27. Гендерні відмінності у соціальному інтелекті.
28. Дискурс «жіночої долі» та життєві сценарії жінок.
29. Перший сексуальний досвід як травма.
30. Соціальна віктимізація жінок та домашнє насильство.
31. Психологічні аспекти насильства щодо жінок в контексті війни в Україні.
32. Психологічні аспекти ставлення до представників ЛГБТ спільнот.
33. Психологічний аналіз дискримінації та сексизму щодо чоловіків у суспільстві.

34. Психологічний аналіз впливу ЗМІ на гендерну соціалізацію.
35. Психологічні аспекти жіночої творчості.
36. Психологічні засади протидії гендерній дискримінації в освіті.
37. Психологічна профілактика гендерно-орієнтованого насилля у школі.
38. Сексуальні домагання та їх попередження: культурний, соціальний та психологічний аспекти.
39. Квір-сім'я: особливості сімейних стосунків.
40. Соціальний контроль тілесності та підліткова анорексія.
41. Виникнення та розвиток жіночої психології.
42. Виникнення та розвиток психологічних досліджень ЛГБТ.
43. Виникнення та розвиток психології чоловіків та мужності.
44. Західний, Арабський та Східно-європейський фемінізм: діалог поглядів.
45. Фемінізм: історія, міфологія та вплив на психологію.
46. Українські феміністки: історико-психологічний портрети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешина Ю. Е., Борисов И. Ю. (1989). Поло-ролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов. *Вестник МГУ. Серия 14. Психология.* № 2, 44-53.
2. Алешина Ю.Е., Лекторская Е.В. (1989). Роль конфликт работающей женщины. *Вопросы психологии,* №5, 80-88.
3. Анастаси А. (2001). *Психологическое тестирование.* СПб.: Питер.
4. Андреева Г. М. (2000). *Социальная психология.* М.: Аспект-Пресс.
5. Антонова Н.В. (1996). Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии,* № 1.
6. Белановский С.А. (2001). *Глубокое интервью.* М.:Издательство: Никколо-Медиа.
7. Белановский С.А.(1996). *Метод фокус-групп.* М.: Издательство Магистр,
8. Бем С. (2004). *Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов.* М.: «Российская политическая энциклопедия».
9. Бендас Т В. (2009). *Психология лидерства.* СПб.: Издательский дом «Питер».
10. Бендас Т. В. (2005). *Гендерная психология.* СПб.: Питер.
11. Бендас Т.В., Петрухина Е.Б (2015). Проблемы гендерной психологии лидерства: новый этап развития. *Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование».* Ресурс доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n>
12. Берн Ш. М. (2001). *Гендерная психология.* СПб.: Нева.
13. Бовуар С. (1994). *Друга статъ.* К.: Основи.
14. Брагина Н.Г. (2009). Мифология стереотипа и обыденное знание. В кн. Л.Л.Федоров (ред.), *Стереотипы в языке, коммуникации и культуре* (348–356). М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т.
15. Бурлачук, Л.Ф. (2002). *Психодиагностика.* Спб.: Питер.
16. Бурнеша: зачем албанские женщины перевоплощаются в мужчин (Режим доступа: <http://russian7.ru/post/burnesha-zachem-albanskie-zhenshhiny-per/>)
17. Виноградова, Т.В., В.В. Семенов (1993). Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических и социальных факторов. *Вопросы психологии,* №2., 72-80.
18. Воронина О., Клименкова Т. (1992). Гендер и культура. В кн. З.А.Хоткина (ред.), *Женщины и социальная политика* (гендерный аспект) М.: ИСПЭН РАН.

19. Воронцов Д.В. (2009). Гендерные исследования в социальной психологии: границы поля. *Российский психологический журнал*, Т.6, №2, 46-53.
20. Герман, Джудіт (2015). *Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору*. Львів: Видавництво Старого Лева.
21. Говорун Т., Кікінежді О. (2003). Гендерна ідеологія в навчально-виховному процесі. *Освіта і управління*, №4, 56-68.
22. Горні К. (2003). Втеча від жіночості. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, № 27, 6-23.
23. Городнова Н, Перепетченко Н., Мирончук В, Шпакович М. (2004). Статеворольові стереотипи на сторінках шкільних підручників. *Психолог*, № 21–22, 114 – 128.
24. Гриценко Г.(2019). Розбираємося з насильством: соціологія і психологія явища. *Гендер в дєв'ялях*. Ресурс доступу: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/rozbiraemosya-z-nasilstvom-sotsiologiya-i-psihologiya-yavischa-134066.html>
25. Гундєртайло Ю. Д. Женские практики: культурная реабилитация. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. К. : Міленіум, 2014, Вип. 33 (36), 330-335.
26. Данилова О.Л. (2003) Психология восприятия насилия: культурный и гендерный аспекты. В кн. И. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.388-403). СПб: Питер.
27. Джагоз А. (2008). Введение в квир-теорию. М.: Канон.
28. Донцов А.И., Емельянова Т. П.(1987). *Концепция социальных представлений в современной французской психологии*. Изд-во Моск. ун-та Москва.
29. Донцов, А.И., Стефаненко Т.Г. (2003). Социальные стереотипы: вчера, сегодня, завтра. В кн. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая (сост.), *Социальная психология* : хрестоматия (170-187). Москва : Аспект Пресс.
30. Дроздова М. А. (2016). Метричні особливості статево-вікових стереотипів жінок. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. К. : Міленіум, Вип. 38 (41), 151-157.
31. Дружинин В.Н. (1997). *Экспериментальная психология*. М.: ИНФРА.
32. Заграй Л. Д. (2015). Гендерні моделі в уявленнях молоді. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія», Вип.2, 55-64
33. Захаров А.И. (1982). *Психотерапия невротиков у детей и подростков*. М.: Медицина.

34. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. (1998). Социальное конструирование гендера. *Социологический журнал*, 1998, № 3-4, С. 171-182.
35. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. (2003). *Психология и психотерапия насилия*. М.
36. Иванченко С. Н. (2009). Трансгендерность, гендерная идентичность и гендерные стереотипы. *Психологические исследования*, № 6(8). Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/259-ivanchenko8.html>.
37. Ильин Е. П. (2010) *Пол и гендер*. СПб. : Питер.
38. Иванченко С.М. (2007). Багатовимірна модель гендера. *Соціальна психологія*, №4., 157-173
39. Каган В.Е. (1991). *Воспитателю о сексологии*. М.: Педагогика,
40. Кауфман, М. (1987). Конструювання маскуліності та триада чоловічого насильства. Режим доступа: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/triada-cholovichogo-nasilstva-134030.html>
41. Кісь О (2003). Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис "І"*, №27, "Фемінність і маскуліність", 109-119.
42. Клецина И. С. (1998). *Гендерная социализация*. СПб.: Издательство РГПУ им. А.И.Герцена.
43. Клецина И. С. (2002). Развитие гендерных исследований в психологии. *Общественные науки и современность*. № 3, 181-192.
44. Клецина И. С. (2003) От психологии пола – к гендерным исследованиям в психологии. *Вопросы психологии*, № 1, 61-78.
45. Клецина И. С. (2012). Гендерная проблематика в публикациях журналов «Вопросы психологии» и «Психологический журнал». *Вопросы психологии*, № 1, 83-92.
46. Клецина И. С. (ред.). (2003). *Практикум по гендерной психологии*. СПб.: Питер.
47. Кляйн М.(2016). *Детский психоанализ*. М.: Институт общегуманитарных исследований.
48. Коломинский Я. Л., Мелтсас М. Х. (1981). Ролевая дифференциация пола у дошкольников. *Вопросы психологии*, 1981.№ 3, 165-171.
49. Кон И. (2001). Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире В кн. А. Жеребкина (ред.) *Введение в гендерные исследования*. (562-606). Харьков: ХЦГИ, 2001. - СПб.: Алетейя.
50. Кон И.С. (1989). *Введение в сексологию*. М.: Олимп, ИНФРА-М.
51. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами і пояснювальна доповідь.

- Стамбул (Туреччина), 11 травня 2011 року //
- <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices>
52. Краснова, О. В. (2004). *Стереотипы и аттитюды к пожилым людям* : (опыт соц.-психол. исслед.). Москва : Прометей.
53. Кулагина Н.В. (2009). *Внутриличностный гендерный конфликт профессиональной роли: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Современная гуманитарная академия. Москва.*
54. Лауретис Т.-Д. (2000). Риторика насилия. Рассмотрение репрезентации гендера. *Антология гендерной теории*. Минск: Пропилеи, 347-372.
55. Ловцова, Н.И. (1999). Аспекты гендерной идентичности. В кн. Е.Р. Ярской-Смирновой (ред.), *Культура, власть, идентичность: Новые подходы в социальных науках* (152-156). Саратов: Издательско-коммерческое предприятие «Волжский сад»,
56. Луковицкая Е. Г. (2003). Сексуальность: стереотипы и реальность. В кн.: И. С. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.404-410). СПб.: Питер.
57. Майерс Д. (2000). *Социальная психология*. СПб.: Питер
58. Малкина-Пых И.Г. (2008). Психологическая помощь в кризисных ситуациях. *Справочник практического психолога*. М.: Эксмо (С.477-568)
59. Мацумото Д. (2003). Психология и культура. СПб.: Питер, Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/08.php
60. Мельник Т., Кобелянська Л. *Сучасне гендерне мислення* : [словник]. К. : К.І.С., 2005.
61. Мещеркина Е.(2001). Массовые изнасилования как часть военного этоса. *Гендерные исследования военного этоса*, №6, 258.
62. Мид М. (1998). *Культура и мир детства*. М: Наука.
63. Миллет К. (1994). Сексуальная политика (главы из книги). *Вопросы философии*, № 9.
64. Митчелл Дж. (2001). Женская сексуальность. Жак Лакан и esolefreudienne. Введение. *Введение в гендерные исследования: Хрестоматия*. Ч. 2., СПб.: Алетейя,.
65. Моховиков А.Н., Е.А. Дыхне А.Н. (2007). *Кризисы и травмы*. . - М. Методические материалы Московский Гештальт Институт.
66. Недвойные стандарты: третий пол в разных культурах мира (Режим доступу: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/nedvoynye-standarty-tretyi-pol-v-raznyh-kulturah-mira/>)
67. Норвуд Р. (2014). *Женщины которые любят слишком сильно*. М.:Добрая книга.

68. Орбан-Лембрик Л.Е. (2003). *Соціальна психологія*. К.: Академвидав.
69. Орлов А. Б. (2000). Психологическое насилие в семье — определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи. *Психолог в детском саду*, № 2-3, 182-187.
70. Пайнс Э., Маслач К. (2000). *Практикум по социальной психологии*. СПб.: Питер.
71. Попова, Л.В. (1996). Проблемы самореализации одаренных женщин. *Вопросы психологии*, №2, 31-41.
72. Радина Н. К. (2012). Гендерная методология в социальной психологии. *Социальная психология и общество*, №3. 36–47.
73. Романова Е.С, Потемкина О.Ф. *Графические методы в психологической диагностике* М.: Дидакт, 1991. - 164 с.
74. Рубин Г. (2001) Размышляя о сексе: заметки о радикальной теории сексуальных политик. *Введение в гендерные исследования: Хрестоматия*. Ч. 2. - СПб.: Алетейя.
75. Рубин Г.(2000). Обмен женщинами. Заметки о "политической экономии" пола. В кн. Е.Здравомыслова, А.Темкина (сост.), *Хрестоматия феминистских текстов* (С.89-139). Спб. Изд-во «Дмитрий Буланин».
76. Румянцева П. В (2003). Гендерная идентичность. В:кн. И. С. Клецина (ред.), *Практикум по гендерной психологии*. (С.171-176).СПБ.: Питер.
77. Рябова Т.Б.(2008). Пол власти: гендерные стереотипы в современной российской политике. Иваново: Изд-во Иван. гос. ун-та.
78. Скорик М. М. (2014). Специфіка жіночої політичної участі в умовах сучасної України. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. К. : Міленіум, 2014, Вип. 34 (37). 56-62.
79. Словарь гендерных терминов. (2002) ред. А. А. Денисова. М.: Информация XXI век.
80. Смелзер Н. (1994). *Социология*. М.: Феникс.
81. Степанова Л. Г. (2009). Формирование гендерной идентичности у современных юношей и девушек. *Психологическая наука и образование*, №5, 67–72.
82. Стефаненко Т.Г. (2000). *Этнопсихология*. Москва : Академический проект.
83. Тартаковская И.М. (1997). *Социология пола и семьи*. Самара.
84. Теория и история феминизма (1996). Харьков, Ф-Пресс,
85. Титаренко Т.М. (2008). *Основи соціальної психології*. К.: Міленіум.
86. Ткалич М.Г. (2015). Психолого-організаційні особливості гендерної політики організацій та дискримінації на робочому місці. *Science and Education a*

New Dimension. Pedagogy and Psychology. III(21). Issue: 43. Режим доступу: www.seanewdim.com.

87. Ткалич М.Г. (2016). *Гендерна психологія*. К.: Академвидав.
88. Тупицына И. А.(2003). Дискриминация и сексизм. В кн.: С.Клецина (ред), *Практикум по гендерной психологии* (427-435). СПб. Питер.
89. Турецкая Г. В. (1998). Страх успеха: психологическое исследование феномена. *Психологический журнал*, Том 19, №1.
90. Улановский А.М. (2009). Качественные исследования: подходы, стратегии, методы. *Психологический журнал*, № 2, 8-28
91. Фролов П.Д., Фролова Ю.П. (2016). Традиционная семья и альтернативные формы сексуально-брачных отношений в представлениях молодежи *Проблеми політичної психології* : збірник наукових праць. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко (ред.). К. : Міленіум, Вип. 4 (18), 268-274.
92. Фуко М. (1996) *Воля к истине*. По ту сторону знания, власти и сексуальности. М., 1996.
93. Хасан Б. И., Тюменева Ю. А. (1997). Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола. *Вопросы психологии*, № 3.
94. Хвостов А.А. (2000). Гендерные особенности морального сознания. *Вопросы психологии*, N 1, 195–206.
95. Хлаповська Т. Г. (2014) Приваблива жінка очима користувачів сайтів знайомств. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. К. : Міленіум, Вип. 34 (37), 277-282.
96. Черепанова Е.М. (1997). *Психологический стресс*: помощи себе и ребенку. М.: «Академия».
97. Чодороу Н. (2000). Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола. В кн. Е.И.Гапова, А.Р.Усманова (сост.). *Антология гендерной теории* (С.29-76). Минск, 2000.
98. Шевченко, З. В. (2016). Словник гендерних термінів. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/>
99. Шелехов И. Л., Толстолес Е. С. (2012) Гендерная психология: методы и парадоксы исследования. *Вестник НГУ*. Серия: Психология. Т. 6. Вып. 2, 22-28.
100. Щотка О.П. (2017) Розвиток кар'єрної орієнтації «менеджмент» у магістранток. *Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та УАОПП*, № 1 (8), 91-97.
101. Щотка О.П. (2018). Гендерна психологія лідерства та кар'єри. В кн. О.Щотка (ред.) *Соціально-психологічна підготовка менеджера освіти*. Ніжин:НДУ,

102. Юммел М. С. *Гендероване суспільство*. —К.: Сфера, 2003. — 490 с.
103. Юрчак А. (1997). Миф о настоящем мужчине и настоящей женщине. В кн. Тишков (ред.), *Семья, гендер, культура* (389-400). М: Институт этнологии и антропологии Российской академии наук..
104. Ядов В. А. (1994). Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*, № 1, 35-52.
105. Янчук В.А. (2005). *Введение в современную социальную психологию*. Минск:АСАР.
106. Яцина Е.Ф. Семья, брак, партнерство, отцовство в постмодерных координатах (2016). *Проблеми політичної психології* : збірник наукових праць. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко. К. : Міленіум, Вип. 4 (18), 279-2
107. Athanasiades C., Deliyanni-Kouimtzis V. (2010) The experience of bullying in secondary school students, *Psychology in the Schools*, 47, 4, 328-341
108. Barát, E. (2011). Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary”. In Lisa Downing, Robert Gillet (eds). *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. London: Ashgate, 85-98.
109. Bartol, K.M., u. Martin, D.C. (1986). Women and men in task groups. In R.D. Ashmore u. F.K. Del Boca (Eds.), *The social psychology of female-male relations* (pp. 259–310). Orlando: Academic Press.
110. Bennett, K. C., & Thompson, N. L. (1991). Accelerating aging and male homosexuality: Australian evidence in a continuing debate. *Journal of Homosexuality*, 20, 65–75.
111. Bern, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88, 354-364. Unger, 1990, С. 116
112. Boesch, E. E. (1996). The seven flaws of cross-cultural psychology: The story of conversion. *Mind, Culture & Activity*, 3, 2–10.
113. Chisholm, J. F. (2000). Culture, ethnicity, race, and class. In F. Denmark, V. Rabinowitz, & J. Sechzer (Eds.), *Engendering psychology* (pp. 107–139). Boston, MA: Allyn &
114. Chodorow, N. J. (1989). *Feminism and psychoanalytic theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
115. Conner, J. O., & Strobel, K. (2007). Leadership development: An examination of individual and programmatic growth. *Journal of Adolescent Research*, 22, 275-297.
116. Davis, A. M. (2007). S.I.P. (school induced psychosis). *Qualitative Inquiry*, 13, 919–924.
117. Diversi, M. (1998). Glimpses of street life: Representing lived experience through short stories. *Qualitative Inquiry*, 4, 131–147.

118. Duehr, E. E., & Bono, J. E. (2006). Men, women, and managers: Are stereotypes finally changing? *Personnel Psychology*, 59, 815-846.
119. Eagly, A. H., & Johnson, B. T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 108, 233-256.
120. Eagly, A. H., & Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109(3), 573-598.
121. Eagly, A. H., & Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109(3), 573-598.
122. Eagly, A. H., Johannsen-Schmidt, M. C., & Van Engen, M. L. (2003). Transformational, transactional, and laissez-faire leadership styles: A meta-analysis comparing women and men. *Psychological Bulletin*, 129(4), 569-591
123. Eagly, A. H., Johannsen-Schmidt, M. C., & Van Engen, M. L. (2003). Transformational, transactional, and laissez-faire leadership styles: A meta-analysis comparing women and men. *Psychological Bulletin*, 129(4), 569-591
124. Fagot, B. I. (1994). Peer relations and the development of competence in boys and girls. In C. Leaper (Ed.), *Child hood gender segregation: Causes and consequences* (pp. 53-66). San Francisco: Jossey-Bass.
125. Fagot, B. I., Hagan, R., Leinbach, M. D., & Kronsberg, S. (1985). Differential reactions to assertive and communi-cative acts of toddler boys and girls. *Child Development*, 56, 1499-1505.
126. Fazio, R. H., & Olson, M. A. (2003). Implicit Measures in Social Cognition Research: Their Meaning and Uses. *Annual Review of Psychology*, 54, 297-327.
127. Fiske, A. P., Haslam, N., & Fiske, S. T. (1991). Confusing one person with another: What errors reveal about the elementary forms of social relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 656-674.
128. Fiske, S. T., & Stevens, L. E. (1993). What's so special about sex? Gender stereotyping and discrimination. In S. Oskamp & M. Costanzo (Eds.), *Claremont Symposium on Applied Social Psychology*, Vol. 6. Gender issues in contemporary society (pp. 173-196). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
129. Florence D. (2008) *Psychology of women : A handbook of issues and theories* /Florence L. Denmark and Michele A. Paludi. — 2nd ed.
130. Fredrickson B.L., Roberts T.A., Noll S.M., Quinn D.M (1998). That Swimsuit Becomes You: Sex Differences in Self-Objedification, Restrained Eating, and Math Performance. *Journal of Personality and Social Psychology* 75(1):269-84 · July.
131. Friedan Betty (1963) *The Feminine Mystique*. New York: W.W.Norton & Company, Inc.

132. Gavey, N. (2005). *Just sex? The cultural scaffolding of rape*. New York: Routledge.
- Komesaroff, P., Rothfield, P., & Daly, J. (Eds.). (1997). *Reinterpreting menopause: Cultural and philosophical issues*. New York: Routledge.
133. Gergen, M. (1989). Talking about menopause: A dialogic analysis. In L. E. Thomas (Ed.), *Research on adulthood and aging: The human sciences approach* (pp. 65–87). Albany, NY: State University of New York Press.
134. Gergen, M. (2001). *Feminist reconstructions in psychology: Narrative, gender, and performance*. Thousand Oaks, CA: Sage.
135. Gergen, M. (2001). *Feminist reconstructions in psychology: Narrative, gender, and performance*. Thousand Oaks, CA: Sage.
136. Gordon B. Forbes (2010) Gender Research in General. Cross-Cultural Research Methods and the Study of Gender. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 133-178). London: Springer Science+Business Media.
137. Greytak, E. A., & Diaz, E. M. (2009). Who, what, where, when and why: Demographic and ecological factors contributing to hostile school climate for lesbian, gay, bisexual and transgender youth. *Journal of Youth and Adolescence*.
138. Helgeson, Vicki S. (2012) *The psychology of gender* (4th ed.) Boston: Pearson
139. Hochschild R.F. (1989). *The Second Shift*. Penguin Books,
140. Hogue, M., & Yoder, J. D. (2003). The role of status in producing depressed entitlement in women's and men's pay allocations. *Psychology of Women Quarterly*, 27, 330–337.
141. Hogue, M., & Yoder, J. D. (2003). The role of status in producing depressed entitlement in women's and men's pay allocations. *Psychology of Women Quarterly*, 27, 330–337.
142. Homey, K. (1967). The dread of women: Observations on a specific difference in the dread felt by men and by women respectively for the opposite sex. In H. Kelman (Ed.), *Feminine psychology* (pp. 133-146). New York: Norton
143. Jacklin, C. N., & Maccoby, E. E. (1978). Social behavior at 33 months in same-sex and mixed-sex dyads. *Child Development*, 49, 557-569.
144. Janet K. Swim, Kristen Johnston, and Nicholas B. Pearson (2009). Daily Experiences With Heterosexism: Relations Between Heterosexist Hassles and Psychological Well-Being. *Journal of Social and Clinical Psychology*: Vol. 28, No. 5, pp. 597-629.
145. Joan C. Chrisler, Donald R. McCreary (eds.) (2010). *Handbook of gender research in psychology*. New York ; London : Springer.
146. Johnson, M. M. (1988). *Strong mothers, weakwives*. Berkeley, CA: University of California Press.

147. Kaufmann M. (1996). Die Konstruktion von Maennlichkeit und die Triade maennlicher Gewalt. *BauSteineMaenner. Kritische Maenner-forschung. Neue Ansaetze in der Geschlechtertheorie.* Berlin, Hamburg.
148. Kaw, E. (2003). Medicalization of racial features: Asian-American women and cosmetic surgery. In R. Weitz (Ed.), *The politics of women's bodies: Sexuality, appearance, and behavior* (pp. 184–200). New York: Oxford University Press.
149. Kelinsky Lia R., Anderson James C. (2015) Women's Leadership Development Training for [Program]. *Journal of Leadership Education.* Volume 15.Issue 1
150. Kilborn, B. (1982). Review of Spiro's "Oedipus in the Trobriands." *Psychoanalytic Quarterly*, 55, 319–323.
151. Kinsey A.C., Pomeroy, W.P., Martin, C.E. (1948) *Sexual behavior in the human male.* Philadelphia: Saunders.
152. Kite, M. E., & Whitley, B. E., Jr. (2003). Do heterosexual women and men differ in their attitudes toward homosexuality? A conceptual and methodological analysis. In L. D. Garnets & D. C. Kimmel (Eds.), *Psychological perspectives on lesbian, gay, and bisexual experience* (pp. 165-187). New York, NY, US: Columbia University Press.
153. Kitzinger, C. (2000). *Doing feminist conversational analysis.* *Feminism & Psychology*, 10, 163–193.
154. Klein F. (1978) *The bisexual option.* Haworth Press, New York.
155. Koenig, A. M., Eagly, A. H., Mitchell, A. A., & Ristikari, T. (2011). Are leader stereotypes masculine? A meta-analysis of three research paradigms. *Psychological Bulletin*, 137(4), 616-642.
156. Kohlberg, L. A, A (1966). Cognitive developmental analysis of children's sex role concepts and attitudes. In Maccoby E.C. (ed.), *the development of sex differences*, 82-173, Stanford University press, Stanford, CA.
157. Kral, M. J., Burkhardt, K. J., & Kidd, S. (2002). A new research agenda for cultural psychology. *Canadian Psychology*, 43, 154–162.
158. Lather, P., & Smithies, C. (1997). *Troubling with angels: Women living with HIV/AIDS.* Boulder, CO: Westview.
159. Laungani, P. (2002). Cross-cultural psychology: A handmaiden to mainstream Western psychology. *Counseling Psychology Quarterly*, 15, 385–397.
160. Lawrence-Lightfoot, S., & Davis, J. H. (1997). *The art and science of portraiture.* San Francisco: Jossey-Bass.
161. Luecke-Aleksa, D., Anderson, D. R., Collins, P. A., & Schmitt, K. L. (1995). Gender constancy and television viewing. *Developmental Psychology*, 31(5), 773-780.
162. Lytton, H., & Romney, D. M. (1991). Parents' differential socialization of boys and girls: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 109, 267-296.

163. Maccoby (Ed.), *The development of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press. Luecke-Aleksa, Anderson, Collins & Schmitt, 1995
164. Maccoby, E. E. (1990). Gender and relationships: A developmental account. *American Psychologist*, 45, 513-520.
165. Maccoby, E. E. (1991). *Gender and relationships: A reprise*. *American Psychologist*, 46, 538-539.
166. Maccoby, E. E. (1992). The role of parents in the socialization of children: An historical overview. *Developmental Psychology* 28, 1006-1017.
167. Maccoby, E. E. (1994). Commentary: Gender segregation in childhood. In C. Leaper (Ed.), *Childhood gender degregation: Causes and consequences* (pp. 87-97). San Francisco: Jossey-Bass.
168. Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
169. Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
170. Malinowski, B. (1985). *Sex and repression in savage society*. Chicago, IL: University of Chicago Press. Schlegel, 1989
171. Martin, C. L., & Halvorson, C. F., Jr. (1981). A schematic processing model of sex typing and stereotyping in children. *Child Development*, 52, 1119-1134.
172. Martin, C. L., & Halvorson, C. F., Jr. (1987). The roles of cognition in sex role acquisition. In D. B. Carter (Ed.), *Current conceptions of sex roles and sex typing: Theory and research* (pp. 123-137). New York: Praeger.
173. Mary M. Gergen (2010) Gender Research in General. *Qualitative Inquiry in Gender Studies*. In Joan C. Chrisler. Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology*. (pp 103-132) London: Springer Science+Business Media.
174. Matlin M. (1996). *The psychology of women* (3 rd.ed). New York: Harcourt Brace.
175. Mažeikiene N. (2015). The Role of Biographical Narrative in Critical and Feminist Social work. In: Elżbieta H. Oleksy, Aleksandra M. Różalska and Marek M. Wojtaszek. Eds.). *The Personal of the Political - Transgenerational Dialogues in Contemporary European Feminisms*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle upon Tyne
176. McKinley Nita Mary, Hyde Janet Shibley (1996). The objectified body consciousness scale Development and Validation. *Psychology of Women*. Volume 20, Issue 2. June 1996.
177. McKinley, N. M., & Hyde, J. S. (1996). The objectified body consciousness scale: Development and validation. *Psychology of Women Quarterly*, 20(2), 181-215.

178. Miller, J. G. (1999). Cultural psychology: Implications for basic psychological theory. *Psychological Science*, 10, 85–91.
179. Papathanasiou M., Flouli A. Thematic Analysis In Feminist Research. In O.V. Avramenko, T.V. Lisova (Eds.), *Gender Studies: Learning, Research, and Practice. Proceedings of the 2nd International Conference "Gender Studies: Learning, Research, and Practice" and the Workshop for Young Researchers "Gender Studies: Education, Gender Equality, Democracy, and Peace"*(p.101). Kropyvnytskyi: KOD Publishing House.
180. Paterniti (Eds.), *Health, illness, and healing: Society, social context, and self* (pp. 292–293). Los Angeles, CA: Roxbury.
181. Pleck J.H. (1981). Dual-Career Families. *The Counseling Psychologist*. V.15. №1, 131-133.
182. Powell G. N.(1990). *One more time: Do female and male managers differ?* *Academy of Management Perspectives* 4 (3), 68-75
183. Powlishta, K. K. (1995). Intergroup processes in childhood: Social categorization and sex role development. *Developmental Psychology*, 31, 781-788. Eder, 1995; Jordan & Cowan, 1995
184. Ramet, S. P. (1996). *Gender reversals and gender cultures*. New York: Pointing-Green.
185. Rich (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence Adrienne Cecile. *Journal of Women's History*, Volume 15, № 3, 11-48.
186. Ricketts, J. C., & Rudd, R. D. (2002). A comprehensive leadership education model to train, teach, and develop leadership in youth. *Journal of Career and Technical Education*, 19(1).
187. Rojahn, K., Fischer, A. H., & Willemsen, T. M. (1997). The social identities of female leaders in different cultural contexts. *Feminism & Psychology*, 7(2), 183-207.
188. Rorem , A., & Bajaj, M. (2012). Cultivating young women's leadership for a kinder, braver world. Berkman Center Research Publication, 1-6.
189. Rosenfeld, D. (2003). The homosexual body in lesbian and gay elders' narratives. In C. A. Faircloth (Ed.), *Aging bodies: Images and everyday experience* (pp. 171–203). Walnut Creek, CA: AltaMira.
190. Rudman, L. A., & Glick, P. (2008). *Texts in social psychology*. The social psychology of gender: How power and intimacy shape gender relations. New York, NY, US: Guilford Press.
191. Russell, G. M. (2000). *Voted out: The psychological consequences of anti-gay politics*. New York: New York University Press.
192. Sakka D., Deliyanni-Kouimtzi K. (2006) 'We have to find a solution': adolescent boys' and girls' notions of fatherhood., *Gender and Education*. V.18. №1, pp 51-74

193. Sandra Harding (2008). *Sciences From Below: Feminism, Postcolonialities and Modernities*. NC: Duke University Press,
194. Sarah K. Murnen and Linda Smolak (2010) Gender Research in General. Quantitative Approaches to the Study of Gender. In Joan C. Chrisler, Donald R. McCreary (eds.), *Handbook of Gender Research in Psychology* (pp 81-102). London: Springer Science+Business Media.
195. Schlegel, A. (1989). *Gender issues and cross-cultural research*. Behavior Science Research, 23, 265–280.
196. Scourfield J, Roen K, McDermott L.(2008). Lesbian, gay, bisexual and transgender young people's experiences of distress: resilience, ambivalence and self-destructive behaviour. *Health Soc Care Community*.16(3), :329-36
197. Shelley J. Correll, Sarah Thébaud, Stephen Benard (ed.) (2007). *Social Psychology of Gender*. Amsterdam. Oxford : Elsevier JAI.
198. Shweder, R. A., & Sullivan, M. A. (1993). Cultural psychology: Who needs it? *Annual Review of Psychology*, 44, 497–523.
199. Spector-Mercel, G. (2006). Never-aging stories: Western hegemonic masculinity scripts. *Journal of Gender Studies*, 15, 67–82.
200. Stacey Horn, Joseph G Kosciw, Stephen Thomas Russell (2009) Special Issue Introduction: New Research on Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Youth: Studying Lives in Context. *Journal of Youth and Adolescence*. 38(7), 863-6
201. Stangor, C., Lynch, L., Duan, C., & Glass, B. (1992). Categorization of individuals on the basis of multiple social features. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 207–218.
202. Stephenson, N., & Kippax, S. (2008). Memory work. In C. Wittig & W. Stainton-Rogers (Eds.), *The Sage handbook in qualitative research in psychology* (pp. 127–146). London: Sage.
203. Stockard Jean (2006). Gender Socialization. J.Saltzman Chafetz (Ed.), *Handbook of the Sociology of Gender*. (pp 215-229). Houston: Springer Science+Business Media, LLC
204. Tereškinas, A.P., Rūta, B.V., Jurga I. R. (2016). Vyrai nusivylimu ekonomikose: tarp gero gyvenimo ir socialinės atskirties. *Mokslo studija*. Kaunas: VDU.
205. Trautner HM, Ruble DN, Cyphers L, Kirsten B, Behrendt R, Hartmann P. (2005). Rigidity and flexibility of gender stereotypes in children: Developmental or differential? *Infant and Child Development*.14, 365–380.
206. Van Engen, M. L., Van der Leeden, R., & Willemsen, T. M. (2001). Gender, context and leadership styles: A field study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, 581-598.

207. Walsh S., Cassell C. (1995). Organizational Psychology: Research/Practice: Organizational Cultures, Gender Management Strategies and Women's Experience of Work. *Feminism & Psychology*. V.7(2).
208. Yoder J.D., Berendsen L.L. (2001). "Outsider Within" the Firehouse: African American and White Women Firefighters. *Psychology of Women Quarterly*. Volume 25, Issue1, March.
209. Yousef, D.A. (2000) Organizational Commitment: A Mediator of the Relationships of Leadership Behavior with Job Satisfaction and Performance in a Non-Western Country. *Journal of Managerial Psychology*. 15, 6-24.

ДОДАТКИ

Додаток А. Тексти казок для психологічного аналізу

Ледача жінка (українська народна казка)

Мав чоловік ліниву жінку, яка не дбала, щоб виробити собі шматок полотна. От він і каже:

– Жінко, видиш, людські жінки дбають, то мають полотно, а ти як прийдеться вмерти, то не буде навіть чим рук укрити!

А вона каже:

– Не журися, найшла б я чим тебе вкрити!

Чоловік собі й думає: «Ану притаюся, наче я вмер, що вона буде мені робити? Чим вона мене вкрис?»

Бере й наче вмирає. Положила вона його на лаві. Мала якесь веретено з пряжею.

Бере чіпляє йому нитку до зуба і мотає: то на зуби, то на пальці на ногах.

Обмотала, починає плакати, голосити:

– Чоловіче мій, на що ж ти тепер схожий?!

А він обзивається до неї:

– А чорт би тебе побрав! На кобзу тепер схожий!

Встав, набив добре – і вона вже пильнувала прясти.

Принцеса на горошині

Г.Андерсен

Жив колись один принц, і захотілось йому одружитися з принцесою, та тільки з справжньою принцесою. Він об'їздив цілий світ, щоб знайти таку, але так і не знайшов собі нареченої. Принцес було скільки завгодно, та чи були вони зовсім справжні, цього він ніяк не міг добрати. Все йому здавалось, що щось не так. От він і повернувся додому зажурений — адже він так хотів знайти справжню принцесу і одружитись.

Якось увечері розгулялась страшна негода: гуркотів грім, спалахувала блискавка, а дощ лив як з відра! Страх та й годі! Раптом хтось постукав у міську браму, і старий король пішов відчинити. За брамою стояла принцеса. Матінко рідна! Який вона мала вигляд під дощем та вітром! Вода збігала по її волоссі і по платтю на носки її черевиків і витікала з-під каблуків, а вона казала, що вона справжня принцеса.

«Ну, про це ми вже самі дізнаємось!» — подумала стара королева, але нічого не сказала. Вона пішла до опочивальні, скинула з ліжка усю постіль,

поклала на дошки горошину, потім узяла двадцять матраців і поклала їх на горошину, а тоді ще двадцять перин з гагачого пуху.

Тут мусила принцеса проспати ніч. Вранці її спитали, як вона спала.

- Ой, дуже погано! — мовила принцеса. — Я цілісіньку ніч на стулила очей. Хтозна-що було у моєму ліжку. Я лежала на чомусь твердому, і від цього у мене все тіло тепер у синцях! Просто жах!

Тоді всі побачили, що це справжня принцеса, якщо вона крізь двадцять матраців і двадцять пухових перин відчула горошину! Такою ніжною могла бути лише дійсна принцеса. Принц одружився з нею, бо знав тепер напевне, що знайшов справжню принцесу, а горошина потрапила до музею, де лежить і досі, якщо її ніхто не взяв. От яка історія була насправді!

Про Марійку і сплячого легіня (українська народна казка)

Жили на Буковині чоловік та жінка, які мали доньку Марійку. А вона була така файна, що зривала очі в парубків. Але мала ганч: коли плакала – надворі йшов дощ. Доки була маленька – люди припадали коло неї, як коло писаного яйця, бо земля вимокала, і врожаю в полі не могли зібрати.

Дізналися про дівчину в широких світах. Приїжджали файними каретами й просили, аби вона їхала в далекі краї, де нема дощів. І дівчина їхала. Там їй ставало жаль за Буковиною і вона дуже плакала. А довкола лило, як з відра. Люди тішилися з того, бо і в них сади цвіли, поля зеленіли.

Але Марійці вже минали молоді роки, а легіні не дуже придивлялися до неї. Одного дня вона вийшла з дому і подалася в гори. Ішла, скільки йшла, коли глип – а перед нею хата. Марійка увійшла. Там було чисто й тихо, а на постелі спав файний легінь. Над ним висіла табличка, до було написано: «Хто мене буде доглядати так, аби на мене й муха не сідала три роки, три місяці, три тижні, три дні, три хвилини і три секунди, то коли це буде хлопець – стане моїм рідним братом, а як дівчина – стане моєю жінкою».

Легінь сподобався Марійці. Сіла коло ліжка і почала дозирати сплячого. Сиділа так три роки, пильнуючи, аби навіть муха на нього не сідала. Та за той час вона дуже змарніла.

Минуло ще три місяці, три тижні, три дні й три години. Через три хвилини й три секунди легінь має прокинутися. Раптом на подвір'ї почувся гармидер: приїхали цигани.

Молода циганка забігла до кімнати і відтрутила Марійку. Взяла в руки хусточку й почала від легіня відганяти мухи. Минуло три хвилини і три секунди. Легінь розплющив очі і уздрів перед собою молоду циганку.

– Це я, парубче, відганяла мух від тебе. Я!..

А Марійка в сусідній кімнаті гірко плакала. Надворі пустився страшний дощ. Дівчина глипнула на скрипку, що висіла на стіні, й сумно заспівала: Ти, скрипчко, мені жалібно заграй І серце моє на кавалки розікрай.

Легінь почув спів і кинувся в сусідню кімнату. Побачив там Марійку і спитав:

– Чому ти, дівчино, виводиш такі сумні співанки?

– Бо-м три роки була коло тебе і зовсім змарніла. А тебе забрала молода циганка.

Легінь узяв Марійку за руку і повів надвір, де чекали коні із золотими сидельцями. Сіли та й поїхали до її тата й мами.

А скоро у горах загуділо весілля. І я там був: співав, танцював, вівкав. Потім сів на стілець – і казочці кінець

Додаток Б. Соломія Павличко «Фемінізм» (фрагмент)

«Ми, звичайно, можемо і вміємо себе обдурювати, говорити про якусь особливу роль жінок в українському суспільстві, мало не про якийсь традиційний український матриархат, який при ближчому розгляді приписує жінці роль Берегині – своєрідної богині-раби, такої, що береже домашнє вогнище, поки чоловіки воюють, пиячать або займаються інтелектуальними справами. Ми можемо вперто не помічати, що жінки не допущені в нашому суспільстві до влади, що їх вкрай мало в керівництві рад, партій, міністерств, установ, наукових і мистецьких інституцій, що тільки 13 жінок пробилось на 450 парламентських місць у Верховну Раду України.

Ми можемо повторювати заявлені істини про те, що жінки завжди були музами, їм поклонялися, їх оспівували і оспівують далі в цілому і в якихось окремих деталях – очі, губи, руки, ноги, тіло, душу. Останнє, звичайно, не деталь, а як сказав би один відомий український поет, певна трансцендентальна божественна субстанція, сутність якої полягає в тому, щоб любити. Кого – ясно. Звичайно, Чоловіка. А в цій любові жертовно служити йому. Самостійному інтелектуальному життю в цій схемі немає місця, як і рівному партнерству в тій же самій любові. Крім того, всі ми добре знаємо зворотний реальний бік тієї солодкої адорації жінки, якою просякла, мов мокрим цукром, наша література, особливо поезія. У звичайному житті музам доводиться щоденно носити сітки з харчами, щоб прогудувати чоловіка й дітей, вони швидко товстішають, втрачають в тяжкій праці красу молодості і рідко коли знаходять час почитати книжку чи погортати свіжі газети.

Суспільство, в якому відсутня рівність чоловіків і жінок, інакше, як хворим чи недорозвинутим, не назвеш. Патріархат нищівно впливає на ментальність, культуру, спотворює її, робить односторонньою, неповноцінною, провінційною, хуторянською, нарешті, дидактично-фальшивою. Навіть під маскою оспівування така культура несе в собі глибинні структури зневаги до жінки, апологію її експлуатації, в тому числі й, насамперед, сексуальної.

На відміну від Сімони де Бовуар, у мене немає вагань. Про жінок в українській історії, суспільстві, культурі, про екзистенцію (як сказала б французька письменниця) української жінки потрібно писати і говорити якнайбільше. І справа не в якихось особливих жіночих амбіціях, і не в помсті за несправедливу зневагу, і не в заклику до жіночого сепаратизму. Просто інакше – при консервації існуючого стану справ – наша культура ніколи не стане нормальною, європейською чи, керуючись нейтральним терміном Дмитра Чижевського, «повною».

Додаток В. Іванченко С.М. «Багаторівнева модель гендеру»

(Соціальна психологія. 2007. №4. С. 157-173)

Як зауважує І.С. Кон (1988), розподіл людей на чоловіків та жінок передбачає повну відповідність індивіду своїй статі: анатомічній побудові (статеві органи, пропорції тіла), статевій самосвідомості (відчуття себе представником певної статі), статевій ролі; а також адекватну спрямованість статевого потягу та наявність відповідних стереотипів статевої поведінки. У цьому твердженні перелічені усі складові гендеру, який може бути представлений як багатовимірна структура, що містить 4 рівні або виміри: стать, сексуальність, гендерна (статеворольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні виокремлюються кілька варіантів гендеру (табл. 1), наприклад «стать» містить два варіанти – чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає 4 варіанти, гендерна ідентичність – також 4. Перетин «гендерів» різних рівнів дає 128 комбінацій, отже теоретично можна говорити про 128 варіантів гендеру.

Табл.1. Багаторівнева модель гендеру

Біологічна стать	Чоловіча	Жіноча		
Сексуальність (сексуальна орієнтація)	Гетеросексуал	Гомосексуал	Бісексуал	Асексуал
Гендерна ідентичність	Маскулінна	Фемінна	Андрогінна	Недиференційована
Гендерна роль	Одружений/а	Не одружений/а	Розлучений /а	Удовець/ця

Більш детальний опис компонентів моделі гендеру наведено у таблиці 2.

Табл.2 . Співвідношення компонентів моделі гендеру

Компоненти структури	Варіанти гендеру	Рівні	Показники кореляти /
Біологічна стать	Чоловіча Жіноча	Біологічний	Хромосомна конституція Гормональний статус Морфологічна стать

Сексуальність	Гетеросексуальний Гомосексуальний Бісексуальний Асексуальний	Психобіологічний	Сексуальна орієнтація Сексуальна поведінка
Гендерна (статеворольова) ідентичність	Маскулінний Фемінний Андрогінний Недиференційований	Психологічний	Маскулінність – фемінність Андрогінність Інструментальність – експресивність
Гендерна роль	Одружений/а Неодружений/а Розлучений/а Удовець/ця	Соціальний	Гендерні стереотипи

Перелічені компоненти моделі можна об'єднати у дві групи характеристик – власне статеві, укорінені в біології, та статево-рольові, з акцентом на соціокультурних особливостях. Вчені не припиняють суперечок з приводу того, якою мірою стать та гендер зумовлені біологічно та соціально, хоча було досягнуто відносної згоди, що стать – це здебільшого біологічна характеристика, а гендерна ідентичність, ролі, стереотипи формуються у процесі гендерної соціалізації. Проте найбільш радикально налаштовані вчені піддають сумніву існування навіть біологічної статі на тих підставах, що гормональні та хромосомні відмінності не завжди дають змогу диференціювати індивідів. Наприклад, у випадку тестикулярного фемінізаційного синдрому індивіди мають чоловічу хромосомну конституцію (XY), сім'яники та нормальне для чоловіків співвідношення гормонів, але їхні генітальні тканини виявляються нечуткими у процесі розвитку до тестостеронів, отже вони виростають із жіночими зовнішніми геніталіями, включно з піхвою. Такі індивіди виховуються як дівчата, їхня аномальність виявляється лише у період статевого дозрівання. Інший випадок – андрогенітальний синдром, при якому у жінок (XX) з нормальними яєчниками через секрецію наднирниками до народження додаткових андрогенів розвиваються чоловічі зовнішні геніталії (Левонтин, 1993: 167).

Таким чином, біологічна стать також не є простою дихотомією, тут можна виокремити три групи референтів статі: хромосомну, гормональну та морфологічну. Крім двох головних статей існують аномальні варіанти, якими, однак, у психологічному дослідженні можна знехтувати через їхню малу поширеність у реальному житті. У психологічних дослідженнях зазвичай не має необхідності

визначати гормональний статус або хромосомну конституцію, буває достатньо просто віднести індивіда до однієї з двох категорій. Проте такий підхід справедливий лише для гетеросексуальних індивідів; якщо мова йде про представників «сексменьшин» або транссексуалів, то виникають певні складності вже на цьому рівні.

Наступний рівень – сексуальність, яка складається з сексуальної орієнтації, сексуальної поведінки, а також потягу та настанов.

Сексуальна орієнтація відзначається сталим емоційним та сексуальним потягом до людей певної статі. Сексуальна орієнтація не тотожна сексуальній поведінці, оскільки пов'язується з почуттями та самовідчуттям. Люди можуть виявляти (або не виявляти) свою сексуальну орієнтацію у своїй сексуальній поведінці. Зазвичай розрізняють три варіанти сексуальної орієнтації: гомосексуальна – потяг до осіб однієї статі; гетеросексуальна – потяг до осіб протилежної статі; бісексуальна – потяг до осіб обох статей. Гетеросексуальність сприймається як само собою зрозуміле, закарбоване самою природою. З'ясувалося, що гомосексуальність не настільки рідкісне явище у повсякденному житті, як вважалося. У дослідженнях Кінзі було виявлено, що 10% білих американців не менше трьох років свого життя у віці від 16 до 55 років практикували майже виключно гомосексуальні стосунки, а 4% були виключно гомосексуалами протягом усього життя; 37% білих чоловіків у підлітковому віці, щонайменше один раз брали участь у гомосексуальному акті, який завершився оргазмом. Серед жінок віком до 40 років 19% мали деякі еротичні контакти з іншими жінками, але лише 2-3% були виключно лесбійками. Згідно пізнішим національним даним Інституту Кінзі 3,3% дорослих чоловіків віком понад 20 років мали гомосексуальні контакти «інколи» або «досить часто» (Kinsey, et al., 1948, 1953). Останнім часом з'явилися дані про існування ще одного варіанту сексуальності – асексуальних індивідів. Так, Е. Богарт з канадійського університету Брок провів дослідження, які показали, що кожний сотий дорослий мешканець планети абсолютно це цікавиться сексом. Богарт дійшов такого висновку, вивчаючи відповіді 18 тис. британців, що брали участь у 1994 р. в опитуванні про сексуальне життя. В анкеті було твердження «Мене ніколи сексуально ніхто не приваблював», на яке 1% опитаних дали ствердну відповідь. Причому 40% таких респондентів цілком задоволені своїм життям без інтимних контактів будь з ким. За словами Богарта, дані дослідження дозволяють припустити, що асексуальність – це новий (або інший) вид сексуальної орієнтації.

Існує ще низка явищ, які традиційна біомедична парадигма пов'язує з гомосексуальністю – гермафродитизм, транссексуалізм та трансвестизм. Їхньою спільною рисою є неузгодженість різних детермінант або рівнів статевої ідентичності, але ця неузгодженість неоднакова за своєю глибиною, стійкістю та переважною сферою прояву. Гермафродитизм – це соматична патологія, яка робить неможливою статеву ідентифікацію. Транссексуалізм – це неспівпадання морфологічної статі та статевої самосвідомості. Трансвестизм також передбачає

інверсію статевої ролі/ідентичності, але не постійну, а епізодичну; статеві ідентичність у цьому випадку обирається на певний час та змінюється (Кон, 1988).

Наступний, психологічний рівень функціонування гендеру – гендерна ідентичність (маскулінність та фемінність). В минулому маскулінність та фемінність розглядалися як дискретні, дихотомічні категорії та ототожнювалися з мужністю та жіночністю відповідно. У перших кількісних методах психологічної оцінки М та Ф розташовувалися на протилежних краях одновимірного континуума. Така біполярна модель передбачає, що чим більш маскулінним є окремих індивід, тим він/вона менш фемінний, і навпаки. У сучасних психологічних моделях маскулінності та фемінності ці якості часто оцінюються з точки зору наявності інструментальних (орієнтація на завдання, самостимулювання) та експресивних (емоційність, орієнтація на завдання) рис. Ці характеристики не є взаємовиключними; вони являють собою або незалежні (ортогональні), або відносно незалежні континууми. Це означає, наприклад, що високий рівень Ф (експресивності) не завжди пов'язаний з низьким рівнем М (інструментальності). Індивід може демонструвати: 1) високі показники як М, так і Ф (андрогінний тип); 2) високий рівень М та низький рівень Ф (маскулінний тип); 3) високий рівень Ф та низький рівень М (фемінний тип) та 4) низький рівень за обома шкалами (недиференційований тип) (Кон, 1988).

Нарешті, розглянемо соціальний рівень функціонування гендеру – гендерні ролі, які являються зовнішнім проявом гендерної ідентичності. Хоча визначення гендерних ролей ґрунтується на виконанні соціальних функцій, у більшості праць під ними розуміють ті ж самі конструкти М та Ф, зафіксовані у гендерних стереотипах. Вважається, що наслідування гендерним стереотипам, або те, наскільки жорстко соціум вимагає наслідувати їм, визначає гендерні ролі. Існують біологічні та соціокультурні пояснення гендерних ролей. Прибічники біологічної точки зору підкреслюють, що диференційовані гендерні ролі є продуктом людської еволюції та зумовлені біологічно. Базовим у цьому підході є переконання, що гендерні ролі є незмінними. У якості доказу цього використовуються порівняльні дані про співпадання гендерних ролей у людини та тварин, а також вивчення статевих відмінностей у дітей. Якщо виявляється істотне збігання статевих ролей у людей та тварин або діти демонструють риси, традиційно пов'язані з їхньою статтю, то це розглядається як доказ того, що такі здібності та ролі біологічно зумовлені. Ця точка зору була поширеною довгий час і лише нещодавно була піддана сумніву.

Згідно з соціокультурним поглядом, на відміну від біологічного, гендерні ролі та стереотипи розвиваються у межах певної культури та зумовлені або задані цією культурою. Від індивідів очікується відповідність гендерним нормам; вони соціалізуються таким чином, що переконання та поведінка, передбачені цими нормами, постійно відновлюються.

Усі ми знайомі з традиційною формою гендерної диференціації, яка ґрунтується на уявленні про те, що чоловік має бути сильним, незалежним, самостійним та емоційно стриманим, тоді як жінка має бути залежною, слабкою, дбайливою та

емоційною. Хоча гендерні ролі, типові для чоловіків та жінок, значно відрізняються у різних культурах, деякі стереотипні уявлення, які стосуються гендерних відмінностей, є універсальними. До таких належать уявлення про агресивність, силу та емоційну стриманість як про відмінні особливості чоловіків, а також про слабкість, покору та емоційність як про риси, притаманні жінкам (Мацумото, 2003).

Найбільш вагомим у світі є крос-культурне дослідження гендерних стереотипів Williams та Best (1986, 1990), протягом якого були проведені опитування у 30 країнах. Отримані результати свідчать про високий рівень культурної спільності у поглядах на характеристики, приписувані як чоловікам, так і жінкам. Ступінь співпадіння типових описів чоловіків та жінок, отриманих від представників різних культур, виявилася вражаючою та дала підстави вважати, що дослідникам поталанило виявити психологічні універсалії щодо гендерних стереотипів. Уільямс та Бест показали, що у всіх країнах характеристики, асоційовані з чоловіками, відзначалися більшою силою та активністю порівняно з характеристиками, асоційованими з жінками.

Отже, гендерні стереотипи визначаються за допомогою характеристик, притаманних чоловікам та жінкам: сильний – слабкий, домінантний – підпорядкований та ін. У той самий час виникає питання, наскільки правомірно оцінювати гендерні ролі за допомогою гендерних стереотипів. Слід звернути увагу на те, що при аналізі гендерних ролей випадає головний аспект соціальної взаємодії індивідів – родинний. Але ж головні гендерні ролі, невід’ємні від особистості – це ролі батьків, дітей та подружжя. Психологія практично не приділяє уваги цьому аспекту, за виключенням психоаналітичного підходу, який, щоправда, розглядає батьківсько-дитячі стосунки вельми специфічно. Таким чином, вивчення потребують такі базові гендерні ролі як мати/батько, син/дочка, чоловік/дружина.

Завершуючи цей стислий опис окремих рівнів моделі гендеру, можна зазначити наступне. Як було продемонстровано вище, перевагою багаторівневої моделі є те, що вона має гнучкий характер: залежно від завдань дослідження кожний з вимірів можна поширювати або скорочувати. Наприклад, до категорії «сексуальність» можна додати такі варіанти, як транссексуал, трансвестит, або ж навпаки, виключити бісексуальність та асексуальність, якщо це не істотно для дослідження. У категорії «гендерні ролі», залежно від спрямованості дослідження, можна розглядати або лише шлюбний статус (одружений – не одружений), або ширше, включно з батьківсько-дитячими стосунками (батько/мати, дочка/син).

Додаток Д. Бабетт Франсіз «Гендер - соціальний конструктор або біологічний імператив?»

Текст доповіді, виголошеної на Сьомій конференції Австралійського науково-дослідного інституту сім'ї «Майбутнє сім'ї: дослідницькі та політичні проблеми».

Спори про те, біологія чи середовище визначають вибір людини тих чи інших поведінкових ролей, способу життя, характерні для соціобіології. З 1970-х років триває загальна дискусія, чи може виховання (культура) взяти верх над біологією і визначити власне біологічну стать? Ця стаття піддає критиці "гендерне питання" сучасного фемінізму та політизацію слова "гендер", яким намагаються замінити слово "стать" стосовно людини. <...> впродовж десятиліття ліберальний фемінізм змінився на більш радикальний «гендерний фемінізм», який, спираючись на марксистську ідеологію, вимагав знищення не тільки економічних класів, але припинення розподілу людей на чоловіків і жінок. Звідси і виникла підміна слова «стать» на «гендер» <...> Відповідно до [гендерних досліджень], чоловік / жінка, маскулініть / фемінініть – це не більше ніж культурні конструкти, а переконаність людей у тому, що гетеросексуальність – «природня» форма прояву статевого інстинкту, – ще один приклад соціального конструювання «біологічного».

<...> Погляди <...> феміністок з Нью-Йорка підтримують більшість членів комітетів ООН ось уже впродовж десятиліття, що знаходить відображення у всіх виданих ними документах. Згідно буклету, випущеному Міжнародним науково-дослідним і навчальним інститутом з просування жінок при ООН, «прийняти гендерну перспективу означає ... розмежувати, що є природним і біологічним, а що – соціально та культурно сконструйованим і в процесі обговорення змінити межі між природним (і, отже, незмінним) і соціальним (змінним)».

Вроджені аномалії [на які посилаються феміністки, доводячи, що гендерів більше, ніж два] порівняно рідкісні, тому я стверджую в своїй статті, що вони не доводять того факту, що статей більше, ніж дві. Наявність аномалій наче б то доводить, що гетеросексуальність не є природньою поведінкою. Однак, не доводить же факт народження сліпих дітей того, що зір не є природним станом для людей. Біологічна стать визначається не зовнішніми органами [як вважають феміністки], а генетичною структурою. Кожна клітина людського тіла чітко може бути визначена як чоловіча або жіноча, і людський мозок у присутності чи за відсутності тестостерону – теж є маскулінізованим або фемінізованим вже на стадії виношування плоду.

Більш того, люди не існують в континуумі між чоловічим і жіночим. Ті поодинокі випадки, коли діти народжуються з аномальними геніталіями, вимагають жалю і лікування відповідно до їх хромосомної статі. Наявність Y хромосоми свідчить про те, що дитина – хлопчик, а її відсутність – що дитина є дівчинкою. Виникнення рідкісних аномалій не вимагає перегляду статі у всього людства. Жінки часто відчують труднощі, вирішуючи питання, що надіти сьогодні, і мені видається занадто

обтяжливим змушувати їх вирішувати цю проблему шляхом самовизначення себе в гендерному континуумі кожного конкретного дня.

У 1975 році я стала членом Вікторіанського комітету з рівних можливостей у школі (Австралія). З 12 членів цього комітету я була єдиною людиною, хто має відношення до науки. Так як я не була згодна з базовими установками інших членів комітету, які спостережувані відмінності у підсумкових результатах після закінчення школи між хлопчиками і дівчатками пояснювали дискримінацією або соціальними умовами. Я ж в 1977 році написала свій Звіт Меншини. У ньому я стверджую: незважаючи на те, що культурні і батьківські впливи, безсумнівно, відіграють свою роль у виборі професійного шляху хлопчиків і дівчаток, їх вибори ґрунтуються на вроджених перевагах; отже, агресивний соціальний інжиніринг, рекомендований комітетом, нічим не виправданий.

Огляд літератури зі статевих відмінностей дає багатий матеріал для роздумів, і наведені в літературі дані визнаються феміністськими вченими. Статеві відмінності видно неозброєним оком не тільки до народження, але навіть і до зачаття. Можливо, я була єдиним членом комітету, який дивився в мікроскоп і бачив відмінності в зовнішності і в поведінці між андроспермою (сперма, яка призводить до народження хлопчика) і гіноспермою (сперма, яка призводить до народження дівчинки). На сперму не впливають ані соціальні умови, ані сексизм. <...> Мене продовжує турбувати переконання феміністок в тому, що людська природа – податливий матеріал і що соціум може ліпити з дітей все, що завгодно. Я сама мати чотирьох дівчаток і чотирьох хлопчиків і зі свого досвіду знаю, що дівчатка і хлопчики відрізняються і навряд чи будуть грати в політично коректні, несексистські іграшки. У нас в родині одного разу мало не вибухнула криза, коли мій син відірвав голову ляльці старшої сестри: він просто хотів подивитися, як лялька зроблена.

У Доповіді Більшості Вікторіанського комітету з рівних можливостей у школі не було відзначено, що в наших дискусіях постійно спливало ім'я доктора Джона Мані, який народився в Новій Зеландії, який отримав ступінь з психології в Гарварді, а потім спеціалізувався в якості дослідника в Балтиморському госпіталі імені Джона Хопкінса. Він вважається першим, хто ввів поняття гендерної ідентичності для опису внутрішнього стану особистості з точки зору відчуття себе чоловіком або жінкою. І він же заснував у госпіталі Джона Хопкінса першу в світі клініку з лікування проблем, пов'язаних із гендерною ідентичністю, в якій тільки й робили, що змінювали стать дорослим людям. Джон Мані став всесвітньо визнаним і безперечним авторитетом в області психологічної корекції людей з невизначеними геніталіями і радником з питань, пов'язаних з новаторськими операціями по зміні статі. Його вплив на академічний і науковий світ визначив вигляд науки останніх десятиліть. До сьогоденного дня багато хто з його учнів, що підтримують теорію психосексуальної диференціації, займають провідні позиції в шановних університетах, науково-дослідних інститутах і наукових журналах США. Теорія вродженої психосексуальної гнучкості людей стала наріжним каменем цілої медичної спеціальності – педіатричної

ендокринології <...>.

Однак мало хто знає про показовий факт, що спростовує всі побудови доктора Мані. Це випадок Брюса Раймера. Брюс і Брайан Раймери були нормальними однойцевими близнюками-братами, котрі народилися в Вінніпезі, Канада, в 1965 році. Через невдалу операцію по обрізанню, яка була проведена з грубими помилками, пеніс Брюса був обпалений і пошкоджений. Зрештою, лікарі клініки Майо в Міннесоті, пояснюючи неможливість реконструкції органу, порадили батькам Брюса – Рону і Джанет Раймер – спробувати можливість переробити Брюса в дівчинку і звернутися до лікаря Джону Мані. Той запевнив батьків, що зміна чоловічої статі Брюса на жіночий може привести до успіху. Батьки не розуміли, що попередні операції доктор Мані робив на гермафродитах і що рекомендована їм процедура – кастрація і формування жіночих геніталій, яка при досягненні хлопчиком 11-річного віку повинна була супроводжуватися гормональною терапією, є експериментом. Такі операції ніколи не робилися на дітях, народжених з нормальними геніталіями і нервовою системою. Доля надала Джону Мані можливість прекрасного експерименту з хорошим «контролем» – однойцеві близнюки, що відіграло важливу роль у валідизації результатів.

Педіатр сім'ї Раймер у Вінніпезі заперечував проти цієї операції і рекомендував, щоб вони почекали до того часу, поки дитина не досягне шкільного віку, щоб зробити фалопластику – хірургічне відновлення пеніса. Однак Джон Мані, на підставі одного з важливих положень своєї теорії – уявлення про сензитивний період для розвитку гендерної ідентичності, вимагав швидкого прийняття рішення. Згідно з його уявленням, після віку 2,5-3 років дитина виявляється нездатною сформувати чоловічу або жіночу ідентичність. Брюсу було тоді 19 місяців. Мані писав: «Дитина була ще дуже малою, так що йому можна було приписати будь-яку стать, а еротичний інтерес до протилежної статі майже напевно можна було б сформувати пізніше, але часу для прийняття остаточного рішення було дуже мало». У липні 1967 року, у віці 22 місяців Брюсу було зроблено операцію зі зміни статі. Дитину перейменували в Брендю. Приймаючи рішення, Рон і Джанет Раймер анітрохи не сумнівалися, так як боялися перспективи насмішок і приниження їх сина в школі та інших громадських місцях. Вони не могли навіть найняти йому доглядальницю, тому що проста зміна пелюшок виставила б напоказ жахливу рану.

В ті часи пластична хірургія була в зародковому стані; вважалося, що легше сформувати вагіну, ніж відновити пеніс. Тому в клініці Джона Мані гермафродитам найчастіше приписували жіночу стать і кастрували їх. Однак Брюс Раймер не гермафродит. Його батьки слухняно слідували рекомендаціям доктора Мані, виховуючи Брендю як дівчинку. На другий день народження близнюків Джанет пошила «дочці» плаття з білого сатину, з якого було зроблено її власну вінчальну сукню. «Воно було красивим, мереживним, – згадує Джанет. – Але дівчинка рвала його, намагаючись здерти з себе сукню. Я думала: Боже мій, вона знає, що вона – хлопчик, і не хоче бути дівчинкою! Але потім я заспокоювалася, сподіваюсь, що зможу навчити її хотіти бути дівчинкою».

Експеримент не вдався з самого початку. Бренда не показувала жодних ознак фемінності, але демонструвала все ознаки маскулинної поведінки, включаючи грубі, рухливі і силові ігри, і стоячи мочилася в туалеті. У неї не виходило зав'язати дружбу з однокласницями і, незважаючи на те, що вона вчилася в різних школах і зверталася до психіатра, Бренда мала проблемну поведінку і погану успішність. Її залишили на другий рік, тоді як брат був переведений у наступний клас.

Перед операцією доктор Мані поставив умову, щоб батьки разом з Брендюю і її братом-близнюком Брайаном щорічно відвідували його науковий підрозділ у госпіталі. Ці поїздки були справжнім випробуванням для сім'ї Раймер, а також викликали у Брендю страх і збентеження. За відсутності батьків близнюків піддавали детальним опитуванням про їхній побут, про те, як Бренда приймає свою фемінінність; ряд питань мав відкритий сексуальний характер. Близнюків просили пограти в сексуальні ігри, які схожі на експерименти Кінзи з немовлятами, що в наш освічений час скоріше можна назвати розбещенням дітей. Крім щорічних візитів, Раймер листувалися з Джоном Мані з приводу проблем, які виникають у вихованні Брендю, але той, разом з колегами весь час запевняв їх, що хлоп'яча поведінка Брендю – це перехідний етап у її розвитку. Незважаючи на всі ознаки того, що експеримент зазнав повного фіаско, а сама Бренда отримала масу психологічних і поведінкових проблем, у грудні 1972 року, через чотири місяці після того, як Бренда почала другий рік навчання в першому класі, доктор Мані представив свій знаменитий «випадок близнюків» і опублікував дані в своїй книзі «Чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка».

Вона містить приклади про гермафродитів, які пройшли курс лікування у відділенні психогормональних досліджень Джона Мані. Книга висвітлює питання генетики, ембріології, нейроендокринології, нейрохірургії, соціальної, медичної та клінічної психології і соціальної антропології. Це дуже плутана книга, основна ідея якої досить ясна: первинними факторами, які керують процесом психосексуальної диференціації у людини, є навчіння і соціальне середовище, але не біологія.

Мані писав, що планові експерименти на людях неможливі з етичних причин і можна використовувати тільки «позапланові» можливості, як, наприклад, в разі нормального новонародженого хлопчика, якому довелося видалити пеніс в результаті невдалого обрізання. І доктор використовував таку можливість. З його точки зору, цей експеримент був надзвичайно успішний. Він зіставляв інтереси Брайана до машинок, насосів, знарядь і Брендю – до ляльок, лялькових будиночків і колясок. Він порівнював охайність Брендю та повну відсутність інтересу Брайана до цього питання. Бренда цікавилася кухонної роботою, тоді як Брайан нехтував нею. Джон Мані описував Брендю як домінуючу дитину, домінуючість якої до віку трьох років перетворилася в «квочкіну» турботу про брата. Близнюки здавалися втіленням майже дзеркального розділення смаків, темпераментів і поведінки в гендерному відношенні, їх можна було вважати найвагомим доказом того, що хлопчиками та дівчатками не народжуються.

Вплив випадку близнюків [на розвиток гендерних досліджень] не можна переоцінити. Він тут же був узятий на озброєння феміністським рухом, який завжди

був проти біологічної інтерпретації статевих відмінностей. Роботи Джона Мані 1950-х років про психосексуальну нейтральність новонароджених досі використовуються в якості основного доказу [пріоритету виховання над біологією] в сучасному фемінізмі. Кейт Міллет у своєму безумовно феміністському творі «Сексуальні політики» цитує роботи Дж. Мані в якості наукового підтвердження того, що відмінності між чоловіками і жінками відображають не біологічні закономірності, а очікування і забобони суспільства. І випадок близнюків надає неспростовні докази на підтримку цього погляду.

Протягом ще кількох років Дж. Мані продовжував представляти випадок Бренді як успіх. А в цей час дівчинка приходила до нього похмурою, односкладно відповідала на його запитання і не бажала його бачити, так що батькам доводилося просити її піти до лікаря, обіцяючи за це поїздку в Діснейленд. Раймер довелося порушити конфіденційність і все-таки розповісти консультантам, до яких вони звернулися з приводу поведінкових проблем Бренді в школі, її історію хвороби. А Дж. Мані в той же самий час стверджував, що її поведінка є цілком нормальною для активної маленької дівчинки і ясно відрізняється від хлоп'ячого способу життя, який веде її брат-близнюк, і що вона не викликає ні в кого ніяких застережень. Грунтуючись на повідомленнях Мані, оглядач Лінда Воулф писала в Книжковому огляді газети «Нью-Йорк Таймс» (травень 1975) про «хлопчика – однояйцевих близнюків, пеніс якого був обпалений після народження і який за згодою батьків на хірургічну операцію зі зміни статі досить успішно був вихований, як справжня дівчинка». Насправді ж у Бренді у віці 11 років стали відбуватися певні фізіологічні зміни: вона стала ширшати в плечах, почали рости м'язи, її шия і біцепси укрупнилися, а голос став ламатися. Вона опиралася вживанню таблеток естрогену, які повинні були збільшити її груди, і категорично не хотіла йти на планову операцію щодо подальшого формування вагіни.

Під час візиту до лікаря Мані в 1978 році, коли він організував для неї розмову з транссексуалом, Бренді прийшла в такий жах, що втекла з клініки, і коли її, нарешті, повернули в готель до батьків, вона сказала, що покінчить з собою, якщо вони ще раз привезуть її насильно до лікаря. Батьки Бренді все ще сподівалися на перетворення їх дитини в дівчинку, але в травні 1980 року, коли вона почала наполегливо переконувати своїх ендокринолога і психіатра в Вінніпезі, що не хоче бути дівчинкою, ті порадили батькам відкрити їй правду. Почуття злості і подиву Бренді поєднувалися з почуттям глибокого полегшення. Вона сказала: «Неочікувано я зрозуміла, чому я страждала. Я не була якоюсь збоченкою, я не була божевільною».

Незважаючи на те, що погляди Дж. Мані на психосексуальну невизначеність або гнучкість гендерної ідентичності стали беззаперечною істиною у вченій спільноті і, зокрема, в феміністському русі, все-таки знайшовся хоча б один дослідник, який поставив під сумнів зроблені Дж. Мані висновки. Біофізик Мільтон Даймонд, керівник передової групи ендокринологів Канзаського університету в 1950-х роках, і його колеги в досліді над морськими свинками встановили, що внутрішньоутробні статеві гормони не тільки відіграють важливу роль у розвитку репродуктивної системи і

зовнішніх статевих органів плоду, але також впливають на процеси маскулінізації або фемінізації мозку.

Результати цих досліджень були опубліковані в 1959 році в журналі «Ендокринологія». У наступній статті, що мала назву «Критична оцінка онтогенезу статевої поведінки людини», Даймонд повністю спростував теорію Мані. Повідомляючи про результати, отримані на морських свинках, цей дослідник стверджував, що дородові фактори обмежують вплив культури, навчання і соціального середовища на гендер людини. Наводячи приклади з біології, психології, психіатрії, антропології та ендокринології, він доводив, що гендерна ідентичність жорстко пов'язана з мозком, починаючи з моменту зачаття. Пізніше дані, отримані на морських свинках, були підкріплені спостереженням за дівчатками, які зазнавали впливу тестостерону в утробному періоді (випадково або в результаті прийому таких препаратів їх матерями).

Стаття Даймонда, опублікована в 1959 році, стала прямим викликом науковому авторитету Джона Мані, який став одним з гуру феміністського руху. З цього моменту почалися довгі і уїдливі академічні дебати. Саме вони дозволяють пояснити, чому доктор Мані так завзято захопився за можливість експериментальної перевірки своєї теорії на однойцевих близнюках і чому він так не хотів бачити явні ознаки провалу цього експерименту.

Засоби масової інформації вже проявили інтерес до випадку близнюків, що підтверджує первинність виховання над біологією у формуванні гендерної ідентичності. Однак, коли кореспондент BBC почав журналістське розслідування, він зустрівся з чутками, згідно з якими цей випадок є зовсім не те, що про нього думають. Так на BBC з'явився документальний фільм «Перше питання», що розповідає про найперше питання батьків при народженні дитини – «Хлопчик чи дівчинка?». Також були й інші статті в пресі, і триваючі суперечки в науковому світі, в центрі уваги яких не була Мільтон Даймонд, а була сама Бренда (в подальшому отримала ім'я Давид), яка дізналася про себе правду і повернула собі свою сексуальну ідентичність. До свого 15-річчя ця дитина вже жила як хлопчик. Він став приймати ін'єкції тестостерону, у 1980 році пройшов хворобливу операцію з видалення грудей. У 1981 році йому була зроблена операція з відновлення пеніса. До 22 років пішла повторна, більш успішна фаллопластика. У вересні 1990 року Давид Раймер одружився на Джейн Фонтейн, матері-одиначці, яка має трьох дітей.

Нове ім'я хлопчика стало символом його боротьби проти Голіафа в особі Джона Мані та медичної спільноти, а також мужності у відстоюванні своєї власної ідентичності. До тих пір, поки Давид Раймер не заявив публічно про суворе випробування, яке йому довелося пройти, медична громадськість не була сприйнятлива до небезпек, якими сповнена практика лікування дітей-гермафродитів. Така глухота, поза всяким сумнівом, підтримувалася їх поважливим ставленням до феміністського руху, який до сих пір переконаний у можливості створення андрогінного суспільства засобами прийняття контр-сексистських освітніх практик.

Так, в Австралії в загальноприйнятому «Керівництві по роботі центрів догляду за дітьми» вихователям заборонено говорити дівчинці, що її плаття гарне. «Контр-сексиська» освітня практика заохочує ігри хлопчиків у ляльки, що нагадує кошмари з ейфоричних повідомлень доктора Мані про Бренду. З іншого боку, феміністська ідеологія, яка ґрунтується на первинності соціальних факторів по відношенню до біологічних, підривається гомосексуальним лобі, яке в боротьбі за свої громадянські права наполягає на тому, що вони «народжені такими», а не вийшли в результаті (неправильного) соціального впливу.

Зрештою медична громадськість повернулася обличчям до реальності, хоча б у США. Клініка по лікуванню розладів гендерної ідентичності в госпіталі імені Джона Хопкінса була закрита, а суперечливий навчальний курс Джона Мані по сексології був скасований у кінці 1970-х років. Уролог Вільям Райнер з госпіталю ім. Джона Хопкінса повідомив, що 25 хлопчиків, народжених без пеніса, але з нормальними яєчками, незважаючи на гормональну терапію і операції та дівчаче виховання, зберегли чоловічі характеристики, і багато хто з них знову стали чоловіками. У своїй статті в журналі «Американський учений» у 1992 році доктор Поль Макхью, завідувач психіатричного відділення госпіталю ім. Джона Хопкінса, критикував операції зі зміни статі, як «найбільш радикальну форму терапії із запропонованих у ХХ столітті психіатрами». Він порівняв цю операцію з широко поширеною раніше фронтальною лоботомією. Доктор Йон Мейер, психіатр цього ж госпіталю і колишній директор клініки з лікування розладів гендерної ідентичності, провів довгострокове подальше спостереження за 50 дорослими транссексуалами, які лікувалися в клініці. Він повідомив, що жоден з них не досяг бажаного поліпшення якості життя, з чого зробив висновок, що «операція зі зміни статі не дає ніяких об'єктивних переваг щодо соціальної реабілітації».

Можна тільки дивуватися, чому здатність бачити реальність до сих пір не досягла Австралійських берегів. У парламенті досі не розглянуто закон про гендерну ідентичність і сексуальну орієнтацію, операції зі зміни статі тривають. Нормальних хлопчиків калічать у процесі феміністського виховання, і це тільки починає привертати увагу політиків. У США уролог Уїлліам Райнер відклав свій скальпель і повернувся до практики дитячого психіатра, що спеціалізується на транссексуальності. Він упевнений, що операції зі зміни статі – помилка. І моє переконання таке, що діти повинні виховуватися, а дорослі жити відповідно до тієї статі, яка відповідає їх хромосомному набору. Мозок так само запрограмований на те, щоб бути чоловічим або жіночим. Перефразовуючи Касія з «Юлія Цезаря», можна сказати: «Помиляються, дорогий Брут, не зірки, а ми – це закладено в наших генах».

Додаток . Є. Андрусик Ольга, Марущенко Олег «Прогулянкові спостереження»

Журнал «Я», тематичний випуск «Гендер і діти», 2018, № 44

Бити чи не бити?

– Микита, не бий Марійку. Вона ж дівчинка, тож слабша за тебе. Дівчаток ображати не можна.

– Хлопчики, перестаньте битися. Швидко розійдіться. Треба вчитися домовлятися.

– Захар, не можна ображати маленьких. А ти, Єгор, не дивись, дай йому здачі, ти ж пацан! Усе це ми чули не один раз. Та сама дія, але різні тлумачення, очікування, настанови... Що ж відбудеться далі? Дівчатка засвоять, що вони слабкі і не можуть нічого вдіяти, аби захистити себе. Зіткнувшись у дорослому житті, наприклад, з будь-якою із форм насилля (від «нерицарів» / «неджентльменів»), вони навряд чи зможуть дати відсіч, а просто стануть чекати, коли їм хтось (з «рицарів» / «джентльменів») допоможе. А якщо не допоможе, то так і терпітимуть усе життя... Хлопчики так само чудово засвоять, що дівчатка слабкі і відсіч дати не можуть. Бити дівчаток начебто не можна... Але якщо дуже треба, то нишком. Битися ж для чоловіка – начебто нормально, «вона взагалі-то сама винна». Напросилася... Ми вчимо, що «не можна бити дівчаток». То, виходить, що хлопчиків – можна? І битися – в принципі – нормально? У дитинстві просто розводимо хлопчиків у сторони, але все ж вважаємо таку поведінку допустимою, бо це ж вияв маскулінності, а саме такими начебто мають бути хлопчики. Тож «чоловічі розборки», травми, що іноді призводять до інвалідності, потрапляння до в'язниць і навіть смерті – усе це в подальшому їм забезпечено... Може, варто почати пояснювати усім дітям без виключення, що битися та ображати не можна ніколи і нікого, незалежно від статті, віку, фізичного стану та будь-яких інших ознак?

Обмежена свобода. Одна наша знайома завжди дозволяла своїй дочці плескатися в калюжах, кататися з гірок, «носитися», стрибати, не сварила за те, що та бруднилася. І ось на майданчику з'явилася мама, яка з відвертим осудом дивилася на таку поведінку. Вона одягала своїй доньці шапочку, хоча було дуже тепло, – щоб пісок на голову не потрапив. Дівчинка була «правильною» – чистою і чепурною, чомно гралася у пісочниці. Деяко неочікуваними виявилися для нас зміни, що відбулися із знайомою. Як тільки на майданчик виходила та мама, знайома починала сварити свою дитину, наполягала, щоб та теж поводитися «як дівчинка». У результаті дочка стала некерованою, «катала» істерики. Здавалося, що вона підсвідомо розцінила мамину поведінку як зраду, бо не розуміла, чого та сердиться і кричить. На щастя, наша знайома вчасно зрозуміла, що висуває дитині різні, навіть протилежні, вимоги, причому без вагомих на те причин, а лише під «невидимим пресингом» стереотипів. Дівчинці знову дозволили бруднитися, активно гратися, вільно розвиватися і пізнавати світ. Така ситуація не рідкість. У приватному просторі дівчаткам дозволяють той ступінь

свободи, який іноді обмежують упросторі більш публічному, «ведучись» на стереотипні поведінкові стандарти, побоюючись суспільного осуду. Такий дисбаланс у вихованні, особливо тривалий у часі, може призвести до невпевненості у собі, замкнутості, нервовості дівчинки. Що цікаво: хлопчиків така «різностандартність» якось обходить...

Істуканки. А ця випадково почута нами розмова символічно продовжує попередню історію.

– Іринко, не лізь високо, упадеш, – кричить мама дівчинці, яка підіймається драбинкою висотою максимум метрів зо два.

– До того ж там нагорі вітер, тебе продує.

– Та нехай лізе, там безпечно, – вступає інша мама.

– Мої теж там граються. – Ну, на те вони і хлопчики, щоб по драбинах лазити.

– У мене дівчатка.

– Але наша така слабенька, постійно хворіє...

– Чому Ви її фізично не розвиваєте?

– А навіщо їй це?..

Гласне і негласне обмеження фізичної активності дівчаток – ще одна «класика» дитячих майданчиків. «Дівчача доля» – це пісочниця, гойдалка (невисоко), візочок і самокат (по рівній дорозі і не швидко). Як результат – фізичний розвиток дівчаток з роками починає суттєво відставати від аналогічного у хлопчиків, і це не «жарт природи», а «витівки» культури. Дарма. Невтішних – близьких і віддалених – наслідків таких обмежень для дівчинки чимало. Наприклад: часті хвороби, які можуть сильно підірвати здоров'я, невміння групуватися при падіннях, що іноді призводить до складних травм і переломів, погані результати на фізкультурі (привіт, булінг!), повільна реакція та невміння швидко бігати (скажімо, сумки та інші цінності злодії частіше виривають з рук жінок – все одно не доженуть!). А ще слабкі м'язи та хребет, через що дівчаткам почасти непросто довго сидіти за партою, а в дорослому житті може бути важко займатися певною професійною діяльністю (що звужить їхню професійну траєкторію) і навіть виносити дитину. А питання «Чи кожна дівчинка може за себе постояти?» взагалі пропонуємо сприймати як риторичне. Доволі часто батьки, на жаль, слідуєть гендерним стереотипам і не розуміють, що хороший фізичний розвиток, миттєва реакція, вміння швидко бігати, високо стрибати, групуватися при падінні – необхідні всім без винятку. А такі навички уві сні не приходять, їх треба натреноувати, хоч би й на тих же дитячих майданчиках. Чимбільш активною і фізично розвиненою є дитина, тим вона краще і безпечніше почуватється у цьому світі.

Некомунікабельна хамка. Сусідська маленька дівчинка регулярно влаштовує на вулиці справжній скандал, якщо сторонні намагаються з нею заговорити або, ще гірше, доторкнутися. Галасує, як пожежна сирена! Люди довкола, звісно, незадоволені такою поведінкою і починають обурено бурмотіти щось на кшталт:

– Яка агресивна дівчинка! Хіба так можна?! Дівчатка повинні бути лагідними і привітними. Ви її погано виховуєте. Я ж нічого поганого їй не хочу...

Куди частіше до дитини «чіпляються» тоді, коли вона гуляє з мамою – іншою «великою дівчинкою», яка не здатна вступитися за маленьку. Дістається заодно і мамі:

– Дівчинка повинна бути чемною. А чому вона не каже, як її звать? Це некультурно. Зазвичай дівчаткам рота не закриєш, а ця мовчить. Вона у Вас точно нормальна? Чемність, комунікабельність, слухняність – знайомі «атрибути дівчачої долі», чи не так? Саме «дівчачої», бо до хлопчиків вимоги геть інші. Якщо він не каже, як його звать і кудись біжить або репетує, то це пояснюють сильним характером, виправдовують непосидючістю, «на автоматі» називають героєм. Хлопчикам дозволено бути «незручними», неконформними... Зазвичай батькам, навіть ліберальним, стає соромно перед іншими дорослими, якщо їхня донька «не така», не відповідає стереотипним очікуванням щодо фемінності. Тож вони починають виправдовуватися, сердитися, «смикати» дитину, раптом наполягають на ввічливості, слухняності, нормативності. Маленька дівчинка запам'ятовує: якщо з дорослими не вступати в комунікацію, «уславишся поганою». Але згодом дитина підростає, і – о «підступність»! – раптом «на авансцену» виходить інша, протилежна та універсальна для обох статей норма – з незнайомими розмовляти не можна! Пізно. З дівчинкою вона вже може «не спрацювати», бо та засвоїла раніше, що її можуть «тискати», і вона повинна бути «зручною», привітною та базікати без угаву. – Тобі мама хіба не казала, що з незнайомцями не можна в ліфт заходити? – питає дорослий чоловік незнайому дівчинку, яка зайшла з ним до ліфту. – Казала. – А чого ж ти зайшла? – Боялася, що Ви погано про мене подумаете. У результаті саме дівчат частіше за хлопчиків викрадають, гвалтують, продають у рабство. Зауважте, ми не закликаємо рости хамок. Ми рекомендуємо забороняти будь-кому на вулиці питати у вашої дитини, як її звать, де вона живе, хто її батьки, куди вона йде, давати їй щось і тим більше здійснювати будь-який тілесний контакт без згоди дитини. Важливо також з пелюшок навчати усіх дітей правилам безпеки.

Додаток Ж. Методи діагностики гендерних ролей

Опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї»

Просимо Вас відповісти на запропоновані нижче запитання, що стосуються деяких моментів організації сімейного життя.

Ваша стаття (напишіть) _____

1. Від кого повинні залежати інтереси і захоплення сім'ї?

- A. В основному від чоловіка.
- B. Більшою мірою повинні залежати від чоловіка, але і від дружини теж.
- C. Більшою мірою повинні залежати від дружини, але і від чоловіка теж.
- D. В основному повинні залежати від дружини.

2. Від кого більшою мірою має залежати настрій у сім'ї?

- A. В основному має залежати від дружини.
- B. Більшою мірою має залежати від дружини, але і від чоловіка теж.
- C. Більшою мірою має залежати від чоловіка, але і від дружини теж.
- D. В основному має залежати від чоловіка.

3. Якщо виникне необхідність, хто в першу чергу повинен знайти, де можна зайняти велику суму грошей?

- A. Це зробить дружина.
- B. У першу чергу це зробить дружина, але й чоловік теж.
- C. У першу чергу це зробить чоловік, але й дружина теж.
- D. Це зробить чоловік.

4. Хто в сім'ї частіше повинен запрошувати в будинок гостей?

- A. Найчастіше чоловік.
- B. Зазвичай чоловік, але й дружина теж.
- C. Зазвичай дружина, але й чоловік теж.
- D. Частіше дружина.

5. Хто в сім'ї більшою мірою повинен піклуватися про затишок і комфорт у квартирі?

- A. В основному чоловік.
- B. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.
- C. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.
- D. В основному дружина.

6. Хто з подружжя повинен першим цілувати й обіймати іншого?

- A. Це повинен робити чоловік.
- B. Це повинен робити чоловік, але й дружина теж.
- C. Це повинна робити дружина, але й чоловік теж.
- D. Це повинна робити дружина.

7. Хто в сім'ї повинен вирішувати, які газети і журнали купувати?

- A. Зазвичай повинна вирішувати дружина.

- V. Більшою мірою це повинно залежати від дружини, але і від чоловіка теж.
- C. Більшою мірою це повинно залежати від чоловіка, але і від дружини теж.
- D. Зазвичай повинен вирішувати чоловік.

8. За чиєю ініціативою частіше подружжя повинні ходити в кіно, в театр?

- A. З ініціативи чоловіка.
- V. В основному з ініціативи чоловіка, але буває, що дружини теж.
- C. В основному з ініціативи дружини, але буває, що чоловіка теж.
- D. З ініціативи дружини.

9. Хто в сім'ї повинен грати з маленькими дітьми?

- A. В основному дружина.
- V. Частіше дружина, але й чоловік теж.
- C. Найчастіше чоловік, але й дружина теж.
- D. В основному чоловік.

10. Від кого в родині повинна залежати взаємна задоволеність інтимними стосунками?

- A. В основному повинна залежати від чоловіка.
- V. Більшою мірою повинна залежати від чоловіка, але і від дружини теж.
- C. Більшою мірою повинна залежати від дружини, але і від чоловіка теж.
- D. В основному повинна залежати від дружини.

11. Майже всі подружні пари час від часу зазнають труднощів в інтимних відносинах. Як Ви вважаєте, від кого це може залежати (свідомо чи мимоволі) більшою мірою?

- A. Найчастіше чоловіка.
- V. Від чоловіка, але і від дружини теж.
- C. Від дружини, але і від чоловіка теж.
- D. Частіше від дружини.

12. Чиї життєві принципи і правила (відношення до брехні, виконання обіцянок, неможливість запізнь і ін.) повинні бути визначальними в родині?

- A. Життєві принципи дружини.
- V. Як правило, дружини, але в деяких випадках чоловіка.
- C. Як правило, чоловіка, але в деяких випадках дружини.
- D. Життєві принципи чоловіка.

13. Хто в сім'ї повинен стежити за поведінкою маленьких дітей?

- A. Це повинна робити дружина.
- V. Це повинна робити дружина, але й чоловік теж.
- C. Це повинен робити чоловік, але й дружина теж.
- D. Це повинен робити чоловік.

14. Хто в сім'ї повинен ходити з дитиною в кіно, театр, цирк і ін.?

- A. Це повинен робити чоловік.
- V. Це повинен робити чоловік, але й дружина теж.
- C. Це повинна робити дружина, але й чоловік теж.

D. Це повинна робити дружина.

15. Хто в сім'ї більшою мірою повинен звертати увагу на самопочуття іншого?

A. Чоловік.

B. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.

C. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.

D. Дружина.

16. Уявіть собі таку ситуацію: у обох у подружжі з'явилась можливість змінити роботу на більш високооплачувану, але менш цікаву. Хто це зробить у першу чергу?

A. Це зробить дружина.

B. Швидше дружина, ніж чоловік.

C. Швидше чоловік, ніж жінка.

D. Це зробить чоловік.

17. Хто в сім'ї повинен займатися повсякденними покупками?

A. В основному чоловік.

B. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.

C. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.

D. В основному дружина.

18. Хто в сім'ї матиме більше підстав ображатися на байдужість, черствість, нетактовність іншого?

A. Чоловік.

B. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.

C. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.

D. Дружина.

19. Якщо в сім'ї виникнуть фінансові проблеми, то хто з подружжя повинен зайнятися пошуками додаткового заробітку?

A. Це повинен зробити чоловік.

B. У першу чергу чоловік, але і дружина візьме в цьому участь.

C. У першу чергу дружина, але й чоловік візьме в цьому участь.

D. Це повинна зробити дружина.

20. Хто в сім'ї повинен планувати, як і де провести відпустку?

A. В основному дружина.

B. Частіше дружина, але й чоловік теж.

C. Найчастіше чоловік, але й дружина теж.

D. В основному чоловік.

21. Хто в сім'ї повинен викликати представників різних ремонтних служб і вести з ними переговори?

A. Це повинна робити дружина.

B. Це повинна робити дружина, але й чоловік теж.

C. Це повинен робити чоловік, але й дружина теж.

D. Це повинен робити чоловік.

Призначення: дослідження рольової структури сім'ї.

Стимульний матеріал: опитувальника: 21 запитання, де кожній з 7 внутрішніх ролей відповідає 3 запитання. Основні ролі: 1) виховання дітей; 2) матеріальне забезпечення сім'ї; 3) емоційний клімат у родині; 4) організація розваг; 5) роль господаря / господині; 6) сексуальний партнер; 7) організація сімейної субкультури

Обробка показників: зводиться до підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком (або дружиною). Індокси по кожній сфері підраховуються як середнє арифметичне 3 запитань. У запитаннях 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11,14, 15, 17,18, 19 першій альтернативі приписується значення 1, другій - 2, третій - 3, четвертій - 4.

В інших запитаннях значення приписуються в зворотному порядку, тобто в запитаннях 2, 3, 7, 9, 12, 13, 16, 20, 21 першій альтернативі приписується значення 4, другій - 3, третій - 2, четвертій - 1. Підрахунок за сферами ведеться наступним чином: (+9+ 13 + 14): 3; (+2 + 15 + 18): 3; (19 + 3 + 16): 3; (+20 + 8 + 4): 3; (+17 + 5 +21): 3; (10 + 6 + 11): 3; (1 +7+ 12): 3

Інтерпретація: чим вищий бал, тим більшою мірою дана роль в опитуваній сім'ї реалізується дружиною, чим нижчий – реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то цю роль обоє реалізують рівною мірою.

Тест «Прислів'я»

Якою мірою Ви згодні з наведеними нижче судженнями. Поставте плюс у графі, що відповідає вашій думці.

№ п/п	Судження	Повністю згоден (згодна)	Швидше згоден (згодна)	Важко сказати	Скоріше не згоден (не згодна)	Повністю не згоден (не згодна)
1	Добра жінка та жирна уха – іншого добра не шука					
2	Мужу брати долото, а дружині прости полотно					
3	Чоловік – голова, дружина душа					
4	Не та господарка, яка пліткує, а та, яка борщ готує					
5	Чоловік дім будує та злидні відганяє					
6	Від поганої дружини – постарієш, від хорошої – помолодієш					
7	Чоловіку молоти пшеницю, а дружині пекти паляниці					

8	Мир у сім'ї на дружині тримається					
9	Без чоловіка, що без голови, без дружини, що без розуму					
10	Бабина дорога – від печі до порога					
11	Не всяку правду чоловік дружині каже, а якщо й каже, так обманює					
12	Баба та кішка завжди в хаті, мужик та собака у дворі					
13	Мужик тягне в одну сторону, баба в іншу					
14	Нехай часто губи надула, тільки б вогонь раніше роздула					
15	Дружина верховодить, тоді мужик по сусідах бродить					

Обробка опитувальника «Прислів'я»

В якості тверджень використані народні прислів'я, зібрані В. І. Далем (*Даль В. И. Пословицы русского народа. – М., 1957, переклад та модифікація авторська*). Опитувальник призначений для визначення міри схильності досліджуваних традиційним уявленням про поділ ролей в сім'ї. Результати опитування можуть свідчити про гендерні установках досліджуваних.

Опитувальник включає в себе 15 тверджень, що стосуються подружніх стосунків. Десять тверджень відображають традиційні уявлення про розподіл ролей у сім'ї. Це твердження 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 14. Твердження 6, 9, 11, 13, 15 фонові, результати відповідей на ці твердження в обробку даних не включаються. Кожному варіанту відповіді присвоюється відповідний бал:

Абсолютно згоден – 5 балів; Швидше згоден – 4 бали.

Важко сказати – 3 бали; Скоріше не згоден – 2 бали; Абсолютно не згоден – 1 бал. Чим більша сума балів, тим більшою мірою досліджуваному притаманні традиційні установки про розподіл ролей у сім'ї.

Додаток 3. Методи дослідження гендерної ідентичності

Зразок бланку відповідей тесту «Хто Я?»

Інструкція. У розташованих нижче 20 графах напишіть, будь ласка, 20 різних відповідей на просте запитання «Хто я?». Відповідайте так, як якщо б Ви відповідали самому собі, а не комусь іншому. Пишіть свої відповіді в тому порядку, в якому вони приходять вам в голову. Не турбуйтеся про логіку і важливість відповідей. Записуйте їх досить швидко.

1. Я _____
 2. Я _____
 3. Я _____
 4. Я _____
 5. Я _____
 6. Я _____
 7. Я _____
 8. Я _____
 9. Я _____
 10. Я _____
 -
 19. Я _____
 20. Я _____
- А тепер, будь ласка, вкажіть свою стать _____
- Вік _____

Дякуємо!

Опитувальник С. Бем

Інструкція: оцініть наявність (або відсутність) у себе названих нижче якостей. Можна відповідати тільки «Так» або «Ні».

Текст опитувальника

1. Віра в себе.	9. Совісність.
2. Уміння поступатися.	10. Атлетичний.
3. Здатність допомогти.	11. Ніжність.
4. Схильність захищати свої погляди.	12. Театральність.
5. Життєрадісність.	13. Наполегливість.
6. Похмурість.	14. Піддатливість лестошам.
7. Незалежність.	15. Успішність.
8. Сором'язливість.	16. Сильна особистість.
	17. Відданість.

18. Непередбачуваність.
19. Сила.
20. Жіночність.
21. Надійність.
22. Аналітичність.
23. Уміння співчувати.
24. Ревнивий.
25. Здатність до лідерства.
26. Турбота про людей.
27. Прямота, правдивість.
28. Схильність до ризику.
29. Розуміння інших.
30. Скритність.
31. Швидкість у прийнятті рішень.
32. Співчуття.
33. Щирість.
34. Самодостатність
35. Здатність втішити.
36. Марнославство.
37. Владність.
38. Тихий голос.
39. Привабливість.
40. Мужність.
41. Тепло, сердечність.
42. Урочистість, важливість.
43. Власна позиція.
44. М'якість.
45. Уміння дружити.
46. Агресивність.
47. Довірливість.
48. Малорезультативність.
49. Схильність вести за собою.
50. Інфантильність.
51. Адаптивність, пристосованість.
52. Індивідуалізм.
53. Нелюбов до лайок.
54. Несистематичність.
55. Дух змагання.
56. Любов до дітей.
57. Тактовність.
58. Амбіційність, честолюбство.
59. Спокійність.
60. Традиційність.

Обробка опитувальника С. Бем.

Ключ:

Маскулінність (відповідь «так»): 1,4,7, 10,13, 16, 19, 22, 25, 28,31,34, 37,40,43,46,49, 52,55,58.

Фемінність (відповідь «так»): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38,41,44,47,50,53,56,59.

За кожне співпадіння з ключем нараховується 1 бал. Потім визначається показник *фемінності (F) та маскулінності (Af)* за формулою:

$F =$ (сума баллів за фемінністю): 20

$M =$ (сума баллів за маскулінністю) : 20

Основний індекс IS визначається як $IS = (F - M) * 2,322$.

Якщо величина індекса у межах від -1 до+1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1, то – маскулінність, якщо індекс більший +1 – про фемінність. Якщо індекс більший за +2,025, говорять про яскраво виражену фемінність, а якщо індекс менший -2,025, говорять про скраво виражену маскулінність.

Додаток І³ Анкета «Мій персональний сексуальний досвід»

1. Чи був сильним вплив релігії у вашому дитячому житті?
2. Як Ви думаєте, чи вплинула релігія на ваші установки до сексу?
3. Чи впливає зараз релігійна віра на ваше ставлення до сексу?
4. Чи дозволяли вам у родині ставити запитання або обговорювати теми про секс?
5. Чи показували батьки фізичну прихильність одне до одного?
6. Чи були батьки фізично або вербально ніжними з вами?
7. Яке відношення до оголеного тіла у вашій родині?
8. Як Ви думаєте, яке було ставлення ваших батьків:
 - до сексу між собою?
 - до вашої власної сексуальності, яка розвивалась?
 - до відмінностей між чоловіками і жінками у вашій родині?
9. Яке було ставлення у вашій родині до гомосексуальності?
10. Яким був у вашому дитинстві вплив ваших братів, сестер і друзів на те, що Ви думали про секс в цей час?
 - Чи обговорювали ви коли-небудь такі питання з друзями, з братом або сестрою?
 - Що було предметом жартів і збентеження?
 - Що розглядалося як «брудне»?
11. Чи пам'ятаєте Ви ігри з сексуальним контекстом, коли були дитиною (такі, як «в лікаря»)?
12. У якому віці Ви пам'ятаєте перші генітальні відчуття? Чи були вони приємними чи збудливими?
13. У якому віці Ви згадуєте свою першу мастурбацію (або будь-яку іншу відокремлену активність, яка була викликала генітальними відчуттями задоволення)?

³ Е. Г. Луковицкая (2003) Сексуальность: стереотипы и реальность. Практикум по гендрной психологии. СПб: Питер.

- Як і де Ви робили це? Як часто?
 - Як Ви себе почували, роблячи це?
 - Як Ви досліджували свою власну сексуальність?
14. Чи пам'ятаєте Ви будь-який сексуальний експеримент (досвід), який був у вашому дитинстві?
15. Коли Ви вперше дізналися про зачаття (запліднення) і народження дітей?
- Як Ви це дізналися?
 - Як Ви реагували на це?
16. У якому віці у Вас почались менструації?
- Розповіли вам заздалегідь про менструації? Як і хто?
 - Чи було це предметом обговорення серед ваших друзів?
 - Як (якими словами) Ви називаєте менструацію? _____
 - Якими були ваші почуття в очікуванні менструації?
 - Як Ви себе почували, коли менструації почалися? Як Ви згадуєте їх вплив на Ваш стиль життя? Чи відчували Ви різницю між собою і своїм тілом?
 - Чи були у Вас які-небудь труднощі з менструаціями?
17. Що Ви відчували по відношенню до своїх батька і матері (у термінах закритості і поваги)?
18. У якому віці Ви стали ходити на побачення?
- групами;
 - поодинокі;
 - чого Ви найбільше хотіли від побачень? популярності? безпеки? ніжності? сексу? дружби, партнерства?

Щотка Оксана Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, фахівець в галузі психології особистості. Нагороджена відзнакою «Відмінник освіти України».

Авторка та співавторка понад 200 наукових публікацій, зокрема 23-х посібників та монографій. Основними публікаціями є «Вікова психологія дорослої людини», «Технології роботи організаційних психологів», «Агресологія та віктимологія», «Життя дорослого зі страхом та без страху старіння: гендерний ракурс».

Навчальний посібник відповідає сучасному стану гендерної психології. В ньому висвітлені питання історії, теорії та методології гендерних досліджень у психології, розглядаються психологічні закономірності гендерної соціалізації, трансформації гендерних ролей та розвитку гендерної ідентичності. В центрі уваги прикладні аспекти психології гендеру у сфері лідерства, політики, комунікації, а також психологічні умови подолання гендерного насильства.

Посібник адресований магістрантам, що спеціалізуються на гендерних дослідженнях. Матеріали посібника допоможуть магістрантам поглибити свої теоретичні знання, дослідити свій гендерний досвід та набути умінь гендерного аналізу соціально-психологічних явищ.